

300.773

YAM

II. (V.) ÉVFOLYAM

1 9 5 9

1—2. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS

BUCSAY MIHÁLY és TÓTH ENDRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

BUDAPEST

REFORMÁTUS EGYETEMES KONVENT

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat

Kiadja a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje

Szerkeszti *dr Esze Tamás*

a Református Egyház Tudományos Gyűjteményeinek főigazgatója,
felelős szerkesztő és kiadó

dr. Bucsay Mihály (Budapest) és *dr. Tóth Endre* (Debrecen)
teológiai akadémiai tanárok közreműködésével

Megjelenik évente négyszer, összesen 24 ív terjedelemben
Előfizetési díj az 1960. évre egyéni előfizetőknek 80 Ft, közületeknek 100 Ft.
Egyes szám ára 25 Ft.

Szerkesztőség: Budapest, IX. Kálvin tér 8., I. 10. c. Telefon: 187-555.

Segédszerkesztő: *Kecskés József*

Kiadóhivatal: Budapest, Abonyi u. 21. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya.

Telefon: 226-408, 226-413, 427-360.

Csekkszámla száma: 209,803-XIV.

A kiadóhivatal vezetője: *Rigó István*

TARTALOM:

Tóth Endre: Jánosi Zoltán életműve — — — — —	3
Csáji Pál: Jessenius György — — — — —	47

KISEBB KÖZLEMÉNYEK:

Román János: A tornai egyházmegyei levéltár — — — — —	76
Ötvös János: Huszár Gál mint nyomdász — — — — —	80
Kormos László: A kúnmadarasi református egyház legrégibb pecsétje —	90
Balázs László: Batthyány Kázmér házassága és áttérése — — — —	93
Zsindely Endre: Néhány szó a péceli református templom történetéhez —	98
Kiss Sándor: Bocskay-féle Apológia — — — — —	100
Papp János: Adalékok a „Keresztyéni Tanítások és Imádságok” történetéhez	101
Péter Zoltán: Fáy András levele egy debreceni professzorhoz — — — —	113
Zoványi Jenő nyomtatásban megjelent műveinek jegyzéke — — — —	118

ADATTAR:

Szabó István: Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadilevéltárból (2. közl.) — — — — —	132
---	-----

KRITIKAI SZEMLE:

Gustave Isely: Chrétiens, sectaires, mécréants. (Ism. <i>Szenes László.</i>) —	
Balogh István: Debrecen. (Ism. <i>Koczogh Akos.</i>) — Károli Gáspár válogatott munkái. (Ism. <i>Erdős Károly.</i>) — Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. (Ism. <i>Gyűlvérszi Barnabás.</i>) — Révész Imre: Sínai Miklós és kora. (Ism. <i>Koczogh Akos.</i>) — —	175

ÚJ FOLYAM

II. (V.) ÉVFOLYAM

1959

1—2. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS

BUCSAY MIHÁLY és TÓTH ENDRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

BUDAPEST

REFORMÁTUS EGYETEMES KONVENT

1927. évi 11.

1927.

1927. évi 11.

EGYHÁZTÖRTÉNET

1927.

1927.

1927.

1927.

1927.

JÁNOSI ZOLTÁN ÉLETMŰVE

Az a feladatomban, hogy ismertessem Jánosi Zoltán életművét. E célból áttanulmányoztam Jánosi életére vonatkozó felkutatható adatokat és a tanításait tartalmazó részben nyomtatásban, részben kéziratban maradt írásait. Ezek után kialakult bennem az a meggyőződés, hogy Jánosi egyetlen eszme kiformálására, kifejezésére, hirdetésére és megvalósítására buzdít és törekszik. Ez pedig az Isten-ország eszméje. Minden, amit tanít, ebből táplálkozik, ebből indul ki, efelé tör. Igehirdetésének ez a kiteljesedése, és e szempontból: egyetlen egész. Életének tartalmát ez adja, tetteinek ez a magyarázója. De éppen ezért nem lehet életének egyes tényeit, szavait kiszakítani, nem lehet külön sem értékelni, sem bírálni.

Az egésznek *egyként* való szemlélése nélkül csak torzó, hiba, bűn, amit a felületes elbírálás szemlélhet, — s alkalmas hamis vád alakítására, s egy emberi életművet is alkalmassá tesz arra, hogy helytelen szempontból bírálják el és helytelen mértékkel ítéljenek felette.

Ez az eljárás okozta pályája kettétörését, mert egyes megnyilatkozásait ítelték meg és nem az egész embert, az egész életet eltöltő egyetlen eszmét, az eszmét, amely minden kérdésére választ ad, minden kétségére feloldást kínál, minden bűnt megorvosol, minden emberi és társadalmi igazságtalanságot megszüntet.

Ezt a Jánosi Zoltánt szeretném megrajzolni. Számolva azzal a veszéllyel, hogy bármennyire is törekszem teljes kép rajzolására, mégiscsak vázlatot adhatok. De úgy szeretném ezt megoldani, hogy szerepem a sugár vetítése legyen, az egyoldalúan ismert, éppen ezért ismeretlen Jánosira, hogy a sugár fényénél az általa megvilágított néhány vonásból legyen érzékelhető az egész. Mielőtt a kép ilyen beállítását megkezdeném, újból ismétlem, hogy életének uralkodó eszméjét kell megértenünk. Különböző kifejezési formáiban kell meglátnunk, — csak ez lehet a sugár, amely életének útjára, életművére rávilágít, azt felfoghatóvá teszi, az egész embert élénk állítja.

Ez az eszme tehát az Isten-ország eszméje.

Hol tanulta ezt az eszmét? A nagylétei prókátor lakásban, vagy a debreceni kollégium szolgadiákjaként? Avagy a teológiai akadémián?

Hadd álljon itt a Jánosi által is íásaiban idézett Emerson tétele: az ember endogén, belülről fejlődő, és a nevelés csupán arra jó, hogy kibontakoztassa lényét. Vagy a másik, ugyanettől való tétel: az ember akár nagy, akár közepes: természeténél fogva az.

Jánosi eszméje ebből folyó, fejlődő életműve, ezt kiabrázóó egyetlen élet-ténye természetéből való, belülről fejlődő, s a nevelés csak kibontakoztatta azt. Íásaiból és beszédeiből is tudjuk, dokumentumaink vannak rá, hogy ez így igaz.

Hogyan jut hát el idáig?

1915-ben egyik prédikációs kötetének bírálatára adott válaszában így fogalmazza meg ezt: „Teljes öntudatossággal arra szántam el ezt az én gyarló életemet és személyemet, hogy míg mások a keresztyénség individuális etikáját hirdetik, én a keresztyénség szociális etikáját prédikálom. És mindenekben az Istenország szociális jelentőségét, vonatkozásait és követelményeit . . . Ennek a hirdetése az én prédikálásom legfőbb tárgya. Ez az én hitem. Ez az én szerelmem. Ez az én reménységem. Imádságom, elmélkedésem tárgya. Küzdelmeim, életem célja. Úgy érzem, hogy meg is tudnék halni ezért.” (Prot. Szemle. 1915. 534.)

1922-ben pedig így foglalta össze addigi lelkipásztori munkásságát: „Minden örömmel, mindenütt és mindenkor csupán arra törekedtem, hogy előmozdítsam Isten országának a diadalát az emberekben és az emberiségben, a szív minden zugában, a magán- és közélet minden ágában”. „Isten szempontjából — mondja ugyane beszédében — Isten országa nem egyéb, mint Isten kizárólagos királysága mindenekben . . . Az ember szempontjából pedig nem egyéb, mint az emberek istenfiúságának és testvériségének, tökéletes szeretetének uralma, társadalma, birodalma már itt a földön, az egész földön”. (*A lelkipásztor feladata.* 1922. szept. Kézirat.)

„Ez a testvériség új állam- és társadalom-formát követel. Ennek az ura a Béke Király, Ő nem a harc Messiása, hanem a béke Messiása, akire szükség van. Ő a társadalmat és az államot, a nemzeti és nemzetközi életet igazságosan és békességesen fejlesztő, tökéletesítő, nemes, önzetlen és becsületes eszményi politikai értelemben vett politikai Messiás”. „Akik az Ő Messiasságának politikai és szociális jellegét nem látják és nem értik — félreértik Őt”. (*Krisztus királysága.* 1913. Kézirat.)

„Én csak egy vallást ismerek, az Isten is csak egy vallást ismer, azt, amely új világot teremt, új embert és új emberiséget, új egyént és új társadalmat. Ez az Isten-ország vallása. És hogyha ez megvalósul, akkor érdemes lesz élni az életért. Az emberek majd úgy élnek együtt, mint az Isten gyermekei és egymásnak testvérei: szeretetben, igazságosságban, egyenlőségben, szabadságban, békességben. Nem lesz többé osztályharc, mert nem lesznek osztályok. Nem lesz többé háború, mert nem lesznek népuszítók, háborúság-szítók.” (*Papi dolgozatok.* X. A kánai csoda.)

Ez az életeszme, amelyre mindenét feltette, — nem egyszerre alakult így ki. Lassan fejlődött már gyermekkorától kezdve, saját életének tapasztalatai és a körülötte folyó élet tudatosítottak benne sok mindent, a hiányokat s a kívánalmakat. Bölcsőjétől kezdve rajzik körülötte és benne minden, ami feltartóztathatatlanul viszi e felé az út felé. Származásáról, gyermekkoráról későbbi beszámolókat olvasunk. S ezekben ő maga is érzi Isten vezetését.

Öse Görögországból, Kréta szigetéről menekült a magyar földre.

„Kréta sziget búsan nyögött
Szolgaság jármába.
Az a régi nagy nemzet
Rabszolga lett, gyáva.

Az a büszke szabad ember
Nem élhetett ottan

*El is hagyta hazáját,
Idegenbe szállott,
Hazájául választá
E szabad országot....."*

írja „Öseim hazája” című versében. (*Költemények*, é. n. 1894?)

És Joannides Konstantin nevével — Jánosi Zoltánnak Kréta szigetéről Magyarországra származott nagyapjának a nevével —, találkozunk az öcsödi református egyház házassági anyakönyvében. Ennek a Joannides, vagy később Joannovics-nak is írt Konstantinnak a fia már Jánosi Márton néven Nagylétán prókátorkodik. A család nagyrésze, mint kisiparosok és kiskereskedők, továbbra is Öcsödön marad, s ma is ott élnek mint Joannovicsok, Jánosiak és Szigetiek. Jánosi Zoltán 1868. július 14-én született Nagylétán. Születése napját is, mint életútjának meghatározóját ismeri fel később. Egyik 1909-ben írt versében ezt olvassuk:

*„..... Nagy a nap,
Mely e világra szült.
Egy ily nap egykór a nép
Vaskarja megfeszült.
Páris tömege tombolt
Zsarnokság tetemén.
A Bastille ostromának
Napján születtem én....”
„E nap tüzes haragja
Szívembe költözött.....”*

(*Születésem napján*. 1909. K. i.)

Születése helyéről is emlékezik később verseiben. (Emlékirata, naplója nem maradt. De naplószerűek, és a belső ember képét sokszor egészen spontán megnyilatkozásként mutatják meg, sok százra menő jórészt kéziratban maradt versei.)

*„Itt élt apám, ez a büszke vasember
Ki úgy szerette gyermekét, honát....*

*Térdére ültet jó apám nemegyszer
S mesél nekem sok szép tündérregét.
Szolnok, Isaszeg, Nagysalló csodáit
Kossuth Lajos gyönyörű seregét.
Mint söprik el a császár katonáit,
Port, szemetet, zúgó zivatarok!
Ott küzd apám is, ott zúgnak előre
A nagylétai magyarok!”*

(*Szülföldemen*. 1911. K. i.)

Elmondja azt is, hogy gyermekkorában a családnak nem voltak anyagi gondjai:

*„Kezdetben engem úrfinak neveltek,
Külön cseléd vigyáza rám.
Játékszerem volt számtalan, tömérdek,
Finom patyolat és bársony ruhám”.*

(Az én emelkedésem. 1910. K. i.)

De aztán valami baj történt, a család tönkrement. Nem világos egészen, hogy mi is történt, de „Szülőföldemen” c. verséből mégis elképzelhető. Írja, hogy a családi házra

*„...itt előbb jólétet, áldást
A jószerecske napja mosolyog.
De csakhamar bús arcú balszerecske
Sötét viharfelhője gomolyog...
Elvét, hitét apám ha megtagadná
Nem sújtának bosszúálló karok, —
De ő kuruc, kemény, szilaj kuruc, mint
A nagylétai magyarok”.*

Az itt rajzolt néhány vonás elhatározó befolyású a gyermek Jánosi életére. Lelkéből soha többé nem vész ki Kossuth Lajos képe, akinek katonája volt édesapja. Nem a szabadságharc képe. De nem vész ki annak a tudata sem, hogy a család anyagi szerencsétlenségének az oka édesapja függetlenségi érzelme! De míg ezek a bevésődött vonások tudatosodhatnak a gyermek lelkében és életében, meg kellett ismerkednie az élet másik fajtájával:

*„Az úrficskából lett szolga-tanuló
Vizet, fát horda s szobát sepre...”*

(Az én emelkedésem. 1910. K. i.)

A szegénysorsú jó tanulónak adott tanulási lehetőséget a debreceni kollégium, de csak mint szolgadiáknak. Ez a változás annál nehezebb, mert 1879-től kezdve az első két osztályt még mint jómódú gyermek járta. 1881-ben azonban már mint „kisebb jótéteményest” veszik fel, akinek apja: magánzó. Ingyen kapott lakást, ebédet és kenyeret. Igaz, hogy a lakás vagy a szolgadiákok szobájában volt, ahol az alváshoz szükséges „felszerelés” is hiányzott — vagy ha a nagy-diák mellett lakott, akinek tí. szolgálatára be volt osztva —, akkor a székekből csinált magának éjszakára hálóhelyet. A szolgadiáknak kötelessége volt a szobák, folyosók, lépcsők seprése, tisztán tartása, fahordás, fűtés, vízherdás, tápintézeti terítés, felszolgálás, csengetés, kórházi teendők ellátása stb. — Kerekes Ferenc egykori kollégiumi tanár szerint: „a szolgadiák sorsa alábbvaló sok tekintetben a barmok sorsánál. Szidja, veri őket egyfelől urok, folytatja a nyilvános praeceptoruk, az inspector, az excitátor, kinek kezében ott van a nagy dorong, mellyel szolgatársait üti...” — Aztán kaptak minden napra egy kenyeret és ebédet. Ez utóbbinak bekerülési ára naponként és egyenként tíz kraj-

cár lehetett. Az ebédre valót is nyersen kapták meg és a pincehelyiségben maguk főzték meg maguknak.

Az Alma Mater nem kényeztette el a szolgadiákokat. De nem is sok bírta ki. Azokban az évtizedekben, mielőtt Jánosi bekerül a kollégiumba, ilyen adatot olvasunk erről: 1860—1870-ig 278 szolgatanuló lépett a gimnáziumba és csak 74 jutott fel az V. osztályba, 200-nál több „eltávozott vagy elzüllött”. Az érettségire pedig csak 26 jutott el!

De aki kibírta, abból ember lett. Ember, aki vassá, acéllá keményedett. Ám míg kemény akarattal tanult, művelte magát —, az ilyen gyerek látni is megtanult. Hallotta a szeretet Igéit hirdetni és látta azt az óriási különbséget, amely diákot diáktársától elválaszt. Valóban nem kellett külön még meg is magyarázni, hogy nem a szeretet és nem az egyenlőség elve az, amit tapasztalni kénytelen, de ha volt a diákban — aminthogy Jánosiban volt — egyéb adottság is, a tanórákon kívül tanulta meg az igazi életleckét.

*„Nagy változás volt. Szépen elviseltem.
Csak eleinte volt nehéz.
Míg kiszáradtak e szemből a könnyek
S durva munkához törődött e kéz.*

— — — — —
*Emelkedés volt e bukás
Ott a mélységben termett a szívemben
Egy drága gyöngy: az érzéknitűdás.
Ott a mélységben tanultam szeretni
A szenvedőt meg a szegényt,
Egy szebb világért küzdelemre szállni
Tündérregék rajongó hőseként”.*

(Az én emelkedésem)

Felesleges volna bővebben kommentálni e pár sort. Legfeljebb csak élénkíti még a képet, hogy III. és IV. osztályos korában is kapott a már említett jótetemények mellett előbb Dégenfeld Imre gróf főgondnok ajándékából 35 társával együtt, — a másik évben meg a szegénytanulók pénztárából — 1-1 nadrágot. IV.-es korában különben nem jutott helye sem a nagydiák mellett, sem a szolgadiákok szobájában, hanem az iskola költségén városi szálláson helyezték el, persze szolgálatait csak végeznie kellett.

Úgy érezzük, hogy a hittan órán tanult anyag és az élet ellentétének meg látása IV.-es korában tudatosodhatott nála, aminek jelét abban látjuk, hogy a színjeles tanulónak, — aki a Kollner—Jäger alapítványból mint legszegényebb. de jó tanuló, ez évben még 10 forint ösztöndíjat is kapott, — magaviseletből kettese, hittanból meg egyenesen hármasa volt. A magaviseleti kettes osztályzat továbbra is kísért bizonyítványaiban. Egyébként azonban már V.-es korától kezdve elismerten az első tanuló, aki négy éven át élvezte a Pallay-alapítványt: 40 forintot (igaz, hogy ebből 5 forintot praeceptorának kell adnia a tanításért és felügyelésért), — sőt egy ízben „honi költők munkáinak megszerzésére” 4 forintot, egyszer pedig mint „a vegytanban legkitűnőbb”, 30 forint jutalmat is kap.

Mikor 1887-ben teológus lesz, már nemcsak az első tanuló, de elismert vezére is az ifjúságnak. A diákegyesületekben választmányi tag, tisztségviselő, ifjúsági elnök. Cikkeket, értekezéseket és verseket is ír a diákság két lapjába. Pályázatokon latin nyelven írt értekezésekkel, görög nyelvre való fordításokkal, tudományos és szépirodalmi értekezésekkel, versekkel, nem lebecsülendő díjakat nyert. (Az első éven 25, a másodikon 112, a harmadikon 174, a negyediken 226 forintot és még négy aranyat, — emellett tandíjmentes, jótéteményes, negyedéves korában első legátus, amely maga egy évre 400 forint.)

Mindezekhez még azt se felejtjük el, hogy ő a kollégium első atlétája. A Debreceni Tornász Egyletben képesített előtornász, az utolsó nagybotos, — mert bár nincs már akkor tűzoltóság a kollégiumban, de azért ő a nagybotot kinyújtott karral meg tudja pörgetni. Mázsa súlyokkal úgy dobálódzik, mint más a gumilabdával és virtusból leugrik a kollégium első emeletéről szabályosan lábujjhegyre.

A diákévek alatt átszenvedett sok nyomorúság után mégis volt, ami enyhítette időnként fel-feltörő keserűségét. Különösen is ilyennek tekintette ő azt a kis baráti kört, amelyik vele érzett.

„....hogyha fáj a céltalan bolyongás:
Nyugalmat ad barátaim köre

Nem tarka léhaság a mi beszédünk

A művészetről, vallásról, hazáról
Fényes jövődöt mind álmodni kész,
Komor jelennek túskevékosárról
Szemünk egy szebb, dicsőbb világba néz.”

Még nevüket is fel tudnánk sorolni a baráti körhöz tartozóknak. Közülük nem egy szép pályát futott be később. De a „fényes jövődöt” egy sem úgy álmolta meg, mint Jánosi.

Úgy látszott, hogy a testben, lélekben kimagasló diák pályája töretlenül ível felfelé. Hiszen minden szabály ellenére IV. éves korában püspöki engedéllyel a gyakorló iskolában köztanító lett. A következő évben pedig esküdt-felügyelő, továbbra is köztanító. Am itt megint következik valami törés. A következő évben nem ő lesz a szénior és még egy újabb évig kell esküdt felügyelőnek lennie, míg 1893—94-ben valóban szénior lehet. (Ellenben a nála idősebb s előzőleg könyvtáros-diák lett a szénior, aki debreceni fiú volt. Nem lehetetlen, hogy Móricz: *Rokonok* c. regényének egyik fejezetébe kívánoznék ez az ügy.)

Széniorsága után még egy évig helyettes-tanárkodott a gimnáziumban, amíg a végzett szénioroknak szabály szerint járó 1000 forintos ösztöndíjat megkaphatta. Akkor egy évig Zürichben tanult, sőt a következő évben sem tért vissza választott életpályájához, hanem Budapesten a bölcsészeti fakultásra iratkozott be. 1897 őszén a kollégium gimnáziumához választják meg helyettes tanárnak és itt éri az amerikaiak meghívása, hogy odamenjen ki lelkésznek, ő azonban inkább a sámsoni megválasztást fogadja el.

E lexikon-szerű adatok mögött több élettragédia húzódik meg, mint gondolnánk. És ezek között nem utolsó az, hogy 1891 óta menyasszonya van Őcső-

dön — az ő későbbi felesége —, akire 7 évig kell várnia. Verseiből tudjuk, hogy emelkedése útján el-elgáncsolták:

„Más kéz fogott sarlót kaszát,
Ha a vetettem mag kikelt.
Ropog kezemben a lapát
S már-már a parthoz evezek,
De árva csolnakom megint
Habokra dobják gaz kezek.
Az utamat te állod el,
Te átkozott vén Vaskalap...”

(Requies aeterna. 1898. K. i.)

S e visszaszorításnak a magyarázatáról szintén egyik versében így számol be:

„Koldus bizony, de büszke voltam,
Hizelgés nem volt kenyerem.....”

(Sulamith. 1897. K. i.)

Szénior korából nem hallgathatunk el még egy eseményt, bár ha közelebbi részleteket nem sokat tudunk róla, de az egyszerű tény is érezteti, hogy nagy befolyással lesz Jánosi további életére. 1894 márciusában, Kossuth Lajos halálakor a kollégiumi ifjúság képviselőjében egy joghallgatóval együtt, ő is elment Turinba, a nagy temetésre és kísérte onnan a koporsót haza. Az a részvétlevél is, amit Jánosi fogalmazásában a debreceni diákság küld Kossuth családjának, belső énjét tükrözteti. Az a fogadás, amely a sorokból felénk hangzik, bizonyára ott a nagy koporsó mellett vált elhatározóvá további életére. Ő eddig is Kossuth-rajongó volt. Külön fejezetet érdemelne erről szólni, hogy miként találja meg a szerves kapcsolatot Kossuth eszméi és az Isten-ország eszméje közt. Kossuthot apostolnak tartja, aki mindjárt Jézus Krisztus után következik. Meggyőződése, „hogy a magyar nemzet emberi méltóságát megnyeré, azt Isten után Kossuthnak köszönheti.”

Esküdt-felügyelő korában, tehát még a turini zarándoklás előtt, Kossuth 90. születésnapján tartott egyházi beszédében már így szól róla: „Kossuth az emberi méltóságnak volt a harcosa, megérdemli hát elismerésünket, hálánkat. Nem emberdicsőítés ez, mert Isten kezének munkáit látjuk az ő kezében. Kossuth Lajos több mielőttünk, mint ezeréves történelmünk egész folyása.... Közeleg az idő, melyben a három nagy eszme közül kettő: a szabadság, egyenlőség megvalósul. Mikor pedig a harmadik: a testvériség is valóság leend, akkor nem kell többé így imádkoznunk: Jöjjön el a Te országod! Mikor ez meglesz, ez lesz csak az idők teljessége, pedig hogy így leend, az nem pusztán ábránd, hanem csalatkozhatatlan erős reménység”. (Alkalmi egyházi beszéd. 1892. K. i.) Ettől kezdve szorgalmasan tanulmányozza Kossuth iratait, gyakran idézi azokat, beszédeket, verseket ír róla, politikai hitvallásává lesz.

Hosszúra nyúlt diákévei alatt szüntelenül tanult. De tanulása nemcsak receptív természetű volt. A már korán kifejlődött debatter-készség a tanárral s a tantárggyal szemben is jelentkezik. Komolyan veszi a fiatal Dicsőfi Józsefnek a tanítását: „Legyen tanulmányotok alapja mindenkor az eredeti nyelven olvasott Biblia...” — s a Biblia eredeti nyelvén való ismeretét egészen a

tökéletességig fejleszti, aki nem üres dicsekedésként írhatta magáról, hogy tud görögül és héberül. Emellett bizonyságok prédikációinak minta exegézisei és volt káplánjainak tanúságtétele. De már éppen nem fogadja meg Csíky Lajos tanítását, hogy: „Nem kell prédikálni politikát, „az én országom nem e világból való” — jelszót nem lehet eléggé komolyan hangsúlyozni”, — meg hogy „a szociális, közgazdasági és emberbaráti kérdések nem templomi katedrába való fejtegetések”, — nemcsak későbbi prédikációinak bizonyága szerint homlok-egyenesen ellenkezőleg foglalt állást, hanem diákkorában írt és esküdt-felügyelő korában, 1893-ban kiadott prédikációs kötetében előforduló részletek is bizonyítják. E kötetben lévő pünkösdi beszédében írja: „Oh bizonynal a Szentlélek tanította azt a magyar apostolt (Kossuth) arra, hogy az árva népnek kiküzdje a szabadságát, a nép atyját, ki e vén századdal egy méhben született, ki most távolban siratja elhagyott hazáját, kinek ősz fején az apostolok fénykoszorúja ragyog! Bizonynal a Szentlélek tanította őt, hiszen Isten országa nem az embereken és az emberi intézményeken kívül áll, hanem mindezeket magában foglalja. Hiszen minden nagy és nemes, ami csak létrejő, Isten akarata szerint a Szentlélek tanítása és ereje által történik.” Vagy egy másik beszédében, amit viszont még IV. éves teológus korában tartott oratórium iustitizsateleten (*Az Isten-ember*. Most említett prédikációs kötetében), a 12 apostolról szólva ezt mondja: „Tizenkét egyszerű ember, gyöngé szavával kidobja rozsdás sarkaiból az ó-világot és megteremti az új eget és az új földet”. Későbbi beszédeiben is ugyanez a gondolat, de már teljesebben kifejtve tér vissza. S egyáltalában nem lehetetlen, hogy a „Vaskalap” gáncsolása éppen e tények miatt is történt.

Teológus éve alatt vallástörténetet nem tanult. Új tudomány volt az még akkor. De széniori székfoglalója mégis vallástörténeti tárgyú (*A világ vallása*. 1893.). Ugyanakkor a vallástudományokból teológiai magántanári vizsgára is jelentkezik, de hatalmas terjedelmű dolgozatát — még csak át sem veszik tőle. (Íme újra a Vaskalap.)

Szinte természetes, ha külföldi tanulásra Zürichbe ment, ahol az írásaiból Jánosi előtt már ismert Furrer vallástörténész tanított. Zürichi tanulásának idejéből egyedül Furrer előadásainak a jegyzetét ismerjük, egy világirodalmi előadási jegyzet mellett. De megmaradt egy német nyelven írt pályamunkája is, amit ott kint készített: „Das Gewissen und die sittliche Weltordnung vom Standpunkt des theol. Determinismus aus betrachtet 1896” címen. Ez a pályamunka bizonyága annak, hogy mennyit tanult és művelődött ott kint. Eddigi minden diákmértéket meghaladó olvasottsága mellett is ez a tanulmány több mint 40 teológus és filozófus műveinek áttanulmányozásáról tanúskodik. Ezek a művek további életében is tanulmányozása tárgyai, s belső fejlődésére befolyással vannak. (Herbert Spencer, Christ, Strauss, Schleiermacher, K. Fischer stb.)

Zürichi tartózkodása más szempontból is elhatározó befolyású élete alakulására. Eddig is természetében rejtett a szabadságszeretetet, s most a szabad Svájc földjén még inkább erősödik benne ez az érzés. Önkéntelenül vonja a párhuzamot hazája sorsa és Svájc között:

„Ó mennyi dalt szív itt magába lelkem,
Ha otthon én ezt mind elmondanám!
Kivillannának hüvelyből a kardok,
Vagy börtönéjjel borulna rám!”

(Svájc hegyei között. K. i.)

Versei még mélyebb bepillantást is engednek ekkori lelkivilágába:

„Uram Jézus követlek
Merész ösvényeden.
Tiporni a szegénynek
Jogát nem engedem.
Cudar hatalmi gőgnek:
Arcába vágom azt:
Egyenlőek vagyunk mind
És nincs úr, nincs paraszt!”

(Beata mors — beata sors. K. i.)

Vagy még e pár sor:

„Multamba nézek, oly borús az, —
Körültekintek: átok a jelen

— — — — —
... az én jövőm arcán
Nincs irgalom, nincs semmi fény”

(Ne jöjj velem. Zürich. „Debrecen” 1898. 29.)

Bizonyos, hogy e gondolatok benne égtek már előbb is, de hogy így jöttek ki lelkéből, jórészt csak menyasszonyához írott verseiben, és így egyelőre nem a nyilvánosság számára, annak valószínű oka volt az is, hogy későbbi elbeszélése szerint Svájcban találkozott orosz menekült forradalmárokkal. Hogy kikkel, mit beszélt velük, mit tanult tőlük, arról nincs tudomásunk, csak érezzük, hogy ez a svájci év mindenképpen nagy lendítő erő volt számára. És talán ezzel függ össze az is, hogy külföldi tanulmányútjáról hazatérve sem segédlelkészi szolgálatba ment, hanem a budapesti egyetemre iratkozott be, ott töltött egy esztendőt. Bizonyos, hogy az egyetemi évet is lelkiismeretes munkával töltötte el, de emellett volt szeme és szíve meglátni azt az óriási ellentétet, ami a nagyváros lakói között van:

„Vért izzad a pöröly, gyalu sikong, jajgat.
Dolgozik a szegény s jutalma: koplalhat . . .

Széles főutcákon fogatok robognak,
Súlyos selyemszoknyák suhognak, lobognak . . .

Mellékutcák árnyán rongyos csavargóhad,
Nincsen az a törvény, ki tőle megóhat . . .

Éhezik a szegény s lop, hogy meg ne haljon . . .”

(Egy hírre. „Debrecen” 1898. 41.)

Budapesti tartózkodása alatt abból is megéreztet valamit, hogy miért nem akart a lelkeszi pályán maradni.

„...hátha én az utat elfeledtem,
Amely az égbe Istenhez vezet?
Ó hátha többé nem látom felettem
A gondozó, megáldó jobbkezet?
Mert úgy lehet, hogy kárhozatra értem,
Valóban a pokol mélyén lakom,
Mióta egy pályán célhoz nem értem,
A másiknak rögét próbálgatom.
Mit dolgoztam! Mily súlyt emelt a vállam.
Bús arcom gyöngye hányszor megeredt!
S a buta, rest élelmesebb volt nálam:
Kilopta kezemből a kenyeret.
Az ég elűzött, eldobott magától.
Elátkozott csatát kell küzdenem...”

(Sugár az éjszakában. 1896. K. i.)

S még csak néhány sort, mely ezt a lelkivilágot megéreztetni, s következő néhány évének tartózkodó indulását is magyarázza:

„Száz szívemben izzó gondolat
Még ma hallgatás pecsétje alatt
Rejtezük, de alig tartható,
Csupán a szent pillanatra vár...”

(Mors intra portas. 1896. K. i.)

Eme sok izzó gondolat közül egynek mégis hangot ad budapesti időzése alatt. Maradt fent ti. kéziratban egy Budapesten, 1894-ben tartott prédikációja. Emez „Egy nyáj egy pásztor” c. beszédben a részleges exegezis után mondja, hogy „Az egész embervilág ma sem érti az egység nagy gondolatát, mert hiányzik a gondolatából az élet, a szív, a lélek. Ezt a lelket Isten országa gyűjthetja be csupán a hideg gondolatba”. Majd a tárgyalás során Noé áldásairól és átkáról van szó (I. Mózes 9, 25—27.). Erősen bírálja az ún. civilizált államok gyarmatosító politikáját: „Kicsi lesz Jafet ivadékainak a vén Európa. Rajt eresztenek a felfedezett új világba. Gyilkolnak, rabolnak, bilincsekbe vernek s az olcsó győzelem után befészkelik magukat. A bennszülötteket bányamunkára szorítják, de a bennszülöttek gyöngék a munkára és reákerül a sor Khám nemzetségére. És megnyílik a rabszolgavásár... Ma is minden valamirevaló nemzet gyarmatpolitikát folytat... Tűzzel, vassal civilizálják a vad és félvad népeket. Szégyen és gyalázat... A Krisztus szent nevére, ne így civilizáljatok!” — Szerinte ez nem tarthat így tovább: „Az embervilágnak egy nagy családot kell alkotnia: Isten és emberszeretetben egyet. És mint Pál apostol látta: az egész emberiség egy nagy lelki országot fog alkotni...” E néhány sornyi idézet mutatja, hogy a központi eszme, amelyre életét feltette, az Isten-ország eszméje, már akkor is benne égett, s ennek egy oldalát meg is mutatta.

Amint mondtuk, a következő iskolai év elején helyettes tanár lett a debreceni kollégiumban. De még akkor ősszel megválasztották Sámsonba lelkipász-

tornak. Állását azonban csak — az akkor szokásos módon — a következő év áprilisában foglalhatta el. Debreceni tanári éve nem tűnt el nyomtalanul. Éppen ez az év volt az, amikor az agrárproletár mozgalmak nagy hullámokat vertek Zempléntől le Békésig. Jánosi számára nem volt közömbös ez a mozgalom. Bizonyosság rá a sajtóban is megjelent nem egy verses megnyilatkozása. (A „Debrecen” című lapban, vagy saját neve alatt, vagy „Sebestyén diák” néven már előbb is, s ettől kezdve egyre gyakrabban jelennek meg versei, melyekben a közállapotok egyik-másik visszasságát teszi szóvá, vagy pedig saját vívódásait vetíti elének.) — 1898 elején egyik versében ezeket olvassuk:

„Kenyér!... A munka mit hoz
Minden, minden haszon.
Herék zabáljanak csak
Kenyérhéjt szárazon. —
Ilyesmiket kiáltoz
A lázas tűzajak. —
Aranyos palotákban
Merednek a hajak.
... végre, heüréka!
Borús arc felderül,
Meglelték a talizmánt,
Kifőzték emberül.
Ételt a népgyomorba!
S nem holmi híg folyót,
De adnak jó hatásos
Kemény — ólomgolyót!”

(Dicsének. „Debrecen” 1898. 40.)

Ez és ehhez hasonló megnyilatkozások egyéb közéleti kérdésekről is sokaknak nem tetszettek, s nyilván támadták is érte Jánosit. Erre utal megint egy verse:

„Hát égetett az ostorom csapása
Bősz inyetek közt csattog a harag ...

— — — — —
Ti átkozódtok s agyatokra gázol
Az érckeréken járó égi rend.
A magatok bűnéért másra zúgtok,
De a vasvégzet közbe dörgi: csend!
Csak zúgjatok! Az igazat kimondom
Akármilyen lesz is bérem azután ...

— — — — —
Csak zúgjatok! Az igazat kimondom
Jogom van hozzá: a becsületem!
Sőt ennél is nagyobb, szentebb jogom van:
Ezt a szegény országot szeretem ...”

(Védőbeszéd. „Debrecen” 1898. 41.)

Hogy pedig éppen az évben lett sámsoni pap, talán kapcsolatot kereshetünk Jánosi eszmevilága, bünt, hibát oroszló, javítani akaró, Isten-országát prédikáló magatartása és ama kis hír között, mely ugyanez év elején jelenik meg az újságban: „A népbolondító eszmék — írja a magát egyébként a Debrecen és Vidéki Függetlenségi Párt Közlönyének nevező újság — már a mi megyénkben is ápolásra leltek, különösen Téglás, Sámson és Balmazújváros szegényei körében, hol a félrevezetett szegény nép ettől reméli sorsa javulását”. Kiderül egyébként még a cikkből, hogy a sámsoni szocialistáknak szövetkezetük is van. (*Szocializmus Hajdú megyében*. Debrecen. 1898. 44.)

Nos, idekerült Jánosi lelkésznek, itt szolgált négy és fél esztendeig. — Beköszöntő beszédében többek között ezt mondja: „Eljöttem hozzátok ... hogy veletek együtt szeressem Istent, az emberiséget, az igazságot, szeressem Krisztust, aki minden nagynak és nemesnek páratlanul álló megtestesülése ... nem parancsoló vezérnek jöttem, hanem közkatonának, akinek mélyen érzett kötelessége, hogy egyebeknek példát mutasson”. Hármaskör programja: az Isten-szeretet, az emberszeretet és az igazságszeretet. Vallástörténeti és filozófiai gondolkozását mutatja, hogy szerinte „az Istenség egyik prédikátora az evangelium, a másik pedig a természettudomány”. — Az emberszeretetről szólva, szociális beállítottsága is kifejezésre jut, midőn azt mondja: „Korunk jelszava: küzdelem a létért, önző, kíméletlen, kegyetlen harc a kenyérért. A társadalmat nem a szeretet, hanem az éhség tartja össze: amennyiben összetartásról lehet szó. Mi a Krisztus nevében ... nem gyilkolni akarunk, hanem eleveníteni ... nekünk győzni kell a Krisztus nevében és nevével s a mi győzelmünk megváltása lesz a világnak.” Az igazságszeretetről szólva — pedig igazságot követel a férfi és a nő viszonyában — és igazságot a politikában is. — (*A Vezér*. Debr. Lelk. Tár. 1902. évf.)

Négy és fél évi működése alatt legtöbb beszédét előre megírta. Végig prédikálta pl. Pál tanait, s ezek között a 17. sz. beszéd „Engedelmeskedés a felsőségeknek” c.-ben hirdeti, hogy „Az állami rend nem földi, vagy éppen ördögi eredetű, hanem Istentől származik — magasabb, örök célja van ... Nem magukért vannak ott a hatalom székeiben, azért, hogy a maguk uralkodói önkényének és határtalan kapzsiságának hódoljanak, hanem a népért ... Az állam is az Isten országának a szolgálatában áll. Nemcsak az alacsonyabb, az anyagi, testi élet esik uralmának körébe, hanem a jog és erkölcsiség és minden igazi művelődés világa is ... Az állam törvényeit át nem hághatja büntetés nélkül senki: sem az egyházi, sem a világi rendből ... Ám ... ha a hatalom kezelői ezt az Isten országa szolgálatára rendeltetett eszközt nem jóra használják, az államhatalmat nem kárhozzatjuk ugyan, hanem kárhozzatjuk a hatalom lelkiismeretlen kezelőit és ellenük támadunk éppen a jogrend és az erkölcsi világrend nevében”. (Róm. 13:1—7. — K. i.)

A 19. sz. beszéd ebben a sorozatban „A lélek egysége” c. így szól: „... Korunkban kivált a munka jutalmának kiosztásában túlságosan nagy az egyenlőtlenség és minden jólelkű embernek azon kell munkálkodnia, hogy az egyenlőség nagyobb legyen, hogy a méltányosság kiáltó szava nyomtalanul ne hullámozzék szét a levegőben ...” (Ef. 4:1—7. K. i.)

1899 újévi beszédében így hirdette Zsoltárok 20:5/c alapján az Igét: „az életművészetet a maguk módja és értelme szerint, a szegény és műveletlen emberek is gyakorolják manapság. Mert a mai világnomorúságban valósággal művészet — megélni. A világ szerint való életművészetre meglanít benneteket a jólét, vagy a nyomorúság. Én a Krisztus művészetére szeretnék megtaní-

tani mindnyájukat...” (Kézirat). Négy és fél év alatt elhangzott szószéki beszédei ezt a művészetet igyekeznek megtanítani programjához híven. Hirdette eszméit bátran és megalkuvás nélkül, akár a házas és családi életéről volt szó, akár a gyermek neveléséről, vagy a presbiterek tisztéről — akár az állampolgárok kötelességeiről, a szeretetmunkákról, a szociális kérdésekről.

1899-ben március 15-én így prédikált: „Az a rend, amelyet felforgatott a márciusi nagy nap, a hazugságnak és rabszolgaságnak ördögi rendje volt. És azok a rendforgató lelkes ifjak és polgárok az igazságnak és szabadságnak, az Istennek magának voltak a forradalmárai. A zsarnokok persze azt hirdetik, hogy nincsen borzasztóbb valami a forradalomnál és irtóznak tőle... Az igazság és szabadság Istene pedig maga sem gyűlöli olyan feltétlenül és kivétel nélkül a forradalmakt... Az Úr Jézus Krisztus korbácsot vett a kezébe! Úgy tett, mint ahogy a forradalmárok tesznek... (János: 8:32. *Igazság—szabadság*. K. i.)

Sokszor a bibliai képet is élesen tudja alkalmazni, szinte egyetlen vonással, a korabeli állapotokra: „A farizeusok és írástudók, e háborúságszerzők műve volt az, hogy abban a korban Zsidóországban a társadalmi osztályok, a politikai pártok és vallási irányzatok örökösen gyűlöltek, marakodtak egymással... mintha csak magyarok voltak volna...” (Máté 9:3. *A háborúság szítása*. K. i.)

A testvériségről prédikálva, Jézus erre vonatkozó tanításait így ismerteti: „... bizonyos, hogy a testvériség alatt a politikai és társadalmi házasságszédülésnek azt a divatos, de visszataszító képmutatását sem értette, amely valósággal szerelmet vall az emberiségnek, vagy a fajtának, a nemzetköziségnek, vagy hazafiságnak, vagy mindkettőnek, de voltaképpen egyikkel sem törődik, egyikért sem tesz semmit, csak ő maga él meg elég jól a szerelem szavalástól...” A farizeusok, a mai farizeusok is — „magukat bálványoztatták és bálványoztatják! Bálványok! Bálványok! Agyagbálványok! Rongy bálványok! Undorbálványok! Áldott az a kéz, amely pörölyt ragad és porrá zúz benneteket! Áldott az a kéz, amely néktek halálharangot zúgat!” (Máté 23:8. — 1899. aug. 18. K. i.)

Nem idézhetem végig minden beszédét még ily mértékben sem, mint eddig tettem. Csak egynéhány gondolatot ragadok még ki —, amelyek összefüggésükben is, de így kiragadva is, mind az *egy* eszme szolgálatában állanak s mind a kivetődő sugárnak egy-egy megcsillanása.

„Nem a kérges kéz alacsonyítja le az embert, hanem a kérges szív”.

„A hálás utókor maga is hálátlan kortárs. Míg a múlt prófétáit sírkövezi és emlékkövezi: a jelen prófétáit megkövezi.” (*Az emberszeretet*. Máté 22:38. 1899. K. i.)

„Dózsa Györgyöt, ki... egy csöppet sem volt azoknál rosszabb, akik legyőzték és megölték, mert a cudar, gögös, elnyomó urakkal szemben ki akarta vívni a nép örök jogát és szabadságát: tüzes harapófogókkal marcangolták... Ilyen jó és ilyen bölcs keresztyének vagyunk mi is...” (*Özvegyek, árvák meglátogatása*. 1899. Jakab 1:27. K. i.)

„Ferde csillag ez a nyomorult föld! Ferdén áll itt az erkölcsi világrendnek a tengelye is. Ördögök mennyországa és angyalok pokla ez a sárccsillag.”

„Pál apostol... a római császárhoz, Néróhoz fellebbezett... Ahhoz, akinek nevével nevezik még ma is a kegyetlenséget, a vérszopó zsarnokságot. A főpapokkal, papokkal, meg a többi kegyetlen kegyesekkel, és istentelen istenesekkel szemben — Néró, mint menedék!” (*Az igazak oltalma Isten*. 1900. Csel. 25:1—12. K. i.)

„... az államok vezéreiből nem tudják, vagy nem akarják tudni, hogy az emberi javak termelésének fő tényezője az Isten-adta természet mellett az ember-adta munka... Az embereknek éppen az a munka a legtermészetesebb és legszemélyesebb tulajdona, melyet tőle potomáron megvenni család, s erőszakkal elvenni rablás...” (*A családtya*. 1900. I. Tim. 3:4. K. i.)

„A munka maga, mely nem egyéb, mint küzdelem és diadal, örömmel forrása minden jóra való emberre nézve.” (*A hivatás öröme*. 1900. János 4,30—36. K. i.)

„Csak a munkás érzi méltóképpen a maga kenyerét. Csak a munkával szerzett kenyér a becsületes kenyér.” (*A munka áldása*. 1901. Csel. 18:1—3. K. i.)

„A hazát nem elég csak szájjal szeretni. Koránt sem elég a nemzeti ünnepnapokon pusztán szokásból könyörögni a hazáért, azután kimenni a templomból és élni tovább egyedül magunknak, az önfeláldozó honszerelmet lábbal tiporva, eltemetve.” (*A hazafiság*. 1901. márc. 17. K. i.)

„A legtöbb háború nem egyéb, mint egész nemzetek véres rablókalandja.” (*A bűn következményei*. 1901. Péld. 13:21. K. i.)

„Most a második ezer év kezdetének társadalmi viharai között... kövessétek Krisztust! Ahol Őt komolyan követik, ott nincsenek szociális bajok és zavarok... Az első keresztyénekről azt jegyezte fel a szent író: A sokaságnak szívük, lelkük egy vala, és senki semmi vagyonát nem mondja vala magának, hanem nekik mindenök köz vala, — ami nem jogtalan, erőszakos vagyonfelosztást jelent, hanem a földi javaknak a testvérek között való szeretetteljes, önkéntes megosztását. Amire a kiegyenesített kaszák rémülete, a szuronyokban bízó önző gazdagok szívét rávenni képtelen, ráveszi arra a Krisztusi szeretet...” (*Krisztus győzelme*. Debr. Lelk. Tár. 1902.)

És így folytathatnám tovább az idézeteket. Bizonyára úgy tűnik fel, hogy — rendszertelenül. Ám ezekben az években Jánosi beszédeiben — még a gondolatokat illetően is, nehéz rendszert találni. Gyülekezete többrétű. A már említett „szegénység”-en kívül ott vannak a jómódú polgárok. Gondolatait talán még maga sem tudta, vagy nem akarta következetesen a tényleg vallott egy síkba állítani. Talán még mindig érezte azt a gátlást, amit már verseiből idéztem a „Száz izzó gondolatról”, amely „hallgatás pecsége alatt rejtezik”. — A szocializmusról való felfogása sem ment a kor hatása alól. Az Isten-ország mindent megoldó gondolatával nem tudja összeegyeztetni az erőszakos megmozdulásokat. A szocialista agitátorokban háborúságszítókat lát, akik csak a maguk kedvtelésére járják a falvakat, s még azzal is megvádolja őket, hogy a szegény nép utolsó filléreit is kizsarolják a maguk számára.

Ez az ütközés a benne valóban forró gondolat, a nem tisztán látott, vagy a divatos felfogás hatása alatt is megítélt mozgalmak között, csak félmegoldásokig juttatja, s akárhányszor csak a hagyományos módon tudja kifejezni a keresztyén ember kötelességeit s világlátását. De hogy ezen a hagyományos stíluson számtalanszor áttör a helyes meglátás, — az a rendszertelen idézetekből is kitetszik.

Prédikációival kapcsolatban még azt is meg kell mondanunk, hogy beszédeknek egy részét, — később, majd füzesgyarmati lelkészkedése idején, nem egyszer átdolgozta, — úgy, hogy elég sok azok közül — és pedig éppen azok, amelyek a szokványos igehirdetésen túlmutatnak, — eredeti formáját teljesen elvesztette és alig rekonstruálható.

Ami beszédei az istentiszteletről, ünnepekről szólnak s általában az ún. „közönséges” jelzővel ismert erkölcsi tanítások — éles látásuk, bátor hangjuk mel-

lett sem olyanok, amelyek a kor első igehirdetőinek becsületes munkáján túlmennének s a tudáson, hitvallásos meggyőződésen túl speciálisan „Jánosi-beszédek” lennének.

Mint a község lelkésze, tagja volt a községi képviselőtestületnek. Ottani működéséről nincs adatunk. De egy pár utalást azért kapunk egykorú írásokban, amelyek arra mutatnak, hogy tevékenyen dolgozott a község helyi érdekein túlmenőleg is. És ne legyen visszatetsző, ha a „Dongó” c. humoros újság két megjegyzését említem itt fel ennek bizonyására. Hiszen a humoros lapok, az élclapok sokszor élesebben rávilágítanak a valódi helyzetre, mint egyéb közlemények.

1901 szeptemberében „Tuzok Mihály” (a Dongó egyik figurája) a szerkesztőhöz írt levelében véleményt mond a debreceni III. kerületben folyó képviselőválasztás jelöltjeiről. S többek között ezt is mondja: „Hanem azír Jánosi tiszteletes urrúl se kellett volna elfelejtkezni, mert ükigyelme mán riguta megmutatta, hogy kicsoda! Országgra-szóló esze van Jánosi úrnak, de még oszt micsoda írzis lehet benne a haza iránt. Na de lesz majd még ű belüle debreceni követ.” (i. l. 1901. szeptember 22.)

Nem akarom bővebben kommentálni ebben a megjegyzésben foglaltakat azon túl, hogy akár jó, akár rossz indulattal íratott is, — tények vannak mögötte, s Jánosi szerepléséről tájékoztatnak.

Még inkább erről világosít fel egy másik megjegyzés a „Dongó” „Garantirozott hírei” közt, amely szerint „Jánosi Zoltánt először megválasztották megyebizottsági tagnak. Nem kellett neki. Másodszor is megválasztották, most meg formahiba van a választáson. Léptesssük fel — mondja — Jánosi helyett Sebestyén diákot, azt azután megválaszthatják hiba nélkül.” (i. l. 1902. április 20.)

Bármilyen történt is a megyebizottsági tagválasztáson, s bármilyen irányú célzás van is a Sebestyén diákra való utalással (amiről megállapíthatjuk egyéb adatokból, hogy közismert volt, hogy ez Jánosi álneve) — tény, hogy Jánosi 1902-ben még sámsoni lelkész korában megyebizottsági tag lett (s az is maradt, míg 1906-ban a városi közgyűlés tagjává nem választották).

Egyébként szószéki megnyilatkozásai mellett belső világát megint a versek éreztetik meg legjobban. Ha a benne foglaltak csupán a vágy, az óhaj kifejezései is.

„Amely hatalmat és vagyont
Élvezve, minden jót leront,
Mely mint a barmot, megvevé a népet
S mint földi Isten a nyakára lépett,
Amely miatt cudar, gaz, becstelen,
Aljas rabszolga a jelen:
Ezt a hadat vágyom tiporni szét.
Az ördög ronda seregét ...
Azoknak én soha meg nem bocsátok,
A kik miatt a földi lét ma átok,
Kik sáros lábbal gyöngyöket taposnak,
Vérét kiszívják árva robotosnak ...
És megcsufolnak mindent
Ami nagy és szent:
A népet és az Istent! ...”

(Örök gyűlölet. 1899. K. i.)

Sámsoni lelkészkedésének mérlegét — s a saját kritikáját is — debreceni lelkésszé megválasztása után, 1902. október 26-án tartott búcsúbeszédében önmaga mondja el. A beszédben a lelkész és gyülekezet helyes viszonyáról hirdeti az Igét, Zsid. 13:17 alapján, — de az igehirdetés közben alkalmat talál egyéni megnyilatkozásokra, melyekből az az érzésünk, hogy sámsoni gyülekezete és közte nem volt meg az a kíváncsú együttműködés, amit szeretett volna, s amire négy és fél évvel előbb olyan lelkesen indult.

„Az a munkatér, amelyre az isteni gondviselés engem elhívott, nagyobb feladatokat állít ugyan elébem, de hiszem, hogy Isten által minden tekintetben gyümölcsözőbb és örömdúsabb fog lenni, mint működésem eddigi mezeje... Fájdalmat okoz a jóktól, a szerető szívektől való elszakadás, de megörvendeztet az a gondolat, hogy megszabadulok sok keserűségtől, amelyet önző, haszonleső, szeretetlen szívek szereztek nekem éppen úgy, mint elődeimnek... Én csekély ember vagyok, de lelketeknek pásztora voltam és azt nem tagadhatjátok, hogy igazán szerettelek titeket. És mégis úgy jártam közületek sokkal, mint Pál apostol a korintusi gyülekezet némely tagjaival: ti lassabban szerettetek engemet!”

Azután az igehirdetés végén még egyszer kéréssel fordul búcsúzóul a gyülekezet felé: „Kérve kérlek benneteket, a lelkipásztort jobban szeressétek. Jobban szeressétek, mint az elődeimet és mint engemet. Higgyétek el nekem, hogy ennek a gyülekezetnek, némely emberek önzése, kevélysége, haszonlesése és szeretetlensége miatt már is rossz hire van.” — A beszédben egy példát is említ fel erre: „Abban az esztendőben, amelyben ide jöttem, kötelességem teljesítése közben a leányegyházban jártomban meghűltem és tüdőgyulladásba estem. Egy ideig nem tudtam szolgálni. Emberi dolog volt. S voltak olyan derék atyafiak, akik megijedtek, hogy a kenyeremet munka nélkül fogom enni... és ezt finom tapintattal, nemes gyöngédséggel tudtomra is hozták. Ej, régen volt, felejtjük el.” — (A lelkész és a gyülekezet. 1920. K. i.)

Ugyancsak jellemző sámsoni helyzetére egy régebbi beszédének egyik mondata: „Sokat virrasztott, éhezett, fázott, sírt, dolgozott és imádkozott az a gyűlölt és irigyelt lelkész, tanuló korában is és későbbben is, csak hogy megtalálhassa mások számára is, a ti számotokra is, azt a mezőben elrejtett kincset: a mennyeknek országát”. (A lélek egysége. K. i.)

És még egy megnyilatkozása egyik versében:

*„Igazán engem hogy szeretnétek:
Mikor a lelkem, szívem tiétek?
Hogy is ne volna gyűlölt e paplak:
Mikor a bűnből én gyógyítgatlak!
A kereszfára hogy ne vinnétek:
Mikor a Krisztust hirdetem néktek?”*

(Mondják szeretnek. K. i.)

Ha sejtésünk van a gyülekezet összetételéről, s ha ismerjük Jánosi szókimondását, megérthetjük, hogy nem ok nélkül volt e felajdulás sem.

Ekkor következett életében a nagy változás. Az érvényesülés lehetőségét nyerte meg akkor 34 éves korában, midőn megválasztották Debrecenbe Némethy Lajos helyére lelkipásztornak.

Nem volt akkor sem a debreceni egyháznak, sem a városnak a helyzete olyan, amely nyugalmas életet kínálhatott volna annak az embernek, aki az

Isten-ország: az ember testvériség, népszabadság és függetlenség hirdetését és munkálását tűzte ki élete nagy feladatául. Ismerte ő Debrecent eddig is. Tudta, mire vállalkozott akkor, amikor tíz pályázó közül ő jutott be a lelkeszi állásba. Bizonyára választói is tudták, hogy miért éppen őt választották meg az egyébként számos kiváló jelölt közül. Am ha bárki is kétségtelen lett volna afelől, hogy milyen célkitűzései vannak: beköszöntő beszédében kifejtett programja nem hagyott többé kétséget semmi irányban. Már sámsoni lelkészkedése alatt is megmutatta időnként törekvésének egyik-másik oldalát. Debreceni beköszönő beszéde azonban már határozott állásfoglalás. A „hallgatás pecsége” felpattant és az izzó gondolatok serege villan ki ebből a beszédből, melynek már maga a címe is „Politika és vallás”.

A beszéd nyomtatásban is megjelent 26 oldal terjedelemben. Ismerős lehet bárki előtt is. Csak néhány gondolatát ennek a Máté 21:22 alapján írott beszédnek. (Sokszor prédikáltak már erről addig is, de soha még így nem prédikáltak). Az evangéliom talajában gyökerező debreceni hagyományt ismeri fel a textus tulajdonképpeni mondanivalójában: „Teljesítsétek úgy politikai, mint vallási kötelességeket, ám a kettőt egymással, egymás rovására össze ne zavarjátok”. Jézusnak az adófizetésről szóló szava jelenti „a minden alattvalói, állampolgári, politikai kötelességteljesítést is”. A keresztyén vallás nem közönyös az állammal, a politikával szemben, mert az állami rend, az Ige bizonyágtétele szerint, nem pusztán emberi, hanem isteni rend. Jézus maga is politikus volt és hazafi, „örök időkre legnagyobb politikus és hazafi”. — „És a magyar kálvinista lekipásztornak kétszeresen kötelessége, hogy elődeinek fényes nyomaiban járva, hirdesse szóban és tettben a magyar honszerelmet... És ha valaki azt hiszi, hogy a magyar kálvinista lekipásztornak magát a nemzeti szabadság szent oltárától távol szabad, sőt távol kell tartani: én azokra a halhatatlan emlékü debreceni papokra hivatkozom, akik a legutóbbi szabadságharcban a nemzeti függetlenség szent ügyéért szóval és ha kellett karddal is küzdöttek. (K. Tóth Mihály, Révész Bálint)”. A debreceni lekipásztornak nem lehet más, mint a „szabadság rendíthetetlen bajnoka”. Végül felveti azt a kérdést is, hogy „a lekipásztornak szabad-e résztvenni pártpolitikában?” Felelete erre a kérdésre ez: „Ha a pártpolitika az, aminek lennie kell: a különböző elvek és meggyőződések önzetlen küzdelme egy közös célért, az édes hazáért, úgy a lekipásztornak elmulaszt-hatatlan kötelessége, hogy résztvegyen a pártpolitikában, mert az ilyen politika nemes politika... Éppen ő van hivatva bizonyítani azt, hogy az agyarkodás nélkül való egyéni és klikkérdéseket nem ismerő, csak a haza javát néző tiszta, nemes, emelkedett, önzetlen, elvi küzdelem nem tartozik az álmok országához”. S ezután határozott kijelentést tesz önmagára nézve: „Megmondom nyíltan, itt az Isten és emberek előtt, hogy ettől a politikától engem, mint honpolgárt, sem fenyegetés, sem rábeszélés nem fog eltántorítani”. Felemlíti, hogy eddig is sokat beszéltek előtte higgadságról, komolyságról, érettségről, de ő ezekre most Kos-suth Lajos szavával válaszol: „A valódi érettség nem egyéb, mint a jogos nemzeti aspirációkhoz való törhetetlen ragaszkodás.” Mindezt pedig az Isten országaért való küzdelemben akarja teljesíteni, amely országnak hármas törvénye a hit, szeretet és a reménység. „Ezt az országot prédikálni a lekipásztornak leg-szentebb kötelessége”. Szeretni kell az egyházat, a keresztyén testvéreket, de emellett kötelesség az általános emberszeretet is. „Minden ember felebarátunk és felebarátunkat szeretni tartozunk, mint magunkat. Valamint a nemes faj-szeretet nem zárja ki az idegen fajok szeretetét, úgy a keresztyén testvériség sem zárja ki az egyetemes testvériséget... Az Isten országa a szabadság és test-

vériség országa. Nem szabad miköztünk lenni semmiféle zsarnokságnak, semmiféle osztályuralomnak”. Jelszava: Szabad egyház szabad államban! „Azt jelenti ez, hogy az egyház és állam közül egyik se nyögjön a másiknak a jármában. Az államnak semmi köze ahhoz, hogy én melyik vallásfelekezethez tartozom, csak ahhoz van köze, hogy hű és becsületes polgára vagyok-e. Viszont az egyháznak semmi köze ahhoz, hogy melyik politikai pártnak vagyok a híve, csak ahhoz van köze, hogy politikám az ember-méltósággal, az erkölcsiség követelményeivel megegyezik-e... Aki voltam eddig, az leszek ezután is... Független hazámat és kálvinista egyházamat mindhalálíig szeretem. De mivel mind a kettőt igazán szeretem, egyiket a másik rovására nem szeretem. Az államban szabad magyar leszek, az egyházban kálvinista keresztyén.”

Az itt igazán csak nagyon röviden ismertetett beszéd teljes súlyát és — bátorságát csak az képes méltányolni, aki futólagos ismerettel is bír arról a korról, akár politikai, akár egyházi vonatkozásaiban. Politikai és nemzetgazdasági szempontból a monopolkapitalizmus kifejlődése korában vagyunk, amikor a nagybirtok és nagybank közös érdekszövetkezetet létesít, amikor az agrárproletariátus mellett születőben van a nagyipari munkásság. Magyarország helyzete a monarchiában: gyarmati függés. A dualizmus teljes válsága most van kibontakozóban. (Mód A: 400 éves küzdelem... 244 skk.) Az egyház, a magyar református egyház is, hivatalos vezetésében ennek a pár vonással idevetített állapotnak a függvénye, sok tekintetben kiszolgálója. A fejlődő nemzeti ellenállás mozgalmai vagy csak jelszavak és frázisok, vagy szuronyokkal és börtönnel letört kétségbeesett küzdelmek. A csak jelszavakat hangoztatók közt ott van a hivatalos egyház is és a szuronyoknak nem egyszer asszisztál. Ha nem is egyedül álló, de igen ritka kivétel, még az ún. közpapok között is az olyan, aki mint Jánosi szólani mer, vagy tud, s még kevesebb, aki szavát tettekben is beváltja.

A debreceni egyház és Debrecen város helyzetéről néhány e korbéli adat felemlítése hozzávetőleges elképzelést nyújt. Éppen Jánosi elődjének, Némethy Lajosnak a halála alkalmával jelent meg ez a kis búcsúzó vers:

*„Ha Calvin János ott a másvilágon
Megkérdi tőled: van még Debrecen?
Ó! mondd meg neki, hogy ősz társaiddal
Az erkölcs is veletek megyen.”*

(N. N.: Némethy Lajos. Dongó. 1902. márc. 9).

„Szűknek bizonyult a városi múzeum, hát mégha a mai Debrecen maradását helyezniök ott el. Egy egész palotát kellene e célból építeni.” (Dongó. 1907. ápr. 28.)

A Debreceni lelkészekről Jánosi idejövetele előtt két esztendővel látott napvilágot ez a gúnyvers:

*„Nincsen olyan úri állás
Seholse manapság,
Mint éppen a debreceni
Református papság.*

*Van fizetés jó, dolog nincs,
Prédikálni kell is!
Végeztetik a káplánnal
S növendékekkel is.*

*Egy pap sincsen idehaza,
Hogy is lenne ő itt,
Ha ő nem, hát ki hagyná el
Árván a hívőit.*

*Az üdülés szempontjából
Fürdő neki is kell,
Hogy az ősszel működhessen
Nagyobb tétlenséggel...*

(Dongó. 1900. aug. 22.)

Jánosi választásakor ilyen hír is jelenik meg: „Ezentúl legalább a hazafias ünnepélyeken egy református lelkészt is fogunk látni”.

(Dongó, 1902. aug. 24.)

Vagy egy másik:

*„Debrecennek pap kell, Istennek szolgálja,
Ki felebarátját, s nem magát szolgálja.”*

(Dongó. 1902. aug. 31.)

Ugyancsak Jánosi mellett érvelve írják egy másik helyen: „Debrecenben egy második Révész Imrére igen-igen nagy szükség volna már”.

(Dongó, 1902. aug. 31.)

Mikor Jánosi választása megtörtént, akkor ezt mint a nép győzelmét regisztrálják:

*„Megszólalt a nép
S az igazság győzött...”*

(Dongó. 1902. szept. 7.)

Efajta körülmények között hangzott el az a programbeszéd. Hogy visszahatása valóban volt, annak érdekes tanújelét adta pár év múlva az alkotmányjogi küzdelmek idején éppen a függetlenségi párt lapja, — Jánosi egy akkori ténykedésére utalva: „Hogy nem ad semmit (ti. Jánosi) a saját szavára se, egész debreceni szereplésével bebizonyította. Vagy már nem emlékszik rá, hogy a papválasztás előtt Hajdusámsonban tanúk jelenlétében mit ígért? Hogy csak papi hivatásának fog élni, nem ártja be magát a politikába stb.” (Debrecen. 1905. nov. 14.) Jánosi azonban reflektál akkor erre a cikkekre egy másik debreceni újságban: „Soha, sem megválasztásom előtt, sem azután ki nem jelentettem, hogy nem foglalkozom politikával. Ellenkezőleg. Még a székfoglaló beszédemben is kijelentettem, hogy mivel a papnak politikai kötelességei is vannak, én ezeket a kötelességeket is teljesíteni fogom. Beszédem nyomtatásban is meg-

jelent... Én a választás előtt azt ígértem, hogy a klikkuralomnak engedhetetlen ellensége leszek. És ezt be is váltottam..." (Debr. Reggeli Újság. 1905. nov. 14.)

Jánosi igazsága mellett bizonyít, hogy a székfoglaló beszéd valóban még 1902-ben megjelent. Az újságok is ismertették. Nyílt hitvallás volt ez álláspontja mellett, s mégis éveken keresztül legalább is nyíltan, nem támadták miatta. Évek múlva is egy hírlapi polémia pártoskodó ellentéte vetette fel.

Még csak egy reflexiót fűzök a székfoglaló beszédhez. Annak a bevezetésében arról szólt, hogy azon az úton, amelyre most lép, fényes nyomokat lát maga előtt. És felemlíti debreceni lelkészelődei közül Méliust: a magyar Kálvint, Szilvásújfalvi Imrét: „a lelkészek egyenlőségének feddhetetlen bajnokát”, Komáromi Csipkés Györgyöt: a bibliafordítót, Szilágyi Sámuel: „a testben-lélekben igazi atlétát”, Diószeghy Sámuel: a magyar növénytan úttörőjét, Szoboszlai Pap Istvánt: az elragadó ékesszólású lelkészt, — az acéljellemtű Balogh Pétert, a nagy tudományú Révész Imrét: a mennydörgés fiát, s Révész Bálintot: „a balzsamos beszédűt”. Nyilvánvaló, hogy különböző vonatkozásokban ezeket tekintette. a több mint száz lelkész elődje közül olyanoknak, akiknek nyomdokain haladni akart. Nem részletezzük, hogy mik ezek a vonatkozások. Egyházunk történetének ismerői számára ezek a nevek mind olyanok, amelyeknek viselői a kultúra, a haladás, a szabadság, a Bécs elleni bátor kiállítás bajnokai, vagy — ha nem ilyenek — az ékesszólás mesterei voltak. Amint nem csodálható, ha Jánosi saját szavai szerint, félve lép ezek nyomába. — más oldalról erejének, küldetésének felismeréséről való tanúbizonyság, hogy éppen ezeket a neveket említi követendő például.

Igy indul meg 1902. november 9-én debreceni élete az egyház és a politika szolgálatában. Egymással össze nem zavarva, de egyiket a másikért cserben nem hagyva.

Eletének további megfigyelésénél, ha egymás mellett haladó kettős pályát találunk is, meg kell állapítanunk, hogy a két különböző kört szem előtt nem tévesztve ugyan, politikai szereplésében tudott lelkipásztor maradni, s lelkipásztori működését sem zárta el az általa „krisztusi politikának nevezett ténykedéstől”.

Debreceni működésének vezető szempontja abban a néhány mondatban sűrítethető össze, amit mondanivalóim elején már említettem: „Minden erőmmel, mindenütt és mindenkor csupán arra törekedtem, hogy előmozdítsam Isten országának diadalát az emberben és az emberiségben, a szív minden zugában, a magán és közélet minden ágában... Ó igen, még a közéletben is, még a politikában is lelkipásztor voltam, ott is csak az Isten országáért küzdöttem minden poklokon át!”

Lássuk meg, mit jelentett ez, első renden igehirdetői szolgálatában.

Egy építkezési szerencsétlenség alkalmával, amikor a kollégium melletti ú. n. Hungária-épület teteje a teherpróba alkalmával beszakadt, megölt több munkást, — ekkor tartott prédikációja elején ezt a szerencsétlenséget felemlítve mondja: „Nem érthetek egyet azokkal, akik az aktualitásokat, a napi kérdéseket és eseményeket az egyházi beszédekből szigorúan ki akarják zárni. Nekem az olyan igehirdetés, mely a kortól, az élettől, a korszellemtől légmentesen elzárkózik és az evangélium örök igazságait nem a napi kérdésekben és eseményekben tükrözteti: nem egyéb, mint szószaporítás. Az élet és az evangélium egymásnak vannak, egymásért vannak.”

Az alkalmat aztán megragadva, megdöbbentő képet fest saját kora (1912) társadalmáról. „Aranyborjú imádás, és emberáldozat az aranyborjúnak: imé ez

a mai társadalom”, — mondja — mivel „kiderült, hogy azok a szerencsétlen munkások a lelkiismeretlen haszonlesésnek, az emberirtó kapzsiságnak az aranyborjú imádásának az áldozatai”. — „A pénz drága, az ember olcsó. A pénz két oldalán, az országok címerén és a fejedelmek fején ott párolog, ott bűzölög a verejték, a könny, a vér!” De „ki hallgatja a mi beszédünket és ki hiszen a mi prédikálásunknak? Még köztünk is akadnak olyanok, akik nem hisznek. (t. i. az igehirdetők!) Csak úgy beszélnek a kőfálnak, a futószélnek. — De eljön az ítélet — a vérzivatar és a világforradalom, és a ház összeroskad és romjai alá temeti az embereket, akik nem érdemlik meg, hogy meglássák azt az új világot, az Isten-országot, amelyben nem az ember lesz a vagyonért, hanem a vagyon lesz az emberért...” (*Papi dolg.* X.)

Megint máskor a gyülekezeti élet alapköveiről sorozatos prédikációkat tartván (Csel. 2:42 alapján) mondja: „A lelkipásztor Isten Igéjének a szolgája. De az Igét nemcsak szóval kell hirdetni, hanem tettel is. A jócselekedet a legjobb bibliamagyarázat, a legjobb prédikáció. A lelkipásztornak ki kell menni a közélet mezejére és ott küzdeni az Isten országaért, a Jézus Krisztusért, a szabadságért, egyenlőségért, testvériségért, az emberekért és az Istenért! — Bolond beszéd az, hogy a pap maradjon a katedrában és ne avatkozzék a közélet kérdéseibe, különösen ne a politikába... Minden egyes lelkipásztor egy-egy kiröppenő sugár az igazság és szeretet napjának: Jézus Krisztusnak a szíve közepéből... Még a politikai élet küzdelmes világába is viszi magával a Krisztust, az igazságot, a szabadságot, az egyenlőséget, a testvériséget. Bolond beszéd az, hogy a pap ne politizáljon. Politizálni annyi, mint az ország, a haza dolgai iránt érdeklődni, ezzel foglalkozni, s a hazát szeretni. Melyik ördög tilthatja meg nekem, hogy hazámat szeressem. (*Papi dolg.* VIII.)

„Az igazi kereszténység ismertető jelei” c. beszédében ugyanezt a tételt már így fogalmazza: „Az egyház abban a végzetes tévedésben ringatta magát, hogy neki csak az örökkévaló igazságokkal kell foglalkozni és a napi élet kérdéseit, azoknak örökkévaló igazságokkal való megvilágítását, elhanyagolhatja. — Az egyház prédikátorai egy igazi császármetszéssel kioperálták az élő emberből a halhatatlan lelket és kizárólag ezzel foglalkoztak. Eképpen az egyház maga vágta el azokat a szálakat, amelyek a világhoz kötötték és elszigetelte magát egy vallástalan és erkölcstelen társadalomban. Az evangélium, az Isten-ország átalakító, áttevő kovászát, az egyház, fájdalom: az evangéliumi egyház is, nem a tésztába tette, hanem a tészta mellé!... Hiába szolgáltatja ki az egyház a sákramentumokat, hiába hirdeti az Isten Igéjét... ha kitartóan és bátran nem küzd, nem dolgozik azért, hogy az Isten-országa eljőjjön!... A tömeg, mely egykor ott járt Krisztus nyomában, bizalmatlanul fordul el a Krisztus egyházától. Nem bízik abban az intézményben, amely... a sírontúli világba számúzi az igazság, a békeség és az igaz boldogság birodalmát.” S valami lélegzetelállító színekkel rajzolja az egyház, a lelkipásztorok e mulasztásának már akkor szemmel látható következményeit: „Annak a munkától és éhségtől elgyötört, sápadt, búskomor tömegnek nagy oka van arra, hogy eltávolodjék attól a tétlen és tehetetlen, attól a klerikális és rekációs keresztyénségtől, amely vagy hatalmi eszközzé alacsonyodik, a világ urainak erőszakos kezében, vagy rettenetes közönyösségében szántszándékosan és rendszeresen bezárkózik a templomokba, a sekrestyékbe, az összejöveteli helyiségekbe és nem törődik a világgal, a világnak száz bajával, a gazdasági és politikai étellel... Ezért van az, hogy a szocializmus apostolai a krisztianizmus apostolainak prédikálása ellen irányítják a maguk prédikálását. És annak büntetéséül, hogy az evange-

lium szolgálai az Isten Atyaságát prédikálták ugyan, de az embernek testvériességét ugyanolyan nyomatékkaal nem prédikálták: a forradalom szolgálai prédikálják az emberek testvériségét, de nem prédikálják, sőt megtagadják az Isten Atyaságát ... *Akik új életre akarják ébreszteni az egyházat, a fősúlyt arra kell fektetniük, hogy ezt a mulasztást helyrehozzák, ezt a bűnt jóvá tegyék.*" (Papi dolg. VIII.)

Ez a beszéd nyomtatásban is megjelent 1914-ben. Ki hallgatott Jánosi szavára?!!

S igen sokszor visszatér ez a prófétai hang beszédeiben: „úgy szeretném tiértetek ragyogónak látni, ami sötét, és nem lehet!... Úgy tetszik nekem, mintha valami félelmetesen hatalmas, elháríthatatlanul erős kéz az ítélet harsonáját szorítaná ajakamra. És nekem ezt a harsonát zúgatnom kell... A lelkipásztor hivatását úgy fogom fel, hogy neki mindenkit szeretnie kell, ...és ennek a mai rettenetes romlottságnak a látására az igehirdetés, a lelkigondozás meddő voltának szívszorító tapasztalására, mégis egy kétségbesett kiáltás szakad ki az én lelkemből: Hadd jöjjön az az ítélet!... Az Ige itt már nem segít. Az ostornak kell jönnie! Az ítéletnek! És jön is. Nem is egy jön, de több! Ítéletek jönnek. Villámcsapások csattognak sűrűn egymás nyomában. Természeti és társadalmi csapások. Víz-áradások, földrengések, viharok, háborúk és gazdasági válságok. Vagyonok, kincsek pusztulnak el egy szempillantás alatt. Életek, nagyságok roskadnak össze, mintegy villámcsapásra. És ezek elől a vasvesszős tanító mesterek elől nem lehet úgy elmenekülni, mint az igehirdető elől... És jól van ez így! *Akik nem tanultak az Igéből, majd tanulnak az ítéletekből!...*" (Papi dolg. VIII. Hadd jöjjön az ítélet.)

Ezeket a prófétai szavakat is még az első világháború előtt mondotta. És ez is megjelent nyomtatásban. — Vajon nem igazán mondotta-e: „Ki hiszen a mi prédikálásunknak?”

Egy 1916-ban mondott beszédében megállapítja, hogy az igehirdetők felhagytak azzal az „özönvíz előtti, ásatag, hagyományos, iskolai, ütött-kopott, szívtelen, lelketlen és elmétlen elmélettel”, hogy az igehirdetőknek semmi köze a világi élet kérdéseihez. — Ekkor már mindenütt foglalkoztak az Ige-hirdetők a háborúval. Egyelőre csak azt állapítja meg, hogy ez helyes — és bizik benne, hogy eljön az az idő, amikor az egyház prédikátorai járni is tudnak az így megtalált úton és hirdetni fogják, hogy az Isten országa nem ebből a világból való ugyan, de ebbe a világba való.

Jánosinak még számtalan hasonló értelmű idézettel is alátámasztható módon való igehirdetése nem marad az általánosságnál, hogy politikai, napi, stb. kérdéseket is be kell állítani az örökkévaló igazságok sugarába. Részleteiben is előhossa ezeket a kérdéseket. — Éppen debreceni lelkipásztorságának időszakában bőven kínálta az aktualitásokat. Ő pedig nem hagyja azokat kihasználatlanul, mindenkor a szerinte helyes tanításokat fűzvéen hozzá.

Ezek a tanítások feltárják a helyzetet, a kor bűneit. A már elmondott idézetekben is kaptunk ezekre egy-két példát. — De tucatszámra idézhetnénk belőle korismertető részleteket.

„Rettenetes kavarodás forgószele tombol a közélet kopár mezején. Micsoda fogalomzavar és micsoda hangzavar! Önzés, szűklátókör, szűkkeblűség, irigység, gyűlölet, képmutatás, hazudság, rágalom!... Azért mi csak menjünk az egyenes úton: a nemzet-függetlenség és a nép-szabadság útján. Mert ez a kettő egy egész.” — És mégis: „azok akik csak a nemzet-függetlenséget hangoztatják, gyűlölik azokat, akik csak a népszabadságot hirdetik. És megfordítva...” (A keresztyén ember és a világ gyűlölete. Papi dolg. VIII. 1905.)

„Mily sötét hazánk helyzete — mondja 1906-ban. — A megoldást váró nagy gazdasági, közjogi és társadalmi kérdések mind függőben vannak... Mutassatok nekem ebben az országban egyetlen egy embert, aki nem érzi a tarthatatlan állapotot és viszonyok terhét. A tej, a méz itt nekünk nem folyik. Hanem a drágaság, inség, nyomorúság keserű folyama, áradata nekünk folyik és egyre dagad, fokozódik. Főként az ország lakosságának óriási többségét tevő szegények roskadoznak az elhordozhatatlan teher alatt. Jobb dolga van itt a baromnak, mint az embernek. És nem csoda, hogy ezrével, tizezérel, százezrével menekülnek az emberek az átokverte földről, mint valami rettenetes pokolból. Az elmúlt évtizedben (1900—1910) több mint egy millió magyar állampolgár vándorolt ki a hazából hazát keresni. Lassanként elvérzünk, ha észbe nem kapunk. (A tónak túlsó partjára. 1906. újév. K. i.)

1906 farsangján így rajzolja a helyzetet: „Bálteremben csillár csillog: én a sötét viskók fagyos éjszakáját látom. Bálteremben zene zendül: én az éhezők és fázók zokogását hallom. Bálteremben selyem suhog: az én lelkemhez a koldus rongya kiált. Emberek, ha van szívetek, most ne farsangoljatok! Farsang helyett most bőjtöt tartsatok... Sirjatok és imádkozzatok. Mert nagy betegünk van! Mi magunk vagyunk a betegek. A világ, az emberiség, az ország és a nép nagyon beteg!” Majd így folytatja: „Én a kevély embereket nem tudom megérteni. Az éhező rabszolganép, amelyen az Isten képe szintén ott ragyog, kenyeret és jogot kér magának. A gőgösök pedig azt kérdezik: mit akar ez a csőcselék? És én összehasonlítom a gőgösöket, meg a csőcseléket. És nem tudom megérteni, hogy a csőcselék miért csőcselék? A szeme, szája, orra, füle éppen olyan, mint azé, aki lecsőcselékezi. Hát miért csőcselék? Talán a belseje más? Az meglehet. A gyomra pl. — üres...” (A csodaszer. 1906. farsang. K. i.)

„Az ember és a szombat” c. prédikációjában a társadalmi kaszt- és osztályrendszereket kárhóztatja, amikor „a füstölgő gyárkémények alatt a dübörgő vasszörnyetegeknek szédületes gyorsasággal forgó tengelyein emberverejték, emberkönny, embervér az olaj! Milliók egy miatt!” (1914. K. i.)

„... amit az emberi erő valóban megtehet — mondja egy szűk termés idején tartott bűnbánati beszédében — a csatornázással, öntözéssel, az újabb földművelési ágak meghonosításával, a nemzetfenntartó igazi birtokpolitikával, nálunk nem igen törődik senki, — sem a parlament, sem a társadalom, sem az egyesek. Az ipar és kereskedelem, mint mostohagyermek, nyomorog, tengődik. Pedig ezek a hamupipőkék lehetnének a nemzeti jólét csodatévő tünderei... S a nagy inség miatt a szegények között örökös a nyughatatlanság és a mozgolódás... Az üres gyomor a legveszedelmesebb forradalmár. A köznyomorúság egy óriási puskaporos hordó. Csak egy parányi szikra kell bele... és levegőbe röpül a világ!” (Emlékezzél meg. Papi dolg. V.)

És így folytathatnám az idézetek sorát, ahol a faj-, felekezet- és osztálygyűlölség bűnét ostromozza, — a mindig csak beszélő, vitatkozó, de nem cselekvő honmentési kísérletek csődjét írja le. Vagy szemére hányja Debrecennek, hogy ama híres függetlenségi nyilatkozatot még olyanok is helytelenítik, akik a szabadság híveinek mondják magukat. Ehhez kapcsolódva ezt mondja: „Ha 1848-ban a jobbágyszőlők úrbéri követeléseit ki lehetett sajátítani, akkor a földeket is ki lehet akár magán, akár köztulajdonul. És hogyha ma nyereszkesedésre alapult részvénytársaságok céljaira vígan folyik a törvényes kisajátítás, — ugyanezt a nép, a sokszor emlegetett édes magyar haza megmentésére meg lehet és meg kell cselekedni”. (A szabadság nagy lépése. A főiskolai oratórium 1849-i emléktáblájának leleplezésekor. Papi dolg. VI.)

Aztán beszél arról, hogy a gazdagok gyámkodása, alamizsnálkodása, jótékonykodása nem oldja meg a társadalmi kérdést, s ehhez megint azt fűzi: „a modern szocializmusnak elvitathatatlan érdeme, hogy a megoldásnak a módját a kollektív gazdálkodásban az összes termelési és forgalmi eszközök osztatlan közös testvéri birtoklásában és az összes gazdasági javak közös, társas, testvéri termelésében megtalálta. Ez biztosítja azt, amit a mennyország itt a földön első sorban akar: igazságot, egyenlőséget, testvériséget.” (Ker. János mennyországa. *Papi dolg.* X.)

Beszél a sovinizmusról, a nemzeti elfogultságról, a fajgőgről — amit „aranyházú tökfilkók” hazafiságnak, hazaszeretetnek mondanak. Pedig: „A haza: a nép és a hazaszeretet: a népszerűség.” (Keresztyének vagyunk-e? *Papi dolg.* IX.)

Külön értekezés tárgya lehetne mind az, amit a világháború idején a háború és béke kérdéséről mondott. Nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt beszédeinek tömege foglalkozik ezekkel a kérdésekkel.

„Krisztus szerint a háború szükségképpen rossz” — mondja még a háború legelején — „de csupán átmeneti rossz, nem tarthat örökké. A fegyverkezés, a háborúskodás véres örületének véget kell érnie. A világbéke birodalmának el kell jönnie. Még az utat is látjuk már, amelyen eljön: ez az út a világszabadság... A nép nem csinál háborút soha. Művelni kell a népet, s letenni egészen a sorsát a maga kezébe és nem lesz többé háború. A világbéke útja egyedül az igazi, teljes és tökéletes demokrácia. Ma még ennek csupán gyarló kezdetei vannak meg a világban. A tájékozottak tudják, hogy sem a francia, sem a svájci, sem az amerikai demokrácia nem az az igazi, teljes és tökéletes demokrácia, amelyet Krisztus hirdet és akar. Hiszen ha a születési arisztokrácia ostobasága kivesszét is ezekből az államokból: megvan bennük a vagyoni arisztokrácia nem kisebb ostobasága!” (Krisztus és a háború. Lencz G.: Beszédék és imák. I. 1914. és *Papi dolg.* IX.)

„Most egy világ roskad össze... most a világítélet rettentő harsonája zúg és a kövek is azt kiáltják: nem a véres fegyverekben van a szabadság, hanem csak a Jézus Krisztusban, nem a gyűlöletben, hanem a testvériségben, nem a dúló háborúban, hanem a békés munkában” — mondta még szintén a háború elején, akkor, amikor ilyeneket mondani szinte egyet jelentett a hazaárulással. (*A kövek kiáltanak c. Jöjjön el a Te országod-kötetben.*) (Tisza István akkori miniszterelnök 1914. október 21-i levele szerint, melyet a tiszántúli püspökhöz írt: „... az a lelkész, aki a jelenlegi háború ellen izgat, feltétlenül fegyelmi vétséget követ el.” [*Tisza István levelezése c. kötet.*] Nincs kétség a felől, hogy ez Jánosira vonatkozott.) És ez az alapgondolata a többi világháborús beszédeinek is. „Ez a háború a nemzetközi érdek és érzelmek ellentétnek, — a nemzetközi féltékenységnek, kenyér-irigységnek, kapzsiságnak, hatalomváagnak, gyűlöletnek, bosszúvágnak rettenetes kitörése.” (*Szíveket próbál az Isten.* uo.) Nyíltan kimondja azt is: „Én a háborúnak igazán nem vagyok, nem vagyok barátja.” (*Aki magát felmagasztalja.* uo.)

„Ha világbékét akarunk: tegyük a világot Isten-országává! Neveljünk új embereket és építsünk új világot: új gazdasági, politikai és társadalmi, új nemzeti és nemzetközi életet.” (*Nem a világból, de a világba való.* *Papi dolg.* X.)

„A békét nem egyetemes felfegyverkezéssel lehet biztosítani, hanem egyetemes lefegyverkezéssel... A világbéke, ha szuronyok hegyére ültetik a szerencsétlent, világháborúvá torzul... én ezzel a világháborúval együtt vádolok. Vádolom az ú. n. keresztyén emberiségnek ezt a kétezer éves képmutatását,

kislelkűségét, lelketlenségét, világgal való gyáva és cinkos megalkuvását. Vádolom Isten és ember előtt, vádolom kétezer évnek minden háborúsága és nyomorúsága miatt, a meggyilkoltak sűrű sírjai és az özvegyek, az árvák még sűrűbb könnyei miatt. (*Békesség, békesség és nincsen békesség. Papi dolg. X.*)

„Ez a világború Jézus és az Isten-ország eljövételének, világítéletének és világdiadalának egy lépése. Az emberiség ebben a borzalmas iskolában azt tanulja, hogy jobb az istenfiúság és testvériség — jobb a békesség, mint a háborúság, — jobb az Isten-ország, mint az ördög-ország.” (*Jövel Uram Jézus. 1917. január. K. i.*)

A háború megítéléséből önként folyó béke-hirdetése konkrét formát kap, s egyúttal a háború befejezésének az útját is világosabban mutatja számára, midőn híre jön az orosz forradalomnak. Ezután tartott ígéhirdetésében ezt olvassuk:

„A világháború harmadik évében forradalom tört utat a fejlődésnek, — az emberek egyetemes testvérisége, egyenlősége, szabadsága felé! Minden idők forradalmainak egyik legnevezetesebbike: az orosz forradalom... Tavasszal jött a nagy orosz forradalom, és tavasz jön vele. Gyönyörű szép világtavasz. Ez a véres március lesz a világtörténet egyik legragyogóbb márciusa. Ki gondolta volna, hogy azok a vérvirágok a harcmezőkön, világtavasz virágai?! A föld urai szervezték, kezdték ezt a borzalmas világháborút a föld népének: a rab-szolgának véres romlására: ki gondolta volna, hogy a vérzivatar a föld urait földönfutókká és a föld népét, a rabszolgákat: a föld uraivá teszi! És ime így lett! És a jövőben még inkább így lesz. Minél tovább tart a világháború: annál több rabigát, bilincset és börtönt zúz össze vasökle. — Ime látjuk, hogy ez a világháború világpöröly, amely a világfejlődés ördögi akadályait izzé porrá zúzza... Mindenkinek, aki ember és mindenkinek, aki keresztyén, ott a helye azok között, akik a népszabadság útját egyengetik és a közelgő népszabadságot lelkesedéssel köszöntik. — Jön egy nagy világaratás. Nem hiába tanít bennünket így a mi nagy Mesterünk könyörögni: Jöjjön el a te országod...” (*A magától fokozatosan fejlődő vetés. 1917. június. K. i.*)

És még egyszer visszatér — 1918. újévi beszédében — a háború értelmezésére és várható következményeire:

„Ez a háború egy új és jobb világ születésének véres vajúdása. A föld hatalmasai nemzetek leigázása végett indították e háborút. És az Isten mit hozott ki belőle? Trónok pusztulását. Rabszolganepek felszabadulását. Mi teszi az elmúlt évet a világtörténet egyik legnagyobb esztendejévé? A világtörténet egyik legcudarabb zsarnokságának, az orosz cári hatalomnak összeomlása! és ennek még folytatása következik... Minél tovább dül ez a háború, annál több trón omlik össze súlyos csapásai alatt.” — (*Mire van leginkább szükségünk? Újévi. 1917. december. K. i.*)

A háború végkifejlődésére vonatkozó jóslásairól még további részek is vannak beszédeiben. De mielőtt ezt megnéznénk, — vissza kell térnünk oda, ahol lekipásztori, ígéhirdetői tevékenységeinek ismertetése előtt megállottunk. — Sőt ezt megelőzőleg, azt is meg kell mondanunk, hogy éppen úgy, mint Sámsonban, Debrecenben is rendszeresen és tervszerűen prédikálta a vallási és erkölcsi vonatkozású textusokat is. Az egyházi év alkalmain szólt hitünk nagy igazságairól. Végigpredikálta — sorozatosan és ismételten a Heidelbergi Kátét — és nem bízta a hitvallási kérdéseknek fejtegetését káplánokra, vagy éppen teológusokra, mint lekipásztortársai közül — hagyományosan — a legtöbben. Sőt a körbeprédikálást sem arra használta fel, mint legtöbben, hogy ugyanazt

a beszédet négy egymásutáni vasárnap elmondja a különböző templomokban. Akkor is következetesen mindig új beszédet mondott, amikor ezért lelkészársai egy lelkési gyűlésen vonták kérdőre, — mint újitót! — (1937. aug. 31-én kelt leveléből. Jánosi „szent verkli”-nek nevezte kollégáinak ilyen prédikálását.)

De visszatérve most már közéleti tevékenységéhez — ebben való részvételének jogát és kötelességét nemcsak vallotta, de teljesítette is. Már Debrecenbe jövételekor megyebizottsági tag volt. De nem volt neki elég terület a gyűlésterem arra, hogy a közélet területén is küzdjön „az Isten-országa eszméjével ellenkező törekvések és tettek ellen.” (*A lelkipásztor feladata*. 1922. szept. K. i.) Mivel pedig — ugyane beszédben foglalt vallomása szerint: „Esküdt ellensége voltam minden elnyomásnak, osztályuralomnak, minden jogtiprásnak, jogegyenlőtlenségnek — és fölesküdt híve a demokráciának — a közélet területén is az Isten-országát kerestem mindenek előtt.” — E célból legalkalmasabb eszköznek látszott számára: a sajtó. És megkezdte hírlapi cikkek írásával ezt az általa vázolt küzdelmet. Eleinte a függetlenségi párt lapjában — minthogy ennek a pártnak volt egykor a tagja — a Debrecen c. újságba dolgozott. — Mikor azonban úgy látta, hogy ez az újság — a címében ékeskedő felírás ellenére, nem a pártnak, s nem a függetlenségi eszmének a lapja, hanem egy klikk kezében van, — külön lap alapítására ösztönözte néhány elv-barátját s a Debreceni Reggeli Újság létrehozatalában még anyagiak vállalásával is résztvett. Aztán éveken keresztül e lapba írta cikkei.

Persze megint külön tanulmány tárgya lehetne újságírói ténykedésének a beható ismertetése. De megint meg kell elégednem azzal, hogy csak az eszméket, a célokat ismertessem, amelyeknek hangot adott, s az ügyeket, amelyekbe — életeszméje parancsoló követelésének engedve — tollal is beavatkozott.

És egy-egy utalást talán arra, hogy megnyilatkozásait miként fogadta — az ekkor már vele szemben álló ú. n. régi függetlenségi párt. Valamint hírlapi cikkei nem lévén elválaszthatók közéleti szereplésétől — ennek vázlatos ismeretetésével párhuzamosan az ezekről szóló hírlapi cikkekbe is próbáljunk egy kevésbé bepillantani.

Közéleti szerepléséről 1903. elején kapjuk az első hirt, amikor a katonai javaslatok ellen való tiltakozások során a tiszalöki választókerület küldöttsége Pestre utazott, — a debreceni állomáson Jánosi fogadta őket „igaz magyaros köszöntő beszéddel”.

Egy hónappal később a törvényhatósági bizottsághoz terjeszt be indítványt az udvartartás költségeinek felemelése ellen. (Eddig 9 milliót fizetett e célra az ország, most 2 millióval akarták felemelni.) A megye az indítványt meg is szavazta. Ugyanakkor a megye ama javaslatának, hogy Deák Ferenc jubileumát megünnepeljék, egyedül Jánosi szavazott ellene.

1904 áprilisában volt Debrecenben az általános munkássztrájk. A munkások követeléseinek kivívása érdekében néhányad magával Jánosi járt közben, aki ismételten felkereste — rendőrkapitányi engedéllyel! — a sztrájkantányán is a munkásokat. — Nincs részletes tájékozásunk az eseményekről, de az akkor már hetek óta tartó sztrájk Jánosi tárgyalásai folytán két nap alatt véget ért.

A szintén ez időben lefolyt vasutas sztrájjal kapcsolatban Hajduböszörmény városa azt indítványozta, hogy a sztrájkolókat sújtsa kárhoztható ítéletével a megye. Ez ellen Jánosi szólalt fel. Újságban szólította fel a megyebizottsági tagokat, hogy ne fogadják el ezt az indítványt, mert ez „teljesen a régi rendszer lelkéből lelkedzett gyönyörűséges magzat, emberséges ember nem lesz a bábája. — Ne tegyük vármegyénket csúffá egy ilyen indítvány elfogadásával.” — A

megyegyűlésen is felszólalt Jánosi ez indítvány tárgyalásánál, s védelmére kelt a vasutasoknak. „A sztrájknak a kormány volt az oka, — mondta — mert a jogok és szabadságok megcsönkítésével akarta a vasutasok állapotát rendezni.” — Azt javasolta, hogy az indítvány felett térjen napirendre a gyűlés. Ám a megye ennek ellenére is a bőszőrményi indítványt tette magáévá.

Ez év decemberében a Tisza-féle klotür javaslat elleni tiltakozással kapcsolatban is felszólalt: „A kormányelnök forradalmat provokált. A nemzetek forradalma jogosult, ha célja helyes. De a kormány forradalma sohasem az!” — mondotta.

A Fejérváry-korszakban a megyei ellenállás vezére volt. Az ő indítványára mondták ki, hogy a kormányt alkotmányellensnek, a parlament elnapolását érvénytelennek tartják. Adót, újoncot nem adnak, a tisztviselőket pedig arra utasítják, hogy a rendeleteket ne hajtsák végre. Ekkor írott pünkösdi cikkében olvassuk: „Az igaz keresztyénség nem az elnyomásnak, hanem a felszabadításnak az eszköze. A keresztyénség: Krisztus. Krisztus pedig a világosság, az igazság, a szabadság, a szeretet és az igazi békesség.” (*Debreceni Reggeli Újság*. [tovább: DRU.] 1905. június 1.)

A megye állásfoglalásáról is vezércikket ír: „Magyarország forrong. Európa forrong. A trónok recsegnek. Itt az istenek alkonya, félelemtől vacog a föld hatalmasainak a foga, — belül a hideglelés borzongatja őket. A népeknek pedig melegük van. Beragyogja őket a szabadság napja. És lobog a lelkük a lelkesedéstől. ... Jogainkat nem engedjük, ha ég föld egybe roskad is. Ha engednők a jogainkat, megérdemelnők az Isten ostorát, a bilincset, a börtönt, a jármot, a bitófát.” (*Hajdúvármegye állásfoglalása*. DRU. júl. 11.)

Az ellenállási küzdelem két fronton folyt. Egyrészt a kormány felé, másrészt az ú. n. „leszerelők” felé. Jánosi mindkét irányban harcolt: „A nemzetet nem féltsem, — írja ekkor — Bécs ilyen gyöngé, mint amilyen ma, nem volt még sohasem. És ha eddig még mindig legyűrtük, — most is le fogjuk gyűrni. Segítsége pedig nem lesz sem égen, sem földön. Az égen nem, mert az Isten gyűlöli a zsarnokságot. A földön sem, mert az európai helyzet kizárja minden külön beavatkozás lehetőségét.” (*Kezdik már*. DRU. július 22.)

A Kristóffy-féle rezsim azonban, alkudozni próbált, s az általános választójog ígéretével paktumot, ligát kötött a szocialistákkal. Ezért az „ellenállók” támadták a szocialistákat. — Jánosi viszont védelmébe vette őket: „Engem a haza megtagadására nem indíthat soha semmi”, — írja ekkor, — „Kinek van igaza?” című cikkében. — „Meg nem tagadnám a hazát még akkor sem, ha a kamarilla és a klerikalizmus ülnének nyakára és eltipornák nemzetem és káivinista hitem valamennyi jogát. Eltiport hazámat — én, az eltiport és jogtalan hazafi — százszorosan szeretném. — Tudnék lenni érte összeesküvő, bombavető is. El tudnám érette dobni a túlvilági üdvösségemet is. És a nemzetközi szocialistákra még sem dobok követ. Hiszen az ember, aki tudja magán az Isten képét és az ember-méltóság koronáját, elkeseredve hordja vállán a nyomor és a rabszolgaság ércigáját és ha látja, hogy vele nem törődik semmi földi hatalom, elkeseredésében fellázad minden ellen... Ti kibérelt lelkiismeretű, lebujszokban züllött, pálinkabűzös tollbetyárok ne bántsátok azokat a szocialistákat. Mit tudjátok ti, hány vércseppet izzad a szívük, mikor magukévá teszik azt az ördöglelkű sértést: Hazátlan bitangok! — Ezek mikor a hazát megtagadják, jobb hazafiak nálatok, mikor a haza szent nevét szennyes ajkatokkal piszkoljátok. Mert a békében munkálkodnak a hazáért és a harcban vérezni fognak a hazáért: míg nektek egy golyómentes zugban csak a fogatok vacog

a hazáért, azaz hogy a börtönökért, mert mindig a börtönöket nevezitek hazának... Nem kell féltetni a hazát a „hazátlan bitangoktól”. — „Aki tőlük a hazát félti, nem a hazát félti, hanem a hasát!” — (uo. szept. 16.)

És nemcsak szóval állt ki a szocialisták mellett, hanem pl. Hajduszoboszlón részt vett (október elején) a Népkör avatáson, a szociáldemokraták ünnepén s ott a jelenlévők kívánságára — programon kívül — fel is szólalt... „Ismert ékesszólásával — a tudósítás szerint — beszélt az emberi jogokról, a szabadság, a testvériség, a szociális alapon felépülő független Magyarországról, melynek ő is törhetetlen híve és harcosa. (uo. 1905. október 5.)

Eme bátor kiállásaiért indul meg ellene a támadás a „Debrecen” hasábjain. Megvádolják azzal, hogy Marxot, Lasallet és Hennelt idézgetve „a szocialistákkal kacérkodik.” Álfüggetlenségének nevezik, — azt mondják, hogy Kristóffyhoz csatlakozott és gyöngíti a koalíciót. („Debrecen” 1905. okt. 14.) Szocialista messiásnak titulálja őt ez az újság, „akiből csak úgy ömlik a gúny, a rágalom és a szocialista tudomány”. (uo. okt. 15.) Ekkor kerít sort a „Debrecen” arra a már ismert vádra is, politizálásával kapcsolatban, amit aztán olyan határozottan cáfol meg Jánosi.

Az 1905-i orosz forradalom megint alkalmat ad Jánosinak, hogy hallassa szavát, s az orosz eseményekben párhuzamot keressen: „...megmozdultak a leigázott milliók. A sziklához bilincselte óriás megfeszítette roppant izmait és — széjjelpattogott a bilincs. A szabadság a hó alól kinőtt... De mikor ekképpen győzött a szabadság, megmozdultak az elnyomás pribékjei is. A főurak, a papok és tányérnyalók. És felbérelték a szabadság hősei ellen a dologkerülő csavargókat és a lomha nyárspolgárokat... És az orosz mozgalomban nem ott tükröződik-e a mi küzdelmünk? ...Gazemberek! Bérgyilkosok! Hiába késelték. Az igazságot, a szabadságot, melytől remegtek, meg nem ölhetitek. Észak felől, kelet felől piroslik már a hajnal. Jön a világszabadság. Jön a magyar szabadság is...” (A fekete banda. DRU 1905. nov. 12).

Ugyane napokban a városháza udvarán rendezett népgyűlésen szónokolt több ezer munkás előtt. A szűkszavú tudósításból csak annyit tudunk, hogy Martinovics Ignácról beszélt, mint a szociális eszmék előharcosáról, Kossuth Lajosra hivatkozással követelte az általános titkos választójogot — („Debrecen.” 1905. nov. 14.) A „Debrecen” ezért a szerepléséért is támadja, mivel Jánosi a 21. életévhez kívánja kötni a szavazati jogot. „Hát nem elég kiforratlan, éretlen ember választó ma is?” — mondja az újság — „Jánosi szerint nem, — folytatja — mert ha az ő tökéletlen alakjai szavazók lennének, akkor nem Thaly Kálmán lenne az első kerület képviselője, hanem az ő valóban csekélysege...” Írja még az újság, hogy „Jánosi nem republikánus, hanem nemzetközi szocialista...” („Debrecen.” 1905. nov. 14.)

Az általános választójog mellett éppen ekkor tüntettek a debreceni szociáldemokrata párt tagjai. Népgyűlést tartottak, majd utána felvonulást rendeztek a Marseillaise-t énekelve és elmentek Jánosi lelkész-lakása elé is, éltették őt, hallani akarták, s ő rövid beszédet intézett hozzájuk. (DRU dec. 2.) Mivel pedig kiderült, hogy a munkásság rendőri engedély nélkül tartotta gyűléseit a város különböző pontjain, s szintén engedély nélkül rendezte a felvonulást, eljárást indítottak nemcsak a gyűlés vezetői, de Jánosi Zoltán ellen is, mert a lakása elé vonulókat „engedély nélkül” köszöntötte. — Jánosi azonban az eljárás ideje alatt is írta cikkeit az általános, titkos, községenkénti, közvetlen és egyenlő választójog mellett. A népet csak így lehet felszabadítani. „A nép felszabadítása pedig a jóság követelménye.” „Nem tűrhetjük azt az állapotot, hogy ember-

testvérünk rabszolga: rabszolga, kinek csak kötelessége van a hazában, de joga nincs.” (DRU. dec. 5.)

Ekkor a „Debrecen” acsarkodva „népvezér”-nek nevezi. („Debrecen”. 1905. dec. 6.) De Jánosi tovább írja cikkeit. Átok ül rajtunk: a visszavonás átka. „Polgárok, munkások. Egy Istenetek van! Egy hazátok van! Értsétek meg egymást!” — írja. „A jogtalan népnek igazsága van, mikor súlyos kötelesség teljesítéséért jogot követel cserébe. Nem látjátok, hogy a nép nélkül nem lehet szabadságharcot csinálni? Hazánkban az ellenség! És két tábor tusakodik egymással. Az egyik jogot követel, most mindjárt. A másik most mindjárt (és részben sohasem) nem akar jogot adni. Igazsága van annak, aki jogot követel, most mindjárt...” (Átok. DRU. dec. 7.)

Ezért a cikkért megint támadják, támadják azzal, hogy Jánosi és elvtársai éket vernek a polgárság és a munkásság közé: — Jánosi idegenítette el a munkásságot a polgárságtól. Ő bujtogatott gyűléseken, szakegyletekben, tüntetések alkalmával. „Tessék felakasztani a bujtogatókat!” — végzi cikkét a „Debrecen” (dec. 8.).

Jánosit nem félemlíti meg ez a kíméletlen hangú támadás sem. Sőt éppen az ekkor tartott megyegyűlés az ő indítványára hoz bátor határozatokat: a megye pert indít a kormány ellen az ellenálló tisztviselők fizetésének megvonása miatt, — a Bocskay-szoborra kiutalt 4000 korona állami segélyt nem fogadják el a törvénytelen kormánytól, a kormány ellen bűnvádi feljelentést tesznek, s követelik az általános titkos választójog törvénybe iktatását. („Debrecen” 1905. dec. 8.) Nem ok nélkül írja ekkor a DRU, hogy a megyei ellenállás igazi és hivatott vezére Jánosi Zoltán (dec. 8.).

Közben a rendőri eljárás is befejeződött. Jánosit (épp úgy mint dr. Ferenczy Gyulát, akihez hasonlóképpen elment a munkásság) öt napi elzárásra átváltoztatható 100 korona pénzbírságra ítélték. Ehhez az ítélethez a Jánosit támadó újság azt fűzi hozzá, hogy az volna az ő részéről a helyes eljárás, ha nyíltan kijelentené, hogy ő szocialista, akinek nem kell az egyház javadalmazása, mert bűnös lenne, ha elfogadná a meg nem szolgált bért. („Debrecen”. dec. 10.)

Egy fővárosi napilapban viszont azt írják róla, hogy Jánosi Zoltán „nem a mágnespórázon vezetett új gárda tagja, hanem a régi függetlenségek fajtájából való, akinél az ország függetlenségéért vívott harc elválaszthatatlanul egybekapcsolódik az igazi demokráciáért vívott küzdelemmel”. (DRU. 1905. dec. 11.)

E hírlapi hajsza idején pedig Jánosi és több társa egy ún. „Városi Pártot” alakít. Nem politikai pártot, hanem a város haladása érdekében munkálkodni kész pártot. S az 1905. decemberi városi képviselő választáson ez a párt is indult. A választások alkalmával jut be Jánosi is a városi törvényhatósági bizottságba, — megszűnván ezzel automatikusan megyei bizottsági tagsága. — Persze ezért a pártalakításért is támadják. Vokondok-pártnak nevezik, erkölcstelen szövetségnek, mely a szabadelvű párt egykori tagjai és a szocialista népvezérek közt jött létre. Hogy Jánosi bejutott a városi párt révén a városi törvényhatósági bizottságba, ezt is azzal magyarázzák, hogy a vármegye követett el mindent, hogy megszabaduljon Jánositól! („Debrecen”. 1905. dec. 20.)

Jánosi nem törődik a támadásokkal. Karácsonykor újból cikket ír, melyben Krisztus születéséről ezt mondja: „Tudjátok-é, hogy mikor születik meg? Mikor születik meg a világnak igazán? Majd akkor, ha nem lesz a földön zsarnok és rabszolga. Majd akkor, ha nem lesz e földön gazdag és szegény. Ha majd meglesz az egyenlőség, a szabadság és a testvériség.” „A szeretet papja vagyok..

Nemcsak az emberszereteté. Hanem az igazságszereteté is. És várom, hogy Jézus mikor születik meg.” (*Mikor születik meg.* DRU. 1905. dec. 24.)

A következő esztendő első napjaiban nagy dolgok történnek Debrecenben is. A darabont-kormány főispánját nagy csúfságok közt kiverik a városból. Királyi biztos jött Debrecenbe, statárium lesz. Jánosinak ebben a mozgalomban való szerepéről nem tudunk. Bizonyára nem volt ott az utcai verekedők között. Egy ideig cikkeket sem olvasunk tőle. De még a törvényen kívüli állapot idején újból megszólal. Cikkéből kitetszik, hogy nem vonta ki magát a küzdelemből ez alatt az idő alatt sem. A vármegye „leszerelése” ellen, — mint írja — eddig is erősen küzdött és mikor mégis megtörtént az, a legnyitabb és legerősebb harcot jelentette be ellene. Aztán elpusztíthatatlan derűlátással írja: „Nincsen ok a csüggedésre. Európa forrong. Magyarország forrong. Az abszolútizmus percei meg vannak számolva. Az urak elrontották a játékot. Most következik a nép. Ez a nép majd helyrehozza mindazt, amit az urak elrontottak.” (*Nem szerelünk le!* DRU. 1906. febr. 22.)

Egy héttel ezután a vármegye rendkívüli ülésén megint azt indítványozta, hogy tartsa fent a megye eddigi határozatait. E határozatokban az is benne volt, hogy az ellenálló tisztviselők megvont fizetéséről a vármegye majd gondoskodik. Ettől akart szabadulni a közgyűlés. Jánosi viszont kijelentette, hogy ő erre a célra „szívesen vesz fel 24 óra alatt 10 ezer koronát a tisztviselők kártalanítására”. A megyegyűlés azonban mégis kimondotta, hogy beszünteti az ellenállást. (DRU. márc. 2.)

Március 15-én a kollégiumban botrányos eset történt. A kollégiumi Petőfi-szoborra a szocialista munkások piros szalagos koszorút helyeztek. Valaki ezt a szalagot letépte a koszorúról. Jánosi ekkor a diáksághoz fordult egy újság-cikkben. „Ne bántsátok, ne tépjétek egymást. A nagy március ifjúsága kiszabadította a börtönből Tácsics Mihályt, a munkásból lett író, a radikalizmusnak magyarországi úttörőjét. És Tácsics Mihály hálásan szorított kezet megszabadítóival. Micsoda felfordult világ ez, hogy az ifjúság és Tácsics Mihály egymás ellen közszerűli fegyverét! Ne marcangoljátok egymást! Hiszen halottunk van. Édesanyánk fekszik halva. Közös édesanyánk a magyar szabadság! (Ünnep-rontás. DRU. márc. 16.)

Az ellenlap pedig folytatja sorozatosan támadásait. Ekkor végre Jánosi is válaszol, írván: „Hiábavaló minden hírlapi hajsza. Engem csak azok támadása bánt, akiknek jó véleményére súlyt fektetek. És a klikkuralom ellen mindaddig, amíg össze nem törik, a legteljesebb kérlelhetetlenséggel fogok küzdeni...” (*Nyilatkozat.* DRU. március 25.)

A támadásokért viszont elégtételt kap Jánosi a munkásság részéről. A szociáldemokrata párt vezetősége újságban is megjelent levelet intéz hozzá, melyben kijelenti, hogy a munkásság méltányolja az ő küzdelmüket az általános választójogért és elítéli azokat, akik támadják őket azért, mert az igazat meg is merik írni. (DRU. márc. 27.)

Jánosi cikkei jönnek tovább. Arról, hogy joga van a népnek szervezkedni, sztrájkolni is, közakarattal gazdasági, vagy politikai célból: munkabérért, vagy népjogért. (DRU. ápr. 3.) A tulipán-kultusszal kapcsolatban az országos leszerelésről: „A gondosan ápolt puha, fehér öklöknél százszor többet érnek a munkában durvult kérgesedett, acélozott öklök. A szegény tulipánt a szabad magyar nép felveszi a porból és odatűzi méltó helyére a maga tiszta, igaz magyar szívére. A harcnak vége van. Hadd kezdődjék a harc. A komoly harc, amelynek vége csak diadal lehet.” (*A béke mérlege.* DRU. ápr. 8.)

Az alkotmányos küzdelem kátyúba jutása után Jánosi — bár nem hagyja abba a hírlapi cikkezést sem még egy ideig — teljes szívvvel elébb még a vármegyei, majd a városi ügyek intézésében vesz részt. A vármegyei adókövető bizottság ülésén pl. indítványozta a föld haszonbérlok: a nagybérlok adójának a felemelését: „Azok a nagybérlok a nyomorúságos viszonyok között vergődő balmazújvárosi és más községi kisgazdák elől bérlik el a földeket. És míg a kisbérlok 50—60 koronát fizetnek egy hold földért, a nagybérlok potom 12—16 koronáért bérelik a nagykiterjedésű uradalmakat.” (*Igy kell szolgálni a közérdeket.* DRU. júl. 13.)

Az általános választói jog kivívására alakult országos Ligáról kiderült, hogy Kristóffy, a darabont belügyminiszter áll mögötte. Mikor ezt Jánosi megtudta, kilépett a Ligából, de kijelentette, hogy „a magyar munkásnép felszabadításáért az eddigi eréllyel dolgozik ezután is, de dolgozik a nemzeti függetlenségért is.” (*Nyilatkozat.* DRU. aug. 17.) De azt is kijelenti, hogy a Ligát megalkotó Természettudományi Társulat tagjaival, ha így nem is ért mindenben egyet, — azért a gondolatszabadságnak tovább is híve marad. „A sötétségnek, a népbutításnak, a népigázásnak és népkizsákmányolásnak ellensége vagyok.” (*A legújabb Kristóffy esethez.* DRU. aug. 18.)

Közben a Szabad Lyceumban előadást tart Martinovicsról. — 1907-ben pünkösdi cikket ír a DRU-ban. „Jól tudjátok mi volt a Szentlélek legelső dolga a földi világon: Bizony: az ősi testvériségnek és vagyonszövetségnek a visszaállítása. Az Isten az emberiségnek adta a földet, de telekkönyvet nem dobott le az égből... Ugyebár ti földi urak féltek a Szentlélek Úristentől, e nagy demokratától. És mégis éneklitek: Jövel Szentlélek Úr Isten! Az Isten pedig szavatokon fog benneteket...” (*A Szentlélek ünnepén.* 1907. május 19.)

A városi közgyűlésen el akarja töröltetni a virilizmust, a főrendi ház eltörlésére is javaslatot tesz (1907. szept. 28.). A nyomdászoknak jutalék megszavazását kívánja, felemelteti a nyomdai munkások lakbérét és korpótlékot szavaztat meg nekik. (*uo.*) Karácsonyi cikkében viszont már a koalíció ellen ír. „Ne higgyetek azoknak a népbárátoknak, akik márványpalotában születtek és ezüstsölcseben szenderegtek gyermekálmukat... Ne bizzatok azokban, akik nem tudják, hogy mi a rabszolgaság és nyomorúság.” (*Jelek.* DRU. 1907. dec. 25.)

Amikor szemére hányják, hogy a balpárthoz csatlakozott és Kossuth Lajos nevével agyon akarja ütni Kossuth Ferencet, — ezt írja: „Nélkülünk is agyonüti Kossuth Ferencet a Kossuth Lajos szent neve, agyonüti Kossuth Ferenc maga magát. Mert Kossuth Ferenc rút és csúfságos merényletet követett el apjának szent neve ellen.” Azzal is vádolják, hogy szocialista elveket vall. Erre megint ezt írja: „Az én szocialistaságom abban áll, hogy komolyan veszem azokat a krisztusi elveket, amelyeket hirdetek. Ha a szószékből testvéreimnek szólítom hallgatóimat, akkor az életben is különbség nélkül testvéreimnek tekintem. A krisztusi erkölcs nem remeték, hanem társaságban élő emberek erkölce: szociális erkölcs... A szociáldemokrácia pedig a krisztusi elvek megvalósítására törekszik... Így találkoztam, én, Krisztus szolgája, a szociáldemokrácia erkölcsi elveivel.” (*Nyílt levél.* 1908. ápr. 8.)

A városi közgyűlésen bátor küzdelmet folytat az ún. városi klikk ellen. És bátor fellépésének eredménye az lesz, hogy a klikk tagjaira csakugyan kiderül a vesztegetés, a sikkasztás, az összejátszás bűne, amivel ezekre menő kárt okoztak a városnak. Ezért aztán az ellentábor csúnya rágalmazó cikkeket ír ellene. (*Tévely.* „Debrecen”. 1908. nov. 1.) Ekkor aztán Jánosi pert indít ellenük. Bár a pert két esztendeig húzzák, — kiteve ezzel Jánosit a gyanú alatt éles

kálváriájának, — végül mégis súlyosan eltiélik a rágalmazó cikkek íróját, s a börtöntől csak az menti meg őt, hogy Jánosi kijelenti a bíróság előtt: nem kívánja a börtönbüntetést, de magával, családjával és barátaival szemben kötelessége volt az ügy tisztázása. (1908—1910. lapokban.)

1909-ben megüresedett az egyik debreceni mandátum. Jelöltként gróf Dégenfeld is fellépett. Mégpedig az általános titkos választói jog programjával. Ekkor Jánosi vállalkozott a gróf támogatására. Ezért aztán a saját lapja is el-lene fordult. Előbb ugyan még csak annyit írt, hogy mikor Dégenfeld a program-beszédet tartotta, a gyűlésen jelenlévő Jánosit is hallani kívánták a választók és ő beszélt az újság szerint „tüzesen, lelkesen, olyan hatással, hogy úgy nézett ki a terem, úgy érezték az emberek, mintha Jánosi volna a jelölt, nem pedig Dégenfeld. Mert amit Jánosi mondott az elvekről, meggyőződésről, — azt mindenki elhitte.” (DRU. 1909. jan. 14.) De azután élesebb hangot is használt az újság, amire nézve nyilatkozott Jánosi is. Folytatása nem lett a dolognak, legfel-jebb az, hogy Dégenfeld megbukott.

De Jánosi ettől kezdve felhagyott az újságírással. Annál tevékenyebben dol-gozott a városi törvényhatóságban és annak bizottságaiban. Minden jó ügynek mellé állt, és hasznos indítványokat tett. A kisgazdák haszonbérli szövetségbe-való összeállása esetére „előzékenységet” kért. (1909. május 29.) Követelte a Homokkert világítását, mert szerinte az éppen olyan része a városnak, mint a Piac utca, — de indítványát elvetették. (1909. máj. 29.) A városi kis tisztviselők számára is sürgette a fizetésemelést (a város javaslata ti. csak a főtisztviselők fizetését akarta emelni! — 1910. ápr. 8.). A városi napidíjasok részére lakbér-megállapítását is kérte.

Sorozatosan szót emelt a Hortobágy hasznosításának évtizedek óta húzódó-kérdésében. 1912-ben arról beszélt, hogy a Hortobágy most holt tőke, 30 ezer hold állattenyésztésre teljesen elegendő, de tétessék alkalmassá is erre, — a többi parcellázzák, amint mondta: a balmazújvárosiak konyhakertészetet, tej-gazdaságot, apró és vágómarha tenyészetet akarnak ott létesíteni. Felszólalt az ellen, hogy a város a parcellázandó területből a legkisebb bérletet 50 holdban akarja megállapítani. Felszólalására 20 holdban állapították meg, hogy így a kis-gazdák is földhöz juthassanak. E nagy beszéde után kimondotta a városi köz-gyűlés, hogy a Hortobágyból 12 ezer holdat parcelláz, 3 ezer holdat pedig mes-terséges öntözéssel lát el. De azért csak nem történt ebben az ügyben semmi. (A Város. 1912. márc. 23.)

1910-ben részt vett a képviselőválasztási küzdelmekben, bár jelöltséget fel-szólítás ellenére sem vállalt, de a népgyűléseken szónokolt az általános választó-jog mellett. Részt vett és felszólalt azon a tiltakozó gyűlésen is, amelyet a mun-kásság rendezett a Tisza fogadtatása alkalmával elkövetett rendőri és csendőri brutalitások miatt.

És aztán jött a világháború, s egy ideig a politikai szélcsend. A helyzetről alkotott véleményét, mint ugyan eddig is sokszor, verseiben mondta el ezekben az években. A versek egy része a lapokban is megjelent, nagy részük azonban kéziratban maradt.

Amikor először nevezték szocialistának, — így öntötte versbe, ami szívét eltöltötte:

*„Annak, ki embert igazán szeret,
Ki másnak kér jogot és kenyeret:
Fejére zúg a gyűlölség heve.*

„Szocialista' lesz a gúnyneve.
Gúnynev? dicsőség! — bár borús egünk:
Bátran csatázunk. Oh nem rettegünk!
Jézus vezess ma! felolvad még a fagy:
,Gyöngék, szegények, pártfogója vagy' ”

(Karácsonykor. 1905. K. i.)

Majd mikor azzal vádolják, hogy a „hazátlanoknak” fogja pártját, ezt írja:

„Szórjon villámot száz komoly szemöld.
Dobjon követ rám, akié a föld!
Az én hazám nem a por, nem a sár:
Minden paránya kincset érne bár.
Egy talpalatnyi földem sincs nekem:
Hazám azért van! Szívből szeretem!
Te árva nép, te megvetett, te nagy:
Az én hazám te vagy!”

(Az én hazám. 1907. febr. 25. K. i.)

Nem találtam ugyan nyomát, de úgy látszik 1910-ben valami híre járt, hogy Dózsa Györgynek szobrot akarnak emelni. Erre a hírre így reflektált Jánosi:

„Megégették, de az olyan szív
Amilyen volt a Dózsa Györgyé,
Ki nem alszik a föld alatt sem.
Nem porlik az görönggyé.

Izzó vasgömb a Dózsa szíve,
Azzá tették, tűzben gyötörve.
És romba dönthet egy világot
A föld alól kitörve.

S im valahol meghasad a föld:
Kitör belőle Dózsa szobra.
És a rabszolgák ébrednek,
Gondolnak szebb napokra.

Ki megégette, az király lett:
Pedig tán maga volt az ördög?
Jertek, magyarok, koronázzuk
Királlyá Dózsa Györgyöt!”

(Dózsa-szobor hírére. 1910. K. i.)

A világháború idején minden politikai küzdelem elcsendesedett, kényszerűségből is, meg a pártok közötti megegyezésből is. Ekkor visszaemlékezik elmúlt politikai küzdelmeire, s ez adja kezébe a tollat:

„*En nem kerestem sem kincset, se rangot,
Nem kongattam magamnak hírharangot.
Hanem azért hiába mégsem éltem,
Volt egy nagy küldetésem.*

*Minden nyomornak jövendőlni véget,
Prófétálni világ-testvériséget.
Egy aranykort, amelyben hinni nem mer
Vagy nem akar sok ember.*

*S már elmehetek bármikor, akár ma!
Elég volt már e vásári lárma:
E görögtüzes törpe óriások,
Tapsos komédiások!”*

(*Hiába nem éltem. 1915. K. i.)*

A háborúval és annak várható hatásával kapcsolatban versben is kifejezi felfogását:

„*Kik barázdába rab embert vetettek
És nem gyászoltak, mikor így temettek:
Majd nemsokára megdöbbenve látják,
Hogy szabad embert szülnek a barázdák.*

— — — — —
*És jön a nyár. És a népek megérnek.
S csak egyszer árad még tengere vérnek:
A népámítók rút, fekete vére! ...
Aztán a harcnak mindörökre vége.”*

(*A lövészárók. 1915. febr. 16. K. i.)*

A feltámadás hitének és földi vonatkozásainak hirdetése, (amely elítéltetésekor vádpontjai között is szerepel) — már a világháború első évében is határozott alakot talál egyik versében:

„*Évezredek legédesebb reménye
Az örökélet, a feltámadás:
Hogy az egyén halála átmenet csak
Egy más világba, mely örök, csodás!*

*De most az égen új hajnal piroslik:
Egy új világkorszak hajnala.
Most az egész emberiség reménye,
Mi eddig az egyeseké vala.*

— — — — —
*Tömegnyomor, te halálok halála,
Terajta is győz az életremény.*

*Győz, megvalósul! Átmenet a balsors
Egy más világba, mely örök, csodás.
Van amiért érdemes élni-halni:
Népörökélet, népfeltámadás!"*

(A legédesebb remény. 1915. júl. 6. K. i.)

Es még egy, amelyben a hősi halottak elmaradt családjáról való nyomorúságos gondoskodást teszi keserű gúny tárgyává:

*„A hős halottat egekig dicséri,
Családjáról gondoskodik hona...
Lám: a Sebők családnak is havonkint
Kijár — tizennégy korona.
Hősi halott jelöltek! Csak előre!
A dicsőség felétek harsonáz.
S ha elestek, megkoronáz hazátok,
Sőt — megtizennégykoronáz”.*

(Sebők Imre. 1918. január 9. K. i.)

1918 elején újabb nagy változás következik be Jánosi életében, amely aztán további életére sorsdöntő lesz, s fegyelmi ítélethez fog vezetni.

Időleges képviselőválasztás alkalmával — a Tüdős János halálával megüresedett debreceni I. kerületben — felajánlották neki a mandátumot, miután úgy a függetlenségi Károlyi-párt, mint a szociáldemokraták nem állítottak jelölteket, hanem az ő megválasztását támogatták, — Károlyi-párti programmal.

Ez alkalommal tartott programbeszéde nyomtatásban is megjelent, terjedelmes beszéd. Összefoglalja mindazokat az eszméket, amelyeket Jánosi eddig hirdetett, s amelyekért eddig küzdött s mindezt az egyetlen legfőbb eszme: az Isten-ország síkjába beállítva. — Ez az Isten- és emberszeretet a szabadság, egyenlőség, testvériséget jelenti. Ezek pedig az igazi forradalmaknak a jelszavai. — A háborúból olyan világot kell teremteni, melyben ez az iszonyatosság többé ne ismétlődhessék. — Programja: radikális, demokratikus függetlenségi program. Híve a nemzetek önrendelkező jogának, a nemzetek testvéri közösségben való életének, híve a világtársadalomnak, s abban a kasztrendszer s az osztályuralom megszüntetésének. Követeli a nőkre is kiterjesztett tökéletes egyenlőséget, s az általános választói jogot, a mezőgazdaság megújítását, ipar és kereskedelem fellendítését „kívánom és sürgetem, hogy addig is, míg a termelési és forgalmi eszközök a gazdasági fejlődés elárkolhatatlan útján a társadalom tulajdonába mennek át, az ország népének, a dolgozó népnek szomorú sorsát népjóléti intézményekkel segítsük”. Egészséges lakást a munkásoknak. Öregkori, rokkantsági biztosítást. A szervezkedési, egyesülési, gyülekezési jogot, sztrájkjogot, sajtószabadságot, munkabér-minimum és munkaidő-maximum megállapítását. Új népparlamentet, — a tisztviselők, különösen a tanítóság fizetésrendezését. Progresszív adózást, közigazgatás reformját, közegészségügy államosítását. Egyház és állam teljes szétválasztását. Az iskolák államosítását minden fokon. A tanítás tervének megváltoztatását, „hogy a népiskolák a természettudományi és társadalomtudományi alapokra helyeztessenek.” — „Híve vagyok a világbékének. Híve vagyok, mert lelkesedem érte és hívője vagyok... és meg fog való-

sulni . . .” — „Nekünk az a feladatunk, hogy egyengessük a megvalósulás útját . . . A háború nem dicsősége az emberiségnek, hanem vérszennyes szégyene, örök gyalázata.” — Földbirtok-reformot kell végrehajtani. Az összes egyházi és politikai latifundiumokat örök tulajdonul apró-, kis-, és középbirtokokul oda kell adni Magyarországnak munkálkodó népének. Ezeket a kis- és középbirtokokat szövetkeztetni kell . . . Követeli a szekularizációt. „A hazát védelmező népnek kell odaadni az egyházi földeket . . . A lutheránus testvéregyház papjai, én és a többi kálvinista papok, a szekularizációt az igazság és az emberiség nevében, a haza földjét megvédett földtelen és hazátlan magyar nép javára és nem a magunk érdekében, nem osztozás céljából, erélyesen követeljük . . .” „Ezeket az elveket gyermekkoromtól hittem és vallottam. Az én édesapám, aki a szabadságharc egyik katonája és republikánus kuruc ember volt és mint ilyen halt meg, Petőfi Sándor költeményeit adta első olvasmányul a kezembe . . . Aztán megismertem és megértettem a Názáreti Jézust. És akkor rájöttem, hogy Petőfi ennek a názáretinek hívebb apostola volt, mint társusi Pál. Gyermekkorom óta vallom ezeket a demokratikus elveket. És ehhez én ragaszkodom. Nekem az egészen mindegy, hogy megkoszorúznak érte, vagy megköveznek . . . A régi világ, a régi Magyarország, megérett a pusztulásra. Pokolra sodorta az emberiséget és a magyarságot. Éppen azért pokolra vele! Új világot, új Magyarországot kell építeni. Meg kell törni mindenütt a kapitalizmus és az imperializmus hatalmát, megépíteni a demokratikus új államokat . . .” (Programbeszéd. 1918.)

A parlamentbe bejutva — négyszer szólalt fel ott —, először már február 20-án az indemnitás vitájánál, majd háromszor a választójogi javaslat tárgyalásánál. Nem volt könnyű abban a parlamentben beszélni, amelyről maga Apponyi Albert állapította meg egy szintén 1918-as beszédében, hogy: „A nemzeti akaratnak kifejezésére semmi igényt nem tarthat.” — „A 8 év előtt megválasztott parlamenti többség útját állja, véges-végig útját állja a reformoknak”. — (Képviselőházi napló. 1918. ápr. 25.)

Első nagy beszédében elmondja szinte egész debreceni programbeszédjét — elsőrenden ott is az általános választójog követelésével foglalkozva, — mert ő és pártja: a Károlyi-párt — ebben látják „a demokratikus új Magyarország kiépítésének alapkövét.” — „Ami novum ebben a beszédben a debrecenivel szemben, annak megállapítása, hogy a hadi nyereségek 50—60%-os megadóztatását követeli, — aztán kijelenti, hogy a „parlamenten kívül van az új, demokratikusan gondolkozó magyar intelligencia óriási tábora”. — A nők választójogának követelésénél azt mondja: „Ne mondják azt, hogyha a nőket egyenlővé tesszük a férfiakkal, — ezzel a nőt, — a nő kultusz szobor-talpatatáról leszállítjuk a politika szennyes porába. Miért szennyes ez a por? Ha szennyes, a férfiak tették azzá, nem a nők.”

Legnagyobb konsternációt beszédének az egyház és állam gyökeres szétválasztásáról szóló része keltett. Az utána felszólalók is beszédének csak erre a részére reflektáltak. Különösen is éles hangon válaszolt arra Huszár Károly, aki „mélységesen fájlalta ezt a beszédet”. — Szerinte a „hajánál fogva ráncigálta” azt ide Jánosi. „Itt a teremben — mondta — vihart e gondolatok nem keltettek. — De hogyha ez az agitáció innen kimegy — . . . akkor vihar magválnak az elvetése.” — Ultimátumnak tartja ezt s kijelenti, „hogy ezzel mindenki szemben áll, — mert ez a leninizmus veszedelmes útjára viszi az országot.” — Szerinte a „szabadkőművesek boszorkánykonyhájáról áradó forradalmi szellem” gondolatai azok, amiket Jánosi elmondott. — Feltűnő egyébként a pártvezér: Károlyi Mihálynak is az a kijelentése, amely ezután elhangzott, hogy „a párt

programjába ez a kérdés nem tartozik bele”, — nyílt kérdésnek tekinti, „mindenki vallhatja a saját véleményét” — ő azonban saját véleményét nem fejezte ki! — Vagyis ennek a követelésnek parlamenti hangoztatásával Jánosi egyedül maradt, pedig indokolása szerint azért van erre szükség, „mert így adhatjuk vissza az egyházakat a maguk eredeti hivatásának, mert az egyházak hivatása nem abban áll, hogy egy kasztrendszer szerint felépített társadalom magaslatán éljenek, hanem hogy gyakorolják, hirdessék a krisztusi szeretetet és a krisztusi testvériséget...” Egyébként e beszédre felfigyel az egyházi sajtó is, — a Prot. Egyh. és Isk. Lap ezt írja: „A szeparáció még jó ideig nem lesz akut kérdés minálunk, — de sok mementó van az elhangzott beszédben a jó előre való felkészülésre...” (PEIL. 1918.)

Másik három választójogos beszédében újra programjának tételait fejtegeti. Tiltakozik az ellen, hogy miniszteri véleményeket citálnak ellene, — ő azonban a számára legfőbb tekintélyre, Jézusra hivatkozik itt is, aki azt mondotta, hogy „Ti mindnyájan testvérek vagytok”. Bírálja a magyar birtokviszonyokat: a „világ egyik országában sem uralkodnak rosszabb birtokviszonyok, mint nálunk, ahol kétezer ember tulajdonában van az ország földjének több mint fele, s kétmillió 24 éven felüli embernek nincs semmi földje, vagy csak két holdon alul. — Elmondja, hogy százezrekre megy azoknak a magyar gyermekeknek a száma, akik az iskolák hiánya miatt nem iskolázhatók be...”

Jellemzőleg még a „Népszava” gyűlési tudósításában is csak annyi van, hogy a gyűlésen nem történt semmi, bár a színtelen vitában elhangzott két őszinte felszólalás is: Balla Aladár és Jánosi Zoltán mondtak érdekes beszédek.

Július 5-én tartotta legnagyobb beszédét, amellyel csaknem az egész napot átbeszélte kétszeri megszakitással. — E beszédének is csak néhány tételét: „Az emberi társadalmat fegyveres erőre, a háborúnak rendszerré való tételére felépíteni nem lehet, az emberi társadalom szilárd alapja csakis az igazság, a jog-egyenlőség, a szeretet és testvériség lehet”. — „A magyar szervezett munkás-ság, mely a nemzetközi szociáldemokrata párt elvei alapján szervezkedett, nem olyan hazafiatlan, mint a képviselőház tájékoztatlan tagjai gondolják...” „A magyar szervezett munkássággal, amely szíven hordja az egész magyar nép sorsát, hazafiságban nem versenyezhet senki sem a mai időkben...” „Mi nem azt akarjuk, hogy a tömeg álljon a nemzet fölött, hanem azt akarjuk, hogy a tömeg, a nép, vagy a nemzet egy és ugyanaz legyen.” „A magyar faj óriási tömegeit a jogtalan magyar nép tette századokon keresztül, — jó lelkiismerettel el merem mondani, hogy a magyar fajnak minden időben a legnagyobb ellensége az ún. fajmagyarok voltak”. Egy közbeszólásra: „Ha az, aki demokráciát akar, aki Magyarország polgárainak jogegyenlőségét akarja, nem fajmagyar, — akkor én lemondok erről a dicsőségről.” — E beszéde közben a közbeszólások tömege hangzott el. Demagógiának, sőt hazaárulásnak minősítették egyik-másik kijelentését. És természetesen az általa benyújtott radikális választójogi ellenjavaslatot Wekerle miniszterelnök indítványára — nem fogadták el!

Utolsó parlamenti beszédében a választójogi javaslat részletes vitájában — július 11-én is volt egy-két elvi kijelentése, — az egyes paragrafusok bírálatán túlmenően. Csak egyet említ: „Hiszem és vallom, a francia forradalom nagy szónokával, Mirabeau-val, hogy az előjogok megszűnnek, de a nép örök. Ez az örök nép jönni fog a maga örök igazságával, a maga örök, győzhetetlen hatalmával és a maga jogait ki fogja küzdeni.” (Képviselőházi naplók. 1918.)

Hogy a pártban belül miként dolgozott — arról nincs tudomásunk. — Képviselősége ideje alatt is elég gyakran megjelent a debreceni szószékeken. —

Erdekes, parlamenti beszédeit és íghirdetését ez időből párhuzamba állítani. Politikai programjának egy-egy tételét állítja itt be az „Isten-ország” távlatába. És így beszél pl. a háborúról, békéről, a gazdasági kérdésekről.

„Még ma is üldözik azokat, akik a háború ellenségei és a béke barátai.” Pedig: „A háború az emberi szív ördögi romlottságának irtózatossá kijelentése. A pokol revelatioja. Azé a pokolé, amely az ember szívében, nem pedig a föld közepében van, vagy mit tudom én, hol!” — „A világháború világszerencsétlenség! És világpogányság! A pogányság parancsa: gyűlöljétek ellenségeiteket. A keresztyénség parancsa: Szeressétek ellenségeiteket! És a pogányság parancsa túlmennydörgi a keresztyénség parancsát. És a keresztyénség gyönyörű világát vér- és könnytengerrel borítja el a pogányság”. — „Sohasem voltunk messzebb az Isten-országtól, mint ma. És sohasem voltunk az Isten-országhoz közelebb, mint ma.” „Ez a világháború — háború a háború ellen.” „Hogy mi lesz a vége, azt mi is tudjuk, mi is látjuk.” „Közelg az idő, amelyben a nemzeti és nemzetközi életben az erőszakot és az ellenségeskedést a jog és a testvériség váltja fel. Ez pedig az Isten-ország lesz az emberekben és az emberek között. Mennysorság a földön.” — „A mennyország, mely a földre száll. Az a gyönyörű új világ, az a csodavilág, amelyben többé nem kell hirdetni: szeressed ellenségedet! Mert nem lesz többé ellenség, csak testvér lesz!” — (*Szeressed ellenségedet!* Máté 5:43—48. K. i. 1918.)

„Az erőszak végzete megindult — mondja egy másik beszédében is — mint a lavina, és nincsen földi hatalom, amely feltartóztathatná.” (*Az erőszak végzete.* Máté 26:52. K. i. 1918. szept.)

Új kenyéri úrvacsoraosztáskor mondott beszédében — miután újra elmondja kemény ítéletét a háborúról, kijelenti, hogy „Jézus életének és tanításának minden mozzanatát csak úgy érthetjük, ha az Isten-ország világításában vesszük vizsgálat alá.” Így fejtegeti az Úri Ima kérését: „A mi mindennapi kenyérünket add meg nekünk ma.” Az Isten-ország, az Isten-család imádságának nevezi ezt, amely „magába foglalja a kenyérnek, minden földi jónak és dolognak: a gazdasági, állami és társadalmi élet egészének testvéri közösségét is. Ez pedig — mondja a beszéde gerinceként szereplő tételt — nem egyéb, mint a köztulajdon rendszere. Vagyis: a köztulajdon, a vagyonszövetség elve alapján felépített gazdasági, állami és társadalmi élet.”

Elmondja azután, hogy az első keresztyének az anyagi vagyonszövetség megvalósítása tekintetében nem a leghelyesebb módszert alkalmazták, mert „csak a fogyasztás közösségét teremtették meg, ellenben a termelés közösségét, amely nélkül a fogyasztás közössége a levegőben lóg és fenn nem maradhat, — figyelmen kívül hagyták. — És nem is szilárdították még ezt sem jogrenddé, intézménnyé...” „Arról lehet vitatkozni — mondja tovább —, hogy melyik a jobb rendszer: a magántulajdon rendszere-é, vagy a köztulajdon rendszere. De az, hogy a keresztyén testvériségnek egyedül a köztulajdon rendszere felel meg, fölülte áll minden vitának. Míg a magántulajdon rendszere az egyéni önzésnek, addig a köztulajdon rendszere a testvériségnek felel meg... A köztulajdon elve nem utópia, nem ködös ábránd...” „A háborúnak, minden háborúnak akkor lesz vége — mondja a befejezésben —, ha a magántulajdon pogány rendszerét a köztulajdon keresztyén rendszere váltja fel...” (*A mi kenyérünk.* 1918, aug. Máté 6:11. K. i.)

Ennek az időszaknak a Jánosi-képéhez hozzátartozik, hogy ekkor jelent meg Absolon című 5 felvonásos drámája, s 1918-ban kezdte kidolgozni, — de be már nem fejezte — Keresztelő János című drámáját. Mindkettőben megtartja

ugyan a történeti beállítást, — de Absolon, a zsarnok Dávid ellen való népfelkelés vezetője — forradalmár, — Keresztelő János pedig az Isten-ország eszméjét fejti ki a darab folyamán. — Mindkettőben tehát saját korának — helyesebben: saját eszméinek keresett és talált is kifejezést ezekben a drámákban is. Ime csak egy-egy részlet. — A hadba induló Absolon így biztatja katonáit:

*„Gyerünk barátim
Igazságot keresni és jogot
Kivívni kardjainkkal . . .*

*— — —
Eddig a nép volt a földé s a népnek
Ez volt a neve: „a föld népe.” Én
Azt akarom, a föld legyen a népé
S a föld neve: „A nép földje” legyen! . . .*

Vagy a haldokló Absolon végrendeletét:

*„Földet a népnek! A népé a föld!
A hazafiság szent parancsa ez.
Hazaáruló, ki meg nem fogadja!
Ő nem a föld és nem a múlt, hanem
A nép szeretete az egy igaz
Hazafiság! A többi mind hazudság!
Ez az igazság! — Végrendeletem:
Legyetek jók a néphez, Nem azért
Mert jó. Hanem azért, hogy jó legyen . . .”
(V. felv.)*

Keresztelő János szavaiból is néhány részlet:

„... Minden így van itt ebben a bolond világban... Összeviessza forgatva és fonákul!... Munkátlan vagyom és vagyontalan munka!... Semmi sincs a maga helyén! És ezt mondják az emberek társadalmi rendnek. És féltik tőlem a társadalmi rendet. Pedig én éppen társadalmi rendet akarok a társadalmi rendtelenség helyett... Testvériséget, egyenlőséget, szabadságot!” (I. felv.) „A nő éppen olyan ember, mint a férfi. Férfiak, nők — mindannyian egyenlő jogú testvérek vagyunk...” (uo.) „Annak a gyönyörű aranykornak a jövőtelét hirdetem, amelyben egyik faj, egyik társadalmi osztály, egyik ember a másikon nem uralkodik és nem hatalmaskodik! Én csak egy fajt ismerek: az emberi fajt. Egy osztályt: az emberi osztályt! Egy rangot: az emberi rangot! Azt akarom, hogy minden ember: ember legyen. Sem több, sem kevesebb, hanem: ember” (II. felv.)

„Én csak egy igazi jótékonyságot ismerek! A testvériséget! A föld összes javainak testvéri közösségét. A testvéri módon közös munkát. És a testvéri módon közös életet”. (uo.)

„Eljő az idő, amelyben a földön nem lesz többé háború. Örök béke uralkodik. Az emberi testvériség mindenható ereje darabokra törí az öldöklő fegyvereket”. (uo.) „Egy-két ember nem szüntetheti meg a háborúságot. Még egy-két ország sem. Az egész emberiségnek kell az eszére térnie és a világbékességet megteremtenie. Majd ha eljön a Messiás! Majd ha megvalósul a földön az Isten-ország!” (uo.)

Nyilvánvalóan magától értetődő, hogy Absolon személyében éppen úgy, mint

a Keresztelő Jánoséban, maga Jánosi Zoltán az, aki beszél, — eszméinek hirdetésére ezt a lehetőséget is fel akarván használni.

És ezek az eszmék értek, és október végén a forradalomhoz vezettek.

Szükségtelennek tartom, hogy az események gyors alakulásának vázolását itt most megkísérleljem. — Hogy azonban az események menetében Jánosi is szerepvívó volt, azt igazolja, hogy október 25-én a Nemzeti Tanács tagjai között — akik ekkor mindössze huszan voltak — Jánosit is ott találjuk. Majd a Károlyi-kormány megalakulása után, november 12-én ő lesz a szocialisták hozzájárulásával, a belügyi politikai államtitkár, s e minőségben működik egészen a proletárdiktatúráig. — Ez idő alatt parlament nem volt. S Jánosi munkája csak az újságokban itt-ott megjelenő hírekből ismerős nagyon hézagosan. Ugyancsak kevés anyagot kapunk az akkor szereplő politikusoknak később megjelent emlékirataiból is. Munkásságának motívumait még leginkább saját későbbi — már a két háború között elmondott beszédéből ismerhetjük meg —, bár a dolog természete szerint a két világháború között elmondott szöszéki beszéd is csak érinthette magát a lényegét. Mégis nem látszik feleslegesnek figyelemmel lennünk rá.

„Elvesztettük a háborút — mondja 1934-ben — és az összeomlás páni rémületében a főrendi ház elnapolta magát, a képviselőház kimondta a maga feloszlását, amelyet a legnagyobb jóakarattal sem nevezhetünk apostolok oszlásának. Az ország és a fegyveres erő vezető emberei kámforrá váltak. És az én figyelmeztetésem, óvásom ellenére — néhány közepes tehetségű ember, akik közé kalandorok is furakodtak —, ebben a reménytelen helyzetben is vállalkozott a haza megmentésére. Eszeveszett vállalkozás volt ez. Én akkor is láttam, hogy az. Meg is mondtam a vállalkozni készülő embereknek. De hát mit nem tesz meg az ember a hazáért? És amíg a becstelenség elárulták a hazát, a becsületesek minden erejük hiábavaló túlfeszítésével védték a hazát, a törvényes rendet, az életet és a tulajdont. Mikor a románok leverték a bolsevistákat, az ágyak alól előbújtak a hősök és... azokat a becsületes hazafiakat, akik a háború összeomlása után az országos felfordulás idején az ő életüket — és vagyonukat is, — vaskézrel védelmezték — pocsolyába vetették.” (*A jó hírnév.* 1900. átdolg. 1934. K. i.)

S valóban, a gyérszavú híradásokból is arról győződünk meg, hogy Jánosinak, mint politikai belügyi államtitkárnak feladata a rendfenntartás volt. Első minisztere: Batthyány Tivadar is elismeri, hogy mindent megtett e téren, mit tenni lehetett. (Batthyány Tivadar: Beszámoló.) Nádházy Bertalan emlékezéseiből tudjuk, hogy mily nehéz volt az ország különböző részeire jó kormánybiztosokat találni. Hányszor akarták Jánosit is megtévesztetni önánálkozók.

Mindamellet a politika egyéb vonalán is dolgozott. Részt vett az új választások előkészítésében (amelyből aztán már nem lett semmi, mert az események vihara elzúgott felette). — Előbb a Nemzeti Tanács ülésein, majd a minisztertanácsokon, de egyéb politikai, pártgyűléseken is nem szűnt meg elveit hangoztatni. A virilizmus eltörlését most már természetesnek tartotta, — követelte a szocialista pártnak a kormányba bevitelét. Amikor a Károlyi-pártba igyekeztek behúzódní régi munkapárti elemek, — akkor a radikális szárny oldalára állott, akik azt tűzték ki maguk elé, hogy ezektől megtisztítsák a pártot, ők pedig a szocialistákkal új pártot szerveznek, s új kormányt alakítsanak. Amikor a Károlyi-párt még egyszer megkísérelte fennmaradását s programot készített, akkor a további fennmaradása éppen Jánosi magatartásán hiúsult meg, aki „kellemetlen” kérdéseket adott fel a pártgyűlésen, az állami

oktatásról, egyház—állam szétválasztásáról, a keleti Swájcz megalakításáról, stb. Kifejtette, hogy a pártnak erősen radikális irányban kell haladni, pl. a magántulajdon kérdésében is. — A régi Károlyi-párti tagok ki is váltak a pártból, megalakították a függetlenségi Károlyi-pártot, köztük Jánosi is, abból a célból, hogy a reakciós koloncoktól megszabadulva dolgozzanak. — A támadásokból persze e magatartásáért most is kijutott neki. Azzal vádolták, hogy bizonyos ellenforradalmi akcióról neki is tudomása volt. De a vádat határozott hangon utasította vissza: „Úgy látszik — hangzik nyilatkozata —, ezek az urak most már a forradalom leghívebb híveinek rágalmozásával próbálnak rést ütni a forradalom barátainak és harcosainak ércfalán... Egész életemet a forradalom eszméjének áldoztam. Én a polgári forradalmon túl egyenesen a szociáldemokrata forradalomnak vagyok a híve...” (*Népszava*, 1919. febr. 11.)

A párt egyik választmányi gyűlésén pedig (még a kiválás előtt) — az akkor már szintén Károlyi-párti Polónyi Dezső reflektált Jánosi beszédére, mondván, hogy „megrökönyödéssel látja, hogy a magántulajdon elvét és a sovén nemzeti irányt elvetik a párt tagjai s követelte, hogy a párt programja e kettőt világosan foglalja magába!” Erre következett azután Jánosiék kilépése.

Ez a néhány vonás az, amit e néhány hónapról megtudhatunk. — Ez idő alatt Jánosi csak egyszer prédikált Debrecenben. (Az egyházmegye esperesétől szabályszerűen kérvén szabadságolását.) De ezt a prédikációját nem ismerjük.

Ez év március elején Juhász Nagy Sándorral, az akkori igazságügyminiszterrel, Debrecenbe jött, s itt a Bikában tartott nagygyűlésen, március 14-én, nagy beszédet mondott. A Károlyi-kormány uralmon léte alatt ez volt utolsó nyilvános szereplése. — Ekkor tartott beszédében a kormány helyzetéről és a maga álláspontjáról beszélt... — Valójában megint azok a pontok fordultak itt elő, amiket egy évvel előbb ugyanitt vallott. Beszélt arról, hogy a hírek ellenére nem lépett be a szoc.-dem. pártba, bár ez a párt felszólította őt erre. Azért nem tette, mert a függetlenségi Károlyi-pártnak radikális programja alig különbözik a szoc.-dem párt programjától, amellyel egyébként ő egyetért. Szólt megint az iskolák államosításának szükségességéről. Azután a vallásoktatás kérdéséről ezeket mondta: „Az igazi vallást, az igazi nevelést igenis tartani kell. De amit eddig folytattak a felekezeti oktatásban, az minden volt, csak vallásos, csak erkölcsös nem... Azt a Krisztust tanítsák, aki szelíd volt, kegyelmes volt, ki minden könnyet letörölt, de mikor az igazságról kellett tanúságot tenni, akkor rendíthetetlen férfi volt. A szeretet Istenének nevében szentesítették a háborút is. Az eddigi vallási és erkölcsi oktatásnak még a gyökerét is ki kell irtani... Vallásoktatásra csak a vallásos emberek küldik a gyermekeiket. A vallások tartsanak vallásos oktató iskolákat. De a vallást és erkölcsöt csak az taníthat, aki maga is erkölcsös és lelkében ott él a szeretet...” A földbirtok-reformmal kapcsolatban a földmunkás termelőségvetkezetekről beszélt. Első renden a városi és községi földbirtokoknál követeli ezek megalakítását. Jánosi, Juhász Nagy Sándorral együtt, a választások előkészítése céljából jött Debrecenbe. Tartottak is körutakat programjuk ismertetésére. Úgy látszik azonban, hogy a Károlyi-párt Debrecenben még nem tisztult meg a befurakodott elemektől, éppen Jánosit Debrecenben nem is jelölték — nyilván március 14-i radikális beszéde miatt, — képviselőnek. Mialatt Jánosiék Debrecenben voltak, Budapesten megtörtént a nagy átalakulás, s megalakult a forradalmi kormányzótanács. Jánosi nem is ment Pestre. Debrecenben maradt, ahol a közalkalmazottak szakszervezetének főtitkárja teendőit látta el. Mint ekkor már a szocialista párt tagját április 15-én a városi intézőtanács behívta a polgármesteri hivatal adminisztrá-

tív teendőinek ellátására is. De itt már ténylegesen nem működhetett az eseményeknek gyors alakulása következtében. — Elvállalta a debreceni „Írók Tanácsának” az elnökségét is. — A színház kitűzte előadásra Absolon című drámáját is. — Ez év húsvétján is prédikált a Nagytemplomban, — a feltámadás hitét alkalmazván a nép feltámadására. Ám Debrecenben a proletárdiktatúra alig egy hónap múlva megszűnt, a román megszállás következtében, és Jánosit a román hatóságok internálták előbb Fogarason, majd Brassóban. A proletárdiktatúra megszűnése után pedig megindult ellene a hajsza, mely végül is, mint ismertetes — debreceni állásának elvesztésére vezetett.

Fogarasi és brassói fogsága idejéből egy néhány verse van előttünk. Ezekből a hazavágyódó lélek hangja tör elénk. Hangja legtöbbször, ha keserű is, de bátor és nem reménytelen. — Ezekből a fogságból írt versekből is csak néhány sort idézünk, akkori lelkivilágának megéreztetésére:

*„Csak üssetek! csattogjon a pöröly!
Vas voltam eddig, leszek majd acél.
Nem nézem azt, kit roppant össze lábam.
Csak egyet nézek, csak azt: hol a cél!*

*Csak üssetek! Csattogjon a pöröly!
Én leszek a szabadság fegyvere.
Ember ha átment rabságnak a poklán:
Egy pokol ördög sem bírhat vele!”*

(Csak üssetek! Brassó. 1919. aug. 31. K. i.)

Egy másik hazavágyó versében családjának üzen:

*„Megérzitek-é mikor lepihentek
S már nem zavarja semmi hang a csendet,
A villanylámpa fénye nem ragyog;
Megérzitek-é, hogy otthon vagyok?*

*Mert, mikor este a fogházra csend ül,
A lelkem szárnya messze útra lendül
És egy csapásra, csoda hirtelen,
Sugár sebesen csak otthon terem.*

*Lecsókolom szemetek lobogását,
Hallgatom a szívetek dobogását,
Megsimogatom bús arcotokat
És fületekbe suttogok sokat.*

*Megsúgom: a szabadság hitvallója
Nem veszhet el; mert egy vaskéz megóvja.
Bár zúgolódott néha ellene:
Megvédi a szabadság Istene!
Megsúgom: a bús napok véget érnek
És emelt fővel, büszkén hazatérek
És megöleljük egymást melegen.
A csillagok tapsolnak az egen.*

*Megsúgom: a nagy Eszme nem veszett el.
Tovább szolgáljuk izzó szeretettel.
És kicsikarjuk a végdiadalt.
Dalolunk együtt győzedelmi dalt.*

(Otthon vagyok. Brassó. 1919. szept. 10. K. i.)

Mikor internáltságából kibocsátották. Bihar megye területét nem hagyhatta el. Atjöhett volna ugyan a határon, — de mint haza írta: míg itthon a terror dühöng, nem akar hazatérni. Nagyváradon élt, mint kereskedelmi könyvelő. De verseket ekkor is írt, — sőt komoly műfordítói munkát is végzett. Lefordította franciából Voltaire Kandide c. regényét és Maran René néger író francia nyelven írt Batouala c. néger tárgyú regényét.

Hazatérése után 1922-ben radikális programmal Debrecen nemzetgyűlési képviselővé választotta — s Jánosi mint párton kívüli szociáldemokrata foglalt helyet a parlamentben. Mandátumától azonban — a fegyelmi ítélet következtében — megfosztották. — 1922 szeptemberében Füzesgyarmatra választották meg lelkésznek, 22 pályázó közül a szavazatok csaknem teljes egyhangúságával. (570 szavazat közül Jánosi kapott 559 szavazatot — a többiek együtt 11-et!)

Az akkori egyházi vezetőségnek — nyilvánvalóan politikai szempontoktól vezéreltetve — sikerült elűzni arról a helyről, Debrecenből, amelyik neki élet-eleme, működési területe volt, sikerült ezzel kikapcsolni nemcsak őt, de az egész irányt, ő igen: Jánosi tanításait is kikapcsolni az egyházi közvéleményből. Füzesgyarmat — díjlevél szerint, nem volt rossz paróchia, de onnan a „vadszík”-ról a Sárrét széléről, hangja nem hallott tovább. A füzesgyarmati szegényparasztok tanítója maradt — ő, aki az egész egyház tanítója lehetett volna. — Amit füzesgyarmati beköszöntő beszédében ígért: „építeni mindenütt és mindenkor az Isten országát” — megtartotta híven. — De ki csodálkoznék rajta, hogy — mégis száműzöttnek érezte ott magát. Mandátumától való megfosztása után politikával már nem foglalkozott. Nézeteit a körülötte forgó világról nagy tömegű verseiben írta meg. — És lázadó nosztalgiát érzett — mint aki belefut a Sárrét mocsarába.

Egyik verse szerint „siralomház” számára a gyarmati paróchia. Egy másik verse szerint meg ilyen szójátékkal nevezi: Büntető gyarmat, kis ördögsziget... — Egy második Dreyfuss-nak tekinti magát:

*„Sártenger, sárrét, benne sársziget...
A napot nézed, meg a felleget
Szemed sóvárg, ver szíved vadul
A sziget rabja mikor szabadul?...*

1942 szeptemberében halt meg. — Az Isten-országot, mely nem a földről való, de a földre való, — nem láthatta meg. — Hisszük, hogy sokat küzdött és szenvedett szolgáját kegyelmes Ura bevitte ama nem földről való Isten-országba.

Az elmondottakban együttesen igyekeztem megérzékelteni a lelkipásztort, a teológust, a nagy olvasottságú tudóst, a szociológust, a politikust, — az embert. Az elmondottak után viszont következnie még, hogy mind e vonatkozásokban is ugyanazt a Jánosit értékeljem. — Hogy elmondjam — milyen lelkiismeretesen készült prédikációira. Alapos héber és görög tudásával milyen pontos — bár gyakran egyéni — exegezist adott. — Beszámoljak pl. a Homokkertben vég-

zett pásztori munkájáról, mely nem volt belmisszió, de a hívekkel templom-
 kívüli foglalkozás végzése volt. — El kellene mondanom, hogy *teológiája* *bajo-*
san sorozható bármelyik hivatalosan nyilvántartott teológiai irány vonalába.
 Hisz Ragaz és Kutter evangéliumi szocializmusának elfogadására. továbbfejlesz-
 tesére nyilván mutató jelek mellett sokszor konfesszionális. majd a vallástör-
 teneti iskola mondanivalóinak szószólója, — természettudományos kapcsolatokat
 kereső christológus. aki azontán mondanivalóit nemcsak a nagy teológusok, s a
 nagy természettudósok tételeivel támasztja alá. de igazolásukra a haladó írók,
 költők idézeteit is felhasználja. Feloldani nem egyszerű ezt a teológiai maga-
 tartást. — Mint szociológus — eszméit prédikációkban s más írásaiban is hir-
 detve idéz Marxtól kezdve a francia, angol és német szocialistákon át *nagy olva-*
sottságra valló tételeket. Mint politikust a maga korának radikálisai közé kell
sorolnom, de itt is azzal, hogy mint szocializmusában van bizonyos naivitás, úgy
politikájában is minden állandó fejlődése mellett is, találunk a kor divatos áram-
lataitól szabadulni nem mindig tudó hatások jeleit is. Tagadhatatlan, hogy e te-
rületeken sok tisztázni való ellentmondás áll előttünk. De ez ellenmondások
mégis feloldódni látszanak abban, hogy a maga korának, a kor kérdéseiről be-
szélt az egyetlen nagy eszme: az általa megfogalmazott Isten-ország szolgálata-
ban. Meg kell elégednem most ennyivel. Időmet és erőmet is meghaladó munka
 volna mind ennek kellő kifejtése. De szerintem elvégezhető feladat még ez.
 S ezzel kapcsolatban fog majd kialakulni a most csak megérzékelt szándékolt
 ember képe is. — S ebbe tartoznék bele a családi élet megrajzolása. A feleségé-
 hez, gyermekeihez írott verseinek tükrében is, — az újszülött gyermekei böl-
 csőjénél örvendező — s a beteg, haldokló gyermek mellett szívéből kiszakadó
 — síró versszakok olvasása közben, — vagy a Brassóból, majd Nagyváradról
 hazasíró, családja után sóvárgó megnyilatkozások megéreztetésében. — Mindez
 mondom, még elvégezhető. — De feladatomnak én mostani erőm mértéke sze-
 rint az előadottakban tudtam eleget tenni. — Mondanivalóimat még egy Jánosi-
 idézettel fejezem be:

„Nagyon gyűlöltek engem Isten-országáért, — de nagyon is szerettek. Én
 pedig a szeretet napsugarában és a gyűlölet zivatarában mentem előre végze-
 tem, küldetésem útján, hol örömmre lágyult, hol tüzesre keményedett szívvel, és
 meg nem alkudva, el nem tántorodva hirdettem az Isten-országának megváltó
 evangéliumát”. — (A lelkipásztor feladata. 1922. K. i.)

Tóth Endre

JESSENIUS GYÖRGY

A cseh protestánsok két ősi — huszita eredetű — egyháza: az utraquisták és a testvérek egysége, Luther és Kálvin reformációjának hatása alatt evangéliumi jelleget nyert, 1609-ben a cseh hitvallás alapján egy egyházzá egyesült és sikerült II. Rudolftól vallásszabadságot kiharcolni.¹ Az 1620. évi fehérhegyi csatavesztés végzetessé vált Csehországra és a cseh protestánsokra. A Habsburg uralkodók e huszita utódoknak, mint politikai és vallási ellenfeleiknek, teljes megsemmisítésére törekedtek. II. Ferdinánd 1624-ben száműzte prédikátoraikat a cseh királyság területéről, a híveket pedig hallatlan kegyetlenkedésekkel kényszerítették az áttérésre.² A hitűkhöz ragaszkodók tömegesen vándoroltak ki a szomszédos országokba: Szászországba, Sziléziába, Poroszországba, Lengyelországba, Hollandiába, sőt még Amerikába is. Magyarországra többnyire morvaországiak menekültek, s számuk mintegy négy-ötezerre becsülhető, akik főleg a határmenti megyékben telepedtek le. Az 1645. évi linci békekötés nem terjedt ki rájuk, Magyarországon is csak az ágostai és helvét hitvallásúak vallásszabadságát biztosította, — ezért a magyar területre menekülteknek fennmaradásuk érdekében dönteniök kellett, melyik felekezethez tartozzanak. Nagyobbik részük a helvét hitvallásúakhoz csatlakozott. A samarjai (felső-dunamelléki) református superintendentia 1647. május 20-i farkasdi gyűlésén e cseh-morva testvéreket, mint „*akik hit tekintetében a helvét confessio artikulusait követik mindenben, a helvét magyar vallás kötelékébe bévette.*”³ A konfessionális azonosság és a magyar református egyházba történt befogadásuk biztosította az egyházi és az állami jogalapot

¹ Hrejša, Ferdinánd: *A cseh-testvérek evangélikus egyháza*. Magyarra fordította Dr. Magda Sándor. Rožnava, 1930. 10. l.

² Comenius Amos János: *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae*... H. n. 1648. és ennek, mint a Dunamelléki református egyházkerület Ráday Levéltárában, Budapest, (ezentúl Ráday Lt.) Kézirtattár. (K.) 1.556. jelzet alatt található kolligátum első darabjának, fordítása ismeretlentől; Csider Imre — 1782-ben Csehországba exmittált lelképásztor — kéziratosa könyvében. E kézirat teljes címe: „Rövid História a Cseh Országi Evangelica Reformata Ecclesiának a Pápstáktul származott kegyetlen üldöztetéseknek, a melyeket eleitül fogva, mióta az Evangéliomi Hitnek követésére meg tértenek, úgymint Krisztus Urunk szennyvedése után 894-dik Esztendőül kezdvén az 1634-dik Esztendőig szenvedtenek. Az melly História a Magyar Országi hasonló sorsú Reformata Ecclesiáknak siralmas üldöztetést szenvedő hűséges Tagjainak, az egytzer még ismért Reformata Vallás Confessiójának mind a végig áthatatosan való követésében meg erősítettésekre, mostan Deákbul Magyarra fordítottott, egy az Úr Jézus Krisztus tanúbizonyságáért szennyvedő Kristus szolgáltnak Confessor Szolga Társa által: Solt. 129. Jer. 50. 17. Jel. 18. 4, 5.” A „Historia persecutionum...” tulajdonosa Ladmóczi István „gályarab” volt, aki Zollikofer Lőrinc szentgalleni lelképásztortól kapta 1676 július 24-én Szentgallenben. A könyv címlapján Ladmóczi István saját kezű köv. feljegyzése olvasható: „Stephan(us) Ladmóci 1676. Accepit ... do/mi/na/ti/one Laurent... Zolicof... Sangalli...” (Bekötéskor a könyv szélét levágták.)

³ Rácz Lajos: *Comenius Sárospatakon*. Bp. 1931. 39. l., jegyzet.

szabad vallásgyakorlatuk és egyházi szervezkedésük javára. Ettől az időtől kezdve autonóm joggal szervezték ekkleziáikat és intézték egyházi benső ügyeiket. Pl. Szakolcán, ahol 1647-ben I. Rákóczi György rendelete tette lehetővé a református egyházközség megalakítását,⁴ az egyháztagok többségét a cseh-morva exulansok tették ki,⁵ 1650-ben COMENIUS AMOS JÁNOS püspökük vezetésével szervezték újjá gyülekezetüket, a szavazattal is kiválasztott CHODNICIUS JÁNOST — püspöki jogánál fogva — Comenius nyilvánította ki a prédikátorok (hatan voltak Szakolcán) és a gyülekezet elnökpredikátorává,⁶ Puchói konventükön (1650 május 1.), ahol húsz prédikátoruk volt jelen, Comenius elnöklete alatt foglalkoztak sorsuk és gyülekezeteik benső ügyeivel.⁷

A samarjai — 1736-tól a dunántúlival egyesült — egyházkerület, melynek keretébe tartoztak a cseh ekkleziák (Szakolca, Puchó, Lednice stb.), sőt ezek megszünte után is, mindenkor tiszteletben s érvényben tartotta autonóm egyházi jogaikat és amennyire tellett tőle, védelemben is részesítette őket. Ugyanezt a magatartást tanúsította az 1750-ben Hernádkakon (Zemplén m.) letelepedett cseh-morva testvérek iránt a tiszáninneni egyházkerület is. U. a superintendentialis deputatio kivette őket az egyházmegye és egyházkerület hatásköréből, s nyilván politikai megfontolásból is, de a közvetlen és gyorsabb eljárás végett is, a püspökre bízta az ügyekben való intézkedést.⁸

A cseh-morva testvérek hitéletét — egész magyarországi tartózkodásuk alatt — a szakolcai atyák hitvallása jellemzi: „...minél inkább elhagyja őket e világ, annál bensőbben fognak ők ragaszkodni Istenhez”.⁹ A bensőséges, személyessé vált kegyesség sajátos tulajdonsága az emigrált cseheknek Magyarországon is, akik inkább éltek számkivetésben, hányódtak-vetődtek idegen földön s nép között, vállalták a megélhetés sanyarúságát is, mintsem feladják ősi, huszita eredetű hitüket s ami ezzel szadzadok óta szorosan egybeforrt: politikai, társadalmi szemléletüket, hazájuk függetlenségének, vallásuk szabadságának visszaállításába vetett reménységüket.

Az 1671-től kezdődő vallásüldözések valamennyi gyülekezetüket megsemmisítették, mert a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétel vádját — a Vitnyédi levél alapján — rájuk is kiterjesztették.¹⁰ A gyászévtized viszontagságai után az 1681. évi soproni országgyűlés vallási törvényei lehetőséget adtak szervezett egyházi életük megújítására. A 26. t. c.-nek az ún. artikuláris helyekre vonatkozó rendelkezése, melyet a későbbi törvényt magyarázatok akként értelmeztek, hogy a nyugati tizenegy megyében a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatát kizárólag az ott megnevezett helyekre korlátozták, bár Trencsén, Nyitra és Bars megyékben egyetlen helyet sem. Pozsony megyében egyedül Rétét jelölte ki a reformátusok számára artikuláris helyül, a cseh reformátusoknak törvényes alapot nyújtott új egyházi szervezet létrehozására. Miután javarészüket az északnyugati megyékben élt, de Morvaország felé is, ahonnan titokban jártak át istentiszteletekre, ez a hely esett a legközelebb, 1681 után Réte lett egyházi életük központja.

A megváltozott politikai helyzetben, a korviszonyok szabta lehetőség szerint, gondoskodtak a cseh nyelvű istentisztelet és sákramentumok kiszolgáltatásának folyamatoságáról. Az eltiport gyülekezetek helyébe a szétszórtnak és állandó fluktuációban élt cseh reformátusok közösen, együttesen alkottak egy lelkipásztor vezetése s lelki-gondozása alatt egy ekkleziát, — amint maguk nevezték magukat — az „ecclesia dispersa — vaga (bunda) — Bohemica”-t, ma így mondanók: missziói egyházközséget. Közös megegyezéssel valószínűleg már az 1680-as évek elején megválasztották lelki-

⁴ Sáter, Jozef: *Náboženské pomery v Skalici od reformacie do Jozefinizmu*. V. Trnave, 1946. 65. l. I. Rákóczi György levele a holicai táborból.

⁵ Uo. 66. l.

⁶ Rác Lajos i. m. 38—39. l.

⁷ Uo.

⁸ Országos Levéltár. (OL.) Filmtár. 29. tekercs. A borsodi református egyházmegye jegyzőkönyve. 67. l. 1754 febr. 18. Ongai congregatio 13. pontja.

⁹ Rác Lajos i. m. 38—39. l.

¹⁰ Sárospataki Füzetek. 1868. 923. l. Vitnyédi István levele Keczer Ambrushoz 1669.

pásztorukat, parochiális székhelyéül Rétét jelölték ki, az évenkénti istentiszteletek idejéül pedig Keresztelő János (június 24.) és Mihály arkangyal (szeptember 29.) napját állapították meg.¹¹

Az „*ecclesia dispersa — vaga(bunda) — Bohemica*” első lelkipásztora THOBIAN JÁNOS,¹² a néhai szakolcai elnök-prédikátor, Chodnícus János veje.¹³ Rétére költözésének ideje bizonytalan. Kétséges, hogy már szakolcai ekkléziájuk megsemmisítése, utolsó ottani lelkipásztoruk: THELEANUS JÁNOS és iskolamesterük: VAJTUS SAMUEL kiűzése,¹⁴ valamint templomuknak 1671. december 29-én történt elfoglalása¹⁵ után azonnal és közvetlenül Rétére költözött volna. Rétei letelepedésére és működésére utódának, VALESÍUS ANTAL JÁNOSNAK 1741-ben, a komáromi iudicium delegatum elé terjesztett védelmi irata vet fényt. „*Mivel emberemlékezeti óta — írta Valesius, aki 1681-ben már 18 éves volt — a szétszórt cseh egyház lelkipásztorai részben az előbb megnevezett Rétén laktak a magyar lelkipásztorral, részben pedig — és most magáról beszél Valesius — ha saját parochiájuk volt, kijártak oda. Miként a vádlott — ti. Valesius — elődje, Thobian János, cseh hallgatóival Réte községben tartott istentiszteletet, úgy maga a vádlott is, mielőtt az ekeli és az aranyosi református ekkléziába hívták volna, sok éven át Rétén lakott, mint felavatása folytán a szétszórt cseh egyház lelkipásztora.*”¹⁶

THOBIAN JÁNOS utódeként a leideni egyetemről három év után hazatért VALESÍUS ANTAL JÁNOST hívta meg lelkipásztorául az „*ecclesia Bohemica dispersa*”.¹⁷ Vocatioja alapján 1711 november 30-án Ácson tartott gyűlésében vizsgálta a „keresztýén hit tantételeiből” a samarjai egyházkerület presbiteriuma, nyilvánította és avatta fel a szétszórt cseh egyház lelkipásztorává.¹⁸ 1714-ben a rétei magyar gyülekezet is vele töltötte be a Körmendi Ferenc eltávozásával megüresedett lelkészi állást.¹⁹ Tisztebe Magyarai Péter püspök iktatta be a kerületi presbiterium 1714. március 7-i ekeli összefojetelén a Valesius részéről igényelt „*olly conditioval, hogy minden esztendőben kétszer a szent ecclesia engedelmeiből elbocsáttassam — jegyezte fel maga Valesius a rétei egyház anyakönyvében — az Christus hűsége mellett megmaradott, Magyarország és Morva szélén nyomorgó cseh atyafiakhoz, éhező és szomjuhozó lelkeknek megnyehetésekre*”.²⁰ Valesius 1719-től Ekelen, 1723-tól Csallóköz-aranyoson, 1740-től Nemesócsán, 1745-től 1754-ig Nagykesziben szolgált és itt halt meg 95 éves korában, 1758. október 2-án. 1725–1754 közt a komáromi egyházmegye

¹¹ Valesius Antal János papi bizonyítványában: „*Ecclesia Bohemica dispersa*”. OL. Magyar Kancellária Levéltára. (M. Kanc.) Litterae Consilii Locumtenentialis (Litt. Cons. Loc.) 1741. No 278.; Jessenius György papi bizonyítványában: „*Ecclesia Bohemica vagabunda*”. OL. M. Kanc. Litt. Loc. 1740. No ad 82.; uo. No 531.; uo. No 278. Ez utóbbi jelzet alatti iratokban, melyek közt van Valesiusnak a komáromi iudicium delegatum elé terjesztett védelmi irata is, a dispersa, vagabunda, vaga jelzők ugyanúgy váltakozva fordulnak elő, mint a megyei, helytartótanácsi és kancelláriai iratokban. Valesius védelmi iratában van szó Rétéről, mint a cseh lelkész parochiális székhelyéről, valamint az istentiszteletek időpontjáról.

¹² OL. M. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1740. No 278. Valesius védelmi irata.

¹³ Sátek, Jozef i. m. 65. l.

¹⁴ OL. Neoregistrata acta. Fasc. 517. No 13. Inquisitio Czobor Ádám ellen. 1671.

¹⁵ Sátek, Jozef i. m. 112., 136., 141. l.

¹⁶ Ld. a 12. jegyzetet.

¹⁷ Valesius papi bizonyítványa. OL. M. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1741. No 278.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Pécsi Tudományegyetem Könyvtára. Püspöki Könyvtár. X. XI. 26. *Protocolum Ecclesiae Articularis Rhetensis Anno 1701. 16–17. l.* Kiadta Asztalos Miklós: *A Pozsony-megyei Réte református egyházának feljegyzési és keresztelési könyve 1701–1717.* Pécs, 1924.

²⁰ Uo.

esperesi tisztét viselte.²¹ Két és fél évtizeden át, 1711–1736-ig volt a cseh reformátusok lelkipásztora.

Az öregedő Valesius egyik fő gondja az utódnevelés volt, hogy halála után „Isten népe”, „a cseh árva ecclesia” el ne enyésszen s „ne legyen olyan, mint a nyáj, melynek pásztora nincsen”. Egy cseh ifjút a pápai, hármat a debreceni kollégiumban neveltet.²² Atyai gondoskodással levelez kitanítatásuk érdekében, pártfogókat szerez, segélyekért folyamodik. Minden bizonnyal Jessenius György lesz az a cseh „iffjacska”, aki már 1728-ban Valesius családja körében van, hogy bevezesse a tudomány elemeibe, „a cseh és deák declinatiókba, (mert hogy absque ullo fundamento magyar scholákba menjen, az épen nem tanácsos), látom is — írta a debreceni professzoroknak — hogy mind kedve, mind kapacitása legyen”.²³ Jessenius Valesius környezetében sajátította el azt az áhitatos lelkületet, személyessé vált kegyességet, erkölcsi bátorságot és áldozatos szolgálatkésztséget, melyek egész pályafutása alatt jellemzték.

Jessenius György születési idejét — pár évnyi eltéréssel — 1715-re tehetjük, amennyiben a Valesius házába került „iffjacska” kora 13, a Debrecenbe küldött „iffjú”-é pedig 18 év. Szülei foglalkozására abból a híradásból következtethetünk, hogy Jessenius felavatása után *takácslegény* leple alatt prédikátoroskodott Csehszágban. A takács-mesterség elemeit már gyermekkorában, a szülei háznál elsajátíthatta, kollégiumi évei alatt és után tovább fejleszthette ismereteit s gyakorlatát. Az kétségbevonhatatlanul bizonyos, hogy cseh származású. Igazolják ezt kortársai, levelei, munkái s főleg a málcai anyakönyvbe írt sajátkezű bejegyzése.

Családja letelepedési s az ő születési helyéül O-Turát vélem tekinthetni, ha egyáltalán lehetséges, hogy a latinos formájú Jessenius név szótöve Jess. A Jess család O-Turán élt a XVIII. században, s férfi tagjai a század közepén ágostai hitvallásúak voltak.^{23a} Feltehető, hogy Jessenius György korai árvaságra jutása, tehetsége, a túlnyomó evangélikusság közt a reformátusságra bekövetkezhető elvesztése készítethette Valesiust arra, hogy kiragadja őt környezetéből és református lelkipásztornak nevelje, hogy ilyen módon mind nemzete, mind felekezete számára megtartsa „a Fejér-hegyek alatt lévő Hussiták maradványát”. Nyelvükön szolgáló prédikátor hiánya miatt 1740

²¹ Zoványi Jenő: *Cikkei a „Theologiai Lexicon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből.* Bp, 1940.

²² Kúr Géza: *Cseh-magyar református történeti kapcsolatok.* Komárom, 1937. (Ezentúl: Kúr G.: *Cseh-magyar ...*) 34., 36 l.

²³ Uo.

^{23a} Jess Mihály óturai lakos 1767-ben az édesanyja, özv. Jess Mátyásné (Mihályné?) szül. Samko Katalin feljelentése alapján Nyitra megye előljárói részéről börtönbüntetésre ítélte s üldözött György testvére ill. György fia számára azért kérte a megyei ítélet megsemmisítését az uralkodótól, mert özvegy édesanyjuk ugyan katolikus, de evangélikus apjuk révén ők evangélikusok, s a fennálló rendelkezések értelmében nem is kényszeríthetők a katolikus vallás felvételére, s hogy az üldözéstől való félelmében elmenekült György fia hazatérhessen, s vallásában békésen élhessen. Az uralkodó rendelete folytán végrehajtott megyei vizsgálat megállapította, hogy a katolikus özvegy anyja, aki férje életében az evangélikus vallásra hajlott, sőt férje 1755-ben bekövetkezett halála után a kiskorú György fiát evangélikusnak nevelte, a pritsdi evangélikus iskolába járatta, „szemtelenül” félrevezette az óturai plebánost, amikor a maga katolikus voltának mutogatása és igazolása végett azzal áltatta papját, hogy György fia, Mihály és György unokái készek katolikussá válni. E vizsgálat nyomán az uralkodó elrendelte a „szemtelen” anyának a megye részéről szigorú megdorgálását, az elmenekült György unoka hazatérését, az evangélikus férfi családtagoknak vallásukban való békés megmaradását, de utasította a plebánust, hogy az anyával mélyebben sajátíttassa el a katolikus vallás alapelemeit, az esztergomi vikáriust pedig arra, hogy ez ügyből kifolyólag kellőképpen oktassa ki hatáskörére nézve a plebánust. OL. HTT. lt. Acta religionaria. Ladula sub F. Fasc. 5.

után az evangelikusságba való beolvadás rohamosan be is következett a legtöbb ke-
lyen, ami eleget búsította az agg Valesiust.^{23b)}

Amennyiben helytálló, hogy Jessenius György az óturai s eredetileg reformá-
tus, exulans (?) Jess családból származott, érthetővé válik, miért használt munkái-
ban cseh-morva és nyugatszlovák szógyököket, s miért volt nyugatszlovák kiejtésű
beszéde különös hangzású keletszlovák hittestvérei fülének.

Az első öt sejtető adat Valesius fentebb idézett levelében bukkan elő. 1732-ben
Valesius elérkezettnek látta az időt arra, hogy az otthonában nevelt Jesseniust két
társával, *Glassius Jánossal* és *Stetinius Jánossal*, miután „maga is látja, másoknak
a véleményéből is hallja mind a kegyességnak, mind a tudománynak szép jeleit ben-
nek”, elküldje a debreceni kollégiumba. Itt végezte a teológiát Valesius is. A debre-
ceni professzoroktól pártfogoltjai javára is azt a jóindulatot kérte, melyet irányában
tanúsítottak, amikor „nem néztek a rendre, hanem rendkívül való utakon munkálód-
ták boldogulásonkat és sok jót tettek vala én velem”. Most pedig, hogy a megújuló
cseh egyházban az általa végzett „jó munka félben ne szakadjon, sőt előmenjen, Isten
után senki közülünk oly hasznos eszköz nem lehet, mint kegyelmek, ha iffjainkat
nevel az Isten házában, kérjük is mindnyájan alázatosan, tegye kegyelmek a maga
szívére a mi kérésünket és mind gradusokra, mind egyéb commoditasokra méltóztas-
sának kegyelmek gondot viselni és az hol kívántatik, együgyü sorsokat recommen-
dálni”.²⁴ Kérése eredménnyel járt. Jessenius György és Glassius János 1733. április
25-én subscribáltak Debrecenben; tógátusokká lettek.²⁵ Nem követelték tőlük a teoló-
giai tanfolyam előfeltételeként a kollégiumi nyolc osztály elvégzését,²⁶ hanem — bi-
zonyára a kellő vizsgálatok után — a Valesius mellett eltöltött időt és elsajátított
képzettséget kielégítőnek találták az ő boldogulásukat is rendkívüli utakon munkáló
professzorok.

Jessenius György, elvégezve a három teológiai tanfolyamot, 1736 nyarának ele-
jén hazatért Valesiushoz, aki ekkor és Jessenius javára lemondott cseh lelkipásztori
tiszttségéről,²⁷ az „*ecclesia vaga Bohemica*” pedig Jesseniushoz adott vocatiót.²⁸ Emeg-
hívás birtokában Jessenius nyomban jelentkezett papi vizsgára illetékes esperesénél,
Valesiusnál, mert Réte már 1675-től a komáromi egyházmegyéhez tartozott.²⁹ Valesius
beszerezve KOCSI MAJOR ISTVÁN superintendenstől a vizsgáztatásra és felava-
tásra jogosító felhatalmazást,³⁰ többszöri visitatortársával, CSOKONAY FERENC

^{23b)} „... azon sok ideig árvaságban volt Krisztus nyájának ügye nékem minden-
kor különösen szívemen feküdt, még akkor is, mikor senki e hazában rólok nem is
gondolkodott; és midőn kitanultam volna a szomszéd (t. i. az evangélikus és r. kat.)
atyafiaknak erővel rájuk való magok kötését, a mieinknek a nyelvben való tudat-
lanságok miatt, mely miatt vesztettük el itt Magyar-Országon is, s nevezetesen itt
körülöttünk a Fejér-hegyek alatt lévő Hussiták maradványát, mint ezt b. e. Tiszt.
Valesius Úrtól hallottam; akkor mindjárt sürgettem egész erővel azoknak conso-
latiojokat, legalább a hazában lévő tót-prédikátoraink által; ma is (t. i. 1786-ban),
ha egyébbel nem lehet, érettek való esedezésemmel segíteni igyekezem...” Kármán
József losonci prédikátor levele Szalay Sámuel tiszáninneri superintendenshez, mely-
ben elhárítja magától — most már másodszer — a felajánlott csehországi superinten-
densséget. Tiszáninneri ker. lt. Sárospatak. A/XXI 7806./154. 1786. okt. 14.

²⁴⁾ U. o. 36—38. l.

²⁵⁾ Iskolatörténeti Adattár. II. rész. 210. l.

²⁶⁾ Zsigmond Ferenc: *A debreceni református kollégium története*. Debrecen,
1937. 87—88. l.

²⁷⁾ Ld. a 12. jegyzetben Valesius védelmi iratának a jelzetét.

²⁸⁾ Ld. a 11. jegyzetben Jessenius papi bizonyítványának a jelzetét.

²⁹⁾ Kúr Géza: *A komáromi református egyházmegye története*. (Ezután: Kúr G.
Komáromi ref. em.) Komárom, 1937. 182. l.

³⁰⁾ Jessenius felavatásáról Valesius — a többi közt — ezt írta védelmi iratában:
„Ordinationem porro in Réthe, tanquam loco Helveticae Confessionis articulari fieri
potuisse et cum praescitu superintendentiae factum fuisse”. Jelzetét ld. a 12. jegyzet-
ben.

apácaszakálosi és MIKULAI JOZSEF rétei magyar lelkipásztorral 1736. június 23—24-én Rétén vizsgáltatta Jesseniust „a keresztyén hittanból”. Másnap, június 25-én, a zsúfolásig megtelt templomban, 50—60 cseh református jelenlétében, úrvacsoraosztással egybekötött istentisztelet keretében ment végbe JESSENIUS GYÖRGY ünnepléses lelkipászori felavatása. Prédikált — Valesiuson kívül — Csokonay Ferenc is és ketten osztották ki az úrvacsorát.³¹ Jelen volt az istentiszteleten Blasek Mihály szenicei kocsmáros, Blasek Mihálynak, az 1782-ben Morvaországba hazament lelkipásztornak az apja is.³²

Jessenius György bizonyítványt kapott felavatásáról, mely csekély eltéréssel ugyanolyan, mint az 1711-ben kiállított Valesiusé, tehát mindkettőnél valószínűleg a felső-dunamelléki egyházkerületben általánosan használatos mintaszöveget egészítették ki az aktuális személyi adatokkal. Jessenius bizonyítványát 1736. június 25-i kelettel ugyan, de utólag állították ki, látták el a dunántúli superintendens pecsétjével és írta alá a felavatáson jelenlévő esperesen s a két prédikátoron kívül még három kerületbeli lelkipásztor s a bizonyítvány jobb oldali főhelyén KOCSI MAJOR ISTVAN *superintendens*.

Jessenius papi okleveléből eddig csak a bevezető két szó volt ismeretes: „Nos episcopus...”, továbbá az, hogy Valesius Antal János „ecclesiarum Bohemicarum in Hungaria et Moravia dispersarum orbus pastor”-ként írta alá.³³ Mivel a szöveg hiányos ismerete komoly egyháztörténeti félreértéseket, téves következtetéseket okozott, egész terjedelmében kell közölnöm Jessenius papi bizonyítványát.³⁴

³¹ OL. M. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1740. No ad 273. Pozsony megye vizsgálati jegyzőkönyve. Mikulai József ref. lelkész vallomása.

³² U. o. Novák Tamás és Krajcsér Bernát rétei cseh református lakosok vallomása. E vallomásokból nem állapítható meg, hogy Blasek Mihály, az apa, mikor telepedett le Szenicén, (hihetőleg régen, különben bementették volna, mint a többiekét), de hogy állandóan ott lakott a következő időkben s a fia ott született (1753-ban), tehát „hazájuknak” tekinthették Szenicét, bizonyítja a lelkipásztor Blasek Mihálynak Szenicéről 1782 aug. 16-án Szalay Sámuel tiszáninneri superintendenshez írt levele, melyet a püspök így jegyzett fel diáriumában: „Die eadem 2-da Septembris vettem Tiszt(eletes) Blasek Mihály uram levelét postán, mellyet 16-a augusti Szenitzéről ír maga hazájából ilyen tenorral. Fő Tisztelendő Nagy Jó Uram! Volt szerentsém Fő Tisztelendő Superintendens Ur hozzám botsátani méltoztatott drága levelét 14-a hujus itten Szenitzén, a magam házánál illendő tisztelettel vennem: ugyanis minthogy Posonbul tsak 9-a hujus a könyvemmel együtt ki indulhattam, reménlem circa 25-am Nosziszlón lehetek és akkor az Ur nevében ottan az isteni sz(ent) szolgálathoz hozzá is foghatok. Az javornikiak tsak két mértföldnyire lévén Hazámtul, ma személyekben meglátogattam őket, kik is, hogy mind ekkoráig nem küldöttek a predikátorért, a volt az oka. hogy én utánna várakoztanak, ugy gondolkodván, hogy mivel ide közel esik a Hazám, kétség kívül ő nállok maradok; mind azonáltal én nem is tudván ugy a dolgot, a mint vagyon, még Bétsben létemben T(ekintetes) Agens Ur szavára és reflexiójára tekintvén Nosziszlóba ajánlottam magamat... vagyok Fő Tisztelendő Superintendens Ur érdemem felett való kegyes Nagy Jó Uramnak Szenitzén 16-a augusti 1782 alázatos szolgálja Blasek Mihály, nosziszlói helv(etica) conf(essio) szerint lévő ekklezsiának lelki tanítója.” Tiszáninneri ref. egyházkerület levéltára. Sárospatak. A./XIX. 6872./428. sz. Szalay Sámuel diáriuma. 1782. 67. levél.

³³ Protestáns Egyház és Iskolai Lap. 1891. 781. l. Földváry László: *Valesius Antal János csallóközi esperes fogsága és a püspöki cím*. Kúr G.: *Komáromi ref. em.* 221., 224—227. l.; Kúr G.: *Cseh-magyar...* 38—41. l. Kúr Géza Földváry László nyomán ír. Földváry László a Dunamelléki ref. egyházkerület 1731-től kezdődő jegyzőkönyvének, hallomás után, latinul leírt feljegyzéseit közli. Ráday Lt. Püspöki Lt. 1340/a. sz. 135—137. l.

³⁴ Jessenius György papi bizonyítványa másolatban, három példányban van meg az OL. iratai között, — némi eltérésekkel. A közölt szöveg a három másolat egybevetésével készült. OL. M. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1740. ad No 82.; ad No 531.; No 278.

„Nos episcopus et caeteri seniores certarum ecclesiarum in comitatibus Mosoniensi, Poseniensi, Comaromiensi, Barsiensi, Honthensi et finitimis praesidiis dissitarum ordinarii inspectores omnibus hasce visuris et lecturis salutem in Jesu Christo precantur ac debita officia commendamus.

Cum Sancta Dei Ecclesia parata semper fuerit Scripturarum Divinarum documentis parere, quae manifeste declarant neminem propria autoritate, sine certa eaque legitima vocatione opus sacri ministerii exercere posse, sic enim apostolus docuit Hebr. 5. nec quisquam inquit sibi honorem sacerdoti, sed qui vocatur a Deo, tanquam Aaron. Sic et Divus Lucas tradidit Act. 1. Sanctum Matthiam in apostolatam cooptatum esse certa ecclesiae primitivae vocatione ordinationeque. Sic et Paulus praecepit I. Timotheus 3. debere eum, qui vocatus est, bonum testimonium ab extraneis habere, eapropter nos, praenominatarum ecclesiarum inspectores sancti nostri presbyterii ac totius universitatis in hoc consilio Rethae habito legitime in Spiritu Sancto congregatae nomine et autoritate fideliter testamur ac fidem facimus tenere praesentium quibus expedit, quod harum exhibitor Reverendus Vir, Dominus GEORGIUS JESSENIUS legitimam vocationem ad sacri ministerii gradum bonumque testimonium sanctioris vitae suae habuerit ab Ecclesia Bohemica Vaga bunda, cujus quidem honesta petitione inducti praefatum hunc *Reverendum Dominum GEORGIUM JESSENIUM* publice de dogmatibus fidei christianae diligenter examinavimus et ratione doctrinae pariter ac morum dignum honore sacri ministerii invenimus ac per solennem ordinationem consecrationemque in numerum legitimorum Dei ministrorum cum religioso timore sanctae cooptavimus.

Idcirco eum tam saecularibus, quam ecclesiasticis ubique locorum degentibus personis serio ac fideliter commendamus, ut pro legitimo VERBI DEI praedicatore ac SACRAMENTUM ejus dispensatore eum agnoscere et reveriri velint ac operam ejus in officiis divinis sine omni haesitatione encte usurpare dignentur. In cujus quidem testimonii maiorem fidem literis praesentibus manus et nomina propria subiicienda ac sigillum nostrae universitatis imprimendum curavimus anno 1736 die 25-ta mensis junii.

Jóannes Antonius Valesius

Ecclesiarum Bohemicarum
per Hungariam et Moraviam
dispersarum orbus pastor,
nunc vero ecclesiae reformatae
confessionis Aranyosiensis
actualiter minister, nec non
Tractus Comaromiensis senior.
Franciscus Gönczy
minister Kesziensis.
(Locus)
sigilli)

Stephanus M. Kocsi

superintendens.
Franciscus Csokonay
minister Apácazakalosiensis
Stephanus M. Rimaszombathi
minister Ekliensis.
Andreas Körösy
minister ecclesiae
Turizsakalosiensis.
Josephus Mikolai
minister ecclesiae Rethensis.

Jessenius György bizonyítványa okmányilag igazolja azt, hogy a Magyarországon élt cseh reformátusok szervezett egyházat alkottak és ennek, mint jogi személynek, megvolt a maga autonom vocatio-joga, amellyel éltek is 1736-ban Jessenius György, 1711-ben Valesius Antal János és még előbb Thobian János prédikátoraik, sőt azelőtt is valamennyi gyülekezetük lelkipásztorának megválasztásakor.

Tisztázódik Valesius Antal Jánosnak, mint orbus pastor-nak (árva lelkipásztor) az „ecclesia dispersa — vaga(bunda) — Bohemica”-hoz való viszonyulása, amennyiben Valesius lemondása cseh lelkipásztori tisztségéről és Jesseniusnak erre történt

megválasztása teszi érthetővé, hogy a cseh gyülekezet nélkül maradt Valesius *miért* vette fel és *miért csak ekkor* ezt a titulust.³⁵

Beigazolódik, hogy Jessenius György *kapott* meghívást rendes lelkészi állásra a komáromi egyházmegyében, sőt ebben a minőségében négy évig működött cseh honfitársai között, tehát *nem azért kellett* oly vidéken álláshoz jutnia, ahol rossz kiejtésű magyar beszédével avagy anyanyelvén is boldogulhatott, mert debreceni diákoskodása alatt sem tanult meg jól magyarul,³⁶ hanem éppen a csehek között végzett lelkipásztori szolgálatának a világi hatóságok részéről történt ellenséges irányú értelmezése miatt, az ellene kiadott elfogatási parancs következtében kellett elmenekülnie.

KOCSI MAJOR ISTVÁN *superintendens* aláírása pedig véget vet annak a romantikus beállításnak, mintha Valesius Antal János felvette volna az „episcopus Bohemicarum” címet Jessenius felavatása végett.³⁷ Valesius sem akkor sem később *nem volt a csehek püspöke* és nem az episcopus cím illetéktelen használata miatt vándolták s nem emiatt börtönözték be.

Amikorra Jessenius lelkipásztorrá lett, a Carolina Resolutio — főleg a felső-dunamelléken — a protestánsok hátrányára és veszedelmére változtatta a vallási viszonyokat. Pozsony megye 1732 májusában,³⁸ Nyitra 1733 januárjában jelentette,³⁹ hogy végrehajtotta a Carolina Resolutio értelmében kiadott helytartótanácsi rendelkezetet, az artikuláris helyeken kívüli protestáns templomok elvételét s a prédikátorok elűzését. Valesius komáromi egyházmegyéjében 1709—1736 között 21 templomot vettek el, 7 helyről a megmaradt lévitát is elűzték, s már csak 20 prédikátor és 7 lévita működött.⁴⁰ Barsban 1732—1733-ban szüntették meg az összes református és evangélikus ekkleziákat szabad vallásgyakorlatát.⁴¹ (Léva — mint végvár — ekkleziája 1740-ben szűnt meg s artikuláris helyként maradt Nemesoroszi.) A lakosságot terrorral, börtönözéssel, botozással, kegyetlenkedésekkel erőszakolták az áttérésre. Erdődy László Ádám nyitrai püspök 1733 január 16-án kelt jelentésében azt válaszolta a Helytartótanács ez irányú kérdéseire, hogy püspökségének kezdetétől komolyan és szigorúan elrendelte az áttérítendő lelkek gondozását; papjait maga oktatta ki e célból. Ezeknek és a földesuraknak a segítségével „csak az én kormányzásom alatt 50 000 lélek tért át az idvezítő orthodox katolikus hitre”.⁴² Mattyasovszky László nyitrai püspök 4300 forintnyi alapítványt létesített az áttért protestáns prédikátorok jutalmazására, melyre azonban jelentkező hiányában nem kerülhetett sor, ezért kamatait a szegény plebanusok megélhetésére fordították.⁴³

A felső Duna-táj református népe állandó forrongásban élt. Barsból elkeseredetten írta Litassy György 1732-ben Ráday Pálnak: „...olly maradhatatlanok vagyunk az *paterek* s *plebanusok insolentiaik* miatt *naponkint*, csak az *Ur Isten őrzött* bennünket az *fegyverre keléstől*...”⁴⁴ Spáczay Pál, az esztergomi fővikárius, „az aka-

³⁵ Valesius Védelmi iratában: „... quod siquidem per prius non pars in c(ausam) a(t)t(ract)us in ministrum ecclesiae dispersae Bohemicae ordinatus fuisset et nunc anno videlicet 1736-to per substitutionem et ordinationem Georgii Jessenius eodem officio exutus esset, ministeriumque suum eidem cessisset, se hoc intellectu orbum pastorem nominasse”. Jelzete a 12. jegyzetben.

³⁶ Kúr G.: *Cseh-magyar*... 44. l.

³⁷ Földváry László előbb hivatkozott cikkében csak azt írja, hogy Jessenius bizonyítványa „Nos Episcopus...” szavakkal kezdődött, bár Földváry közleményének kontextusa szerint az episcopus cím Valesiusra értendő, Kúr Géza már határozottan állítja, hogy Valesius fel is vette a „csehek püspöke” címet, sőt ennek egyházzogi indokolását is adja. Kúr G.: *Cseh-magyar*... 38—38. l.

³⁸ OL. M. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1732. No. 147.

³⁹ U. o. 1733. No. 31.

⁴⁰ Kúr G.: *Komáromi ref. em.* 200—209 .l.

⁴¹ OL. M. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1734. No. 195.

⁴² U. o. 1733. No. 171.

⁴³ U. o. 1733. No. 172.

⁴⁴ Ráday Lt. Ráday család Lt. Egyházi és iskolai iratok. 448. sz.

tholikusok vakmerő és felkelésre hajló ellenállása miatt nem tudja behelyezni” a plebanusokat a nyilvános vallásgyakorlaktól megfosztott barsi református községekbe.⁴⁵ Barsban u. i. több helyen helyén maradt a prédikátor, a hívek a megyei nyomás ellenére sem fizették a plebanusokat és nem művelték a javadalmazásukra átadott volt református papi földeket.⁴⁶ A népi ellenállás kiderítése és letörése végett a megye több ízben tartott vizsgálatot.⁴⁷

A Komárom megyei reformátusoknak a Habsburg-katolikus kormányzattal szembeni ellenszenva Valesius Antal János 1740. évi elfogatásakor a nemesőcsaiak, apácaszakálóiak és nagytanyaiak zendülésében tört ki. A megye szolgabírája 20 lovas és 20 muskétás fedezete mellett sem merte Valesiust, a király és a Helytartótanács rendeleteinek megfelelőleg, Pozsonyba kísértetni, mert félt az útbaeső református falvak felkelésétől.⁴⁸ Nedeczky Mihály, Komárom megyei alispán, — amint a Helytartótanácshoz intézett jelentésében írta — azért nem mert református katonákat küldeni a nemesőcsai zendülés kivizsgálására, mert ezek egyetértettek a zendülőkkel.⁴⁹

Erre a forrongó időszakra és területre esett Jessenius négy évi cseh lelkipásztori működése. Kortársai szerint felavatása után átment Csehországba, ahol „*publice tákácslegény név alatt élvén, titkon pedig praedicálgatván és tanítván*”,⁵⁰ szolgálatával fokozta a vallási és politikai ellenállást s a Magyarországra irányuló átszivárgást. A Türelmi Renedelelet kiadásáig újabb és újabb, kisebb-nagyobb cseh-morva rajok keltek át a határon, a Helytartótanács viszont sűrűn adta ki rendeleteit e menekültek elfogatására és visszatoloncozására. A menekülők legtöbbje a katolikus papság és földesuraik vallási erőszakoskodásait vallotta szökésük indítékául, s a szökevényeket ha nem sikerült elfogni s visszatoloncozni, 1740 után többnyire az artikulás református és evangélikus ekkléziákban vagy környékén húzódtak meg.⁵¹

Az „*ecclesia vagabunda Bohemica*” parochiális körzete a Duna felső folyásától északra fekvő megyékre: Pozsony, Trencsén, Nyitra, Komárom, Bars és Nógrádra terjedt ki, melyekben alig volt református egyházközség, ahol ne lakott volna egy-két, olykor több cseh református család.⁵² Jessenius felavatásán ezeknek csak a töredéke jelent meg,⁵³ a többséget visszatartotta a nagy távolság, a szegénység vagy

⁴⁵ OL. M. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1733. No ad 258.

⁴⁶ U. o. 1735. No ad 515.

⁴⁷ U. o. 1734. No 53.; u. o. 1735. No ad 515.; Bars megye 1734 január 5. és aug. 28-án kelt vizsgálati jegyzőkönyvei.

⁴⁸ OL. Helytartótanács Levéltára. (HTT.) Litterae. 1740. szept. 20. Komárom megye alispánjának jelentése.

⁴⁹ OL. M. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1740. ad 423.

⁵⁰ Tiszántúli református egyházkerület levéltára. (Tiszántúli ker. Lt.) Debrecen. Agensek levelei. (Ág) 88. Szilágyi Sámuel bécsi ágens levele a püspökhöz.

⁵¹ Például: 1726-ban OL. M. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1726. No 42., No 61., No 80. Az OL. HTT. Acta religionaria, Index. Idealia religionaria. 1733—1766 között szinte évente feltüntet 1—1 mandatumot, sőt többet is.

⁵² Cseh református emigráns családokra vonatkozó bejegyzések találhatók pl. a lévai, rétei, ekeli stb. ref. egyházak anyakönyveiben.

⁵³ Az „*ecclesia Bohemica vagabunda*” tagjainak felkutatása, az egyháztörténeti vonatkozásokon kívül, nagyon hasznos adatokat szolgáltat a Felső-Dunátáj nemzeti-ségi, népmozgalmi, közművelődési, foglalkozási stb. viszonyaira nézve is. — Pozsony megye 1740 május 7-én felvett rétei vizsgálati jegyzőkönyve szerint Jessenius felavatásán a köv. cseh ref. emigránsok voltak jelen: rétei lakosok: 1. Novák Tamás, 60 éves, 22 éve jött ki Csehországból, 15 évig Szobotistyén lakott, 7 éve Rétén. 2. Novák Tamásné. 3. Krajcsér Bernát 50 éves, 22 éve jött át s előbb Szokolcán, majd Szobotistyén, jelenleg Rétén lakik, 4. Krajcsér Bernátné. (Novákéknak és Krajcséréknek együtt 5 gyermekük van.) 5. Zemankova Anna (özvegy). 3 gyermeke van. 6. Csapal Vitus 50 éves, 20 évig szobotistyei, egy hete rétei lakos. 7. Csapal Vitusné. 8. Hajek György Szentgyörgyről jött ide. 9. Hajek Györgyné, 3 gyermeke van. 10. Malier Sámuel posztókészítő, 6 éve költözött Rétére. 11. Több rétei cseh asszony. Modorból:

a félelem. Nemes családot a Stettiniusokon⁵⁴ és a Valesiusokon⁵⁵ kívül Jessenius idejében már alig találunk ezen a tájon, — kivándoroltak vagy az ország belsejébe költöztek. A hívek túlnyomó része iparos (takács, asztalos, suszter stb.) vagy bérlő (kocsmáros, serfőző, molnár), elvéve akadt köztük pásztor, nagyritkán zsellér.⁵⁶ A visszatoloncozástól való félelem, a jobb megélhetés, a békésebb hely keresése időnként helyváltoztatásra kényszerítette őket, egyesek pedig valamelyik református földesúr védelme alá húzódtak. Kegyetességükkel buzdítólag hatottak környezetükre,

12. Remenár János, 3 éve lakik ott. Szenicéről: 13. Blasek Mihály kocsmáros. 14. Jager Mátyás vámbérlő. Szobotistyeről: 15. Augustinus nevű rézműves. Szokolcáról: 16. Noret N., 17. Dines N., 18. Pravdovske Pál., 19. Pravdovske Tamás, 20. egy molnár, 21. és ennek a felesége. Kattó faluból: 22—23. a két Stehlik testvér. 24. Kissallóról: Osecsky Károly. 25. Bajka helyséből: Temniczky Károly. 26—30. Puchórol sokan! 31. Verbórol: Habicsovszky nevű posztókészítő. 32—33. A miavai irtásokrol egy takács és a rokona. 34. A komárommegyei Bagotáról Karafiáth nevű takács. Ezeken kívül több helyséből sokan, akiknek nevét nem tudták a vallomásttevők. Hont megye alispánjának 1740 március 31-én felvett jegyzőkönyve a következő adatokat tartalmazza: kiskéri lakosok: Petér László, takács, 7 éve lakik itt, azelőtt Kissallón lakott, ahova Csehországból jött. Felesége van. Mátyás nevű szekrénykészítő, nőtlen, Csehországból jött, nem lakott állandóan Kiskéren. Pál nevű varga a feleségével. Christianus Tódor takács a feleségével és egy ágostai hitvallású szekrénykészítő. Varsányban laktak: Papelak Pál, ágostai hitvallású, takács, Csehországból jött Pritsrdre, Varsányban 6 éve lakik. Egy Simon nevű takács Sziléziából költözött át ide. Hubka György, kálvinista, Csehországból. László nevű ágostai hitvallású takács szintén közvetlenül Csehországból jött. Rajtok kívül még többen is laktak Varsányban. Az „Ecclesia dispersa — vaga(bunda) — Bohemica” lélekszámát 1740 körül 800—1000-re tehetjük.

⁵⁴ A Stetinius család tagjai Nyitra és Pozsony megyékben éltek. A nyitramegyei Dojcs helységben 1725-ben „Michael, Adamus, Paulus, Stephanus et Mathias Stetina produxerunt armales Leopoldinas... Viennae ultimum octobris 1658 emanatas et anno 1660. in comitatu Nitriensi publicatas”. OL. HTT. Acta nobilium. Acta comitatum. 1978. Comitatus Nitricatas. — Nyitra megye 1754. évi nemesség-igazolási katalógusában a szakolcai járásban lakó Stetina János, Márton, továbbá Stetina Pál utódai: Adám és Valezky (Valesius) Mátyás vannak felvéve. Jelzet u. o. — Pozsony megye 1766. évi nemesség-igazolójegyzékében pedig (OL. HTT. Acta nobilium. Acta comitatum. 1980. Comitatus Posoniensis. No 20. 575. sorszám): „Stetina Joannes cum filio Stephanus, item Michael et Antonius filii Michaelis produxerunt armales imperatoris et regis Ferdinandi 2-di pro Georgio Stetina anno 1625 expeditas et anno 1628 in comitatu Nitriensi publicatas”. Stetina György nemességére vonatkozó igazolást ad még a Státny Archiv. Bojnice. (Csehszlovákia) Nyitra megye. Nobilitaria antiqua ab anno 1464—1645-jelzet alatt levő index a hozzátartozó iratokkal.

⁵⁵ Valesius Antal János 1740-ben, a komáromi iudicium delegatum előtt Nyitra megye 1732 aug. 25-én kiadott nyilatkozatával igazolta nemességét, amelyet elődje, Valesius Antal s testvére Leonhard, rokonukkal Nestecy Miklóssal kaptak I. Lipóttól 1665 április 16-án Laxenburgban és armálisukat Nyitra megye 1665 május 12-i vágújhelyi gyűlésén hirdették ki. Valesiusok laktak Sassinban, Detrekön és Gönyű környékén is.

⁵⁶ A lévőai ref. egyház anyagkönyve (index) szerint 1730-ban egy cseh ember gyermekét, 1732-ben egy cseh asztalos András fiát, 1736-ban egy cseh takács Erzsébet leányát keresztelték. — Nemesócsán 1742-ben „Cseh Takátsnak leana Eva kereszteltetett. A leana attyának neve pedig Tjitjora Laszlo”. 1744-ben „keresztapa Cseh János Tehén pásztor”. 1757-ben „Kintner Laszlonak alias Cseh Takátsnak Felesége megholt”. A Pozsony-Nódrág megye közti táj református egyházközségei anyakönyveiben gyakran találkozunk cseh református családokra vonatkozó bejegyzésekkel.

egyik-másik „árva ekkleziája”-ban pedig e „fratricellák” köré gyülekeztek össze házi-istentiszteletekre a hívek.⁵⁷

A Rákóczi-szabadságharc alatt az északnyugati megyék szenvedtek a legtöbbet. A réteieknek három évig kellett bujdosniuk.⁵⁸ A háborús viszontagságok a cseh reformátusok egyházát megsemmisítéssel fenyegették, s lekipásztoruk, Thobian János, ezidőtájt halt meg. Valesius az újraalapítás feladatát oly eredményesen oldotta meg, hogy 1732-ben örömmel írhatta Debrecenbe: „...a nekem adott kegyelem által új ecclesiát plántáltam, amely már számmal majd a régít fellyül fogja múlni, most is minden esztendőben lévén congregationk Rétén, ahova, az kik hol vannak, egybe-gyűlnek, minden congregationkkor szaporítja az Úr az ő megpusztult házát, harmad-éve 14 lelkeket adott az Úr az ő házának, az elmúlt esztendőben hat lelkekkel szaporodott meg az Úr háza, kezdenek már kívánczolni ide Hálából a pietista csehek...”⁵⁹ Valesius és Jessenius kegyességében csehtestvér — puritán — pietista vonások ötvöződtek páratlan nemzeti hivatástudattal, s mélyen meg voltak győződve afelől ugyanúgy, mint magyar nemzetiségű kortársaik, hogy az őket elnyomó és ki-irtásukra törő Habsburg, katolikus és földesúri elnyomással szemben a kultúrával párosult hitbéli elmélyülés a szükséges, egyetlen és helyes út, amelyen árva meg-tarthatják híveiket az ősi tradíciókban és nemzeti törekvéseik kiküzdésére.

Bármennyire is mély vallásos érzés töltötte be a cseh exulansokat, lekipásztoruk megélhetését nem tudták biztosítani. Valesius ezért volt kénytelen elvállalni 1712-ben a rétei magyar iskolatanítói, 1714-ben pedig a lelkeszi állást. Jessenius javadal-mazásának emelése érdekében Nogell István, a magyarországi reformátusok pozsonyi (helytartótanácsi) ágense tett kezdeményező lépéseket 1740 júniusában. „Réthei kicsin ecclesia megéredméné, — írta Nogell — hogy gondját viselnének az urak mind jobb subsistenciájára, mind az iskolára nézve is, hogy jó mester tartathatnék. Valamely cseh praedikátor, ki Debreczenben az iskolába járt, hallom, vocáltatott e körül belől cseh calvinisták emberektől. Jovaslottam, hogy ő kegyelmét rectornak hívják Rétére, mint rector szolgálhatna praedikátorul azon szomszéd vármegyéknek cseh atyafiaknak is, csak subsistentiája és fizetése lehessen. Egyébaránt hogy említett praedikátor vár-megyékben járt és gyülekezetet, tanítást tartott, aféle járástul inhi-beáltatott. Inquisi-tiora is fakadt a dolog. De projectált módon mind az ilyen említett cseh ecclesiának, mind az iskoláknak lehetne Rétén segíteni. Ha püspök uram az ide tartozandó vár-megyékben lakozó nemeseknek írma és valamelly adakozásra felöszönözné, kivált nemes réteieket, talán volna successioja.”⁶⁰ A bekövetkezett események tárgyta-lanná tették az ágens javaslatát.

⁵⁷ OL. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1735. ad No 515. Bars megye szolgabírája 1735 augusztus 28 s köv. napjain újra végigjárta a megszüntetett és ellenállást tanúsított ref. ekkleziákat s „tandem ad possessionem Kis-Endréd et Dereslény comparentes primum et ante omnia textorem et inquilinum domini Pauli Litassy, *Stetina* ita dictum *fratricellam*, seu religionis ejusdem damnatae sequacem, accedendo, dum eundem super exercitii religionis suae diebus Dominicis et festis cum consensu aliorum ejusdem professioni addictorum, cantuque solito praticari consveta promotione sciscitaremur et examinassetur, reposuit: se quidem diebus Dominicis et festis cum familia sua ritui suo deservientes orationes fundere, Biblia clara voce legere, ita et altiori tono decantare consveisse, eorsum tamen pro termino precum suarum nemine convocante, ubi quispiam extraneorum ex insperato casualiter occasione ejusce suae devotionis comperuerit, neminem per eundem expelli posse. Unde nos praeattactum *fratricellam* ab hujusmodi praetextuosa privati exercitii seu orationum persolutione ac ut in posterum a similibus contraventionibus ac Suae Majestatis Sacratissimae mandato benigno repugnantibus excessibus semet absteineat, inhibuimus”.

⁵⁸ Asztalos Miklós i. m. 12—13, 37 l.

⁵⁹ Kúr G.: Cseh-magyar ... 37. l.

⁶⁰ Tiszáninneri ker. lt. Sárospatak. A./VI./1552./44. 1740. jún. 30.

A feszült valláspolitikai helyzet következtében a létfenntartás nehézségeivel küzdő Jesseniusra súlyos feladatként hárult Valesius örökének, az újraplántált cseh egyháznak a megtartása és gondozása. Cseh lelkipásztorrá történt elhivatását küldetésnek tekintette. Vallási és nemzeti missziójától áthatott lelkületét, munkakedvét nem elégítette és nem töltötte ki az évenkénti két istentisztelet, sem annak a pár cseh családnak a pásztorolása, mely Rétén és környékén lakott, még ha foglalkozott is néhány cseh gyerek tanításával. Az artikuláris ekkleziák prédikátorainak tilos volt kijárni filiáikban s büntetendőbb a magánházaknál végzett szolgálat. Jesseniust mindez nem riasztotta vissza szétszórt hívei felkeresésétől. 1739 egész nyarán a Hont megyei Kiskéren evangelizált.⁶¹ A személyes érintkezés közvetlenségével, hívó bizonyágtevéssel, ébresztő, hitméllyítő igehirdetéssel gondozta híveit. Balla Mihály kiskéri lakos házában gyűjtötte össze a helyben és a környéken lakó emigránsokat.⁶² Tevékenysége csakhamar tudomására jutott a megye alispánjának, Gosztonyi Ferencnek, aki Simonyi László szolgabíróat küldötte ki Jessenius akciója kinyomozása és betiltása végett. A szolgálata közben meglepett Jessenius papi bizonyítványával igazolta működése jogosultságát, melyre esere és püspöke hatalmazta fel. A szolgabíró megtiltotta működését, lemasoltatta vele oklevelét, s a vizsgálati jegyzőkönyvvel átadta felettesének.⁶³ Az alispán továbbterjesztette az iratokat a Helytartótanácshoz azzal a helyzetjelentéssel, hogy „az elmúlt években Csehországból sokan érkeztek megyéjébe, mindeddig azonban békésen éltek, de már kálvinistáknak kezdik vallani magukat, Rétén tartott gyűlésükben a cseh ekkleziák ministereiként merészelik aláírni és nevezni magokat, amint ez az átadott prédikatori vocatoriából kitűnik. Mint-hogy önmagukat afféle bujdosó cseh egyháznak mondják, attól kell tartani, hogy valamiféle haeresist hoznak be az országba, amiből kára lesz az anyaszentegyháznak.”⁶⁴

A Regnum Marianum állameszme szellemében működő Helytartótanács a királyhoz intézett előterjesztésében a vallási indokolás mellett *politikai* beállítással is motiválja az uralkodót javaslata elfogadására. Előadja, „hogy bizonyos bujdosó emberek, — amint a csatolt iratban nevezik magukat — a bujdosó cseh egyháznak a követői, Hont megyében mindeddig privát álarcban rejtőztek, most azonban csalással igényelve magoknak egyenesen az egyházi hierarchia kárával járó illetéktelen (episcopus) címet, arra vetemednek, hogy szektájukat előmozdítsák, a népet összejövetelre hívják s végül gyűléseket tartsanak. Mivel ezek ebben az apostoli országban tűrhetetlenek, a közállapotokra ártalmasak, a Helytartótanácsnak az a nézete, hogy nevezett csalókat a megye tartóztassa le...”⁶⁵

III. Károly 1740 február 16-án kiadott rendeletével szigorú vizsgálat megejtésére utasította Hont és Pozsony megyéket a bujdosó csehek számának, emigrációjuknak,

⁶¹ OL. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1740. No ad 273. Sallay Mihály és Nyilas Mihály vallomásai. Jesseniusnak ez a magánházánál, a személyes érintkezés közvetlenségével ható igehirdetési stílusa és módszere s annak az őt eltöltő, ébresztő jellegű, mélyen biblikus kegyességnek a lendülete, mely magyar és szlovák hívei előtt is kedvelté, vonzóvá tették őt s igehirdetését, más és több, mint tanítás, ahogyan nevezték s nevezzük általában a 18. századi prédikátorok tanítói jellegű igehirdetését. Jelleében és hatásában a Valesiuséval azonos igehirdetés ez, aki még a pietista cseheket is Magyarországra vonzotta Halléből. Mindkettőjük igehirdetésében a korabeli evangélikus pietistáknál és a református puritánusoknál észlelhető ébredési stílus és dinamika jelentkezik, melynek egyik megnyilatkozását Csider Szabó Pál lelkiénekeiben ismertük meg. (Ld. a Református Egyház 1955 okt. 15-i számában Csáji Pál tanulmányát: *Csider Szabó Pál lelkiéneke*.) A Magyarországon élt cseh-morva menekülteknél, akik éppen intenzív hitéletük folytán szöktek meg az üldözések elől, megvolt a lelki előfeltétel és alap az ilyen igehirdetés igénylésére, sőt továbbadására.

⁶² U. o.

⁶³ U. o.

⁶⁴ OL. HTT. Litterae. 1740. jan. 22. Hont megye jelentése.

⁶⁵ OL. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1740. No 82.

tevékenységüknek, Jessenius bizonyítványa kiállítóinak és a kiállítás körülményeinek felderítése végett.⁶⁶ Ezt kiegészítve a Helytartótanács felhívta a dioecesanust, ill. archidiakonust, hogy a vizsgálat gondosabb végrehajtása terén működjenek össze a nevezett megyékkel.⁶⁷

Hont megyében maga az alispán szállt ki Kiskérre március 31-én. Sallay Mihály helybeli református lelkészen és Nyilas Mihály református nemesen kívül a csehek közül kihallgatta a református vallású Petér László takácsot, Mátyás nevű asztalost, Pál nevű vargát, Christianus Tódor takácsot és egy ágostai hitvallású asztalost. Kiskérről átment Varsányba, ahol Papelak Simon és László ágostai hitvallású takácsot és a kálvinista Hubka György emigráltakat faggatta. Vallomásaik alapján feljegyezte nevezettek és családtagjaik — összesen 12 cseh — adatait, jegyzőkönyvezte Sallay Mihály prédikátor tájékoztatását, aki szerint a cseh származású Jesseniuszt a szintén cseh eredetű Valesius taníttatta a debreceni iskolában, Valesius hívta el a bujdosó és szétszórt csehek gondozására és amikor Jessenius ecélből Kiskérre érkezett, csak a hiteles pecsétekkel ellátott lelkészi bizonyítványa alapján engedte működni gyülekezetében, ahonnan az eltiltás után — emlékezete szerint — Rétére igyekezett.⁶⁸

Pozsony megye, mintha csak időt akart volna adni Jesseniusnak a menekülésre, feltűnően későn, május 7-én foganatosította az uralkodó parancsát. Balogh János alispán egy szolgabíró és két megyei esküdt kíséretében vallatta Rétén Mikula József helybeli református magyar prédikátort, továbbá Novák Tamás, Krajcsér Bernát és Csapal Vitus cseh református rétei lakosokat. A prédikátor előadta Valesius Antal János esperes és Csokonay Ferenc apácaszakályosi prédikátor 1736. évi Rétére érkezését, Jessenius György vizsgáztatását, lelkészavatási ünnepélye körülményeit, a csehek rendszeres, tehát 1737- és 1738-ban is megtartott, évenkénti kétszeri összejöveteleit s hogy ezekre számosan szoktak eljönni, de nem jegyezhetette meg, kik és honnan, mert nem tud csehül. A három rétei cseh lakos egyértelműleg vallott a prédikátorral, s bementék az általuk ismert hittesvéreik adatait.⁶⁹

Hont megye a kivizsgálás után rögtön, április 2-án,⁷⁰ Pozsony megye azonban a felterjesztéssel is késve, csak június 21-én⁷¹ küldötte fel a vallatási jegyzőkönyvet, — mindkét megye minden megjegyzés nélkül. A Helytartótanács sürgősnek ítélve az ügyet, már másnap, június 22-én tovább terjesztette az iratokat a kancellárián át a királyhoz. Kísérőlevelében „az uralkodó korábbi nézetének megfelelőleg” javasolta „Valesius Antal Jánosnak, Csokonay Ferencnek és Jessenius Györgynek, mint az új szekta előmozdítóinak és fejeinek azonnali letartóztatását, nehogy nevezettek megsejtné valamit az eddigi vizsgálatokból időt nyerjenek a menekülésre.”⁷²

A betegeskedő III. Károly — szintén késve az intézkedéssel — július 12-én rendelte el „az új szekta szerzőinek és előmozdítóinak, Valesius Antal János, Csokonay Ferenc és Jessenius György elfogatását azzal, hogy gondos őrizet alatt a pozsonyi várba szállítsák és vallassák ki őket”.⁷³

Sem Hont, sem Pozsony megye nem tehetett eleget az uralkodó parancsának,⁷⁴ mivel Valesius nemesőcsai, Csokonay apácaszakályosi lekipásztorok lévén. Komárom megye területén laktak, míg Jessenius (Ó-Turán?) lappangott. Valesius Tary István szolgabíró 1740 szeptember 20-án 40 fegyveres katona fedezete mellett fogatta el nemesőcsai paróchiáján, a helybeli, apácaszakályosi és nagytanyai reformátusok fegyveres zendülése közben. — de félve a pozsonyi útvonal mentén fekvő református

⁶⁶ OL. HTT. Litterae. Expeditiones. 1740. febr. 16.

⁶⁷ U. o.

⁶⁸ OL. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1740. No ad 273.

⁶⁹ U. o.

⁷⁰ OL. HTT. Litterae. 1740. apr. 2. Hont megye jelentése.

⁷¹ U. o. 1740 jún. 21. Pozsony megye jelentése.

⁷² OL. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1740. No 273.

⁷³ OL. HTT. Resolutio. 1740 júl. 12. Intimatum 1740 júl. 15.

⁷⁴ OL. HTT. Litterae. 1740. aug. 5. Hont megye, u. o. 1740 szept. 8. Pozsony megye jelentése.

falvak kiszabadítási kísérletétől, Pozsony helyett Komáromba kísértette, hol az alispán a várbörtönbe záratta.⁷⁵ Onnan Mária Teréziának a delegált bíróság⁷⁶ 1741 május 4-i ítélete⁷⁷ alapján kiadott május 30-i rendelete folytán⁷⁸ augusztus 14-én szabadult ki. Csokonay Ferenc elmenekült, a szeptember 24-én Apácaszakálásra érkezett szolgabíró már nem találta parochiáján, ellenben az ő és Valesius könyveit és iratait, utóbbi között a rétei református egyház 1701—1717-ig terjedő feljegyzési és anyakönyvét, valamint a komáromi református egyházmegye „Matrix Ecclesiasticorum Proventuum” című esperesi nyilvántartó könyvét, parochiáikról a komáromi megyeházára szállíttatta.⁷⁹

A sorozatos megyei eljárásokból észrevehette Jessenius, hogy kiskéri igazoltatásának és eltiltásának komoly következményei lettek, ezért került el a május 7-i rétei nyomozást. Június végén az ágens még semmit sem tud elmeneküléséről. Pozsony megye szeptember 8-i jelentése szerint a letartóztatandó prédikátorok a megye határán kívül vannak. Valesius meglepetésszerű elfogatásakor Nemesócsán sem volt atyai pártfogójának elhurcoltatása ösztönözhetette a kelet felé menekülésre. Szentgyörgyi Sámuel tiszáninneri superintendens és borsod-gömör-kishonti esperesnek egyházmegyéjében történt későbbi gyűjtése⁸⁰ Valesius számára — arra enged következtetni, hogy Jessenius útja Rimaszombaton vezetett keresztül, ahol megbeszélhetette ügyét a püspökkel s az ő ajánlatára rendelhetette az abauji esperes az újjáéledő alsókemencei szlovák gyülekezet lelkipásztorává.⁸¹

A szlovák református ekkleziák Jessenius György keletre érkezésekor válságos helyzetben voltak. Vay Ábrahám, egyházkerületi főgondnok, már 1739-ben felhívta Szentgyörgyi Sámuel püspök figyelmét a Zemplén és Ung megyékben elhalt szlovák lelkészek utánpótlására. „Sok ecclesiákat és községet vesztvén el mi avval is, — írta Vay Ábrahám — hogy nem is volt, az ki nekik tótul praedicallyon, sőt mostan is elég amiatt éhező lelkeket tapasztalván... bizony akárkinek megeshetett volna a szive, miként declarálták sirva rövidségeket s kértének praedikátor iránt...”⁸² Vay-

⁷⁵ OL. HTT. Expeditiones. 1740 szept. 16. Rendelet Komárom megyéhez Valesius, Csokonay és Jessenius elfogatására. — Komárom megye jelentése Valesius elfogatásáról. OL. HTT. Litterae. 1740 szept. 20.

⁷⁶ OL. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1741. No 49.; IITT. Mandatum. Expeditiones. 1740 dec. 13.

⁷⁷ OL. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1741. No 278.

⁷⁸ Mária Teréziának Valesius szabadon bocsátása ügyében 1741 júl. 28-án kiadott rendeletét közli Földváry László a Protestáns Egyház és Iskolai Lap 1891. évf. 781 s. köv. lapjain, valamint Kúr. G.: A komáromi ref. em. könyve 226—227. lapjain. — Szilágyi Sámuel bécsi, kancelláriai ref. ágnes írta 1741 aug. 16-án Ráday Gedeonnak, aug. 17-én Helmecki Komoróczy István dunamelléki superintendensnek, hogy „Tiszteletes Valesius Uram elbocsáttatása felől ment parancsolat a nemes vármegyére, gondolom, kevés napok mulva elbocsáttatik, de erga reversales, amint hallom, noha miből él, azt még nem tudhattam ki”. Ráday Lt. Ráday család Lt. Egyházi és iskolai iratok. 527., 528. sz. — A Dunamelléki superintendencia két holland ducattal sietett a raboskodó Valesius megsegítésére. Ráday Lt. Püspöki Lt. 1340/a sz. 179. l. Egyházkerületi jegyzőkönyv. 1742. év. — Valesius 1741 aug. 14-én történt kiszabadulást Kúr Géza közli előbb i. m. 226. lapján.

⁷⁹ OL. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1740. No 531. Valesius perével és könyvei sorsával külön dolgozatban foglalkozom.

⁸⁰ Ráday Lt. Ráday család Lt. Egyh. és isk. iratok. 536. sz. Szentgyörgyi Sámuel seniornak Rimaszombat, 1743 jan. 6-án kelt körlevele II. részéből: „Non dubito currentales de super negotio Clarissimi Domini Joannis Antonii Valesii, ut et Reverendorum emeritorum ministrorum ex nostra publica deliberatione emanatas percipisse, eorumque publicationem effectui dedisse: ergo sacras illas elemosynas in utramque partem (t. i. az ágens fizetésére és Valesius számára) in ecclesiis collectas ... colligant, atque ... praesentent”.

⁸¹ Benke Imre: Abauji lelkipásztorok 1685—1799. Kassa, 1943. 135. l.

⁸² Király Péter: A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp. 1955. 37. l.

nak sikerült ad hoc patronusokat szerezni, akiknek támogatásával 1740-től három magyar ifjú: Kiss Mihály, Szegedi István és Szepesi István tanultak Sárospatakon azzal a kötelezettséggel, hogy „akármely nevezetes és jövedelmes helyre hívnák is jövendőben, azon tót ecclesiákat el nem hadgya” egyikőjük sem.⁸³

Az ung-zepléni táj kis lélekszámú, sok filiás, többnyire magyar-szlovák vegyes nyelvű református gyülekezetei helyzetét súlyosbította részint az erőszakkal elfogialt,⁸⁴ részint a pestis pusztításai és az elvándorlás következtében megfogyatkozott egyházfenntartók anyagi tehetetlensége miatt omladozó templomok számának a csökkenése.⁸⁵ 1749-ben pedig komoly veszedelembbe jutott a törpe gyülekezetekkel és az ellenreformáció tragikus nyomaként a legtöbb filiával rendelkező egész tiszáninneri egyházkerület, mert a január 17-én megjelent királyi rendelet megtiltotta a prédikátoroknak a filiákba való kijárását.⁸⁶ A veszély tovább fokozódott, amikor a sátoraljaújhelyi vicearchidiakonus nyomására Zemplén megye azt javasolta az uralkodónak, hogy rendelje el az 1681 óta — a Thököly, főleg a Rákóczi-szabadságharc idején — újjáéledt ekklézsiák megszüntetését, melyek közé tartozott a vegyes nyelvű Málca és Füzesér is.⁸⁷

A rendkívüli helyzet rendkívüli intézkedéseket követelt. A tiszáninneri egyházkerület a cseh (Jessenius) és a szlovák prédikátorok számára külön rendtartást készített: „Arról való némely regulák, hogy a cseh és tót papok mint viseljék magokat. 1743.”⁸⁸ A superintendentia a cseh (belső- és külsőkaki) és szlovák ekklézsiák felügyeleti jogát közvetlenül a superintendentisre ruházta. A superintendentialis deputatio 1754 február 18-i ongai kongregációjának 13. pontja ugyanis már ezt a kivételes helyzetet tünteti fel: „A kaki cseheknek instantiajokra ilyen felyülírás tétett: minthogy a kementzei és egyéb tót ecclesiáknak inspectioja tisztelendő superintendentis uramra vagyon bizattatva: erre nézve mi is az ő kegyelme híre és akaratya nélkül az instansoknak kívánságoknak eleget nem tehetünk”.⁸⁹

A Belső- és Külső-Kakon lakó cseheket Sisáry Gábor telepítette le 1750-ben,⁹⁰ s földesúri védelme alatt szabadon gyakorolhatták valláukat 1756-ig, amikor Zemplén megye közgyűlésén a sátoraljaújhelyi vicearchidiakonus vallásgyakorlatuk megszüntetését követelte.⁹¹ A veszélyt sikerült ekkor fejük felől elhárítani, mert beigazo-

⁸³ U. o.

⁸⁴ A felsőzepléni és nyugatungi tájon elfoglalt templomok: Gálszécs 1718., Vásárhely, Lazony 1728., Cseb 1728 után, Mátyóc 1740 után, Butkán 1747—1748-ban templomfoglalási kísérletek. Bező 1750., Tiba 1750., Garany 1752., Barancs 1755.

⁸⁵ Az 1739—1741. évi pestis után elpusztult templomok: Töketerebes, Nagyruska, Vécse, Cseke. OL. Filmtár. 31. tekercs. A zepléni ref. egyházmegye jegyzőkönyve. 138—141. és 147. lapjain, továbbá Haraszty Károly: *Az ungi református egyházmegye*. Nagykapos, 1931. 60. l. és az egyházközségek neve alatt az ezek történetét tárgyaló részben. Felsőőröcsén az 1711. évi pestis idején pusztult el a templom.

⁸⁶ Ráday Lt. Archivum agentiale. Collectiones agentiales variae. S/I. 629—631. l. Kivonat Szabolcs megye 1752. jún. 17-i gyűlése jegyzőkönyvéből. Csák István vicearchidiakonus előterjesztései a prédikátoroknak a filiákba való kijárásának megtiltása ügyében.

⁸⁷ OL. Kanc. Litt. Cons. Loc. 1751. No 91.

⁸⁸ Király Pál *í. m.* 15. l.

⁸⁹ OL. Filmtár 29. tekercs. A borsodi ref. em. jegyzőkönyve. 67. l. 1754 febr. 18. Ongai congregatio 13. pontja.

⁹⁰ Ráday Lt. Acta Synodalia. II. köt. 599—602. l.; Nagy Iván: Magyarország családai. X. köt. Pest, 1863. 235. l.; Szirmay Antal: Notitia Topographica, politica Incllyti Comitatus Zempleniensis ... Buda, 1803. 226—227. l. — Az OL. HTTP. Protocolla sessionalia. 807—808. lapjain az 1750. szept. 26-i ülés jegyzőkönyve közli az uralkodónak szept. 17-i mandatumát, melyben megengedi, hogy id. Sisáry Gábor a zeplénmegyei Kak helységben a Morvából kiköltözött hat családot letelepíthesse.

⁹¹ Tiszáninneri ker. lt. Sárospatak. A./IX./2596./18. sz. Bernát János levele 1756 febr. 14-ről.

lódott, hogy gyermekeiket református lelkész kereszteni, úrvacsorázni pedig a gesztelyi református templomba járnak, ennél fogva nem husziták, hanem helvét hitvallást követők.⁹² Huszita híruk, konkrétan pedig az Obornyi Mátyás bírájuk házában tartani szokott cseh nyelvű háziistentiszteleteik 1769-ben újabb veszedelembé sodorták őket.⁹³ Orosz János szolgabíró Obornyi Mátyásra 50 botot veretett,⁹⁴ aki a súlyosabb következmények elkerülése végett Tiszakeszibe költözött.⁹⁵ Könyveiket elkobozták, mint ugyanakkor a Miskolcra kirajzottakat is.⁹⁶ Zemplén megye közgyűlésén Kakkból való kiűzetésüket javasolták, melytől ismét a Helvét Hitvallást követő voltuk mentette meg őket.⁹⁷ 1770 táján a Szepeességen levő hermannhutiakkal vettek fel kapcsolatot,⁹⁸ 1772-ben pedig Szathmári Király György egyházkerületi főgondnokhoz fordultak lelkésztkérő levelükkel. „Mélységes alázatossággal, szeméremmel, mindazáltal nagy bizalommal kerestünk meg tégedet, nemes és nemzeti vitézlő egyetlen egy pátrónusunk, mi szegény elvetetett és elszéledett cseh és morvai atyafiak, akik mind ez időkig semmi csábításnak nem engedvén igaz reformátusi hitünkben megmaradtunk és semmiféle veszedelem bennünket ettől az egy igaz hittől el nem szakasztott, melyet egyszer megismertünk. Régen várjuk azt a boldog órát, amelyben mi a közönséges helyen született nyelvünkön hallanánk az Isten szolgájának szájából Ő Felsége beszédét, (mert mi elszéledett cseh és morvai atyafiak olyak vagyunk, mint a pásztör nélkül való juhok), de mind ez időkig semmi módunk nem adódván e mi gyenge igyekezetünknek kinyilatkoztatására, kiváltképpen okul vetvén, hogy némely országunknak urai mi ellenünk vagnak és azért meg nem engedik. Mostan azért hallván felségesen országló császárunknak irántunk való szeretetét, az indított bennünket arra, hogy mi te hozzád, mint kegyes pátrónus urunkhoz folyamodnánk. Várván ebben a dologban vigasztaló szavaidat, hogy mi nekünk lennél pártfogónk és te általad igazgathatnánk oly helyre, hol mi kaphatnánk oly pásztor, aki minket született nyelvünkön taníthatna. Mert már megsokasodtunk és mindnyájan sírván nyögünk, hogy szabadon nem prédikáltathattuk közöttünk az Istennek szent beszéde. Annakokáért ha e mi gyenge igyekezetünket meglátván méltóztat szívesen elolvasni és valamiben efelől bennünket oktatni mi kegyes tekintetes nemes és nemzeti vitézlő jó urunk s egyszersmind pátrónusunk, mi is ebéi kegyes grátiáról el nem akarunk felejtkezni, hanem hűségesen meg akarunk szolgálni és

⁹² U. o. A./XIII.4193./76. sz. Kácsándy László levele. — Ráday Lt. Acta Synodalia. II. köt. 599—600. l.

⁹³ Ld a 92. jegyzet 2. jelzetét és a Tiszántúli ker. lt. Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1782. 17. sz. „A kaki előjáróság bizonyáglevelé Obornyi Mátyás lelkész ügyében.” Megjegyzésem: E bizonyáglevelé címfeliratában a „lelkész” megjelölés tévedés, félrevezető! Az okmányból félreérthetetlenül kitűnik, hogy Obornyi Mátyás „civis regularis”, aki a házában egybegyűlt morvai hittestvérei számára, amint a kakiak írták, „mintegy lelkészünként” háziistentiszteleteket tartott. — Kácsándy Lászlónak — az előbbi jegyzetben hivatkozott — levele szerint: „...bírájuknál szoktak összegyűlni és a bírájuk olvasni tudván velük csehül imádkozott a maga házába és postillákból praedikációt olvasott nekik, azért is azon bírájok nemes vármegyére hivatott s ottan keményen megcsapattatott”, — az ágensi feljegyzés szerint 50 botot vertek rá. — Szalay Sámuel 1782-ben ezt jegyezte fel: „...ma egy hete megfordult előttem egy betsületes öreg ember, Obornyi Mátyás nevű”, aki pár napja tért vissza Bécsen át Morvából s tájékoztatta a püspököt a prédikátorokat váró morvaországi reformátusok helyzetéről, valamint a Nagy Sámuel bécsi kancelláriai ágensnél tapasztaltakról és hallottakról. Tiszáninneri ker. lt. Sárospatak. A./XIX./6872./428. sz. Szalay Sámuel diáriuma. 1782. 6. levél. die 24. Julii.

⁹⁴ U. o.

⁹⁵ U. o. és az Allami Lt. Miskolc. Borsod megye Lt. Index Genealog. Episcopus Dioecesanus ad hunc comitatum Borsodiensem Hussitarum libros transmittit, assistentiam petit. 1769. Sub E. XXVI. I. 2.

⁹⁶ Tiszáninneri ker. lt. Sárospatak. A./XIII./4193./76. Kácsándy László levele.

⁹⁷ Szent-Iványi Béla: Hermannhutiak Magyarországon. Magyarságtudomány. 1936. II. évf. 1. sz. 95 s. köv. 11.

napkelettől fogva napnyugotig a te hűséges voltodat hirdetni meg nem szűnünk. Mind ezekkel maradunk szegény elvettetett szolgálid, mi megszorodott cseh és morvai atyafiak. MDCCCLXXII-dik esztendőben.”⁹⁸ A Türelmi Rendelet morvaországi kihirdetésének hírére a hernádkakiak közül négyen már 1782 januárjában hazasiettek tájékozódni, s még ez év folyamán többen haza is költöztek,⁹⁹ a Kakban maradtak pedig imaház felépítésének a tervével foglalkoztak.¹⁰⁰

Mivel Jesseniusnak éppen 1754 tavaszán gyűlt meg a baja a bánói nemesekkel, ami miatt az ungi egyházmegye Málcára volt kénytelen áthelyezni őt, de ugyanekkor Zemplén megye a málcai ekklézsia megszüntetését vette célba, nem lehetetlen, hogy a hernádkaki csehek 1754-ben azért fordultak a superintendentiához, hogy Jesseniust rendelje ki lelkipásztorukká. Azonban sem az egyházkerület, sem püspöke vagy főgondnoka, nem tehettek eleget kérésüknek, sem 1754-ben, sem 1772-ben, mert Mária Terézia 1741 május 30-i rendeletében megparancsolta Valesiusnak, hogy „a bujdosó cseh egyház lelkipásztorává senkit ne ordináljon, még kevésbé hívja össze a népet időközönként összejövetelre és ne merészeljen ilyen bujdosó emberek lelkipásztorként működni”.¹⁰⁰ Az 1747 január 27-i rendeletével pedig megtiltotta, hogy „morva, cseh vagy másfajta alattvalókat beengedjenek a katolikus (protestáns) templomokba”.¹⁰¹ Miként a 17. században a linci békekötés biztosította vallásszabadság, tehát az 1647. évi, majd az 1681. és az 1687. évi vallásügyi törvényekkel szabályozott közjogi helyzet nem terjedt ki a Magyarországon letelepedett cseh-morva protestánsokra, — hacsak nem váltak tagjaivá hitvallásilag és szervezetileg is a magyarországi református vagy evangélikus egyházaknak, — a 18. században a Carolína Resolutioval szabályozott, privilegizált jogállapot előnyeiben szervezetileg csak 1740-ig részesülhettek, a következő négy évtizedben pedig kizárólag a *konfesszionális azonosság* nyújtott és biztosított számukra védelmet.

A magyar és cseh protestánsok nemzeti önállóságra való törekvéseik miatt századokon át útjában állottak a Habsburg uralkodóknak, vallási felfogásuk miatt pedig a Habsburgok s a mindenütt és mindig egyeduradalomra törekvő klérus Regnum Marianum állameszméjének. Ezek tehát egyesült erővel törtek közös ellenségeik megsemmisítésére. Csehországban vandál-kegyetlenséggel irtották a protestánsokat, ezért menekültek szakadatlanul a viszonylagos vallásszabadsággal rendelkező magyarországi protestánsok közé. Mivel pedig Magyarországon a protestáns lakosság nagy száma, a részükről fizetendő adóknak, közszolgáltatásoknak, katonaállításnak zavar-talan biztosítása, főként a gyakori háborúk idején, a protestáns köznemességnek a megyékben, de az országgyűléseken is még mindig komolyan számbavehető politikai súlya; a kétszeri parasztfelkelés, a protestáns prédikátorok, nép és köznemesség mind-úntalan meg-megnyilvánuló ellenállásai — több más bel- és *külpolitikai* ok mellett — az „adhuc tolerata” álláspont elfoglalására kényszerítette a kormányzatot, következésképpen a bármilyen szigorú rendeleteknek sem lehetett meg óhajtott foganatjuk, így a cseh exulansok a protestáns egyházak kebelében menedéket, védelmet és fennmaradást találtak. Mentől távolabb laktak Béctől és Pozsonytól, a király és a Helytartótanács székhelyeitől, mentől sűrűbb protestánslakta vidéken éltek, mint a hernádkakiak, sőt miskolci és tiszakeszi diasporáik is, a református közösségben annál inkább voltak védhetők a megismétlődő üldözések között is.

Jessenius György életét, működését és nyugalmát, különösen 30 évi szlovák lelkipásztorkodását ezek a körülmények biztosították. A csekély létszámú és gyatra

⁹⁸ Tiszáninnyi ker. lt. Sárospatak. A./XIV./4967./178. sz. A hernádkaki megszorodott cseh és morva atyafiak levele Szathmári Király György főgondnokhoz.

⁹⁹ Szalay Sámuel diáriuma. 1782. 23., 52. levél. Ld. a 93. jegyzet utolsó jelzetét.

¹⁰⁰ Tiszáninnyi ker. lt. Sárospatak A./XVIII./6455/11. Füredi Józsa László levele Kákából Szalay Sámuel superintendentenshez. 1782 jan.

¹⁰¹ Ld. a 78. jegyzetben Mária Terézia mandátumának jelzetét.

¹⁰¹ Ráday Lt. Archivum agentiale. Acta religionis variae. II. köt. 95. l.

javadalmazású alsókemencei ekkleziából¹⁰² 1741-ben a Vásárhelyi és Rákóc filiákat ugyan terhesebb, de népesebb és tisztességes megélhetést nyújtó bánóci gyülekezetbe költöztött, ahonnan 13 évi szolgálat után 1754-ben Málcára helyezte át az egyházmegye.

Lelkipásztorhoz illő és méltó életet élt. Egyéni és családi kegyes életét, hivatali működésének pontosságát, szorgalmatosságát, tiszte szerinti forgolódását 30 éven át dicsérik szlovák gyülekezeteinek hívei az egyházlátogatók előtt: „a sákramentumok kiszolgáltatása, erkölce és élete, minden lelkészi tevékenysége kanonikus”.¹⁰³ Híveiről őszintén nyilatkozik a vizitátoroknak: „a tiszta tant befogadták, amennyiben megértették; a sákramentumoknak nincsenek megvetői, fáradozásának gyümölcse megmutatkozik, megadják az őt és családját megillető tiszteletet”.¹⁰⁴ 1750-ben bánóci hallgatóit dicséri engedelmesséjükért, 1758-ban Málcán ad halált a Mindenható-nak, hogy „minden jól megy”.¹⁰⁵

Egyéniségére és hitében gyökerező társadalmi szemléletére rendkívül jellemző az a viaskodása, melyet bánóci tartózkodása utolsó éveiben a helybeli nemesekkel kellett megvívnia. Ezek u. i. a templomi ülőszékek beosztásánál érvényesíteni akarták az elsőbbséget igénylő nemesi előjogaikat. Jessenius hívó lelkipásztori meggyőződése, mely kétségtelenül bibliai talajból, de a huszita tradíciók légkörében érlelődött szilárdra, nem tudta elfogadni a nemesi privilégiumoknak a templomban való alkalmazását. Bár tudta, hogy a papmarasztás elsősorban a hangadó nemesektől függ, még sem riadt vissza szembeszállani velők, sőt egyéb vétkeikért is megdorgálta őket. Ez az erkölcsi bátorság és ez a demokratikus jellegű felfogás természetes és becsületos magatartása ugyan a hívó református lelkipásztornak, a 18. században azonban, amikor a magyar nemesség nemzeti jogokat is feláldozott, csakhogy biztosítsa nemesi kiváltságait, a lelkipásztor részéről merész és pártját ritkító eset. Küzdelmének emlékét maga örökítette meg a málcai egyház anyakönyvében, amelyet ő kezdett vezetni első ízben, s feljegyezte benne „a málcai papok névsorát s némelyik-

¹⁰² Az 1760. évi canonica visitatio szerint az alsó-kemencei ref. lelkészi fizetés a következő: „Alsó Kementzén fizetése a ministernek. Tekintetes Katsándi László ur ad 1 köből búzát, 2 köből gabonát, 2 rénes forintot, a kementzei malmából a szombati vámot, mely esztendeig reá megyen 2 köből életre. A református lakosok adnak: minden külön kenyeres gazda fizet 15 kéve életet. Vetnek, amennyi az alább megjelölt parochialis földek: megyen nyomásonként, hol többet, hol kevesebbet. Minden gazda ad egy szekér fát. Stola. Keresztelésért 8 poltra, esketésért 3 máriás, halotti temetésért, ha énekszóval: 8 poltra, ha predikációval 2 máriás. — Alsó Kementzén az ekklesia bonumai. Parochialis szántóföldek. 1. A Bőd felől való nyomáson 1. a pataktul, mintegy 2 vécás. Szomszédjai: felső, Bertko János; alsó, Német János. 2. A bődí út alatt mintegy 2 vécás. Szomszédjai: felső, Bobrik János; alsó, a tepmlomhoz való föld. 3. A Keskenyben mintegy 1 vécás. Szomszédjai: felső, Lészka Mihály; alsó, Bobrik János. Csakány felől való nyomáson. 1. Kertallya mintegy 1 köblös. Szomszédjai: felső, Orosz Mihály; alsó, Kováts András. 2. A Szélesben mintegy 3 vécás. Szomszédjai: felső, Konya András; alsó, Orosz Mihály. 3. A Keskenyben mintegy 3 vécás. Szomszédjai: felső, Bertko János; alsó, Parnai Mihály. 4. A pataktul mintegy 1 köblös. Szomszédjai: felső, Kováts Mihály; alsó, Orosz András. Az erdő felől való nyomáson. 1. A Kertallya mintegy 7 vécás. Szomszédjai: felső, Német János; alsó, Kováts György. 2. A Kötelen mintegy 2 vécás. Felső, Lonsztsik János; alsó, Sztmitsko András. Rét vagy egy az erdőben Butka nevű, mintegy 1 szekér szénát termő. Szomszédjai: felső, Orosz János; alsó, Balog István.” Conscriptio Venerabilis Tractus Abaujvariensis Processus Cassoviensis 1760.” feliratú összeírásból való. Valamennyi ekkleziás összeírása hitelesítve van az illető egyházközség viaszpecsétjével. E conscriptio Csáji Pál birtokában van. Amint látható, Jessenius fizetése szűkös, roppant csekély volt.

¹⁰³ OL. Filmtár. 31. tekercs. Az ungi református egyházmegye jegyzőkönyve. 240., 246., 264., 331. l.

¹⁰⁴ U. o.

¹⁰⁵ U. o.

nek élettörténetét is 1640-től saját koráig". Egyházi és irodalomtörténeti szempontból is veszteség, hogy ez a feljegyzéseit is tartalmazó anyakönyv 1940 után nyomtalanul eltűnt és a mai napig sem került elő. Önmagáról ennyit írt bele: „1754. Jessenius György, cseh nemzetiségű, miután Bánócon 13 évet töltöttem és egynéhány nemesnek a templomi üldözések elsősége miatti villongását és egyéb vétkét keményen megfedtettem, Bánócról elzavartattam (turbatus) s ezért a Tiszteletes Traktus a málcai békés tartózkodásra helyezte át". Feljegyzéseit Joel fia és utóda egészítette ki: „16 évi becsületes szolgálat után boldogan fejeződött be élete és az ekklezsia nagyobbik részének fájdmára a visszaadott üdvösség (relatae salutis) 1770 évében október 21-én meghalt”.¹⁰⁶

Élete utolsó nyolc évében állandóan feje felett lebegett málcai parochiájának az elvesztése. Ambrusovszky Mihály egri püspöki vikárius ugyanis 1762. január 2-án azzal a kéréssel fordult a Helytartótanácshoz, hogy foglalja vissza a reformátusoktól a Rákóczi-szabadságharc idején önhatalmúlag elfoglalt málcai „elegans” jó javadalmazású ekkleziát annál is inkább, mert ott csak négy református jobbágygazda lakik, a többiek pedig, valamint a földesurak is mind katolikusok. Mária Terézia 1763. május 19-i rendelete alapján a Helytartótanács május 30-án kelt intimatumával utasította Zemplén megyét s az egri püspököt a közösen végrehajtandó vizsgálat megejtésére. A megye november 9-én fel is terjesztette a vizsgálati jegyzőkönyvet, melyet a Helytartótanács 1765. július 13-án azzal küldött meg az egri püspöknek, hogy tegye meg reá észrevételeit. Ez azonban hallgatásba burkolózott, a leküldött megyei vizsgálati jegyzőkönyvet elfektette, mert a Helytartótanács ügyiratai között a málcai ekklezsia ügye a további években nem fordult elő.¹⁰⁷

Ambrusovszky Mihály egri vikárius 1762. június 13-i beadványával Jessenius György lelkész- és munkatársa, *Spáczay András füzesei* parochiája ellen is megindította a vallásgyakorlat megszüntetése iránti eljárást azzal az indokolással, hogy „a füzesei nemesek önkényesen, a maguk kezdeményezéséből és tekintélyével állítottak be nem is régen lévita elnevezés alatt egy tógátust, aki prédikatori tiszteletet töltött be és hatáskörét önkényesen a szomszéd falvakra is kiterjesztette. Spáczay András megközelítő pontossággal felsorolta a füzesei egyházban működött prédikátorok, lévíták névsorát s szolgálati idejét, melyből megállapítható, hogy Jessenius György 1742—1744 között két évig járt ki Bánócról Füzésre istentiszteletek tartása és egyéb lelkesítő funkciók ellátása végett”.¹⁰⁸

Jessenius Györgyöt tágkörű, szlovák és cseh-morva hittestvérei legaktuálisabb problémáit felölölő és megoldás felé munkáló tervezgetéseiből ragadta el a korai halál. Ha 13 éves volt 1728-ban, Valesius családja körébe kerülésekor és 18 éves a tógátusi köntös felöltésekor: 55 éve körül járt 1770-ben bekövetkezett halálakor. Joel fia elhalálozási adatából következtetve, aki 1808-ban, 61 éves korában hunyt el, bánóci működése idején, 1745—1746 táján nősült meg. Felesége neve, életkora, származása eddig ismeretlen. Szalay superintendens feljegyzéseiből csupán annyi állapítható meg, hogy nem cseh eredetű.¹⁰⁹ Két gyermekükről tudunk: *Joelről és Theophilusról*. Mindkettőjük életsorsában nagyon érdekes kultúrfolyamat, az akarva-akaratlanul végbement magyarrá válás folyamata szemlélhető.

Joel 1747-ben született Bánócon. Kollégiumi tanulmányait Sárospatakon kezdte, — 1764-ben a logikai osztályba járt, 1765-ben subscribált tógátusnak,¹¹⁰ — de az

¹⁰⁶ Kálmán Farkas: *Enektörténelmi töredék a felvidékről*. Sárospataki Lapok. 1882. 33—34. sz.

¹⁰⁷ OL. HTT. It. Acta religionaria. Ladula D. Fasciculus 25. — és OL. M. Kanc. It. Litt. Cons. Loc. 1763. No. 239.

¹⁰⁸ OL. HTT. It. Acta religionaria. Ladula D. Fasciculus 23.

¹⁰⁹ „... Jessenius Joel uram, akinek attya ab origine Morvából való volt... Ráday It. Archivum agentiale. 2. csomó, 76. sz. — „... Patakon a chwalatitzi ... prédikatori hivatalra rendeltük Tiszteletes Jessenius Joel uramat, aki ab origine maga is Csehországból származott attyára nézve.” Tiszáninneri ker. It. Sárospatak. A./XIX./6872./428. sz. Szalay Sámuel diáriuma. 1. levél.

¹¹⁰ Román János ker. levéltárvezető közlése. Sárospatak.

1769/70. iskolai évben — évközben — Debrecenbe ment át.¹¹¹ Atyja halála után utóda lett a málcai lelkési állásban,¹¹² 1774—1775-ben azonban a jenkei (Ung m.) egyház-községben szolgált.¹¹³ Innen Alsó-Kemencére került, ahonnan 1778 július 3-i levelében Szalay Sámuel püspöktől deficiens egyháza részére a papi fizetés pótlására rendelt egyházkerületi segély megadását kérte.¹¹⁴ 1781/82. telén már a restei gyülekezetben szolgált, mert 1782 februárjában már Kovács Ferenc az alsókemencei prédikátor, aki innen közli Szalay Sámuellel, hogy a hernádkaki morva eredetű emberek csehországi egyházi szolgálatra hívták meg őt.¹¹⁵ Jessenius Joel (1769-ben?) Alsó-Kemencéről Restére költözve végleg búcsút mondott a szlovák prédikátori szolgálatnak. 1782 januárjában, az első lelkesedés hevében, ő is jelentkezett a csehországi exmissióra, Petrahei János abauji espereshez február 2-án az ő kiküldetéséről írt a püspök,¹¹⁶ azonban július 14-én visszavonta jelentkezését.¹¹⁷ Ónodi András restei lakos iszákossággal vádolta őt Szalay Sámuelnél,¹¹⁸ de hívei őt s ő is magát tisztázta a vád alól,¹¹⁹ s szeptember 27-én vette át Szalay Sámuelről a csehországi chvalatici gyülekezetbe kirendelő exmissiók testimonialist.¹²⁰ Chvalaticból 1785-ben Sobehradba hívták meg, ahol két évig szolgált.¹²¹ „Elmélkedések és intelmek, imádságok és énekecskék a hét minden napjára...” c. munkája 1786-ban jelent meg Prágában.¹²² Italossága és „a censura elleni felszólalása miatt, mivel az egy munkáját kiadni nem engedte, kiutasították Csehországból. Ekkor visszatért Magyarországra. Az 1820-ba száműzött cseh szülők késő utódának sem sikerült ősei hazájában otthont találni”,¹²³ Visszatérte után haláláig magyar ekklézsiákban működött. 1788 június 1-től 1791-ig az abaujmegyei Makrancon,¹²⁴ 1791—1801 között a tornamegyei Lenkén,¹²⁵ 1801—1804 áprilisáig Zsujtán (Abaúj m.)¹²⁶ s egy évi vakancia után¹²⁷ 1805—1808 október 3-án (hidegtelelésben) bekövetkezett haláláig Csobádon (Abaúj m.) prédikátoroskodott.¹²⁸

Korán, már parochiára jutása első két évében kellett megnősülnie, (felesége

¹¹¹ Ráday lt. K. I. 232. sz. 288. l. Báthory Gábor: *Series professorum...* „Tempore extraordinario recepti sunt: ... Joel Jessenius...”

¹¹² Kálmán Farkas i. m.

¹¹³ Haraszy K. i. m. 135. l.

¹¹⁴ Tiszáninnen ker. lt. Sárospatak. A./XVII./5905. 47. sz. 1778 július 3. Levél Jessenius Joel lelkésztől Alsó-Kemencéről Szalay Sámuel superintendenshez, Miskolcra.

¹¹⁵ U. o. A./XVIII./6504. 60. sz. Kovács Ferenc alsókemencei lelkipásztor levele Szalay Sámuelhez. 1782 febr.

¹¹⁶ U. o. A./XVIII./6473. 29. sz.

¹¹⁷ U. o. A./XVIII./6703. 259. sz. 1782 július 14. Jessenius Joel levele Szalay Sámuelhez.

¹¹⁸ U. o. A./XVIII./6714. 270. sz. 1782 augusztus 1. Ónodi András levele Restéről Szalay Sámuelhez.

¹¹⁹ U. o. A./XVIII./6728. 284. sz. és u. o. A./XVIII. 6752. 308. sz.

¹²⁰ U. o. A./XX./7132. 165. sz. Szalay Sámuel feljegyzései. 3. pont.

¹²¹ Dvorák József cseh lelkipásztor jegyzéke a Cseh- és Morvaországban szolgált magyar prédikátorokról, melyet Pražák Richard morva tud. kutató példányáról másoltam le.

¹²² E könyv megtalálható a prágai Huss-fakultás könyvtárában.

¹²³ Kúr G.: Cseh-magyar... 55—56. l.

¹²⁴ Orémus Endre szepesi-moldvain (B-Csehszlovákia) lelkipásztor közlése.

¹²⁵ Orbán Elek lenkei lp. közlése.

¹²⁶ Mester Béla zsujtai lp. közlése, valamint a Jessenius Mária házasságkötésére és Bódis Józsefné szül. Almási Lidiára vonatkozó adatok is.

¹²⁷ Benke I. i. m. 135. l.

¹²⁸ Tiszántúli ker. lt. Debrecen. Egyházközségek története. Csobád „Jessenius Joel ... 1805—08. ... 1808. október 3, 6. Préd. T. Jessenius Jóél 61 éves. Hidegtelelésben. Préd. I. Kor. 15:19. vers.” Murányi József levéltáros közlése, valamint a Jessenius Klára házasságkötésére vonatkozó adat is.

Dódi Klára)¹²⁹ mert 1782-ben a már Miskolcon tanuló és Novák Márton Hernádkakról Miskolcra költözött cseh-morva atyafinál kvártélyon levő József fia számára két császári aranyat, s neki, anyjának, Theophilus öccsének, és sógorának, Bódis József (felesége Almási Lídia) zsujtai prédikátornak leveleket küldött Szalay Sámuel közvetítésével, aki mindezt Novák Mártonnak adta át.¹³⁰ Ekkor tehát még tartotta a cseh-származási összeköttetést, hazajövele után azonban mind az ő, mind gyermekei életsorsa a magyarságba való teljes beolvadás útját mutatja. János fia 1788-ban Makrancon meghalt;¹³¹ Borbála leánya (18 éves) Jánkai János zsujtai lelkész felesége lett (Gönc 1810 dec. 27.);¹³² Mária leánya nemes Fodor Nagy István csécsi lakoshoz ment férjhez (Zsujta 1801 június 10.); Klára leányát nemes Miglétzi János hernádbüdi lakos vette nőül (Csobád 1808 július 12.); József fia 1791-ben a heti gyülekezetben szolgált, innen hívta meg szeptember 6-án lelkipásztorául a kálósai (Gömör m.) ekklezsia, ahová Szőke Ferenc esperes szeptember 12-én exmittálta, szeptember 25-én pedig Ragályon Öri Fülöp Gábor superintendens felszentelte.¹³³

Jessenius György másik fia, Theophilus lesz az a radványi asztalos mester, aki elkészítette a gönci új templom mennyezetét.¹³⁴

Jessenius György élete végéig küzdött a nyelvi nehézségekkel. Rossz nyelvérzéke miatt sem a szlovák, sem a magyar nyelvet nem tanulta meg tökéletesen. Részint ennek, részint a szlovák terminus technikusok hiányának tudható be, hogy kiadott könyveiben gyakran használt cseh szavakat, szógyököket.¹³⁵ Bánóci hívei 1746-ban felpanaszolták az egyházlátogatók előtt, hogy a „cseh beszéd keménységét bizony nem értik eléggé”.¹³⁶ Ez a megjegyzés természetesen nem azt jelenti, hogy minden funkcióját csehhez kevert szlovák nyelven végezte, hiszen Bánócon és filiáiban, valamint Málcán is vasárnap délelőtt mindig magyarul prédikált, a Debrecenbe írt leveleiben is a bánóci és málcai „magyar-szlovák ekklezsia lelkipásztora”-ként írta alá nevét.¹³⁷ Hibás magyarsággal jegyezte fel a málcai adakozások lajstromába: „Hubár János hogy vasárnapon Vidrát fogta, égirte és adott az Istennek”.¹³⁸

Reá bízott református népének felelősségteljes és bátor lelkipásztora volt. Az 1749-ben kiadott rendelet megtiltotta ugyan a prédikátoroknak a filiákba való kijárását, ő továbbra is hűségesen látogatta őket. 1750-ben két ízben tartottak ellene vizsgálatot. A bánóciak vallomása szerint „a bánóci helvét hitvallású lelkész lakhelyéről Rákóczi filiába a meghatározott időben kijár, az ottani régi építésű templomban és Rákóczi András magánházában a néppel énekel, imádkozik, prédikál,

¹²⁹ Benke I. i. m. 135. l.

¹³⁰ Tiszáninzeni ker. lt. Sárospatak. A. XIX./6872./428. sz. Szalay Sámuel diáriusának 112. levele.

¹³¹ Benke I. i. m. 135. l.

¹³² Madarassy Kálmán gönci lp. közlése.

¹³³ „Istennek szent rendeléséből az 1791 esztendőben esett szeptember havának 6-dik napján vettem el a Kálósai pap-chartát. 12-a ejusdem mensis exmittáltattam R(ima) Szombath városában Fő Tiszteletű Senior Szőke Ferentz Ur által, 25-a pedig fel is szenteltettem Ragályon Fő Tisztelendő V(enerabilis) Superintendens Öri F(ülep) Gábor Ur által. Jessenius József.” Szabó István heti lp. közlése.

¹³⁴ Benke I. i. m. 135. l.

¹³⁵ Király P. i. m. 52. l.

¹³⁶ „Bohemicae linguae duritiem non salis quidem intelligant.” OL. Filmtár. 31. tekercs. Az ungi ref. egyházmegye jegyzőkönyve. 240. l.

¹³⁷ Bánócon 1759-ben erősödtek meg annyira a szlovák reformátusok, hogy papjuk marasztásának feltételül köthették ki, hogy ezentul „vasárnap délelőtt szlovákul, délután magyarul prédikáljon”. Király P. i. m. 111–119. l. — Jessenius György aláírásai: 1749 aug. 27-i levelében: „... minister evangelii in ecclesia Hungarico-Sclavonica Bánóziensi”. — 1758 nov. 3-i levelében: „... minister ecclesiae Hungarico-Sclavonicae Matzaiensis Georg(ius) Jessenius”. — 1764 jún. 29-i levelében: „... minister Verbi Dei in ecclesia Hungarico Sclavonica indignus Georgius Jessenius”.

¹³⁸ Kálmán F. i. m.

keresztel és temet”.¹³⁹ Igehirdetése vonzotta a görög katolikusokat is, akik közül többben vették igénybe Bánócon az ő, a környéken prédikátortársai szolgálatát, sőt áttértek a református vallásra.¹⁴⁰

Jessenius György idejében alakult ki és kétségtől az ő hatása alatt kapta a nevét a „plaga sclavonica”-nak, „pars sclavonica”-nak nevezett és legtöbbször szlovák, magyar-szlovák, azaz vegyes nyelvű egyházközösségekből álló egyházlátogatási kör,¹⁴¹ melynek 1752-től 1763-ig, miután ezekben az években az egyházmegye jegyzői tisztét viselte, az esperes mellett egyideig segéd-, az utóbbi két esztendőben a fővizitátora volt.¹⁴²

Jessenius Györgyöt — szláv származásán kívül — életformáló kegyessége, dinamikus egyénisége, lekipásztori küldetéstudata a szlovák reformátusok vallási vezetőjévé avatták. Gyülekezeti teendőin túl felelős érdeklődéssel fordult a mintegy négyötezer szlovák reformátusság vallási és egyházi problémái felé. Legégetőbb feladatának a szlovák lelkészhiány megszüntetését látta. Amikor tapasztalta, hogy a Vay Abraham és patrónustársai támogatásával kitanult három prédikátor szolgálatba állítása sem hozott megoldást, a debreceni kollégium vezetőitől kért segítséget. Biztatásukra 1749-ben egy árva cseh ifjút, LASÁNSZKY JÁNOST küldte a kollégiumba. Ajánlólevelében rámutatott arra, hogy a lekipásztorhiány miatt már eddig is sok lelket veszítettek el, s a kegyes szlovákok panaszkodnak is, hogy vagy nincs papjuk, vagy — az apostoli rendelkezés ellenére (I. Kor. 14. 19.) — szlovák helyett magyar papjaik vannak. A Debrecenből kapott ígéretek alapján, a környékbeli patrónusokkal egyetértve, azért küldi Lasánszky Jánost, ezt a cseh biblia olvasásában (ismeretében) dicséretesen jártas, igen kegyes, elhalt cseh szülők szintén kegyes, istenfélő gyermekeit, mert a családjában eltöltött tizenhat hónap alatt meggyőződött arról, hogy valóban Istennek s hivatására szánta magát, tehát megfelelő lekipásztora lesz a szlovák reformátusoknak.¹⁴³ Lasánszky János nevével azonban nem találkozunk sem a debreceni tógátusok, sem a szlovák lekipásztorok között. Eltűnt nyomtalanul ő is, mint Glassius János.

A szlovák református hívek egy évtizeddel előbb és később is elhangzott ama panaszának, hogy „nem is volt, az ki nekik tótul praedicallyon”, mert „vagy nincs papjuk, vagy — az apostoli rendelkezés ellenére (I. Kor. 14. 19.) — szlovák helyett magyar papjaik vannak”, az lett volna a legtermészetesebb és legcélravezetőbb megoldása, hogy maguk a szlovák szülők taníttassák ki papjaikká gyermekeiket, de

¹³⁹ OL. M. Kanc. lt. Litt. Cons. Loc. 1751. No 91.

¹⁴⁰ Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi gör. kat. püspök e tájon végzett egyházlátogatásakor azt tapasztalta, hogy Zemplénben Pazdics, Deregnő, Bánóc, Tussa községekben, Sáros megyében pedig Brezó, Zegnye, Markóc, Ordicska, Turina, Abrahamfalva, Cservenec és Opina helységeken lakó gör. katolikusokat a ref. ill. az ev. lelkészek keresztelik, esketik, temetik s tőlük stólat szednek, s gör. kat. vallásukból sokan ki is tértek. Mária Terézia 1751 jan. 21-én kelt rendeletével meghagyta Zemplén és Sáros megyéknek, hogy a megtorlásra tegyék meg a szükséges intézkedéseket. OL. HTT. lt. Protocollum Excelsi Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici de anno 1750. 79—80. l. Az 1751 jan. 26-i ülés jegyzőkönyvében.

¹⁴¹ A „sclavonica pars”, „sclavonica plaga”-ra vonatkozólag ld. Haraszty K. i. m. 93—94. lapjait. — Ezek az elnevezések nem jelentették azt, hogy az ide sorolt egyházközösségek mind és kizárólag szlovák nyelvűek, sőt még csak nem is vegyes, mert pl. 1762-ben Deregnő is ide tartozott, holott itt a reformációtól fogva mind máig magyar az istentisztelet nyelve. U. o. 381. l.

¹⁴² U. o. 92., 102. l. és OL. Filmtár. 31. tekercs. Az ungi ref. em. jegyzőkönyve. 1758 317., 388., 394. lapokon

¹⁴³ Debreceni ref. egyházmegye lt. Debrecen. Irattár: 2. 19. sz. 1749 aug. 27. Jessenius György bánóci lelkész levele. — Jessenius György ezen a levelén és az 1764. jún. 29-i levele borítékán használt vörös viaszkepecsétet. Az 1749. évi levelét: a köralakú fekete viaszkepecséten — bár töredezett — kiolvasható: „... GE IES-SENI...” A pecsét közepén felül egy szív van, alatta a kitért biblia és ezek körül díszítések.

miként az előző századokban, a szlovák reformátusság egyik fénykorát kitevő Jessenius-kort kivéve, a következő időkben is csak szórványosan találunk erre esetet. Jessenius György idejében — az ő hatását látom ebben — fián kívül Bánócról Kovács Ferenc, [Gálszécsről az ottani pap fia, Vásárhelyi István] tanultak papnak Sárospatakon, de egyikőjük sem szlovák származású. Ebben a korban egyedül Fábry János az, aki szlováknak vallotta magát s Lőcsén, Kézsmárkon, Pozsonyban folytatott tanulmányai után Magyarországon 1798—1801-ben Ruzsdon, 1801—1806-ig Vilimovicén, majd Galíciában lelkipásztoroskodott.¹⁴¹

Jesseniusnak a lelkészhiány miatti gondját súlyosbította a szlovák reformátusok szétszórtsága és szegénysége. Az Abaúj északkeleti csücskében fekvő Vajkóctól az ungmegyei Zaharig mintegy 25—30 faluban — 10—15 anyaegyházban, ezek filiáiban és szórvényaiban — szétszóródva, még a magyar lakossággal együttesen is, alig pár ekleklziában voltak annyian és oly módon, hogy kielégítően gondoskodhattak volna lelkipásztoraik megélhetéséről. A felette szűkös lelkési javadalmazás még a szlovákul tudókat is elriasztotta a közöttük való szolgálattól — írta Jessenius a tiszántúli egyházkerület consistoriumnak.¹⁴⁵ Ezért az abaúji, zempléni és ungi esperesekkel, a tiszáninnen és tiszántúli superintendensekkel való előzetes levelezés után 1758-ban a probléma alapvető rendezését célzó és óhajtó beadványt terjesztett a két egyházkerület elé. Indítványozta, hogy 1. *húsz forint segélyt azok a tanulók, akik — a Patakon kitanult és most Gálszécsen, Tussán, Lucskán szolgáló prédikátorokhoz hasonlóan — esküvel kötelezik magokat a szlovák lelkipásztori szolgálatra. 2. A kerületek tehetősebb gyülekezeteinek adományaiból létesítsenek segélyalapot, amelyből — ha nem is valamennyi — de legalább a legszegényebb szlovák ekleklziák prédikátorai évenkénti állandó segélyben részesüljenek. Javasolta, hogy Abaújban a vajkóci lelkipásztor 30, Zemplénben a miglészi s Ungban a jenkei 15—15 forint évi segélyt kapjon.*¹⁴⁶ Jessenius előterjesztését mindkét superintendens a következő évben tárgyalta és létrehozta a szlovák gyülekezeti és lelkipásztori segélyalapot. A tiszáninnen egyházkerületben az 1759 július 7-én Lucon tartott superintendentialis conferentia fundatitot létesített a vajkóci szlovák gyülekezet lelkipásztora segélyezésére, melyre a superintendens (Csáji Márton) maga 10, a borsodi traktus 20, az abaúvjári 10, a zempléni 10, az ungi traktus pedig 2 rénes forintot adott évente.¹⁴⁷ Tiszántúlon a superintendens elrendelte, hogy a gyülekezetekben „a vajkóci, miglészi, jenkei igen szegény református szláv egyházak segélyezés végett hirdettessenek ki s a begyűjtendő segélyből 30 forint a vajkóci pap fizetésére fordíttassék; a többi, ha marad, oly stipendiumra, melynek segélyével ama szláv egyházak számára lelkészek képezethessenek”.¹⁴⁸ A vajkóci lelkész a tiszántúli segélyalapból — eddigi kutatásaim szerint — évtizedeken át, a tiszáninneniből pedig még a 20. században is kapta a segélyt.¹⁴⁹ „A tót nyelvnek a pataki iskolában való tanításáról s tanulásáról s némely

¹⁴⁴ Tiszántúli ker. lt. Debrecen. Püspökök hátrahagyott írásai. Benedek Mihály. 272. Be. Fábry János levele, (memorialisa), melyet ismertetni szándékozom.

¹⁴⁵ U. o. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1758. 7. sz. Jessenius György mácza ref. prédikátor levele a tiszántúli ker. consistoriumhoz.

¹⁴⁶ U. o.

¹⁴⁷ Tiszáninnen ker. lt. Sárospatak. Az abaúji ref. egyházmegye annalesei. II. sz. 5. l.

¹⁴⁸ Debreceni Protestáns Lap. 1888. évf. 314. l. és Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez. Debrecen, 1894. 3. köt. 49. l.

¹⁴⁹ Göntzi Gábor vajkóci ref. lelkész 1760-ban kapta az első 30 forintnyi segélyt. Nyugtája a Tiszántúli ker. lt. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1760. 6-b jelzet alatt van. Ugyanitt van a vajkóci ref. egyház akkori helyzetét ismertető, egyháztörténetileg is nagyon érdekes adatokat tartalmazó ismertetése, melyet közölni szándékszm. U. o. Püspökök hátrahagyott írásai. Hu. 105. jelzett alatt van „Bunyitay László vajkóci tót prédikátor” 1794 szept. 23-ról kelt segélyjárandóságát kérő levele.

iffjaknak a tót papságra való kijelöléséről" írt Szentgyörgyi István professzor Szalay Sámuel püspöknek 1782-ben.¹⁵⁰

A szlovák reformátusoknak a 18. század közepéig nem voltak *nyomtatott valóságos könyveik*. A szlovák nemzetiségű lelkészhiánynak egyik súlyos és káros következménye ez. Ez a körülmény a lelkipásztorok szolgálatát is nehezítette, leghátrányosabban mégis a gyülekezetek, a hívek hitéletét befolyásolta. E kétszázados mulasztás helyrehozásában Jessenius György a kezdeményező és az ő fáradhatatlan buzgólkodásának eredménye az az öt szlovák református könyv, melyeket 1750—1758 között azért nyomtattak ki Debrecenben, mert Sárospatakon ezidőtájt nem volt nyomda. Irodalmi törekvéseiben kiváló segítő társakat talált Jessenius két magyar emberben: *Rákóczi Andrásban és Spáczay Andrásban*.¹⁵¹

Rákóczi András, a Rákóczi-család felsővadászi, fejedelmi ikerágának, az ősi morvai-rákóczi ágak utolsó férfi sarja, Rákócson élt, Jessenius György bánóci filiájában és e két kegyes férfi között bensőséges viszony alakult ki. Rákóczi András volt a patronusa a környék magyar és szlovák reformátusainak. Télen kúriájában, nyáron az általa fenntartott ősi rákóczi templomban gyűjtötte össze őket istentiszteletre s bár ő is, özvegye is tartott udvari prédikátort, Jessenius rendszeresen járt ki filiájába. Szenczi Molnár Albert zsoldárverseit Rákóczi András fordította le szlovák nyelvre. „Egyéb életembeli cselekedetei között, Istenéhez való szeretetét, kegyességét azzal is bizonyította, — mondotta 1754-ben a felette tartott temetési beszédében Bányai István sárospataki professzor — hogy ő ama buzgó lelkű szent Dávid gyönyörűséges énekeit tót nyelvre fordította, még pedig igen ékesen, mint az ezekhez értő emberektől értettem”. A *Zsoltárokat* 1752-ben nyomtatták ki Debrecenben, s azóta több kiadást ért el. (1824, 1864, 1923 és 72 zsoltárral az Egyesült Államokban 1929-ben.) Közel két évszázadon át változtatás nélkül használták a szlovák reformátusok idehaza és a tengeren túl is.

Spáczay András miglőrszi, bánóci, majd füzeséri lelkipásztor a dicséreteket fordította le szlovákra s „*A kegyes éneklőnek hangja azaz Keresztyén énekek...*” címmel nyomtatták ki a Zsoltároskönyvvel egyidőben.

Jessenius György három munkát fordított szlovákra: a *Kis Katechismust*, a *Kegyes szív öröme* c. imádságoskönyvet és az *Agendát*.

A *Kis Katechismus* a Heidelbergi Káté nyomán készült és Debrecenben többször kiadott „*A Keresztyén Hitnek Fő Agazatainak Fundamentomi*” c. könyvecske fordítása. A református hittan főbb tételeit tárgyalja egyszerű, a nép által is könnyen érthető nyelven. A magyarázatokhoz csatlakozik az Úri ima, az Apostoli Hitvallás, a Tízparancsolat és az Athanasius-féle hitvallás. A *Kis Katechismus* 1750-ben jött ki a nyomdából, mint a szlovák református irodalom első terméke.

„*A kegyes szív öröme...*” javarészt magyarból fordított és egy pár cseh eredetű imádságot tartalmaz. A kilenc reggeli és kilenc esteli imádságon kívül ételetőtti és -utáni, bűnbánati, Úrvacsorához készülő és hálaadó, betegekért mondandó, stb. (tizennégy) imádság van benne. A címlap után hozza az abc. kis és nagy betűit, sőt példákat is a szavak kiejtésére. Küzd az analfabétizmussal.

Az „*Agenda ecclesiarum reformatarum...*” c. könyv Zoványi György tiszántúli superintendens munkájának a fordítása, kiegészítve néhány önálló résszel. A kereszteselési, úrvacsoraszertartási, esketési, egyházkövetési és egyházkezelési szertartások menétét s anyagát foglalja magában. „*A kegyes szív öröme...*” c. imádságoskönyvvel egy évben, 1758-ban került kiadásra.

E könyvek kinyomtatásában az összes illetékes tényezők: a tiszáninneni és

¹⁵⁰ Tiszáninneni ker. lt. Sárospatak. A./XIX./6853./409. sz. 1782 XII. 4. sz. Szentgyörgyi István levele.

¹⁵¹ E könyvek keletkezésének s kinyomtatásának körülményeivel Király Péter foglalkozott i. m-ban. — Szerzőiknek ill. fordítóiknak megállapításával pedig Csáji Pál: Rákóczi András szlovák zsoltárfordítása c. tanulmányában, mely a Református Egyház 1954 szept. 1 és 15., VI. évf. 17—18. számaiban jelent meg.

tiszántúli superintendensek és főkurátorok, a debreceni kollégium professzorai és a város vezető emberei, a legmesszebbmenő erkölcsi és anyagi támogatásban részesítették Jesseniust. Az 1750-ben és 1752-ben megjelent három könyvet Csáji Márton püspök és Vay Abrahám főgondnok közbenjárására ingyen nyomtatták ki.¹⁵² Debrecen városi gazdálkodásának a szepesi kamara részéről 1752 után gyakorolt ellenőrzése miatt az 1758-ban kiadásra került két könyv esetében már nem járhattak el ilyen nagylelkűen, Jesseniusnak kellett összegyűjtenie a szükséges összeget.

Mind az öt könyv a fordítók nevének feltüntetése nélkül jelent meg; a Jessenius három könyvében is csak a nemzetiségére és foglalkozására vonatkozó utalás olvasható, csupán „*A kegyes éneklőnek hangja...*” címlapján jelzi az „S. A.” monogrammmal a Spáczay András nevét. Rákóczi András nevének elhagyását az országszerte felélénkült a Helytartótanács által erőlyesen üldözött Rákóczi-kultusz is indokolta. Jesseniusnak sem volt tanácsos közölnie nevét, mert ha a censurázás felküldéskor neve és holléte a Helytartótanács tudomására jut, az elfogatására 1740-ben kiadott rendelet következtében nem kerülhetett volna el a letartóztatást és a börtönt.

A kinyomtatott könyvek nem váltották valóra Jessenius várankozásait. Akár a szlovák hívek analfabetizmusa, akár szegénysége okozta, a kinyomtatott könyvek kelendőssége minimális volt. A raktáron maradt Káté-példányokat a debreceni városi tanács átadta Szilágyi Sámuel püspöknek, aki 1766-ban 200, 1767-ben újabb 200 darabot küldött Jesseniusnak ingyenes szétosztásra. Le is mondott újabb szlovák könyvek kiadásáról. Csalódottan írta 1764-ben a tiszántúli püspöknek: „*A mi szlovákjaink nem eléggé buzgóak, ezért nem mozgatok többé ilyen követ; bizony sokkal buzgóbbak a lelkiekben a száműzött csehek, akik a mi Magyarországonk sok megyéjében, és pedig Nyitra, Pozsony, Bars, Nagy Hont, Nógrád-ban stb. szerteszét-szóródtak. Itt, Zemplén megyénkben, Gesztely és Hernádnémeti között, felépítettek és maguk egyedül betöltenek egy egész falut, névszerint Kak-ot, akik miután nem szabad lelkipásztort tartaniok, magok magoknak papjaik (I. Péter 2. 5.). De nagyon fájdalmas, hogy kevesüknek van imádságoskönyvük.*” Ő a segítségükre sietne — írta a továbbiakban — ha volna pénze hozzá, hiszen rajta kívül nincs református cseh lelkipásztor az egész Magyarországon, mert *Endrédi* — [*Stetinius*] — János Boroszló környékére emigrált, ahol a református csehek közt szolgál. Külföldről sem áll módjában könyveket hozatni, de nem is biztos abban, vajon vannak-e ott nyomtatott imádságoskönyvek. De ha lennének kész imádságok a csehek számára, ő szerezne patrónusokat, pénzt is kinyomtatásukra. Ő maga már írt ugyan ilyeneket, de számotvetve az ő szegény, elesett sorsú lelkészváltával, a sajátjai kiadására nehezen találna támogatókat, ezért a püspököt kéri fel, írjon köznapi és alkalmi imádságokat a csehek részére, — fel is sorolja, hogy milyen alkalmakra, — melyeket ő majd lefordít nyelvükre. Azután rajta lesz, hogy cseh betűkkel kinyomtatathassa — névtelenül!, miképpen Cseh Csúzi tette Győrben!, vagy akár készpénzért Kassán. A kinyomtatott imádságoskönyveket ingyen osztaná szét, a kaki csehek révén eljuttatná még a távoli megyékben is. Végül arra kéri a püspököt, hogy válaszáat a pataki professzorokhoz küldje, akik a logikát ott tanuló fia útján eljuttatják hozzá.¹⁵³

A debreceni egyháztanács szeptember 2-i gyűlésében úgy határozott, hogy „Pietet imádságos könyve fordíttassék franciából magyarra, az itt való typographiában ki fog nyomtatatni. Ez tiszteletes mátzai predikátor Jessenius György uramnak által fog adódni, hogy cseh nyelvre fordíthassa a Nyitra, Pozsony, Bars, Nagy Hont,

¹⁵² Csáji Márton tiszáninneni superintendens levele Vay Abrahám főgondnokhoz: „... Most oly dolog magát előmbbe nem adta, mint a thót ecclesiákra nézve instalnak a szoltároknak Debretzenben lehet ex emendaltatasok iránt; de ott lévén az ur, tekintetes Domonkos Márton főbíró nagy jó ur, ha kegyes dispositiot tenni méltoztatna, ajánlom kegyes dispositiojokra az uraknak”. Tiszáninneni ker. lt. Sárospatak. A./VIII./2290./70. sz.

¹⁵³ Tiszántúli ker. lt. Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1764. 31. sz. Levele függelékeként adja a megírandó 27 imádság címét és alkalmait.

Nógrád és Zemplén vármegyékben lakó csehek számára”.¹⁵⁴ Jessenius Csécsi János volt sárospataki professzor közvetítésével vette kézhez a kedvező döntést.¹⁵⁵ Az ügy további menete ismeretlen. Még ha foglalkozott is Jessenius e fordítással, debreceni kiadású cseh imádságoskönyvet nem ismerünk.

Kallódó, maroknyi exulans népének tragikus sorsa, őket — a református vallásban — a cseh nemzetközösség számára megtartani törekvő erőfeszítése ösztökelte Jesseniust élete fogytaig, miként — Kármán József visszaemlékezése szerint — Valesius még halódó korában is síratta „a Fejér-hegyek alatt lévő Hussiták maradékát”, hogy nem voltak cseh, vagy csehül tudó magyar református lelkipásztorok, akik „azon sok ideig árvaságban volt Krisztus nyájának ügyé”-t munkálták volna, „a szomszéd atyafiaknak erővel reájok való magok kötését” meggátolhatták volna, „mely miatt vesztettük el, itt Magyar-Országon is ... a Hussiták maradékát” s emiatt elvesztek őseik hite és nemzete számára.¹⁵⁶

A debreceni református egyház consistoriuma már másfél évtizeddel előbb is melegen karolta fel egy cseh vallásos könyv kinyomtatását. Az egyháztanács 1751 október 15-i gyűlésében „Johannes Theophilus Elsnerus uram, a Berlinben megtelepedett exulans Bohemusok mostani predikatora ezen venerabilis consistoriumhoz valamelly, cseh nyelven kibotsátandó, vallási dolgára tartozó könyvnek kinyomtatattásokra subsidiumért supplicalo deák levele publice elolvastatt: és hogy valamivel segítettessenek foglalkozott állapotunkhoz képest, szó is felőle tétetett”.¹⁵⁷

Jessenius György lelkipásztori és irodalmi működésének elévülhetetlen része van a szlovák reformátusok vallási életének s nemzeti öntudatának fellendítésében. Korának egyik legkiválóbb tudósa, Csécsi János, akivel személyes és gyakori levelezési kapcsolatot tartott fenn, tömör jellemzése szerint: „Igen jó ember, qui non tantum logo, sed et ergo succurrit ecclesiae laboranti. Adna Isten sokakat ilyeneket!”¹⁵⁸

Valesius Antal Jánosnak és Jessenius Györgynek együttesen hat évtizedre kiterjedő szolgálata mélyreható jelentőségű a magyarországi cseh emigráció és a magyar-cseh református egyházi kapcsolatok történetében. Az „ecclesia dispersa — vaga(bunda) — Bohemica” fenntartásával, a cseh nyelvű istentiszteletek végzésével, szétszórtságban élő hittestvéreik gondozásával, ifjaik taníttatásával, „huszita” eredetű vallási, társadalmi és nemzeti hagyományaik ápolásával, a cseh emigráltak között felbecsülhetetlen értékű munkát fejtettek ki. Működésük eredményei közé tartozik, hogy az exulansok közül 1782 után számosan tértek vissza hazájukba, s hogy a magyarországi cseh szülők a Türelmi Rendelet következtében újjáéledt cseh s morva református egyházak megszervezésére Magyarországon kiképzett hat lelkipásztort adhattak.

Mindkettőjük tiszteletetkeltő személyiségnek, egyház- és nemzetépítő, társadalomformáló tevékenységének igen jelentős része van abban, hogy a cseh protestantizmus sorsa és ügyei iránt a Bethlen Gábor kora óta tartósan rokonszenvező magyar református és evangélikus társadalomban tovább mélyítették a hittestvéri sorsközösséget és az egymásérti felelősségérzetet. Ez a lelkiközösség eredményezte, hogy a magyarországi református egyház 73 lelkipásztort küldött a II. Józseftől vallásszabadságukat visszanyert cseh-morvaországi reformátusok szolgálatára, országos gyűjtéssel jelentős anyagi támogatásban részesítette egyházközségeiket és egyetemes

¹⁵⁴ A debreceni ref. em. lt. Debrecen. A debreceni helv. hitv. egyháztanács jegyzőkönyve. 1763—1780. 18. l. 1764 szept. 2-i gyűlés. 73. pont.

¹⁵⁵ Tiszántúli ker. lt. Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1764. 34. sz. Csécsi János levele a püspökhöz. Sárospatak, 1764 okt. 22.

¹⁵⁶ Tiszáninneni ker. lt. Sárospatak. A./XXI./7806./154. sz. Kármán József levele Szalay Sámuel superintendenshez. Losonc, 1786 okt. 14.

¹⁵⁷ Debreceni ref. em. lt. Debrecen. A debreceni ref. egyháztanács jegyzőkönyve. 1739—1762. 64. l. 1751 okt. 15-i gyűlés. 35. pont.

¹⁵⁸ Ld. a 122. jegyzet jelzetét.

egyházi szerveiket, könyvkiadási alapítványt tett számukra (Teleki József gr.)¹⁵⁹ s a 19. század közepéig ingyenesen vagy kedvezményesen számos cseh-morva ifjút képzett ki kollégiumaiban.

Csáji Pál

Jessenius György három nemzet — a cseh, a szlovák és a magyar — fiának mondható. Származási gyökere cseh; öntudatosan vallotta magát ennek mindhalálig; tudását, erejét száműzött honfitársai javára szentelte. A szlovákság is joggal számíthatja kiváló fiai közé, hiszen a református szlovákság irodalmának megalapításával a szlovák nép kultúrájának, nemzeti öntudatának kifejlesztésében a maga korában az élen járt. A magyarság pedig adta mindehhez a lehetőséget, a munkaterületet, kultúráját és védelmét, az erkölcsi és anyagi erőforrásokat és támogatást. Kiadott könyveivel beleépült mindhárom nemzet irodalmába, fennmaradt írásai közös kultúremlékek és dokumentumok. Ezért közeljük ezeket egész terjedelmükben.

Az első, Bánócról 1749 aug. 27-én kelt levelében a szlovák reformátusok nagymérvű paphiányáról ír és a Debrecenbe küldött Lasánszky Jánosról.

Második, Málcáról 1758 nov. 3-ról keltezett levelében, a századokra kiható gyülekezeti és lelkesítő segélyalap létrehozásának a gondolatát vetette fel — a gyakorlati megvalósíthatás javaslatával együtt.

Harmadik levele — Málcá, 1764 jún. 29. — a bujdosó cseh-morva népéért egyedül viaskodó prédikátor erőfeszítése — szinte hatyúdala — kallódó népe megtartása érdekében.

1. *Debreceni református egyházmegye levéltára*. Debrecen. 1749 aug. 27. Irattár:
2. 19. sz. *Jessenius György* bánóci lelkesítő levele.

„Salutem omnibus Christum amantibus.

Perillustres ac Generosi, non secus etiam Reverendi Clarissimique Domini rerum ecclesiasticarum et hic salutis multarum animarum curam habentes! Ob defectum ministrorum Slavonicorum, Helveticam Confessionem confitentium, pereunt (humano iudicio) multae animae, gemunt et nunc Slavi: vel absolute carentes, vel loco Slavonici Hungaricum habentes ministrum, contra dictum apostoli I. Cor. 14. 19. Haec miseria, quam ad pias vestras pervenerit aures haud praetermiserunt nos admonere, ut ad se Debrecinum, linguae talis compotes mitteremus adolescentes ad per vos erudiendum. Tali promissione fretus, quum sperem, non extinctum istum in miseros, spirituali alimento carentes Slavos, zelum ecce mitto ad Vos, Viri Dei, cum consensu hujatum Perillustrium Patronorum adolescentem bonae indolis, Johannem Lasanszki, natione Bohemum, piissimis sane parentibus per mortem orbatum, in lectione Bibliorum Bohemicorum laudabiliter versatum, pium, Deum timentem, quem cum 16 mensibus intertenebam intellexi, me quidem svadente, totum quantum semet in id devoisse, ut, Deo propositum, mediaque sanctificante, fiat reformatorum Slavorum minister ecclesiasticus. Obsecro itaque Viros Perillustres per et propter Illum, cujus gloria hic promoveri intenditur, ut orphanum hunc, studia sacra amantem, recipiant sub alas specialis tutelae, ut queat studia in nomine Altissimi suscepta continuo exequi et erit merces vestra copiosa coram Misericorde.

1749. die 27. augusti.

Bánótz.

(Fekete viaszpecsét, felül körben: „GE ESSENI”, a többi le van törve, a biblián álló kehely, felette szív, körül díszítések.)

Sic optat vester quondam alumnus et filius ad obsequia paratissimus, minister evangelii in ecclesia Hungarico-Slavonica Bánotziensi

Georgius Jessenius mpr.”

2. *Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*. Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1758. 7. sz. *Jessenius György* máczai ref. prédikátor levele a tiszántúli egyházkerület consistoriumához.

¹⁵⁹ Ld. Blasek Mihálynak Szikszay György: Keresztyén Tanítások c. könyve cseh fordítása előszavában az általa felsorolt adományokat, gyűjtést, alapítványt stb.

„Venerabile Consistorium!

Satis conabar praeterita hyeme miseriam reformatorum Sclavorum coram utriusque vocationis celebribus personis apud Vos explicare, quae miseria consistit duobus hisce in punctis: 1-mo. In defectu ministrorum talis linguae. 2-do. In difficillima intertentione talium ministrorum, inde est, quod abhorreant studiosi ejus linguae gnari a tali ministerio, intelligentes dari non sufficiens salarium. Igitur

Primi puncti miseria sic sanaretur: Si allicerentur tales studiosi vel 20 florenorum annuali promotione, ita ut qui annuatim assumeret talem promotionem jramento se obligaret fore ministrum Sclavonicum fieri, id taliter practisatum fuerat Sáros Patakini in Reverendis nunc actualiter ministrantibus in Galszét, Tussa et Lutska, nunc autem quia talis sumptus non datur, nullum in scholis habemus taliter obligatum.

Secundi puncti miseria sic sanaretur: si ex opulentioribus ecclesiis destinaretur elemosina major vel minor, secundum pauperiem majorem vel minorem istarum ecclesiarum, taceo in omnibus esse exiguum salarium, proponam tamen pauperrimas: sit exemplum Vajkót, supra Cassoviam extans, in quam concurrunt fideles reformati multi ex plaga Eperjesiensi, in qua Vajkót tamen non nisi 8 rustici habitant, qui quasi 8 cubulos frumenti ordinarie solvunt ministro; judicent, rogo, opulentiores ministri, nonne dignus est sub levatione talis minister, de qua ecclesia testabitur post me Reverendissimus Dominus Vatz senior Venerabilis Tractus Aba-Ujvariensis. Paululo melior est alia ecclesia Sclavonica Miglesz in Venerabili Tractu Zempliniensi, de qua testabitur Clarissimus Dominus Andreas Sziraki, ejusdem Tractus senior. Tertia est Jenke in Tractu nostro Ungvarisensi. Si quis me interrogaret, quantisnam succurrendum esset tali pauperiei?, tum adjudicarem Vajkotziensi apostolo florenorum 30, Miglesziensi et Jenkiensi per 15, studioso autem per 20 annuatim succurrendum esse.

Hic succursus quoniam apud me theoreticus solum, non practicus potest esse, igitur cogit me commotio viscerum meorum, ut cum coram celeberrimo Domino Superintendente, tum etiam coram toto Venerabili Consistorio Debretziensi me exhumiliando instem, ut ex commiseratione ecclesiarum harum, quae ob pauperem non Sclavonicos, verum abjectiores Hungaricos, solum ministros cum valde exiguo fructu habere coguntur, dignentur pro allevatione istarum ecclesiarum collectas fundas decernere, easque nobis benigne repraesentare, abundam ab ipso, cujus gloria hic urgetur, accipient remunerationem.

1758 die. 3. novembris.
Mácsa.

Instat minister ecclesiae Hungarico-Sclavonicae Matzaensis Georgius Jessenius.

De ecclesia Miglesziensi in Venerabili Tractu Zempliniensi existente bona conscientia testimonium perhibetur rem ita esse, prouti instans exposuit. Andreas Sziraki, Venerabilis Tractus Zempliniensis senior et Reverendus Dominus Minister Satorallya Ujhelly. mpr. Anno 1758 die 4. novembris Satorallya Ujhelyini."

3. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen. Püspöki Hivatal. 1708—1850. 1764. 31. sz. Jessenius György máczai prédikátor levele.

Venerande Domine Superintendens, Frater mihi in Christo magni aestimande!

Deo narationi meae benedicente, curavi pro nostris Sclavis 1752. imprimi Cantionalem, tandem 1758. Preces cum Agenda. Sed quia nostri Sclavi parum sunt fervidi, ideo talem lapidem amplius non movebo, verum multo fervidiores in spiritualibus observari esse exules Bohemos, qui in multis comitatibus hic in nostra Hungaria sunt dispersi, utpote: Nitriensi, Psoniensi, Barsiensi, Nagy Hontiensis, Nogradiensi etc. Hic in nostro Zempliniensi, inter Gesztel et Hernat Nemet aedificarunt et soli ipsi complent unum integrum vicum, nomine Kak. Qui (quoniam non licet ipsis habere ministrum) sibi ipsis sunt I. Pet. 2. 5. sacerdotes; sed quam valde dolendum, paucissimi sunt, qui habeant unde orent libris necessariis carentes. Talem eorum sacrorum inopiarum et defectum jam dudum intelligens et cernens, si mediis habuissem, navassem eis succurrere. Praeter me autem in tota Hungaria Bohemicus Helveticae Confessionis minister non exstat. Reverendus enim Dominus Johannes Endrédi transmigravit hinc prope ad Vratislaviam, ubi apud reformatos Bohemos sacro fungitur officio.

Inde huc adportandi libros non habeo modum, nec sum certus, an precionalem habeant jam typis mandatum librum, hic autem non video facilia media; sed si paratas tales preces haberem, pro istis Bohemis, quaererem mihi patronos et media. Vestra etiam Charitas consilium de imprimendis mihi dare haud negligeret. Tales preces etiam jam paravissem, verum ratiocinor in me taliter: me esse ministrum pauperem, sortis abjectioris, igitur difficulter opusculum meum patronos nancisceretur, verum si excellentioris alicujus viri opus esset, tum et promotio et aestimatio forsitan et utilitas et promotio gloriae Dei major esset. Post multam igitur praemeditationem de deductione rei ad acceptum finem, elegi mihi Vestram Charitatem, humilime rogans, ut pro istis Bohemis exulibus conscribat seu Latina, seu Hungarica lingua piissimas preces, ad quotidianum et casualem usum. Quas ego, appposito Clarissimi authoris titulo, transverterem in Bohemicam linguam. Postea autem totus quantus in eo essem, ut literis Bohemicis, quae Germani etc. sunt, alicubi imprimi curarem. Quae non possent multae esse, nisi forsitan multum sumtum Deus mihi suppeditaret, tunc non solum ad 6 plagulas, sed etiam ad 9 possent imprimi. Et sicuti Cseh Csuzi, qui non paucum contra hostes ecclesiae Christi dicitur, nihil manifesti nominans Jaurini impressus est, sic etiam mihi (a Budae) puto pro parato aere Cassoviae hac in re serviverunt. Quas ego dein, cui opus esset, gratis dividerem, perque Kakienses in remotiores comitatus transmitterem, ut laudarent Omnipotentem et gauderent semper in Domino. Si autem hac in re mihi (sed potius Deo) servire posset vel non posset, dignetur mihi replicam ad Clarissimos professores Patakienses (vel ad Clarissimum Dominum Johannem Tsetsi) transmittere, ipsi per filium meum, ibi jam logicam discentem, statim transmittent.

Judicem formandorum oratoriorum distinctim ponere volui hanc dans informationem illos exules non esse quidem in scholis doctos, at plurimos bonos biblistas esse. Ut Deus ad suae gloriae promovendam Venerabilem Clarissimam servet diutissime, sincere precor. Omnesque Clarissimos, quam ministros, tam professores, ut fratres in Christo amantissimos humiliter saluto.

Vestrae Charitatis
1764 29 Junii.
Matza.

Servus humilimus et frater in Domino
sincerus *Minister Verbi Dei* in ecclesia
Hungarico Sclavonica indignus Geor-
gius Jessenius. mpr."

A levél címzése:

Celeberrimo Doctissimoque Viro, Domino Francisco Tatai, *Ministro Verbi Dei ecclesiae Debretzinensis* Primario, nec non Superintendenti Transtibiscani, Meritissimo Fratri et Patri mihi in Christo aestimatissimo, Venerando.
(Vörös viaszpecsét) Debrecin.

Index talium precum talis ferme posset fieri:

1. Die Dominico oratio, brevis, matutina. 2. Alia matutina, longa. 3. Sacra lectio seu meditatio. 4. Vespertina die Dominico, brevis. 5. Alia, longa. 6. Die profesto seu communi matutina, brevis. 7. Alia matutina, longa. 8. Die profesto, vespertina, brevis. 9. Alia vespertina, longa. 10. Ante concionem (habent enim postillas). 11. Post concionem. 12. Peccatorum confessio et gratiae Dei petitio. 13. Ante coenam Christi. 14. Post coenam Domini. 15. Oratio hominis Deum timentis et amantis. 16. Tempore persecutionis. 17. Plane in fuga et occultatione. 18. Hominis propter magni Dei nomen depauperitati. 19. Viatoris. 20. Tempore fulminationis. 21. Tempore —. 22. Mulieris gravidae. 23. Hominis longe aegrotantis. 24. Aegri ad mortem se preparantis. 25. Spiritum an manus Dei recommendantis. 26. Dum aeger jam loqui non potest adstantium piorum. 27. Ut peccator poenitens in extremo judicio coram justo iudice consistere posset.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A tornai egyházmegyei levéltár

Jelen sorokkal egyrészt egy jelentős egyházi közigazgatási egység, az egyházmegye ömlesztett levéltári anyaga rendezésének kérdéseit óhajtjuk egy konkrét eset kapcsán néhány ponton érinteni, másrészt egy rendezett, s így a tudományos kutatás számára megnyílt levéltári anyag használhatóságára nézve óhajtunk némi tájékoztatást nyújtani.

A *Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Levéltára* az 1951 óta folyamatosan begyűjtött egyházmegyei levéltárak közül, a zempléni egyházmegyei levéltár után, az ömlesztett tornai egyházmegyei levéltár rendezését végezte el.

Mint tudjuk, a *tornai egyházmegye* a tiszáninnení kerület 1799. évi új egyházi közigazgatási beosztása alkalmával alakult a korábbi abaújjvár-tornai és borsod-gömör-kishonti egyházmegyék 16 anya- és körülbelül ugyanannyi leányegyházából. Az 1920-ig fennállott kis egyházmegye ügyintézése során létrejött iratanyagot, mint magukból az iratokból kitetszik, bizonyos idő után levéltárnak kezdték nevezgetni, de seholsem találjuk nyomát annak, hogy az egyházmegyének levéltárosa, vagy a levéltárnak állandó helye lett volna. A levéltár kezelői láthatólag mindig az egyházmegyei főjegyzők voltak, s a levéltári anyag eszerint a kezelő tisztviselők szolgálati helyei között vándorolt. Azt sem láthatjuk világosan, hogy mit tartottak levéltárnak, s mit tartottak levéltárban, mert az irattár és levéltár között sem időhatár, sem iratsorozatok megkülönböztetése tekintetében nem látszik választóvonal. Előfordult, hogy bizonyos iratokat közvetlenül az ügyintézésből való kikerülésük után levéltárba utaltak, az észlelhető nagy hiányosságok viszont azt mutatják, hogy bizonyos irattár-részek be sem kerültek oda soha, szóval a levéltárba kerülés rendje, sőt maga a levéltárba kerülés is meglehetősen esetleges lehetett. Még bonyolultabbá teszi a helyzetet az a körülmény, amelyet világosan kell látnunk, hogy nem egy hivatal által termelt különböző iratsorozatokkal, hanem egy önkormányzati szerv végeredményben több irattárból össze tevődő, s azokon belül helyenként még különálló iratsorozatokra bomló irattömegével van dolgunk.

Ezek eredeti kialakulási és kezelési rendjére nézve jobbra csak utal az iratanyag a rendezés előtti állapotában. Láthatólag a következő eredetű sorozatok ömleszttek össze bele: *egyházmegyei tisztviselők irattárai, egyházmegyei pénztár, illetve pénztárak iratai, közgyűlési iratok, egyház- és iskolalátogatási iratok*. Az első csoport főként az esperesi, s helyel-közzel töredékben bekerült gondnoki, ügyészi, főjegyzői stb. irattárakból áll. Az *esperesi irattár* zömét az 1885-ig vettemzéssel ellátott, utóbb pedig iktatószámot is viselő beérkezett ügyiratok (beadványok, jelentések, levelek stb.) tették. Az akták jelentős részén azonban az irattározásnak minden nyoma hiányzik, aminek okát nem tudjuk. Azt sem tudjuk pontosan, hogy ezen a sorozaton kívül milyen kisebb sorozatok keletkeztek még az esperes kezén. A többi egyházmegyei tisztviselő igen ritkán kezelte irattárszerűen, vagy csak elkülönítve is a hivatalos iratait, ami ezekből a levéltárba bekerült, többnyire családi, vagy más hivatali iratanyagból történt kiemelés eredménye. A *pénztári iratanyag* az egyházmegyei dékán által kezelt különféle egyházmegyei táruk (*tractualis, agentialis, deficiens cassa* stb.) évenkénti számadásait és azok mellékleteit (nyugtatóványok) tartalmazta. A *közgyűlési iratok* jegyzőkönyvekből és azok mellékleteiből állottak. A levéltárrá alakulás-

nak ez a legszilárdabb pontja az iratanyagban, mert ez magának a levéltár kezelőjének a kezén jött létre: ő készítette elő, a gyűlés után kezében maradt. A jegyzőkönyvmelléletek természetesen az első csoportban említett irattárak valamelyikébe futottak be előbb, s onnan emeltettek ki a közgyűlés alkalmára, s olvastatásuk után is együtt maradtak. Egészen sajátos sorozatok az *egyház- és iskolalátogatási iratok*, melyek irattári kezelésben alig voltak: a nem állandó tisztviselők kezén keletkezve aránylag rövid idő alatt jutottak az esperesi hivatalba, majd a közgyűlés elé, s onnan egyenesen a levéltárba.

A bizonytalan eredeti rend, a szakszerűtlen és rendszertelen kezelés, alkalmatlan raktározás, gyakori helyváltoztatás eredményei a nagy hiányosságok, sok rongálódás és a teljes elkeveredés. Ezeket segítette a körülbelül harminc esztendei, mondhatni, gazdátlan állapot, úgyhogy örülnünk kell annak, ami megmaradt, bárhogyan maradt is meg.

A levéltár 1951-ben szállíttatott be a színi parókiáról a lelkipásztor gondoskodásából. Akkori ideiglenes elhelyezésekor csupán arra törekedtünk, hogy további rongálódástól, gyűrődéstől megóvjuk az anyagot. Az elmondottak eléggé indokolják, hogy rendezése során az eredeti rend visszaállítása lehetetlen és értelmetlen lett volna, hanem ésszerű mesterséges rendet kellett benne létrehoznunk. Mintául szolgált ehhez az előző évben rendezett zempléni anyag némi változtatásokkal. A mesterséges sorozatokra bontásnál előtérbe került a kutathatóság szempontja. Ezen túlmenően arra törekedtünk, hogy ahol egészen nyilvánvalóan mutatkozik az eredeti rend, azt megtartsuk, de különféle tartalmi és alaki szempontokat is figyelembe vettünk a sorozatok kialakításánál, nehől pedig az irattári rendtől függetlenül az iratfajták funkciója volt az irányadó.

Önálló sorozatokként kellett meghagyni, sőt a szétszórt részét is ilyenekké kellett összegyűjteni a jegyzőkönyveknek, egyházlátogatási jegyzőkönyveknek, iskolalátogatási jegyzőkönyveknek, esperesi körleveleknek és számadási iratoknak. Ezek valamilyen formában eredetileg is önállóan kezeltettek, mind tartalmilag, mind eredeti funkció szempontjából összefüggő sorozatot alkotnak, s egy részük, nevezetesen a kötetek alaki okokból másként nem is rendezhetők. Ezeknél a sorozatoknál tehát végeredményben a kikövetkeztethető eredeti rendet állítottunk vissza.

A *közgyűlési jegyzőkönyvek* sorozata tisztázatos kötetekből és a rendezés során normál csomókká alakított eredeti füzetekből áll, a kettő 1799-től 1921-ig párhuzamos sorozatot alkot. Az önálló füzetek egy részét később egybekötötték. A tisztázatok a kötetek végén levő mutatókkal, a füzetek időrendben átnézéssel kutathatók.

Az 1800—1921. évekből való *egyházlátogatási jegyzőkönyvek* több, járasonként vezetett eredeti kötetből és egy másolatos füzetekből időrendbe rendezett normál csomóból állanak. Az utóbbi meglehetősen hiányosságokat mutat. Az egész sorozat érdekessége, hogy nem az eredeti füzetek alapján készültek a könyvalakú tisztázatok, hanem megfordítva: úgy látszik, az egyházlátogatók a protokollumokat hordozták magukkal, s az azokból készített füzet alakú tisztázatok terjesztették a közgyűlés elé. Tapasztalataink szerint ez egyedül ennél az egyházmegyénél fordult elő. Mind a kötetek, mind a füzetalakú sorozat időrendben, átnézéssel kutathatók. Tekintettel a sorozat tartalmi jellegzetességeinek közismert voltára, kutathatóságát nem részletezzük.

Az 1801—1860. évekből igen hiányos sorozatban fennmaradt *iskolalátogatási iratok* az iskolalátogatók jelentéseiből vagy jegyzőkönyveiből és az iskolalátogatás számára az iskola-rektorok által elkészített iskolai táblás kimutatásokból állanak. A kimutatások általában tartalmazzák az iskolák egyes osztályainak névsorát, tananyagát, tanulmányi előmenetelét stb. Általában az egész sorozat kiváló adalékokat szolgáltat az oktatásügy történetének minden részletkérdéséhez az elemi iskolákra nézve, s egy egyházközség népesedéstatistikájához. A levéltárnak ebben a sorozatában észlelhetők legerősebben a hiányosságok, s azok itt a legsajnálatosabbak is egyben. A sorozat időrendben átnézéssel kutatható.

Az 1793—1921. közötti *esperesi körlevelek, vagy futólevelek* közt, mint az első évszám mutatja; akad néhány az egyházmegye elődei kezén keletkezett darab is. Minden darabnak legalább két-két példányból kellene állni a járási beosztásnak

megfelelően, sok helyen azonban észrevehetően mindkét példány hiányzik. Ez az a sorozat, amelyben a kutató a legkülönbébb, mondhatni, nem is álmodott tárgyakkal találkozhat sokszor, hiszen az egyházmegyének ezen az eszközön keresztül közlekedett az egyházközségek felé az egyházkerület, a többi egyházmegye, mindenféle egyházi intézmény, más felekezetek különféle fórumai, a közoktatásügyi kormányzat, s általában az állami hivatalok, a megye stb. Így azután a feledés homályába hanyatlott teológiai munkák ajánlásától a marhavész elleni küzdelemig mindent feltalálunk bennük. Az egyetlen, de jó vaskos normál csomóból álló sorozat időrendben átnézéssel kutatható.

Az 1799—1909. évekből fennmaradt és 2 normál csomóból álló időrendes sorozatba rendezett *számadási iratok* a különféle egyházmegyei tárak évenkénti számadásaiból és azok mellékleteiből (pénztári nyugták) állanak. A sorozat rendjének visszaállítása különösen a vegyes formájú, s széthullt, meghianyosodott nyugaltaanyag miatt volt igen nehéz. A számadások az egyházmegye történetén túl a különféle tárak által képviselt ügyek történetére, továbbá különféle gazdaságtörténeti kérdésekre nézve tartalmaznak becses adatanyagot. Kutatásuk időrendben, átnézéssel lehetséges.

A hozzáférhetőlegesen eredeti rendben visszaállítható sorozatok után igyekeztünk az irattömegből kivonni és önálló sorozatokká alakítani néhány olyan iratfajtát, amely bármely sorozatot csak terhelt volna tömegével, mint nem elsőrendű forrásértékű iratfajta, s így a kutatómunkát szaporította volna fölöslegesen. Ilyenek például az *egyházkerületi jegyzőkönyvi kivonatok*, melyek eredeti jelei a megfelelő egyházkerületi anyagban nyilván feltalálhatók, s külön gyűjteményként legfeljebb annyit mutatnak, hogy az egyházkerület milyenfajta ügyeket kívánt a közbeeső közigazgatási fórummal soron kívül közölni. A két csomóban időrendbe rakott *püspöki leiratok* eredeti sorozatot alkotnak, nagyobb részük azonban körlevélszerű, vagyis azonos formában, csak más címmel küldetett a többi kebelbeli egyházmegyéhez.

Az egyházi közeletnek ugyanolyan mindenek gyűjteménye, mint az esperesi futólevelek, csak egy fokozattal feljebb. Ilyen tehermentesítő sorozatként állíttatott össze a századforduló néhány évéből való *egyházközségi gondnoki számadás-másolat gyűjtemény* is, mely az egyházmegyei levéltár kebelében tudományos kutatás tárgya nyilvánvalóan sohasem lesz. Megőrzésük teljesen kegyeletes cselekedet volna, ha biztosan tudnók, hogy az egyházközségek az eredetieket minden esetben megőrizték.

A hozzáférhetőlegesen eredeti rendben visszaállított és a kevésbé jelentős mesterseges sorozatok mellett kivontunk az ömlesztett anyagból két igen jelentős, érdekes, s tartalmilag önálló sorozattá kívánczó iratfajtát, a *rektori cenzurák iratait*, valamint a *díjleveleket és vagyon-jövedelemösszeírásokat*. Mindkettőnél vannak nyomai annak, hogy legalább egy részüket bizonyos időben önálló sorozatként kezelhették.

A *rektori cenzurák sorozatában* találjuk az 1809—1841. évekből az iskola rektorok évenkénti megvizsgáltatásával kapcsolatos cenzori körleveleket a vizsgák helyének, idejének és pensumának megjelölésével; a rektorok prédikátoroktól és eklézsiáktól kapott testimonialisait, azaz működési és erkölcsi bizonyítványait; egy-egy rövidebb disszertációt, vagyis a cenzorok által kitűzött materia kidolgozását; a könyvek sorjeseit, azaz a rektorok könyvtárjegyzékét, végül a cenzorok írásbeli jelentéseit a vizsgák eredményéről. A sorozat egészben véve a régebbi egyházi élet egy kevésbé ismeretes mozzanatáról ad felvilágosítást. Időrendben, átnézéssel kutatható.

A *díjlevelek*, valamint *vagyon- és jövedelemösszeírások* rendezésénél tulajdonképpen két rokontartalmú sorozatot foglaltunk egy csomóba. Teljes összeolvasztás a két iratfajta funkciójának különbözősége, valamint alaki eltérések miatt nem volt lehetséges. A díjlevél díszesebb kiállítású okmány szokott lenni, ennek az egyházmegyének egyházközségeinél azonban e tekintetben feltűnő igénytelenséget tapasztalhatunk. Míg más egyházmegyénél ez a sorozat pl. a pecsétkutatásnak valóságos kincsésbányája, itt pecsétlenyomatot alig találhatunk. Oka nyilvánvalóan az, hogy az egyházmegye által bizonyos időkben elrendelt benyújtásukat nem eredetiben eszközlítették, hanem egyszerű másolatban. A vagyon- és jövedelemösszeírások tartalmazzák az eklézsiák ingó és ingatlan javainak jegyzékét, valamint a templom és a belső emberek jövedelmeit. Az utóbbi végeredményben a díjlevelek ismételése. Az

1794—1913. évszámokat viselő vaskos normál csomó időrendben, s azon belül ABC rendben kutatható.

A fenti sorozatok kivonása után fennmaradt ömlesztett tömeg lényegében az esperesi és egyéb töredékekben fennmaradt egyházmegyei tisztviselői irattárak és a közgyűlési jegyzőkönyv mellékletek irataiból állott. Ezt az anyagot tartalom szerint négy csoportra osztottuk: *általános egyházmegyei ügyek, személyi ügyek, egyházközi ügyek, vegyes iratok.*

Az utóbbi csoportba (1796—1919.) kerültek azok az iratfajták, amelyek, tartalmuknál, terjedelmükénél, vagy alakjuknál fogva nem voltak a többi sorozatba beilleszthetők: lélekszám-statisztikák, esperesi és segédgondnoki diarium-töredék, közalap-ívek stb. Különösen e lélekszám-statisztikák tartalmaznak ezek közül pótolhatatlan adatanyagot. A csomón belül alcimenként, azon belül időrendben, illetve ABC rendben kutatható.

Az 1687—1921. közötti időből való *általános egyházmegyei iratok* három csomójában időrendbe soroltuk az egyházmegye egészét érintő ügyeket tartalmazó iratokat, valamint mindazt a levelet, beadványt, leiratot stb., amely az egyházmegyén kívüli tárgyban került az egyházmegye elé. A sorozat nyilvánvalóan az egyházmegye történetéhez szolgáltat elsőrenden adatokat. Belőle derül ki leginkább az egyik legnehezebben nyomozható kérdés, a hivataltörténet. Időrendben, átnézéssel kutatható.

A *személyi ügyek* csoportjában találhatók (1801—1921.) mindazok az iratok, amelyek pusztán személyes vonatkozású jelentést, kérést, panaszt tartalmaznak, s semmi egyházmegyei, vagy egyházközi vonatkozásuk nincsen. Kutathatók nevek szerinti ABC rendben, s azon belül időrendben.

Az egész iratanyagban a legterjedelmesebb, s egyben legjelentősebb is az *egyházközi ügyek* sorozata. 10 vastag normál csomóban, s azokon belül pallumozva összesen 32 anya és leányegyházközség ügyesbajos dolgait tartalmazza, nagyobb részben maguknak az egyházközségeknek beadványait, címezve az egyházmegye közönségéhez, vagy az espereshez, vagy a segédgondnokhoz, ritkább esetben az egyházmegyei ügyészhez. A sorozat az 1755—1922. közötti időből tartalmaz iratokat, így az egyházmegye alakulása előtti időből is előfordulnak iratok minden egyházközségre nézve. Forrásértékre is ez a levéltár legjelentősebb része. A gyűlekezettörténeti és helytörténeti vonatkozású adatok mellett bőségesen szolgáltat gyűlekezetrajzi, néprajzi, művelődésrajzi és gazdaságtörténeti stb. vonatkozású adatokat is. Kutatható átnézéssel, egyházközségenkénti ABC rendben, azon belül időrendben.

A fent elsorolt, jobbára mesterséges csoportok összesen XV. sorozatot adtak, a részletes rendezés elvégzése után 52 raktári egységet, azaz 21 kötetet és 31 csomót. A raktári felállításhoz a köteteken némi javításokat végeztünk, a csomókat pedig hevederrel átkötött kettős fedőlemezekkel láttuk el. A fedőlemezek címfelirata tartalmazza a levéltár címét, a sorozat nevét és az időhatárok megjelölését. Minden raktári egységet, a felállítás rendjében kurrens kötet-, illetve csomószámmal láttunk el. Kisérletképpen minden egységet leszámoltunk, úgyhogy a darab és lapszámot is felüntethettük mindegyiken. Az adatok összesítése szerint a levéltár 17,361 darabból, illetve 34,854 lapból áll. Raktári terjedelme 4.5 szabvány folyóméter. A lerendezett anyag a megfelelő állványzat elkészültéig régi szekrényében helyeztetett el, s részletes és pontos raktárjegyzék készült róla.

Nem érdektelen talán megemlíteni, hogy bár ez a legkisebb terjedelmű egyházmegyei levéltári anyaga levéltárunknak, teljes rendbetétele, természetesen egyéb munkák mellett, összesen 13 hónapi munkát jelentett. Megemlíthetjük azt is, hogy ha a végleges raktári állapotot elérheti, annak kialakításával kapcsolatos összes dologi kiadások körülbelül 1900 forintot jelentenek majd. Az elmondottakból bizonyára nyilvánvaló az a tapasztalatunk, hogy aránylag kisterjedelmű ömlesztett levéltári anyagok végleges raktári rendjének kialakítása is meglepően sok munkát igényel és hogy a rendező munka külső feltételeinek megteremtése sok utánjárással, s nem utolsósorban költséggel jár. A megfelelő végleges raktári rend kialakításával viszont a kutathatóság követelményének nagyrészt és hosszú időre eleget tettünk, az aprólékosabb, belső rendező munkák (lajstrom, mutató) elvégzése már távolabbi, következő lépés.

Román János

Huszár Gál mint nyomdász¹

A reformáció gyors terjedésének, megerősödésének egyik fontos eszköze a nyomda,² különösen az ún. vándornomda.³ Ahová az élőszó nem hallatszott el, oda eljutott a nyomtatott betű; ez nyitotta fel a szemeket, ez hirdette a lelkiismeret és szólásszabadságot. A hathatós segítés következtében a nyomdák száma hirtelen megnövekedett — ezt a tényt bizonyítja pl. a német, svájci és a magyar reformáció is.

Hess András rövidéletű (1472—1473) budai nyomdája után, a reformáció kelti ismét életre a magyar könyvnyomtatást. A reformáció eszméinek terjesztésére hazánkban is felhasználták a betűk segítségét a reformátorok, kik közül nem egy (pl. Honter János, Heltai Gáspár, Sylvester János) jólképzett nyomdász is volt.

A nyomdász reformátorok közül ez alkalommal Huszár Gál emlékét elevenítjük fel — megérdemli az emlékezést, mert az ő nevéhez fűződik a magyar művelődéstörténet egyik páratlan alkotása: 1561-ben megalapítja a debreceni nyomdát, mely azóta is megszakítás nélkül működik.

I. Huszár Gál óvári nyomtatványai

Az ismeretlenségből Bécsben lép elibénk Huszár Gál — innen ír levelet 1557 október 26-án Bullinger Henrik zürichi lelkészhez.⁴ A levélből sok mindent megtudunk a korról és egy néhány adatot Huszár Gál személyéről is — így pl. tudjuk, hogy már 1554 óta Ováron szolgál, mint a magyar gyülekezet lelkésze s a reformáció híve, buzgó munkása. Számunkra legfontosabb az az adat, mely szerint most Bécsben egy Hoffhalter Rafael nevű könyvnyomtatónál tartózkodik s levelére választ is ide kér.

Hoffhalter (eredetileg Skrzetusky) Rafael híres bécsi nyomdász volt.⁵ Lengyel

¹ Szabó Károly: *Huszár Gál életéről és nyomdájáról*. (Századok. 1867. 146—166 l.). Révész Imre: *A debreceni nyomdászati első korszakáról*. (Nyomdász Emlékkönyv.) Debrecen, 1874., Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története. 1561—1911*. Debrecen, 1911. 16—28 l., Novák László: *A nyomdászati története*. Bp., 1927. 8. k. 70—81 l., Ua.: *Nyomdászatiunk 500 esztendeje...* Bp., 1940. 81—84 l., Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp., 1931. 112—122 l., Schulek Tibor: *Bornemisza Péter*. Sopron—Bp., 1939. 20—22., 45—46 l., Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp., 1953. 265—269 l.

² Rettig, G.: *Buchdrucker und Reformatoren*. (Berner Taschenbuch auf d. J. 1880.), Fluri, A.: *Die Buchdruckerkunst im Dienste der Kirche*. (Gutenberg Stube 1917.), Clemen, O.: *Die lutherische Reformation und der Buchdruck*. Leipzig, 1939.

³ Fitz József: *A vándornomdák*. (Magyarságtudomány. 1943. 1. sz. 13—35 l.)

⁴ A levél szövege megtalálható pl. Lampe, Fr. A. (Debreceni Ember Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 112—116 l. A levél eredetije a zürichi állami levéltárban van — jelzete E. II. fasc. 367. p. 160.

⁵ Meyer, A.: *Wiens Buchdruckergeschichte*. Wien, 1883—1887. I. B. 86—93 l., Gulyás Pál: *Der Wiener Buchdrucker Rafael Hoffhalter und sein Sohn in Ungarn*. (Sonderabzug aus dem Gutenberg-Jahrbuch. 1930.), Ua.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp., 1931. 131—150 l.

nemesi család sarja, Poznanban született 1525—1530 körül. Protestáns hite miatt hazájából menekülni kényszerült. Bujdosása közben megfordult Németalföldön, majd Svájcba költözött át s Zürichben telepedett le. Itt ismerkedhetett meg a nyomdászat és betűmetszés mesterségével (stílusa legalább is Svájra mutat); itt ismerkedett meg a reformáció kálvini irányával is, melynek híve lett.

1555-ben már Bécsben találjuk, hol engedély alapján egy ízlésesen felszerelt nyomdát állít fel. Szép munkájával csakhamar magára vonta a bécsiek figyelmét — maga az udvar is szívesen dolgoztatott vele; ő nyomtatta ki pl. a protestánsüldöző Oláh Miklós érsek művét⁶ is. Ezt a híres nyomdászt kereste fel Huszár Gál, részben azért, hogy általa összeköttetésbe kerüljön a svájci reformációval; részben pedig azért, hogy eltanulja a nyomdászat mesterségét.

Bécsben való tartózkodása alatt ismerkedik meg Bornemisza Péterrel, aki ugyanabban az időben Hoffhalternél dolgozik Elektra című iskoladrámájának nyomda alá való készítésén. A két magyar közt holtigtartó barátság alakul ki.

Mikor elsajátította Huszár Gál a legszükségesebb nyomdászismereteket, pártfogótól kölcsönként pénzen egy elég jól felszerelt kis nyomdát vásárolt Hoffhaltertől. Huszár Gál nyomdai felszerelése a vásárláson kívül más forrásból is gyarapodott, csak azt nem lehet megállapítani, hogy Bécsben-e, vagy már Óváron. Felszerelésének néhány disze, iniciáléja Sylvestér János megszűnt sárvári nyomdájából való. Ezek megszerzése alighanem Bornemisza érdeme, ugyanis Bornemisza Péter annak a Nádasdynak volt a pártfogoltja, aki annak idején Sylvestert segítette. Különösen jó viszony lehetett Bornemisza és Nádasdy titkárja, Pernesich György között — Bornemisza neki dedikálja Elektráját. Ezen a vonalon kerülhettek a sárvári nyomda díszei Huszár Gálhoz.

A nyomda birtokában 1557 végén, vagy 1558 elején Huszár Gál hazatért Óvárra és munkához látott. Egyesek szerint Bornemisza Péter is velement volna és a nyomtatás körül, mint korrektor segített volna Huszár Gálnak.⁷ Ez a megállapítás nem valószínű, mert Bornemisza Péter még 1558-ban is Bécsben tartózkodott — ugyanis ekkor jelent meg Elektra című iskoladrámája nyomtatásban.⁸

Huszár Gál óvári működésének 3 emléke maradt ránk. Első műve egy predikációs kötet „Az Vr Iesus Christusnac Szent Vachoraiarol, kin szenvedeseröl es dichöseses fel tamadasarol való Predicacioc Ovár 1558” címen,⁹ amely voltaképpen három beszéd az úrvacsoráról. A 26 számozatlan levélből álló, 8° alakú nyomtatvány, a latin előszó bizonyossága szerint, 1558 április 1-re készült el. Művét ura, Miksa cseh király jóindulatába ajánlotta.¹⁰

A három predikáció teológiai fejtegetését mellőzve,¹¹ inkább könyvészeti és nyomdászati szempontból foglalkozunk vele. Könyvészetiileg ez a mű egyetlen példányban ismeretes — a bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzik.¹²

Nyomdászatiilag első látásra is megállapítható a műről, hogy semmiben sem marad el a külföldi hasonló természetű művektől — gondosság és határozottan csínosság jellemzi.

⁶ Sz. K. III. 473. *Catholicae ... religionis praecipua quaedam capita ...* Viennae, 1560.

⁷ Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp., 1953. 265 l.

⁸ Sz. K. I. 35. *Tragoedia Magyar nyelvén, az Sophocles Electrajaból*.

⁹ Sz. K. I. 36. Legelőször ismertette Sándor István: *Sokféle*. (Győr, 1798) 5. k. 186—187 l., említi Kemény József: *Erdősi János élete*. (Új Magyar Múzeum. 1855. I. k. 113 l.)

¹⁰ Miksáról közismert volt, hogy a protestantizmust kedvelte — az idevonatkozó adatok megtalálhatók Maurenbrecher, V.: *Beiträge zur Geschichte Maximilians II. 1548—1562*. (Historische Zeitschrift. 1875. 221—223 l.) című dolgozatában.

¹¹ A beszédeket részletesen ismerteti Révész I.: *Huszár Gál magyar reformátor és az ő egyházi beszédei*. (P. E. I. L. 1862. 101—113. l.)

¹² Fotokópiás másolata Csikész Sándor volt teológiai professzor hagyatékából bekerült a debreceni kollégiumi könyvtárba; ugyanitt egy kéziratos másolata is megtalálható. Szövegűen kiadta Incze Gábor „*A reformáció és ellenreformáció egyházi írói*” című sorozatban. Bp., 1945.

Az előszó egy fordított N betűvel kezdődik s kurzív, maga a mű antikva szedés, a lapszéleken kurzív jegyzetekkel — a „b” jelzésű lapon a szövegben levő latin idézet is kurzív. Az antikva betűk közé elég gyakran egy-egy kurzív betű is (pl. t, e) be téved. A sorok szépen kezdődnek és záródnak, nyomásuk egyenletes és tiszta. A nyomtatvány érdekessége, hogy c = k, noha a k betűt is használja (pl. bennec, emberekben), az u betűt v helyett használja (pl. auagy), pedig a v betűt is ismeri pl. valo. A cs betűt következetesen ch-val nyomtatja; az ö betűt o és felette kis e betű, az ü betűt pedig u és felette kis e fejezi ki. Az sz betűt a németes sz-el adja vissza, noha ritkán a rendes sz-t is használja. Egyébként betűanyagában több különböző típus található — pl. kétféle g, c és s betűje van, legjellegzetesebb betűje a z.

Izes magyar nyelvében sajátos nyelvjárást árul el az ilyen kifejezés „füzetnyie, csinálnya” stb., ugyancsak érdekes a „pedig” szó helyett a „kedig” használata, valamint a hangzóhasonulás hiánya pl. fenyessagueel stb. Ezek az érdekességek, amelyek más korabeli magyar nyomtatványokon is megtalálhatók, arra mutatnak, hogy egységes magyar irodalmi nyelv ekkor még nem volt.

Huszár Gál óvári nyomdászkodásáról tudomást szerzett I. Ferdinánd császár s 1558 november 1-én rendeletben tiltja el a nyomtatástól.¹³ Huszár Gál azonban nem törődik a tiltással; 1559-ben kinyomtatja Sztárai Mihály „Comodia lepidissima de sacerdotis... Az igaz Papsagnac Tiköre” című művét.¹⁴ Az előszóban művét Selnec, Körmöc és Besztercebánya tanácsának ajánlja, s az esztergomi érsek protestáns üldözése felett kesereg. Az 54. lapon olvasható sorok alapján — „Im mastanaban kedig ezer öt szaz ötuen kilentz esztendőben irnac” — tesszük a mű keletkezését idejét 1559-re.

A 32 levél terjedelmű, 4° alakú művecske, összehasonlítva előző nyomtatványával, nyomdászati szempontból nem mutat semmi különöst, legfeljebb a 2a lapon egy fordított, vonaldíszes nagy N iniciálét kell megemlítenünk mint érdekességet. Ezt az izes nyelvű és humorú párbeszédessé művet méltán említjük a magyar irodalmi emlékek sorában.¹⁵

Huszár Gál harmadik óvári nyomtatványa Bullinger: Institutio christianae fidei ad oppressas Hungariae ecclesias. Zürich 1551. című műve. Ezt a nyomtatványt, mely sokáig ismeretlen volt a magyar könyvészetben, Gyalui Farkas fedezte fel Kolozsváron az Erdélyi Múzeum Könyvtárában egy kolligátum fedelében.¹⁶ A kolligátum, mely Méliusz Juhász Péter két művét tartalmazza,¹⁷ Rónay Jácint ajándékozásából került a könyvtárba. A tulajdonos, de még sokan mások sem tudták, hogy a szép debreceni kötés mit rejt magában, míg Gyalui Farkas a véletlen folytán fel nem fedezte.

A két nyomtatvány és kötése debreceni, tehát feltételezhetjük, hogy a könyv valóban itt készült — itt használta fel a könyvkötő XVI. századi szokás szerint Huszár Gálnak ezt a nyomtatványát, összeragasztva kemény bekötési táblául, melyre bőrborítást került. Ki tudná megmondani, hogy ez az óvári nyomtatvány miként került Debrecenbe s innen Erdélybe? A nyomtatvány debreceni előfordulásából csak arra következtethetünk, hogy Huszár Gál meglehetősen sok példányban nyomtatta ki ezt az alapvető reformatori művet.

¹³ Wohnitzky Zekariás óvári kapitányhoz írt császári rendelet másolata a bécsi Allami Levéltárban van, magához Huszár Gálhoz írt rendelet azonban nem található — említi Ráth Gy.: *Bullinger Henrik és a magyar reformáció*. (Irodalomtörténeti Közlemények. 1896. 58 l.)

¹⁴ Sz. K. I. 39. Ismerteti Toldy F.: *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*. Pest, 1870. 4—13 l., Ua.: *Magyar költők élete*. Pest, 1870. I. k. 49 l. Egyetlen példánya gr. Apponyi Sándor könyvtárában volt, innen Ráth György könyvtárába került s így tovább.

¹⁵ Szövege megtalálható pl. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. Bp., 1951. I. k. I. rész. 207—219 l.

¹⁶ Gyalui Farkas: *Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon*. I. Huszár Gál ismeretlen nyomtatványa. (Magyar Könyvszemle. 1902. 61—72 l.)

¹⁷ Sz. K. I. 46 és 48.

A gondos kiáztatás után kiderült, hogy a kis 8° alakú mű 45 levélből állt — ebből a terjedelemből sajnos csak 33 levél került elő. Érdekes, hogy egyes levelek (A2, 3., D és F ívek egy-két levele) duplán is előkerültek — íme ismét egy bizonyíték arra, hogy sok példányban készült ez a nyomtatvány. Sajnos a címlap nincs meg, a mű végén levő fejcím után kapta az Institutio címet, az eredeti címét pedig Huszár Gálnak 1560 elején a kassai gyülekezethez írt leveléből ismerjük. Viszont nyereség, hogy megvan a mű előszava Óvárról 1559 november 15-ről keletve és a mű vége.

Az Institutio ugyanazzal az antikva típussal nyomtatott, mint a többi óvári nyomtatvány — az ajánlás nagy C betű iniciáléja ugyanaz a stílusú, mint az „Igaz Papsagnac Tiköre” iniciáléja. Ismerjük a rendkívül erős osztrák papír vízjegyét; egy vastag p betű, felette címerpajzsban országalma kettős kereszttel.¹⁸ Briquet szerint ezt a vízjelt egy klagenfurti papírmalom használta.¹⁹ A papír eredete kizárja annak feltevést, hogy Huszár Gál sebtében Debrecenben ismét kinyomtatta volna ezt a művet.

Az ajánlólevél bizonyága szerint Huszár Gál ezt a nyomtatványát Pfauser (Fauscher) János Sebestyénnek, Miksa király udvari lelkészének ajánlja, aki a vérszomjas Róma csatlósainak gúnyolódásai között nemcsak Ausztriában szervez egyházakat a legnagyobb gonddal és éberséggel Krisztusnak, hanem a nagyon porbasújtott Magyarországon is magasra emeli Krisztus zászlaját. Az ajánlásból azt is megtudjuk, hogy ez a nyomtatvány Bullinger Henrik egyik reformátori műve, melyet 1551-ben írásban küldött Magyarországra. Ez az alapvető mű, mely a keresztény hit magyarázatát adja, csaknem egy évtizedig kéziratban volt ismeretes hazánkban; most adta ki Huszár Gál először nyomtatásban. Valószínű, hogy Bullinger ezt a művét Fejértóy János magyar kancelláriai titkár 1551 március 26-án kelt levélbeli kérésére írta ez év júniusában;²⁰ ezt a művet köszönhette meg Fejértóy Bécsből 1551 október 10-én.²¹

Ugyancsak 1559-ben Kolozsváron, valószínűleg a Heltai nyomdából jelent meg egy mű Libellus epistolris címen.²² Ez a Libellus voltaképpen nem egyéb, mint Huszár Gál Institutiojának egy másik kiadása. A két mű szövege nagyjában egyező, noha van jelentős eltérés is köztük — így pl. a befejezések. Huszár Gál nyomtatványában a dátum „Date Tigurij in mense Iunio. Anno Domini 1551.”, a kolozsvári nyomtatvány dátuma „Date Tiguri in Helvetia. Anno Domini 1559”. Mi az oka ennek a kettősségnek? Huszár Gál nyomtatványa — támaszkodva Fejértóy levelére — a helyes dátum és kétségtelenül ez az editio princeps. A kolozsvári nyomtatvány dátuma szedési tévedés, vagy egy ilyen dátumú kézirat alapján készült.

Huszár Gált óvári nyomdászkodásában, mint korrektor, segítette Bornemisza Péter, akit reformátori tevékenysége miatt 1559 augusztus 28-án elűztek Bécsből. A szegény diák alighanem Fauscher ajánlatára kereste fel Huszár Gált Óváron és húzódott meg nála.²³

Huszár Gál óvári tevékenysége azzal az ígérettel zárul — 1560 január 10-én írt levelében, melyhez az Institutio 4 nyomtatott példányát mellékelí —, hogy ha majd átköltözik Kassára, több ilyen újdonságokat ad egyházának.²⁴

II. Huszár Gál kassai nyomtatványa

1560 március 20-án foglalta el Huszár Gál kassai állását. Az óvári sok zaklatás után békés napok köszöntöttek rá, azonban október elején Zay Ferenc kassai kapi-

¹⁸ A vízjel képe látható Gyalui F. idézett cikke 72. lapján.

¹⁹ Briquet, C. M.: *Les filigranes*. Leipzig, 1923. A 3. kötetben 8827 sz. alatt látható a vízjel képe.

²⁰ Erdős Károly: *Bullinger Henrik és Fejértóy János levelezése*. Debrecen, 1913. 9—10 l.

²¹ Erdős K.: *Im*. 11 l.

²² Sz. K. II. 80.

²³ Schulek T.: *Im*. 19—20., 45 l.

²⁴ Ráth Gy.: *Két kassai plebánus a XVI. században*. (Századok. 1895. 31 l.) Az említett levél ma már nem található sehhol.

tány Verancsics Antal egri érsek, illetve a császár utasítására váratlanul elfogatta és börtönbe záratta.

A nyugalmas kassai időkből látszólag nem maradt ránk Huszár Gál nyomdájának egyetlen terméke sem. Ez a tény azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Huszár Gál itt is nyomtatott. „Keresztényi Eneke” címen 1602-ben jelent meg egy énekeskönyv²⁵ Debrecenben, melynek előszavában Szilvásújfalvi Anderko Imre, debreceni lelkész, áttekintést ad az eddigi énekeskönyvekről s felsorolásában említi, hogy Huszár Gál ezelőtt 40 évvel egy énekeskönyvet adott ki Méliusznak dedikálva. Szabó Károly elfogadja ezt az adatot 1560-ra kijavítva, s az énekeskönyvet debreceni nyomtatványnak tartja.²⁶ Szilvásújfalvi adatában nincs okunk kételkedni, legfeljebb valóban az időpontot kell kijavítani 1560-ra, ebben az esetben azonban nem Debrecenben kell keresni a nyomtatás helyét, hanem Kassán.

Óvárra nem gondolhatunk több ok miatt, ellenben Kassa tekintetbe jöhet minden akadály nélkül. Mikor átköltözött Huszár Gál Kassára, a drága pénzen vásárolt nyomdáját magával vitte — tehát dolgozhatott. Ide mutat ígérete is — újdonsággal akar szolgálni Kassán egyházának s ez az újdonság egy énekeskönyv (sajnos nem ismerünk belőle egy darabot sem), amire legnagyobb szükség van az egyházi életben.

Huszár Gál kb. 6 hónapig békében élt Kassán, s ez idő alatt egy kisebbszerű énekeskönyvet minden nehézség nélkül elkészíthetett. A Méliusznak szóló ajánlás sem akadály kassai viszonylatban, mert Méliusz ebben az időben már híres ember s a két város (Kassa—Debrecen) közt élénk kereskedelmi kapcsolat volt s így Huszár Gál hírből ismerhette Méliuszt, kinek ajánlotta is énekeskönyvét.

Az érvek alapján elfogadhatjuk az énekeskönyv kassai eredetét. Óváron ellenzései zaklatása miatt már forró volt a talaj a lába alatt, s ilyen körülmények közt nem igen volt nyugalma a nyomtatáshoz; különben is idejét és figyelmét felesége lebetegedése és a Kassára való kerülése kötötte le.

III. Huszár Gál debreceni nyomtatványai

Huszár Gált kassai hívei, Bornemisza Péter közreműködésével, 1560 december 27-én a börtönből ügyesen kiszabadították²⁷ s miután egy pár napig a városban rejtgették, alkalmas időben, 1561 első napjaiban kilopták a falakkal körülvett városból és elmenekítették Debrecenbe.

1541 óta az erdélyi fejedelemség oltalma alatt álló Debrecen a XVI. század elején hirtelen virágzásnak indult és nemsokára a Tiszántúl legjelentősebb helye lesz. Ide, a szabadság városába menekült Huszár Gál, ahol nem kellett félnie Ferdinánd császártól és Oláh Miklós haragjától.

Debrecen szellemi vezetője, Méliusz Juhász Péter, aki ebben az időben vívja kemény harcát a katolicizmus és unitarizmus ellen, örömmel fogadja az üldözött lelkészt, a szakképzett nyomdászt. Méliusz, aki irodalmi téren is működött, szükségét érezte a nyomdának — de jó volna Debrecenben is felállítani egy nyomdát, mert így kéziratait nem kellene a távoli Kolozsvárra küldeni. A város vezetősége is átérezte a nyomda jelentőségét, szükségességét s íme most itt a kedvező alkalom.

Huszár Gált nem kellett sokat biztatni, amint kassai hívei segítségével megkapta nyomdáját, rögtön felállítja sajtóját, valószínűleg Méliusz házában²⁸ és 1561 tavaszán munkához lát.

Örök rejtély marad, hogy miként jutott Huszár Gál nyomdájához. Ezt a kér-

²⁵ Sz. K. I. 376.

²⁶ Sz. K. I. 40. Debreceni nyomtatványnak tartja az énekeskönyvet pl. S. Szabó József: *Az irodalmi műveltség kezdete Debrecenben...* (Debreceni Képes Kalendárium. 1937. 45 l.), Horváth J.: I. m. 266 l.

²⁷ Schulek T.: *Im.* 19—20 l.

²⁸ Zoltai Lajos: *A városi nyomda régi helyiségei. Hol voltak a typographia házak?* (Debreceni Képes Kalendárium. 1934.)

dést-bizzuk az ügyes kassaiakra, akik annak idején (1533-ban) Dévai Bíró Mátyást is ügyesen kiszabadították bécsi börtönéből,²⁹ most pedig Huszár Gált — ezeknek az embereknek nem probléma a Kassán maradt nyomdát Huszár Gál után vinni Debrecenbe. A XVI. századi nyomda felszerelése különösen is igen egyszerű volt. Legfőbb kelléke a patrica, matrica és az öntőkészülék; ez kis helyen is elfért a néhány fontnyi kész betűvel és egy pár darab disszel — a faalkatrészt egy ügyes ács bárhol elkészíthette.

Első debreceni nyomtatványa Méliusznak „A Szent Pal Apostol levelenec, melylyet a Colossabelieknek irt, predicacio szerent valo magyarazattyá” című műve³⁰ 1561-ből. A 8° nagyságú nyomtatványban megtalálható Huszár Gál jellegzetes z, g és német sz betűje — ez azt bizonyítja, hogy azzal a készlettel dolgozott Debrecenben is, amellyel Óváron nyomtatott. A címlapon nincs semmi impressum adat; lehet, hogy a mű végén álltak ezek az adatok, azonban ránkmaradt egyetlen példány³¹ is a végén csonka. Az előszóban Méliusz e munkáját „a Döbrötzöni Tanacznak” ajánlotta s ebből arra lehet következtetni XVI. századi általános szokás szerint, hogy a patronus a városi tanács volt, vagyis a könyv a városi tanács támogatásával jelent meg.³² Az ajánlás dátuma Pünkösöd havának (május) elseje, a könyv azonban később jelenhetett meg, mert Sambucus János híres magyar humanista orvostudós könyvtárának jegyzékében 480 sorszám alatt említve találjuk Méliusz e művét 1561 Szent Jakab havából (július) keltezve.³³ Nyilvánvaló, hogy ez az adat egy teljesen ép példány kolofonjából való.

A könyv címlapján, a cím és a bibliai idézet közt egy embléma (nyomdászjel) látható — felhőből kinyúló két kéz egy horgonyt tart, melynek nyele T betű alakra van kiképezve s erre egy kígyó csavarodik.³⁴ Egy időben a híres baseli Frobenius nyomdászjel utánzatának tartották Huszár Gál nyomdászjelét, ma már tisztázott kérdés, hogy ezt a jelet Jean Crespin és Eustache Vignon genfi nyomdászok használták s a svájci érdekeltségű Hoffhalter utánozta és Huszár Gál nyomda felszerelésével együtt vásárolta tőle.³⁵

Még ebben az évben Méliusznak egy másik művét is — A Christus Közbe Iarasarol Valo Predicacioc³⁶ — kinyomtatta. A címlap hátuljára nyomott ajánlás 1561 október 1-ről van keltezve s „A Magyar Orszagi kereskedő és aros nepeknek” szól, akik a reformáció terjedésében nagy szerepet játszottak. Antikva betűkkel szedett címlapját 94x21 mm nagyságú fametszet ékesíti. Maga a könyv 28 számozatlan levélből áll, oldalanként 23 sorral. A szöveg szintén antikva szedés, az oldalcímek azonban kurzív betűsek. A címlapon az impressum adataiban megtaláljuk a helyet és évet „Döbrötzönben nyomtatac MDLXI”, azonban a nyomdász itt sem nevezi meg magát.³⁷

1562-ből több debreceni nyomtatványt ismerünk, azonban ezek nem mind Huszár Gál művei. Egészen biztos, hogy Huszár Gál nyomtatványa „Az Aran Tamas

²⁹ Bunyitai V.: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp., 1902—1912. 2. k. 269 l., Révész Kálmán: Dévai Bíró Mátyás kétrendbeli fogsága. (Prot. Szemle. 1905.)*

³⁰ Sz. K. I. 47.

³¹ Az Erdélyi Múzeum Könyvtárában található. Betűhű másolata Incze Gábor szerkesztésében „A reformáció és ellenreformáció egyházi írói” című sorozatban. Bp., 1937. 7. sz.

³² Csűrös F.: *Im. 24 l.*

³³ Gulyás P.: *Im. 262 l. 4. jegyzet.*

³⁴ A nyomdászjel képe megtalálható Csűrös F.: *I. m. 23 l., Gulyás P.: I. m. 117 l.*

³⁵ Ötvös János: *Huszár Gál nyomdászjele. (Egyháztörténet. 1958. 2—3. sz.)* Schulek Tibor teljes átvételnek tartja a nyomdászjelt s azt a következtetést vonja le, hogy Huszár Gál Genfben tanulhatta a nyomdászat mesterségét. (I. m. 45 l.)

³⁶ Sz. K. I. 46.

³⁷ A nyomtatványt először Szabó Károly ismertette az Erdélyi Múzeum Évkönyvében (V. évf. 39—40 l.) Rónay Jácint által adományozott példány alapján. A mű egyébként megvan a Széchenyi Könyvtárban is Jankovics gyűjteményéből.

hamis es eretnec tevelgesinek... hamissitási...” című, Méliusz által írt mű.³⁸ Az előszót maga Huszár Gál írta, Enyingi Török Jánosnak és Ferencnek ajánlva ilyen dátummal „Debretzönben irtam 1562 esztendőben Februariusnak 14 napian Huszar Gal a Cassai Lelki pasztor. Exul.”. Az unitárius Arany Tamás elleni hitvita 1561 december 13-án fejeződött be,³⁹ az előszó dátuma pedig 1562 február 14; így tehát a mű a közben levő két hónap alatt készült el.

A 4° alakú, 156 lap terjedelmű mű nyomdászati lag a következı érdekességeket mutatja: a mű szövege ugyanazzal a típussal van szedve, mint a többi eddigi nyomtatványok, az előszó betűi azonban kisebbek (90x150 mm nagyságú tükörre 34 sor fér fel) és más típusúak. Az oldalcím kurzív nagybetűs, tele sok hibával, a lapszámozás is többször hibás — így pl. 18-ról 20-ra ugrik, a 129. lapszám helyesen 126 s az utolsó lapon 152 szám helyett 156 volna a helyes lapszámozás. A címlapon az impressum felett egy 74x20 mm nagyságú fametszet áll — virágos alapon mezítenen férfi és nő ADAM—HEVA felíráttal egy medalliont tartanak kezökben.⁴⁰ A könyv végén a F/I-NI/Szó után, a már ismert nyomdászjel látható. Az egyes cáfoló tételek élén vonaldiszes iniciálék (A, E, H, I, M, N, S, V) állnak. A külsőből arra lehet következtetni, hogy Huszár Gál különösen ki akart tenni e művével,⁴¹ azonban a festékezés és nyomás egyenletessége nem valami jól sikerült — bátran megállapíthatjuk, hogy óvári nyomtatványai szebbek.

Ugyancsak Huszár Gál nyomtatványának kell tartanunk 1562-ből nagy részében a Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita... és Confessio ecclesiae Debreciensis de praecipuis articulis... című latin művet.⁴² A két mű voltaképpen egy nyomtatvány két eltérő címlappal és ajánlással. A Confessio catholica, vagy Egervölgyi hitvallás,⁴³ címlapja hátulján az Egyervölgyi gyülekezetek 1562 február 6-án kelt s I. Ferdinánd császárhoz és Miksa főherceghez intézett ajánlólevele olvasható; a Confessio ecclesiae Debreciensis címlapja hátulján pedig Szegedi Gergely és Méliusz Péter augusztus 27-én kelt s Németi Ferenchez intézett ajánlólevele áll. Az utána következő 2. jelzés nélküli ív már mind a két példányban azonos. A tulajdonképpeni mű a B ívjelű lapon kezdődik mind a két nyomtatványnál.⁴⁴

Ha összehasonlítjuk az első jelzés nélküli íveket mind a két mű többi részével, meglehetősen pontatlan, de mégis elfogadható munkának találhatjuk a nyomtatványokat. A pontatlanság oka a sürgetés — Huszár Gált erősen sürgették az egervölgyiek, mert nyakukon volt a császári kiküldött, Méliusz is állandóan zaklathatta, továbbá a török is fenyegette a várost s ezek a zavaró körülmények már kezdetben rányomták bélyegüket a műre — pl. a megkopott betűket újra kellett volna öntenie, ehhez a munkához azonban nem volt ideje, nyugalma, esetleg ölomja sem.

A kezdeti munkálatokon kívül (szedés, tördelés, számítás) Huszár Gálnak többé nincs semmi köze a műhöz, mert 1562 nyarán (augusztus végén) elhagyta Debrecen-t. Sokan talányosnak tartják Huszár Gál távozását. Gulyás Pál pl. azzal magyarázza, hogy a Confessio hibás nyomása miatt összeveszett az ingerlékeny és erőszakos Méliusszal és ezért hagyta el a várost.⁴⁵ Ezzel szemben semmi jelét nem találjuk Huszár Gál életében a haragnak, sőt később is emlékezik Méliuszra, mikor énekes-

³⁸ Sz. K. I. 48.

³⁹ Révész Imre: *Debrecen lelki válsága*. Bp., 1936. 15 l.

⁴⁰ Ez a dísz a sárvári nyomdából került Huszár Gálhoz. Első alkalommal Sylvester Grammatikája címlapján fordul elő 1539-ben. (Gulyás P.: *I. m.* 60. lapon 50. kép és XXXIII. táblán 2. kép., Fitz J.: *I. m.* 22 l., Schulek T.: *I. m.* 52 l.)

⁴¹ Könyvészetileg először Jankovics M. ismertette a Tudományos Gyűjtemény 1829. VI. k. 36. lapján, majd Szabó Károly a Századok 1867. évfolyamában 150—151. lapon.

⁴² Sz. K. II. 85 és 86.

⁴³ Révész Imre: *A debrecen-egervölgyi hitvallás és a Tridentinum*. Bp., 1934.

⁴⁴ A hitvallás latin szövegét közli Müller, E. F.: *Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*. Leipzig, 1903. 265—376 l., magyarul Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp., 1882. 59 és köv. l.

⁴⁵ Gulyás P.: *I. m.* 116 l.

könyvébe (1574) felveszi Méliusz énekeit. Távozásának oka vagy a töröktől való félelem, de még inkább a reformátori tűz, amely állandóan hajtotta. Itt Debrecenben — meglátása szerint — minden biztosan halad Méliusz vezetése mellett, megyen tehát olyan helyre, ahol szükség lehet tehetségére — így került Komáromba, egykori lakhelye közelébe.

Huszár Gál távozása meglátszik a készülő művön; a jelzésnélküli 2. ív, melyen Méliusz és társainak az olvasóhoz intézett sorai, Stephanus Theanius üdvözlő verse és Czegléd György bíráló sorai olvashatók, rendkívül primitív nyomás — olyan mint egy piszkos kefelevonat. Semmiképpen sem származik Huszár Gáltól; ez valóban járatlan idegen kéz műve. Ha figyelmesen vizsgáljuk az ismert példányokat, azt kell mondanunk, hogy a mű befejezése sem Huszár Gáltól való, mert a könyv vége is éppen olyan gyenge nyomás, mint a 2. jelzésnélküli ív. Méliusz és Czegléd észrevétele (a nyomtató járatlan és gondatlan) és bírálata erre a munkára vonatkozik és nem Huszár Gált érinti.

A 4° alakú, 19° számozatlan levél terjedelmű mű antikva szedés, az oldalcímek (magyarázatok, bibliai helyek) kurzív betűsek. A 2. jelzésnélküli ív végén 3 záródísz van (ez eddig ismeretlen), a tulajdonképpeni mű egy vonaldíszes V iniciáléval kezdődik. A Confessio catholica első íve egy nagy, hibás peremű, E iniciáléval kezdődik s egy fekete alapú vignettával zárul. Ezek később is előfordulnak Bornemisza nyomtatványaiban s ebből arra kell következtetnünk, hogy a mű elejét valóban Huszár Gál csinálta. A könyv papírja kevert (vastag, vékony, erős, foszlós) és általában 3 vízjelű. A leggyakrabban előforduló vízjel (pajzsban három korona) Briquet szerint magyarországi eredetű — Varasdon és Sárosban gyártottak ilyen vízjelű papírt,⁴⁶ azonban található közte olasz (horgony vízjeles) és osztrák (vastag p betűs) papír is.

Csűrös Ferenc 1562-ből Huszár Gál művének tartja még Méliusz: Catechismus⁴⁷ és Méliusz: A kísértet és a bűnös ember párbeszéde⁴⁸... című művét,⁴⁹ ezek azonban nem Huszár Gál művei, mert ő ekkor már a csalóközi csajkások közt hirdeti az evangéliomot.

Huszár Gál Debrecenből való távozásával kapcsolatban felmerül a kérdés: a nyomdával mi lett? Mivel békés körülmények közt hagyta el a várost, a nyomdát, mint saját tulajdonát, jelentős részében magával vitte. A sajtóhoz szükséges gerendákat itt hagyta, mivel azokat bárhol meg lehetett csináltatni. Ugyancsak itt hagyta saját betűit, sőt a matricáit is, mert megvoltak a patricái, amelyekről matricákat akárhol és akármikor csinálhatott — ez a magyarázata annak, hogy Huszár Gál típusai miért fordulnak elő később is debreceni nyomtatványokban. Debrecen városa annyira megszokta, megszerette a nyomdát, hogy a hátramaradó készletet, felszerelést a magáénak tekintette s Huszár távoztával rögtön gondoskodott más nyomdászról, hogy a munka megszakítás nélkül tovább menjen. Huszár Gál utóda Török Mihály, a kopott betűket beolvasztotta s a matricák alapján újraöntötte azokat. Ez a magyarázata annak, hogy Huszár Gál típusai miért olyan tiszták ismét.

Megismerve Huszár Gál debreceni nyomtatványait, debreceni működését, próbáljunk feleletet adni a kérdésre: hogyan méltányolta a magyar, közelebbről a debreceni közvélemény Huszár Gál működését? Huszár Gál debreceni működéséről sokáig nem tudtak semmit. Bod Péter szerint az első debreceni nyomtatvány Méliusz: Valogatot praedikatioc a prophetac es apostoloc irasabol... fő innepekre című műve,⁵⁰ melyet 1563-ban Török Mihály nyomtatott.⁵¹ Kulini Nagy Benő Hoffhaltert tartja az első debreceni nyomdásznak.⁵² Ezt állítja Szűcs István is Debrecen törté-

⁴⁶ Briquet. C. M.: I. m. I. k. No 1188.

⁴⁷ Sz. K. I. 49.

⁴⁸ Sz. K. I. 50.

⁴⁹ Csűrös F.: I. m. 26 l.

⁵⁰ Sz. K. I. 54.

⁵¹ Bod P.: *Erdélyi Féniks*. Nagyenyed, 1767. 33—34 l.

⁵² Kulini Nagy Benő: *Csokonai album*. Debrecen, 1861. 250 l.

netéről írt művében.⁵³ Vajon miért volt ez a nagy tájékozatlanság ebben a kérdésben, hiszen pl. Szűcs István levéltári adatok alapján dolgozott. A felelet igen egyszerű — ebben az időben még nem indult meg a régi magyar nyomtatványok országos feldolgozása; Huszár Gál művei még ismeretlenül lappangtak. Különben is a debreceni nyomdára vonatkozó feljegyzések 1560—1562 közti időből valamilyen módon elvesztek a városi levéltárból. Ennek tulajdonítható, hogy 1823 május 20-án a városi tanácshoz beterjesztett bizottsági jelentésben Huszár Gál neve sehol sem szerepel, ellenben 1563-tól Török Mihály nevével találkozunk, mint első debreceni nyomdász-szal. Huszár Gál debreceni tartózkodásának egyetlen írott bizonyítéka az az okmány, melyben 1561 december 13-án Arany Tamás visszavonja unitárius tanait — a tanuk közt Méliusz után ott szerepel „Gál pap” neve is.⁵⁴

Szabó Károly érdeme, hogy Huszár Gál nevét Debrecennel kapcsolatban kibányásztta a feledésből — első hiteles debreceni nyomtatványának (1561-ből) Méliusz: A Christus Közbe Iarasarol Valo Predicacioc című művét tartván. Révész Imre a debreceni nyomda keletkezéséről és első idejéről írt tanulmányában határozottan az 1561. esztendőöt jelöli meg a debreceni nyomda alapításául Huszár Gál személyével kapcsolatban.⁵⁵ Ma már általánosan elfogadott vélemény: a debreceni nyomdát Huszár Gál alapította 1561-ben. Ezzel a megállapítással Huszár Gál érdeme is elismertést nyert.

IV. Huszár Gál komjátí nyomtatványai

A Debrecenből eltávozott Huszár Gállal, mint nyomdásszal 1573-ban találko-zunk a Nyitra megyei Komjátiban. Itt kezdte el nyomtatni Bornemisza Péter: Első része az Evangeliomokból es az Epistolakból valo tanuságoknak... című művét.⁵⁶ A 4° alakú, 15 számozatlan és 460 (illetve 461) számozott levélből álló mű két részre-cszik — az első 239 római, a többi arab számozású; az első részben 26 sor van a szedéstükrében, a másodikban azonban 25 sor található, mivel más típussal van szedve. A kettősség magyarázatát adja a kolofon, melyszerint a mű nyomása Kom-játiban kezdődött és Nnn ívtől Semptén fejeződött be. Nem ismerjük az átköltözés-ekát; lehetséges, hogy a nagy távolság, vagy Huszár Gál lassúsága miatt vitte át Bornemisza műve nyomtatását Semptére. A legvalószínűbb ok azonban az, hogy ekkorára már Bornemisza berendezte Semptén a saját nyomdáját. Erre mutat az a tény is, hogy Huszár Gál nyomdai felszerelésének egy kis részét átadta Bornemisza-nak — így pl. vonaldíszes iniciálékát (jellegzetes ezek közt a hibás peremű E iniciálé), a Confessio catholica 4b levelén látható vigneta ismét előfordul Bornemisza pre-dikációi 2. kötete 478a levelén, az Aran Tamás címlapját díszítő ADAM—HEVA metszet a pradiációk 3. kötetében kétszer is előfordul.⁵⁷ Ez a tény nemcsak a két ember barátságát igazolja, hanem bizonyítja azt is, hogy Huszár Gál a saját felsze-relése tekintélyes részét Debrecenből magával vitte.

A következő évben kinyomtatja „A keresztyeni gyülekezetben valo Isteni diczi-

⁵³ Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város története*. Debrecen, 1871—1872. II. k. 556 l.

⁵⁴ Az eredeti okmány a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található. Közlve Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1873. 49—50 l.

⁵⁵ Révész Imre: *A debreceni nyomdászat első korszakáról*. (Nyomdász Emlék-könyv) Debrecen, 1874.

⁵⁶ Sz. K. I. 95.

⁵⁷ Amit annak idején Huszár Gál számára szerzett a sárvári nyomda díszel-közül, azokat most ő kapta meg.

reték és Imadságoc” című művét ⁵⁸ 1574 október 6 dátummal. Huszár Gál reformátori és nyomdász működésének ez az énekeskönyv a koronája. A mű egyetlen teljes példányát (az eperjesi kollégiumi könyvtárban volt) könyvészetileg Flórián Jakab ismertette.⁵⁹ A 4° alakú mű 8 számozatlan és 347 számozott levélből áll. Ez a meghatározás azonban téves, mert a nyomdász 339 lapszám után 330. számra ugrott vissza s így a kötet összesen 365 levélből áll. Dezsi Lajos szerint⁶⁰ még ennél is terjedelmesebb volt — ugyanis a mű végén ez áll: „A Psalmusokból es a regi szenteknek egyeb könyörgesiből valo több isteni Diczereteket, Istennek kegyelmes segítségével e könywnec masodic reszeben adgyuc ki”. Sokáig ezt meg nem valósult ígéretnek tartották, újabban azonban a Széchenyi Könyvtárban előkerült egy olyan példány, amelyben a második részből is található töredék.

A példányról megállapítható, hogy ez a mű Huszár Gál legszebb alkotása — a címlapon ott díszlik a már ismert nyomdászjel, az imák 20, az énekek 10 sorosak; a szöveg antikvával szedett, a liturgikus magyarázatok kurzívok. A szöveget sok mûfíciálé díszíti (3 nagyságúak) és kétféle fejléct is használ. A mű érdekességét növeli, hogy kották elhelyezésére szükséges vonalakat gondolatjelekből rakta össze.⁶¹ Huszár Gál ezzel a művével, mint nyomdász végleg eltűnik szemünk elől.

Ezek után, ha visszatekintünk Huszár Gál nyomdász működésére, megállapíthatjuk, hogy korának jellegzetes vándornyomdásza. Mint reformátor a lelkek pásztora volt, aki nemcsak táplálta, hanem sokszor élete kockáztatásával is oltalmazta Krisztus nyáját. Mint nyomdász nem volt ugyan olyan nagy, mint pl. Honter János, vagy mint Heltai Gáspár, kisebb tehetségével, szerényebb anyagi erejével mégis a magyar művelődést, tudományt szolgálta. Érdemei elismerésül Debrecenben szobor hirdeti emlékét a Kossuth Lajos tudományegyetem előtti téren. Remélhetőleg a 400 éves évforduló alkalmával Debrecen város országos jellegű ünnepséggel adózik majd Huszár Gál emlékének.

Ötvös János

⁵⁸ Sz. K. I. 332. Sztripszky 1808.

⁵⁹ Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához. (Magyar Könyvszemle. 1881. 246—247.) Behatóan ismertette Szathmáry József: A református templomi énekeskönyv története. (Prot. Szemle. 1892. 324—347 és 446—488 l.) Payr Sándor szerint Kövesden (Sopron megye) még 1631-ben is megvolt az énekeskönyv egy szakadozott példánya. (A dunántúli ev. egyházkerület története. Sopron, 1924. 788 l.) Szabó Károly által említett akadémiai példány téves meghatározású, mert nem Huszár Gál, hanem Szegedi Gergely énekeskönyve — Hellebrand Árpád: *Akadémiai Értesítő*. Bp., 1893. 48—51 l., Szilády Áron: *Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből*. Bp., 1893., Erdélyi Pál: *Enekeskönyveink a XVI. és XVII. században*. Bp., 1898. 29 l.

⁶⁰ Régi Magyar Költők Tára. VII. 359 l.

⁶¹ Az énekeskönyv egyik lapjának képe Gulyás P.: I. m. XXXIV. tábla 1. képen látható.

A kunmadarasi református egyház legrégebb pecsétje

A kunmadarasi református gyülekezetnek majdnem 250 esztendőös pecsétjét őrizük ma is levéltári okleveleinken. Vörös pecsétviaszon jól látható minden részlete. Első pillantásra megállapítható, hogy SIGILL PAROCHIALE. IN. ECCL. HC. MADARAS köriraton kívül semmi más egyházi motívum nincs rajta. Kéi szemben álló, repülni készülő madár két egymásba tekeredő kígyót fog közre. Alattuk mezőt jelentő rovátkás földcsíks terpeszkedik az 1716-os évszám jelzésen, felettük pedig 5-ágú korona von sátrat, melynek középső ága az ősi ékirás madár jelét őrzi. A madarak és kígyók feje feletti ürt a koronáig 5 pont tölti ki.

A pecsét értéke abban van, hogy ősvallási és ösközösségi jelentést őrzött meg számunkra. Minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy keletről hozott *ősvallási hagyományok* öröksége domborodik ki rajta. Ma már nem ismerhető fel a madarak fajtája, mert sematikus madarat ábrázol a kép, de

vallástörténeti, mythológiai s néprajzi kutatások egyöntetű véleménye az, hogy a madár lélekszimbólum. A lelkek madár alakban szállnak át a túlvilágra — gondolták az ősök — s ezért halotti fejfákra madarat faragtak. A táltosok, sámánok, javasok ruházatán is gyakran madár képét ábrázolták ki. Ob melléki rokonaink talán még ma is madaras díszítésű ruhákat viselnek, melyen a madarak párosával állnak. Még a tetoválások nagyrészét is madarábrával végezték. E madarábrák azonban csak az idők folyamán váltak sematikusá. Ősi jelentésükben határozott megkülönböztetéssel szerepeltek. Legősibb lélekszimbólum a *búvárkacsa* volt, mely a víz alatt és az égből egyaránt otthonos madár. A Kalevala szerint hozzáfűződik a teremtmónda' eredete. A keleti török-tatár népek, hihetőleg babiloni forrásból merítve apáról fiúra szintén mesélték, hogy Isten a búvárkacsát küldte a tenger fenekére, hogy a víz tetejére földet hozzon az ember számára. A madarasi pecsét koronáján levő ékirásos madárjel némileg igazolja is a sumér eredetet.¹ Másik szentmadár a *lúd* volt, mely a Világügyelő Arany Fejedelem feleségének ábrázolását jelentette.² A kacsza és a lúd szimbóluma tehát a teremtetéstörténet ősi elképzelését őrzi meg. Kunmadarassal szomszédos Tiszaórs pecsétjében szereplő madár egyik lábán tart is egy gömböt, sőt Madarasnak 1845-ből származó községi pecsétjén mintha lúd, esetleg daru lenne látható, lábán szintén gömböt tartva. A harmadik madár, melynek ősi

¹ Pákozdy László Márton: *Sumérok*. Élet és Tud. XIII. évf. 30. sz.

² Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet*. II. kötet 259. old.

jelentése az Ob folyó környékéről vándorolt őseinkkel: a *hattyú*. Ő volt az Ob folyó szelleme.³ De gyakori szimbóluma az emberi szellem ábrázolásának is. Kazán város fejedelme pl. hattyú képében szállt dél felé. Egy 18. század elejéről származó madarasi boszorkányperben pedig a lúd szerepelt anamorphosis jelentéssel.⁴

A pecsétkészítés idején Kúnmadaras halászfalu volt s így érthető, hogy a *kigyó* is belekerült címerükbe. A halásznép életében ugyanis a keleti vallásos kigyó-kultusz domináló jelleggel bírt. A kigyók hajlékonyságukkal, némaságukkal a madarakhoz hasonlóan szintén alkalmasak voltak a testtelen lélek kifejezésére. Azt tartották róluk, hogy bennük az ősök szelleme lakozik. Eredetileg nem a gonoszság megtestesítőjének gondolták. Hozzáfűzték a kutak, források vizének megtisztítását. A Nagykúnságon itt-ott a kapufélfák felett még ma is látható a kigyószerűen fűrészelt, vagy taragott kapudísz, mely a kigyókultusz késői maradványát őrzi.⁵ A XIX. század első feléből származó, kúnmadarasi helyi családi feljegyzésben Bujáki Gábor írta le, hogy a Nagyrét halászó vizében, a Zöldeben 1807-ben megbirkózott egy roppant nagy, óriás sárkánykigyóval.⁶ A kigyót a népies szövegek vogul-osztyák változatai szent állatnak nevezik. Az obi ugorok azt tartották róla, hogy benne Isten, azaz menkw lakozik, megölni sem volt szabad.⁷ A keresztyénség elterjedésének hatása alatt az egyházi pecsétből a kigyó lassan kiszorult, mert a gonoszság szimbólumává lett. Azonban a madarasi első pecsét készítésekor a török idők bujdosásai alatt megőrzött ősi jelet használták fel az úratelepülők. Különböző tudott történelmi tény, hogy e vidék lakói pogányos vallásos szokásaikat még a XV. században is gyakorolták.⁸ A jelenlegi egyházi pecséten már búzakalász-kéve van a kigyók helyén. Az ősi jelentés teljesen elhomályosult. A községi pecsét sem őrizte már a XIX. század végén a kigyó-képet. A két madár helyét pedig egy magános madár váltotta fel, gömböt tartva a lábán.

Az ősvallási, totemisztikus tartalom a madarasi pecsét ábráin a XVI. század folyamán elvesztette a vallási karakter kidomborítását. Az ősi örökséget homályba burkolták a századok. A totemismusnak csak a társadalmi élet közösség alakító vonása maradt meg. Az *ősközösség* 1—1 totemállat köré való tömörülését ábrázolta, a törzsi együvértartozást fejezte ki. A törzs-totemismus azt jelentette, hogy egy egész törzs, közösséget alkotva tömörült egy kiválasztott totemállat köré, melytől leszármazását hangsúlyozta. E totemállat az idők folyamán szimbólummá lett, de a közösséget összetartó ereje címerükben megmaradt. Egy-egy törzsközösségen belül két törzs, sőt több törzs is helyet foglalhat. Ez esetben a törzset összetartó totem maradt mindig a főtotem, mely nevet adott a törzsnek.⁹ Nem csupán hipotézisként állapíthatjuk meg tehát azt, hogy a madarasi pecsét rajza két törzs tömörüléséről tudósít, ahol a vezető szerepet a Madaras nemzetség töltötte be. A Madaras nemzetség törzsfői szerepét külön is igazolja a korona középső ágának madarat ábrázoló ékírási jelzése. Ma már nincs biztos adatunk a két törzs egyesülésének körülményeiről. Egyet azonban a Madaras körül települt községek régi pecsétjeinek rajzából megállapíthatunk. Azt nevezetesen, hogy a jászapáti, kenderesi, tiszai és tiszai községek címerében szintén fellelhető a madár ábra, sőt a Szolnok megyei egyesített címer is őrzi azt. Tudjuk továbbá, hogy a Madaras nemzetség az ősi Aba törzs apátiszállási jász családjának oldalága volt¹⁰ és a nevezett községek területére birtokaik lenyúltak. Elképzelhető, hogy Madaras falu letelepedése körül a XIV. században történt meg a két törzs egyesülése: talán a IV. Béla király által betelepített kolbazzségi kunok és a Madaras nemzetség között, vagy esetleg Thonuz apa utódai és a Madaras nemzetség között.

³ Lükő Gábor: *A magyar lélek formái*. 77. old.

⁴ Szolnoki áll. lt. kúnmadarasi tanácsvégzési jk. III. kötet 36, 52. old.

⁵ Lükő Gábor *i. m.* 48. old.

⁶ Kunmadarason Bathányi u. 3. sz. alatt Bujáki család tulajdonában levő feljegyzések.

⁷ Varga Zsigmond *i. m.* II. kötet 259. old.

⁸ Györffy István: *A kunok megtérése*.

⁹ Varga Zsigmond *i. m.* II. kötet 31. old.

¹⁰ Gyárfás István: *A jászkunok története*. III kötet 58, 62, 125. oklevelek.

De az sem kizárt dolog, hogy oklevelekben a XIV. században még szereplő Vajk kun népe és Alun népe között 1389. ápr. 28-án történt békességekötés megörökítését őrzi a pecsét.¹¹ Nemi támpontot szolgáltat ehhez a feltevéshez az a tény, hogy e két nemzetség megegyezése Madaras határában történt, Fábián és Sebestyén szállások körül lakó kunok táborhelyén.

Madaras régi pecsétje tehát az ősközösség összetartó társadalmi szervezetének kiábrázolása volt, amit Kunmadaras legrégibb határperiratai és község-szervezetéről fennmaradt legrégibb jegyzőkönyvi feljegyzései is kétségtelenül igazolnak. Madaras falu a török idő után is szoros faluközösségben élt, és a faluközösség elnevezésére használt kommunitas kifejezést még a XIX. század elején megtaláljuk. A kommunitas vadász, halászközösséget, legelő és földközösséget jelentett 1745-ig, sőt a faluközösség az állatállományra, gulyákra, nyájakra és kondákra szintén kiterjedt.¹²

A madarasi egyházi pecsétnek végül még az a nevezetessége, hogy a *korabeli községi és bírói pecséttel* — a körirat és térbeli forma kivételével — szinte teljesen megegyezik. Csupán annyi nüanszt vesz rajta észre a szemlélő, hogy a községi pecséten a madarak és kigyók rajza fölötti térben az öt nagyobb ponton kívül még két kisebb pontot is láthatunk.¹³ Jelentésük nyilván az egyház és község szervezeti különbségének jelölésére szolgált. Az egyházi és községi pecsétek *azonossága* beszédes bizonyágtétele a XVIII. századbeli vallásos és állami együtt-élés azonos szabályainak. A faluközösség vallási közösséget is jelentett és az egyház a faluközösség szerves részeként élt s azzal mindenben azonosította magát. Templomot, iskolát, paróchiát a községi épületek bevett módján a faluközösség egyeteme, a kommunitas építette. Az egyházi számadások feletti ellenőrzést a senátorok gyakorolták, akik egyben presbiterek voltak. A falu és egyház közötti kapcsolat késői hagyatéka Kunmadarason — 1950-ig gyakorolt — közös harangozó és tűzór alkalmaztatás és toronyhasználat, valamint annak a község részéről való tatározására vonatkozó hagyományos konkordancia.¹⁴

Kormos László

¹¹ Gyárfás I. i. m. III kötet 56 oklevél, 106, 113. old.

¹² Szolnoki levéltár kunmadarasi anyaga.

¹³ Szolnoki lt. pecsétgyűjteménye.

¹⁴ Kunmadarasi ref. egyh. presb. jegyzőkönyve. 16/1950. sz. hat.

Batthyány Kázmér házassága és áttérése

Gr. Batthyány Kázmér az 1848/49. évi magyar szabadságharc külügyminisztere korának legérdekesebb emberei közé tartozott. Kossuth Lajos közvetlen munkatársa, a szabadságharc cselekvő, eseményeket formáló alakja, — s életrajza még máig sincs megírva. Pedig megérdemelné a nemzetnek tett szolgálatait, hősiessége, önzetlensége és hűsége miatt, s aki erre vállalkoznék, annak nem kellene szégyenkeznie azért, hogy a szabadságharc e vezető személyiségének méltó emléket állít vele. Történtek ugyan már adatgyűjtések Batthyány életrajzához, de a feldolgozás egyelőre még késik.

Batthyány Kázmér 1807. január 4-én született, atyja B. Antal József, anyja Roggendorf grófnő volt. Szülei többnyire Bécsben, Milánóban éltek, s két fiúkat: Gusztávot és Kázmért idgen szellemben nevelték, aminek következtében ezek jobban beszéltek franciául, olaszul, angolul, mint németül, a magyart pedig, annak a népnek nyelvét, amelyhez tartoztak, alig értették.¹

A Batthyány-családnak a reformáció századában sok kapcsolata volt a protestantizmussal. Batthyány Orbán korán a reformációhoz csatlakozott, Boldizsár pedig franciaországi apródoskodása és utazásai után, valószínűleg udvari papjának, a dunántúli ref. egyházkerület első püspökének, Bejtke Istvánnak a hatására reformátussá lett.² Fia, Ferenc is a dunántúli reformátusok odaadó, áldozatkész patrónusa volt. Később Batthyány Adám Pázmány Péter hívogatóira és ígéreteire 1629-ben áttért a katolikus egyházba. Hitéhez hű édesanyja, Lobkovitz Poppel Éva hiába próbálta szeretettel visszatartani, holta napjáig megmaradt katolikusnak.³ Példájára az egész Batthyány-család katolizált, Batthyány Kázmér is ebben a hitben nevelkedett.

Hogy barátainak vezetése nyomán sok évig tartó utazások után mint lett a magyar nemzet ügyének lelkes, önzetlen harcosává, ennek illő kidomborítása világi történészeink tollához méltó feladat. Hazajövele után rokonával, Batthyány Lajossal együtt buzgó híve lesz Kossuthnak és hamarosan vezető szerepet játszik a reformpártban. Amikor a magyar ipar pártolására megalakul a Védegylet, Batthyány Kázmért választják elnökül, s ő büszkén hordja durva gácsi posztóból készült ruháját. A bicskei tagosításnál fennmaradt két jobbágytelkét Vörösmarty Mihálynak ajánlodekkozza, illetőleg 500 forint évjáradékkal váltja ezt meg. Kossuthnak Pest megye követévé való megválasztását súlyos ezer forintokkal támogatja, személyesen is kiáll mellette, élén lovagolva a Kossuth tiszteletére felvonult bandériumnak. A jobbágyfelszabadítás érdekében, a robot és dézsma ellen, mint amelyek „a föld népének lustaságát és erkölcstelenségét” nagy mértékben növelték, tanulmányt írat, erre 200

¹ Batthyány Kázmér életére röviden: Tóth Lőrinc: *Batthyány Kázmér emlékiratai*. (Budapesti Szemle, 1893. 323. sk. II.; Fejes János: *Siklós múltja*. Siklós, 1937. 300. sk. II.)

² Eckhardt Sándor: *Batthyány Boldizsár a francia udvarnál*. (Magyarstudomány, 1943. 37. sk. II.)

³ Iványi Béla: *Pázmány Péter kiadatlan levelei*. (Körmendi Füzetek, Körmend, 1943. 8. I.)

arany pályadíjat tűz ki s a pályadíjnyertesek (Hetényi János református lelkész, I. díj, 100 arany; Királyi Pál író, II. díj, 50 arany és Poeltz Adolf főtí gazdasági titkár, III. díj, 50 arany) munkáit saját költségén nyomtatja ki.⁴

A magyar politikai élet központjában, Pozsonyban, ahol a diéta ideje alatt nemcsak a képviselők, de a mágnások is mind ott vannak családjaikkal, az akkor már több mint 35 éves, de még mindig nőtlen Batthyány Kázmér találkozott gr. Szapáry Antal feleségével, Keglevich Augusztával, akit Széchenyi István naplójában csak „Gusztai grófnő” néven emleget.⁵ Szapáryné, noha már nagy leánya van, szívesen fogadja Batthyány Kázmér udvarlását. Majd az események úgy alakulnak, hogy Szapáry Antal elválik feleségétől. Evégből kimennek Poroszországba, Boroszlóba, ott honosíttatják magukat, s az ottani törvények alapján felbontatják házasságukat. S hogy a szerelmesek itthon megesküdhessenek — mivel még az egyházak kezében van az esketés joga, s a római katolikus egyház a saját Corpus Juris szerint el nem választott feleket nem esketi meg újra, Keglevich Augusztát 1846 november 12-én, Batthyány Kázmér pedig 1847 október 24-én Pesten áttér a református egyházba. Ugyanezen a napon br. Eötvös József és gr. Teleki László bizonyítványt adnak arról, hogy B. Kázmér és K. Augusztá között harmadizig terjedő semmiféle atyafisági vagy sógorsági összeköttetés, amely a közöttük kötendő házasságnak akadályul szolgálna, nem létezik. Ez iratok felmutatása alapján Szentkirályi Móric, Pest vármegy alispánja megadja az engedélyt a dispenzációval való házasságkötésre, s Török Pál pesti református lelkész meg is esketi őket 1847 november 4-én.⁶

Házsságukat a főnemesi társadalom — amely túlnyomó részben római katolikus — nem ismeri el törvényesnek. Széchenyi István is, aki pedig az ellenzékhez tartozik és „Gusztai grófnő” legbizalmasabb köréből való, csak úgy ír róla, mint Batthyány Kázmér „majdnem-feleségéről” (quasi-Frau). A főnemesség intrikál ellenük, bojkottálja őket. S amikor István főherceg-nádor 1848 február 20-án bált ad, erre Batthyány Kázmér — ámbár az országgyűlés legismertebb tagjai közé tartozott — feleségével együtt nem kap meghívót. Az ellenzéki követek erre Zay gróf felhívására kötelezték magukat, hogy szolidaritást vállalva Batthyányékkal, visszaküldik báli meghívóikat. S ez meg is történt. A jurátusok árgus-szemekkel vigyáztak arra — írja bizalmas jelentésében Metternichék rendőrtanácsosa, — hogy valóban mindenki vissza is küldje. Az ellenzék több tagja: Teleki László, Zay és mások azonban elmentek a nádorhoz és kijelentették előtte, hogy a tüntetés nem az ő személyének szól. Az ellenzékiek távolmaradása miatt nagyon nyomott hangulat uralkodott a bálon. A titkosrendőrség jelentése szerint a bál után Széchenyi István meglátogatta Batthyány Kázmérékat, 3 óra hosszat náluk volt s méltatlankodásának adott kifejezést mellőztetésük miatt. A bált követő napon az ellenzék férfiai Batthyány Lajossal, Teleki Lászlóval, Batthyány Kázmérral az élükön a vigadóban mulattak, s itt Batthyány Kázmért tüntetően éltetve kimondották, hogy hasonló esetben hasonlóképpen cselekszenek. Erre azonban nem került sor. Február 28-án ismét bált adott a nádor, Batthyány Kázmér és felesége pedig február 27-én akart bált adni az ellenzék tiszteletére, de — ámbár az előkészületek már javában folytak — Batthyányék váratlanul elutaztak Pozsonyból. Valószínűleg nem akarták túlfeszíteni a húrt, s nem akarták az ellenzéki követeknek lehetetlenné tenni a nádor bálján való megjelenést.⁷

De a konzervatív főurak még tovább is mentek. Amint az országgyűlésen is hamarosan híre terjedt, legfelsőbb helyről utasítás ment a helytartótanácshoz, hogy indítson vizsgálatot Batthyány Kázmér és felesége házassága ügyében. Emiatt az ellenzék az országgyűlésen is felszólalt és köriratot küldött a megyéknek.

A vizsgálat valóban megindult. A helytartótanács mindenekelőtt az esketést

⁴ Fejes János: i. m. 303—304. l.; Tóth Lőrinc: i. m. 331. sk. II.

⁵ *Gróf Széchenyi István Naplója*. Kiadta Viszota Gyula. VI. köt. XLIII. l. s. másutt is.

⁶ Br. Eötvös József bizonyítványa a Dunamelléki Ref. Egyházkerület Ráday-levéltárában: Kézirattár. — Batthyány Kázmér házassági ügye u. ott: Kézirattár, B. VI. köteg. Ebben Török Pál későbbi püspök igazoló jelentése is.

⁷ A báli botrányról: Takáts Sándor: *Emlékezzünk eleinkről*, Bp. é. n. 403. sk. II.

tartó lelkészt vette elő. A dunamelléki egyházkerület 1848. május 15-én tartott közgyűlésén felolvasták a helytartótanácsnak 1848. február 8-án kelt 7153. sz. leiratát, amely szerint „ő felségének hitelesen legfelsőbb tudomására jutván, mikép gr. Batthyány Kázmér és gr. Keglevich Augusztá, gr. Szapáry Antal törvényes neje a helv. hitv. pesti imaházban múlt évi Nov. 4-én az ottani hitszónok által összeköttetett legyen, ennél fogva ő felségének egyenes parancsolatjából ezen e. kerületnek meghagyatik, miszerint ezen házassági összekelés körülményeiről, jelesen arról, hogy az érdekelt hitszónok ezen házasság kötésénél mily alapon vélt illetékesen eljárhatni? ugyanazon hitszónoktól igazoló nyilatkozatot kívánván, azt haladéktalanul terjessze fel. — Ez intézmény az érdekelt pesti lelkész Török Pál alesperes úrral nyilatkozat adás végett elnököleg közöltetvén, nevezett lelkész úr ez alkalommal két példányban bemutatta igazoló jelentését...”⁸

Török Pál bátran megvédte magát és eljárását. Igazoló jelentésében elmondja, hogy Batthyány Kázmért és Keglevich Augusztát áttérésük után, miután a válás Boroszlóban megtörtént, br. Eötvös József és gr. Teleki László pedig nyilatkozatot adtak, hogy kötöttük semmiféle házassági akadály nem áll fenn, Szentkirályi Móric alispán engedélye alapján eskette össze s mindezek alapján a házassági összeköttetést törvényesnek, érvényesnek ítéli és vallja. A legfő utasításra adott kifogásra pedig ez a válasza:

„Igénylem az uralkodó fejedelmi háztól is, hogy az általam kötött házassági szövetséget tiszteletben tartsa. Ha Napoleon házassága Mária Lujzával tisztességes volt, holott Napoleont első neje Tascher de la Pagerie Jozefinától épen illetéktelen törvényszék választá el, ha a megboldogult Ferencz császár házassága a mostan is élő özvegy Császárnéval, Karolina Augusztával (ki elébb a mostani württembergi Király első Vilmosnak, akkor még koronaörökösnek neje volt, egyházilag is megáldott házasságban) nem volt az uralkodó házra nézve meggyalázó, igénylem, hogy Keglevich Augusztá grófnőnek — ki illetékes törvényszék által annak rendi szerint választattatott el gr. Szapáry Antaltól — gr. Batthyány Kázmérral házassága, mely minden kellékek megtartásával kötött, az uralkodó ház által tiszteletben tartassék...”⁹

Ez a bátor, határozott, gerinces válasz azt a Török Pált, aki a Bach-korszakban a pesti teológiai főiskola és a ref. gimnázium felállítására a bécsi kormányzattól az engedélyt kieszközli, egy másik, kevésbé ismert oldaláról mutatja be. Az ügyes egyházkormányzó és politikus mellett itt a szolgálatának becsületességében megtámaszkodott s erre önérzetesen válszó lelkész áll előttünk. Nem a válást védi, amit az evangélium ellen egy lelkész sem védhet, de az ellen a farizeusi képmutatás ellen emel szót félelem nélkül, amelyik a maga életének szabadsága mellett másnak az életét akarja megalázni és a mélységbe taszítani.

Az egyházkerületi közgyűlés az igazoló jelentés meghallgatása után így határoz: „...Az előterjesztett nyilatkozat egyik példánya a levéltárba rendeltetett, másik példánya pedig az 1848. évi 3-ik t. cz. 6. §-hoz képest illető minister úrnak azon jelentés keretében fog felterjesztetni, miszerint egyházkerületünk a nevezett lelkész nyilatkozatát, mint protestáns egyház elveivel és törvényeivel tökéletes megegyezőt egész terjedelmében egy értelem 's akarattal magáévá teszi' ítéletileg összhangzóan kimondja, hogy a pesti lelkésznek Gróf Batthyány Kázmér és neje Keglevich Augusztá közötti házasságkötést illető eljárását egészben és részleteiben tökéletesen helyesnek — magát pedig minden törvényes kellékek megtartásával kötött házasságot következményeiben is érvényesnek és törvényesnek ismeri és vallja...”¹⁰

A helytartótanács kiadott rendelete óta néhány viharos hónap telt el. Magát a helytartótanácsot elsöpörte a márciusi forradalom, s akkor, amikor a kerületi közgyűlés határozatát és Török Pál nyilatkozatát felterjeszti a püspök, már alkotmá-

⁸ Az 1848. máj. 15—16-án tartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 11. pont. Dunamell. Ref. Egyh. ker. Lár, X:13. köt. 192—193. l.

⁹ Ráday-lt. Házirattár. B. VI. köteg.

¹⁰ Ld. a 8. jz-ben említett jegyzőkönyvet.

nyos minisztérium gyakorolja a hatalmat s az illetékes igazságügyi miniszter Deák Ferenc volt. Az egyházkerület számára az ő aláírásával megküldött rendelet, mérlegelve a tényeket, Török Pált a vád alól felmenti s a házasságot törvényesnek ítéli: „... Török Pál pesti reform. lelkész azért, hogy ezen házaspárt összeadta, feleletre nem vonattatik, s egyéb iránt is a házasságra nézve közigazgatási úton teendő bármely intézkedésnek az esete fenn nem forog. A közbejött iratok tehát egyszerűen tudomásul vétetnek, s a dunamelléki helv. hitvallású egyházkerület ezen határozatról tudósíttatik.”¹¹ Batthyány Kázmér házassága tehát elismerést nyert a sok meghurcoltatás után.

De szóljunk még néhány szót áttérése okairól. Batthyány Kázmér egyéniségének, akárcsak a magyar főnemesi osztály java részének nagyon szíve szerint való volt a római katolikus egyház sok fényes külsősége, pompája. Szerette benne — mert maga is abban élt — a pompát, a hierarchiát, címeket, művészi külsőségeket. S az oly egyszerű, sok megpróbáltatástól sújtott református egyházba való áttérésre házassága vitte rá és nem lelki okok. De lelkében elő volt már készítve a talaj. Utazásai során megismerkedett a nyugati protestáns egyházakkal, így a magát részben „magas egyház”-nak tartó, az apostolica successiot valló. egyházi hierarchiában élő, templomaiban is nagyon sokszor fényes evangélikus, s még inkább az anglikán egyházzal. Ezeket látva, s a magyar református egyházat csak a református főnemességen keresztül ismerve, megszüntek előítéletei az áttéréssel szemben. S hogy valóban az északi evangélikus és az anglikán egyház állott szeme előtt áttérése alkalmával, azt Hetényi János ekeli református lelkésznek, az ismert írónak Török Pálhoz intézett levele is mutatja. „A közeli napokban — írja 1847 december 18-án — gr. Batthyány Kázmért saját kívánságára meglátogattam és benne a leghumánusabb urat ismertem meg: ámdé ő az angol magas egyházat képzelve a honunkbeli helv. hitvallású tiszta, de nyomott s szegény egyházunkban, ezzel szerelembe esni nem igen akar. Azt sem tudá, minő kormányunk van, kicsoda Ft. Nagy Mihály Úr és hol lakik. Engemet gyakori látogatásra megkért és szép levelében mind magát; mind nejét pártfogásomba ajánlotta.”¹²

Ebből a levélből nyilvánvaló Batthyány Kázmér meggyőződése és hite. De az a vágya is — gyakori látogatásra hívja Hetényi Jánost, — hogy a református egyház tanítását megismerje, melynek ősei is lelki gyermekei és egyúttal hűséges patrónusai is voltak. Az ügyes diplomata, jó modorú Török Pál, s a pályadíjak egész sorát elnyerő, tudós Hetényi János lesznek azok, akik hitbeli ismereteiben őt előbbre viszik. Hitét gyakorolni is akarja. Ezért Siklóson, uradalma központjában a református templomban padot csináltat magának, amely a „várúr padja” néven ismeretes a legutóbbi időkig. Minden bizonnyal nem azért, hogy teljesen üres maradjon. Ez a tény különben arra a téves következtetésre bírta Siklós történetíróját, hogy őt és atyját is született reformátusoknak ítélte.¹³

Magát azonban 1848-ban már *a református egyház buzgó és hű fiának* vallotta Batthyány Kázmér, amikor Munkácsi Albert szaporcai lelkész ellen ennek forradalmi magatartása miatt panaszt tett. Valószínű, hogy ez már akkor nála nem csak a római katolikus egyháztól magával hozott kifejezés.¹⁴

Világos után elveszett minden. Menekül Kossuth és menekül Batthyány Kázmér, a külügyminiszter is, itthagya az országot és népét, amelyért annyit küzdött, s uradalmait, melyeknek jövedelméből gond nélkül, fényesen élhetett volna. Menekülése közben a török kormánytól kapott tekintélyes összeget szétosztja nincstelenné vált

¹¹ Deák Ferenc igazságügyi miniszter rendelete: Ráday-ltár, Kézirattár: A. II. 2272.

¹² Hetényi János ekeli ref. lelkésznek Török Pálhoz intézett 1847. aug.—dec. havi levelei: u. ott, Kézirattár. B. VI. köteg.

¹³ Fejes János azt írja (*i. m.*), hogy Batthyány Antal és fia Kázmér reformátusok voltak, s hogy Antal gr. külön padot is készíttetett a siklósi ref. templomban, mely még most (1937.) is megvan s a „várúr padja” néven ismeretes.

¹⁴ Ld. a 8. jz-ben említett jegyzőkönyvben az 1848. júl. 2-i közgyűlés 4. pontját.

menekülttársai és családjaik között, így mutatva példát az önzetlenségre. Törökországba menekül tovább, feleségével együtt, aki mindvégig hűségesen kitart mellette. Miután a rémuralom 1851 szeptember 22-én halálra ítélte és „in effigie” bitófára függesztette Batthyányt, nem sok idő múlva, 1854. május 4-én Párizsban meghal a szabadságharcnak ez a nemesszívű alakja. A montmartre-i temetőben helyezték örök nyugalomra. — Hogy egyházának mindvégig „hű és buzgó fia” maradt, azt az is bizonyítja, hogy halotti levelét megküldték a siklói református egyháznak, amely azt kegyelettel meg is őrizte. Sírjára Vörösmarty Mihály írt örök időkre szóló emlékverset.¹³

Balázs László

¹³ Vörösmarty Mihály Munkái. (Élő Könyvek — Magyar Klasszikusok, XIV. köt. 85. és 87. l.; Fejes János; i. m. 318. l.)

Néhány szó a péceli református templom történetéhez

Igaz az a mondás, hogy nem a templom kövei tartják össze a templomot, még kevésbé az egyházat. Így a helyi egyház története sem a templom, hanem a gyülekezet története. Különösen igaz ez nálunk Magyarországon, ahol 200 éve még egész gyülekezetek vándoroltak földönfutókként és szabad ég alatt, pajtákbán, vagy akár hordozható fatemplomokban gyűltek össze istentiszteletre. Mindezeket előre bocsátva, mégis úgy hiszem, érdemes meghallgatni azt, amiről a kövek és a régi falak beszélnek, hiszen a péceli reformátusokat — és bizonyára másokat is — érdekli a szép régi péceli templom építéstörténete.

A templom történetéből eddig csak annyi volt ismeretes, hogy „torony nélkül az 1798-ik évben kezdett épülni és 1800-ban szenteltetett fel. Építési költségét nagy részben gr. Ráday Gedeon viselte, aki egyszersmind kastélya udvarából adott telket ahhoz, de a költségekben a köznépnek is van valami része, amely ezen kívül a szekeres és kézinapszámok munkasegítségét szolgáltatta. A templom kőalapzatra, téglafalazattal, bolthajtásos menyezettel, cserépszindely tetővel épült.”¹

A péceli Ráday-kastély történetének kutatása közben olyan levéltári adatokra akadtam, melyek a templom történetének előbb felvázolt képét is módosítják.²

Ráday Pál (1677—1733), Rákóczi fejedelem diplomatája és titkos kancelláriájának vezetője, a szabadságharc bukása utáni időben visszavonultan élt s csak az üldözött protestánsok érdekében fáradozott, mint református generalis curator. Életének erre a csendes szakaszára esik birtokai rendbehozatala is. Pécelen, melyet hozományul kapott feleségével, Kajali Klárával, ő épít először nemesi kúriát — mint azt Bél Mátyás is említi — és „hozzá való appartinentiákat”, vagyis gazdasági melléképületeket. Ebbe az épületcsoportba tartozott a mai templom őseépülete is, mely már akkor pontosan a mostani helyén állt, mint ezt Ráday Pálnak a péceli építkezésről készített sajátkezű tervrajza bizonyítja. Ráday ugyanis nagy érdeklődéssel kísérte az építkezés minden mozzanatát, még Pozsonyból, az országgyűlésről is állandóan küldöztette utasításait, említett tervrajza pontosságát pedig igazolják azok a falmaradványok, amik a kastély legutóbbi, 1955-ös helyreállítása során kerültek felszínre. Az építkezés 1722 és 1730 között folyt s nagy részt Kayr Mátyás budai kőműves munkája volt. A templom őseépülete méreteiben is megfelelt a mainak egy kis és egy hatalmas helységre oszlott s eredeti rendeltetése talán magtár, vagy kocsiszin lehetett.

Ráday Pál halála után majd negyedszázaddal fia, a könyvtáráról és irodalompártolásáról híres és protestáns ügyekben jelentős szerepet játszó Gedeon (1713—92) folytatja Pécel nagyarányú kiépítését, 1755 és 74 között. Az ország leghíresebb barokk-

¹ Galgóczy Károly: *Pécel község leírása*. Budapest, 1898. 25. kk. 1.

² Zsindely Endre: *A péceli Ráday-kastély*. Művészettörténeti Értesítő, 1956. 253—276. l. — U. o. *A péceli Ráday-kastély*. Budapest, 1959. (A Műemlékeink c. népszerűsítő sorozatban.) — A templom történetére vonatkozó levéltári anyag, a fenti művekben jelent meg nyomtatásban, egyébként pedig a Ráday-család levéltárában található (Ráday Pál és Gedeon levelezése és a péceli gazdasági iratok között), melyet a Dunamelléki Ref. Egyházkerület Ráday-Gyűjteménye őriz.

kastélyépítőjének, Mayerhoffer András pesti építőmesternek a fia, János építi fel — valószínűleg apjával együttműködve — a Ráday-kastélyt szép mai formájában, a régi kúria alapjain. Az új melléképületek a kastély barokk-stílusát követik s a régieket is ennek megfelelően alakítja át az építész. Mayerhoffer tervrajzán ott láthatjuk a templom ősepületét is — bár néhány, valószínűleg későbbi berajzolás zavaróan hat — s így a mester bizonyára ezen a régi épületen is alakított valamit, az egész épületcsoport harmóniája érdekében. Akár dolgozott Mayerhoffer az épületen, akár nem, két dolog biztos: a tulajdonképpeni templomépítéskor, mely Gedeon fiának, gr. Ráday Gedeonnak a nevéhez fűződik, ezt a régi, Ráday Pál korabeli épületet használták fel és az új templomot is Mayerhoffer stílusához alkalmazták — lágy, hullámvonalas oromfala semmiben sem különbözött a többi urasági épületétől. Ugyanakkor (1798—1800) épült a kastélyt a templommal összekötő, ma is meglevő átjáró is, melyen át az utolsó emeleti helységből, a „zenélő szobá”-ból a templom karzatára lehetett jutni. Mindez még jól látható Varsányi Sámuel péceli mérnök múlt századi rézmetszetén, mely a kastélyt és a templomot együtt ábrázolja.

A péceli színhagyomány szerint a régi, temetőbeli templom romlása és az új templom 1800-ban történt felszentelése közötti időben a kastély földszinti termében is tartottak istentiszteleteket. Erre vonatkozó utalást ugyan nem találtam a levéltári anyagban, de bizonyára így történt. A „földszinti terem” helyett azonban, mely csak a könyvtártermet jelentheti, valószínűbbnek látszik, hogy az istentiszteleteket az emelet hatalmas dísztermében tartották, hiszen a könyvtárat ekkor még id. Ráday Gedeon hatalmas állványokon sorakozó könyvgyűjteménye töltötte meg, ahogy az ma is látható Budapesten, a Ráday-Könyvtárban.

A templom későbbi történetéből csak a legfontosabb eseményeket említsük meg: 1825 március 30-án a kastéllyal együtt leégett a templom is, a kárt gr. Ráday Pál hozatta helyre. Fél századdal később, 1872-ben, gr. Ráday László csődbejutása után a péceli kastély is újra került, s ez sok kellemetlenséget okozott a péceli reformátusoknak, mert a templom telekkönyvileg ekkor még a kastélyhoz tartozott. 1894-ben torony is épült a templomra, mely ennek az utolsó építkezésnek köszönheti karcsú, elegáns formáját, amit ma is megcsodálhatunk.

A szép péceli református templom története tehát nem a templomszenteléssel kezdődik, hanem mintegy háromnegyed évszázaddal messzebbre nyúlik vissza, egészen Ráday Pál péceli építkezéséig a 18. század huszas éveiben.

Zsindely Endre

Bocskay-féle Apologia

1898. június 25-én a Debreceni Protestáns Lapban egy cikk jelent meg, amelyet Veress István Baselből írt. Arról ad hírt Veress István, hogy a baseli egyetemi könyvtárban egy érdekes leletre akadt, ami „annyival inkább becses, mert ez nálunk eddig egészen ismeretlen. A kérdéses munka egy röpirat a jezsuiták rágalmai ellen a Bocskay-féle szabadságharc idejéből.” Majd leírja a mű pontos címét és rövid tartalmát, amiből nyilvánvalóvá lesz, hogy a Bocskay-féle Apológiáról van szó. Nem akarjuk mi most megcáfolni Veress Istvánnak azt az állítását, hogy „ez nálunk eddig egészen ismeretlen”, mert ezt két héttel később ugyanannak a folyóiratnak a hasábjain Révész Kálmán elvégezte. Révész Kálmán többek között megemlíti, hogy már Szabó Károly ismertette 1877-ben a Magyar Könyvszemlében az Akadémia egy kolligátumának példányáról. Azt is megállapítja, hogy ennek a kevésbé ismert munkának két példányáról tudunk, az egyiket az Akadémia (jelzete: Theol. Q. 683.), a másikat a baseli egyetem könyvtárában őrzik.

Ugyancsak Révész Kálmán 1906-ban a Protestáns Szemlében az „Apologia”-t a Tudományos Akadémia Könyvtárában levő példányról facsimileben közre adja s ugyanott rövid bevezetéssel magyar fordítását is közli. (304—312. l.)

Ezt a régi híradást kiegészítjük újabb adatokkal. A zürichi Református Egyházkerület Gyűjteményeinek Könyvtárában (Református Kollégiumi Nagykönyvtár) van egy irat (jelzete: R 710.), amelyiknek a címe „Declaration des seigneurs a estats (!) du Royaume de Hongrie”, utána a már előbb említett Bocskay-féle Apológiát olvashatjuk. XVIII. századi másolat lehet. Két kéz munkája. Leírója, sajnos, sem a nevét sem a másolás idejét nem jegyezte fel.

Osszehasonlítottuk az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonát képező eredeti kiadással. Néhány jelentéktelen eltérés van, amely a másolásakor keletkezhetett. Egy pár szó, amely a nyomtatványban kisbetűvel kezdődik, a másolatban nagybetűvel van írva, vagy fordítva. Két ízben „ac” helyett „et”-et találunk; egy helyen „tanquam” helyett „tamquam” áll, amely nyilvánvalóan elírás. A kéziratban három szó kimaradt: a 6. lapon (kéziratban 3. l.) „fidei” után következő „Christiana”, és a 7. lapon (kéziratban 4. l.) „criminatio” után következő „aures praebeant” szavak.

Ennek a régi másolatnak az az érdekessége, hogy az Apológia címe alatt a következő jegyzetet olvassuk: „Exstat hoc et superius illud Bernae Helvetiorum, in Bibliotheca publica, in libro, quodam variis monumentis referto, qui a fronte cohibet: Historicam Franciae Regum Genesin: ad calcem vero haec ipsa, quae nunc inde de verbo ad verbum fideliter conscripsimus.”

Tehát nem csak a baseli egyetemi könyvtárban, hanem a berni „Bibliotheca publica”-ban is megtalálható az 1608-ban Bátfán megjelent Apológiának egy eredeti példánya. 1906 óta Magyarországon is előkerült belőle még egy példány, a Széchényi Könyvtárban levő, amelyről az előbb már szólottunk.

Kiss Sándor

Adalékok a „Keresztyéni Tanítások és Imádságok” történetéhez

E tanulmány feladatának lehető pontos körülhatárolásául előre kell bocsátanom, hogy kifejezetten csak azokat az adatokat igyekszem közreadni, amelyeket a *könyv történetére* vonatkozóan sikerült összegyűjtenem. Nem feladatom tehát, hogy *Szikszai* György életének és munkálkodásának történetével, vagy az ezzel kapcsolatos vitás kérdésekkel foglalkozzam. Hasonlóképpen nem szándékozom *Szikszai* egyházépítő, igehirdető, egyházkormányzó, vagy tehológiai írói értékeit elemezni és méltatni. Ezt már elvégezték nálam sokkal hivatottabbak, első renden ifj. dr. Szabó Aladár, akinek adatokban mérhetetlenül gazdag és hiteles, értékelésében pedig igen finom és mélyre hatoló tanulmánya¹ végérvényesen tisztázta *Szikszai* életének és munkálkodásának minden részletét.

Szabó Aladár munkáját megelőzően *Szikszai*val foglalkozó számottevő írás egyébként egy jelent meg, Révész Imre tollából a „Keresztyén Család” 1926. évi naptárában.² Ez a rövid cikk, rendeltetésének megfelelően, népszerű olvasmányos formában rajzol képet *Szikszai*ról és a *Keresztyéni Tanításokról*. Szűkre fogott lehetőségei nem adnak módot írójának arra, hogy részletes és alapos életrajzot nyújtson de amit leír — ha itt-ott adatok hiányában sötétben tapogatózik is még — mind helytálló. Az adatok megbízhatóságának hangsúlyozására az a tény kényszerít, hogy a *Szikszai* halálát (1803) követő több mint 120 esztendő alatt jó néhány könyvészeti³ vagy helytörténeti munka⁴ hibás adatokat közöl *Szikszai*ra, vagy munkájára vonatkozólag.

Bevezetőben még csak annyit: bizonyosan nem indok nélkül történt, hogy a 19. század egész folyamán s a 20. század elején egyháztörténet-írásunk nem törődött *Szikszai*val s azzal a csodálatosan nemes református kegyességgel, amit ő képvisel. Nem róla szólottunk, hanem ő szólt hozzánk a racionalizmusnak és liberalizmusnak e korszakában. S ez így volt jól.

*

A „*Keresztyéni Tanítások és Imádságok*” első kiadása 1786-ban került ki *Füskuti Landerer* Mihály sajtójából Pozsonyban. Ennek „Előljáró Beszéd”-ét 1785 augusztus 2-án Makón dátumozta a szerző, kifejezve azt az óhaját, hogy az „áldott Isteni kegyelem... tégye hasznossá ezt az én erőtlen munkálkodásomat, a’ maga Ditsőségé-

¹ Szabó Aladár: *Szikszai György élete és munkássága*. Debrecen, 1927. Klly. a Theológiai Szemle III. évf. 5—6. sz-ból.

² Révész Imre: *Az öreg Szikszai*. Keresztyén Család képes naptára az 1926. évre 31—34 l.

³ Pl. Sz. Kiss Károly—Kálmán Farkas—Bierbrunner Gusztáv: *Új magyar athénás*. Bp., 1882—87. 411—417 l.; Ferenczy Jakab—Danielik József: *Magyar írók. Életrajz gyűjtemény*. Pest., 1856. II. k. 319. l.

⁴ Pl.: Szücs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme*. Debrecen, 1871. III. k. 913. l.; Szirbik Miklós: *Makó városának közönséges és az abban levő reformata ekleklésiának különös leírása*. 1835/6. eszt. Sajtó alá rendezte: dr. Eperjessy Kálmán. Makó, 1926.; *Csokonai Album*. Szerkeszti és kiadja Kulini Nagy Benő. Debrecen, 1861. 219. l.

nek, az én magam meg-szenteltetésemnek, és az én Keresztyén Felebarátim' lelki épületeknek 's idvességeknak elő-mozdítására."⁵ Óhajtsa valósággá vált. Ezt tanúsítja az a tény, hogy rövidesen, négy esztendő múltán, a második kiadás is megjelent. Ehhez külön előljáró beszédet is ír, melynek elején boldogan áldja Istent, hogy könyvét „kedvessé tette, 's szembe-tűnőképpen meg-áldotta.”⁶ De nemcsak ő maga tanúskodik könyve kedvező fogadtatásáról. A tiszántúli egyházkerület levéltárában őrzik Pengő István akkori berettyóújfalui nótárius 1788 október 19-én Szikszaihoz intézett levelét,⁷ melyben áradó szavakkal hosszan magasztalja „ennek az égben készült munkának, tudniillik az úgynevezett Keresztyéni tanítások és Imádságoknak” lelki hasznait.

A könyv kedveltségét mutatja, hogy az első kiadás megjelenését követő 15 esztendő alatt „minekutánna négyszer ki-nyomtatattak, minden példányai elfogytak” — amint azt *ifjabb Fűskuti Landerer* Mihály „Nemzeti Könyv-nyomtató és Áros” a nála készült örök kiadás előszavában állítja.⁸ Pedig ez az ő ötödik kiadása valójában már a hetedik volt, mert időközben *Wéber* nyomdájában is megjelent egy alkalommal s egyszer Brünnben is cseh nyelven. (Lásd alább a táblázatot.)

Komoly indokai voltak *Blazsek* Mihálynak, a morvaországi ref. egyház Magyarországon nevelkedett szuperintendensének is arra, hogy a türelmi rendelet után nagy lendülettel újraéledő cseh-morva református gyülekezetek lelki támaszul éppen *Szikszai*nak ezt a munkáját fordítsa le cseh nyelvre.⁹ *Blazsek* a cseh kiadást „kegyelmes patrónus urának” széki *Teleki* József grófnak, a dunamelléki ev. ref. egyházkerület főgondnokának ajánlja. Megemlékezik dedikációjában arról, hogy amikor ő külföldi egyetemekről hazatérve meghívást kapott „lelkész állásra Morvába, Nagyméltóságodtól ez a felszólítás érkezett: Hogyan lehetne idővel jó könyvekkel ellátni ezt a szegény egyházat? Hogy ez nem volt hiábavaló felhívás és üres szó. azt Nagyméltóságod a legközelebbi alkalommal bebizonyította. Mert alighogy tudomására jutott Nagyméltóságodnak, hogy a jelen, nem rég kiküldött könyvet, melyet az itteni nyelvre lefordítottam, nagyon megfelelőnek találja itteni köznépünk, Nagyméltóságod rögtön jelentkezni méltóztatott a célból, hogy kinyomtatására kész jelentős adományt tenni.” A dedikáció további részének egyik jegyzetéből azután kiviláglik az is, hogy „Gróf *Teleki* József Öexcelenciája ennek a könyvnek a kiadását 300 arannyal alapozta meg, úgy hogy ez a pénz a Főt. Konzisztórium gondozása alatt álljon és hogy ebből a jövőben cseh nyelven hasznos könyveket írjanak és nyomassanak ki. S hogy úgy a töke, mint a kamatok a mi egyházunké maradjanak mindig.”

Nem tudhatjuk bizonyosan, hogy a fordítói előszónak az imént idézett részében a „jelen, nem rég kiküldött könyv” kifejezés azt jelenti-e, hogy a *Keresztyéni Tanításokat* maga *Teleki* József küldte ki Morvába *Blazsek*nek, vagy magyar barátai közül más valaki. Mindkét lehetőség egyaránt feltételezhető. Mindenesetre igaz az, hogy a szegény cseh-morva egyházat jó könyvekkel ellátni igyekvő nemes szándék elég hamar bukkant rá *Szikszai* könyvében a célnak legmegfelelőbb műre.

A fentebb idézett „nem rég kiküldött” kifejezés arra is enged következtetni, hogy *Blazsek* még nem ismerhette ezt a könyvet. Ezt indokolhatja az, hogy ő ennek megjelenése előtt már öt év óta Morvaországban lelkészkedik. Az viszont, hogy a könyv kiküldése és a fordítás elkészülése között nem sok idő („nem rég”) telhetett el, félremagyarázhatatlanul arra mutat, hogy *Blazsek* azonnal felismerte azt, hogy ez a könyv a sok nyomorgatást látott cseh-morva reformátusok számára sok lelki

⁵ KTI Első kiadás. Fűskuti Landerer Mihály Pozsony, 1786. „*Elöl-járó beszéd*” vége, lapszám nélkül.

⁶ KTI Második ki-nyomtatás. Fűskuti Landerer Mihály Pozsony, 1790. „*E' második ki-adáshoz-való rövid Elöl-járó beszéde a' Könyv-írójának*” elején, lapszám nélkül.

⁷ Teljes egészében közli Miklós Dezső: *Szikszai Dokumentumok Debrecenben*. Ref. Egyház 1958. aug. 1. sz. 344—345 l.

⁸ KTI Ötödik kiadás. Fűskuti Landerer Mihály Pozsony és Pest 1802. „*Más rövid jelentése a nyomtatónak...*” elején, lapszám nélkül.

⁹ 1796-ban Brünnben jelent meg három kötetben. *Blazsek* Mihály előszavát Csáji Pál e célra készített fordításában idézem.

hasznát árasztó forrás lesz. Sőt: utal arra is, amint fentebb láttuk, hogy az ottani gyülekezetek népe a maga számára „nagyon megfelelőnek találja” ezt a könyvet.

Nem feladatomban, hogy a cseh kiadás előszavának sok egyéb vonatkozásban, első-sorban a magyar-cseh református kapcsolatokra világosságot vető gazdag anyagát elemezzem. Itt most elegendő ennek segítségével annyit meglátnunk, hogy gróf, prédikátor és egyszerű köznép egyaránt első olvasásra megismerik a *Keresztyéni Tanítások* gazdag értékeit. Méltán mondja tehát róla másfél századdal később Révész Imre, hogy „kálvinista magyar népünk minden osztályában és rétegében otthon talált. Főúri palotában éppúgy megvolt a helye és használata, mint a földművesek házaiban.”¹⁰

Erdekes azonban megfigyelni, hogy a *Keresztyéni Tanítások*, bármilyen kedvező fogadtatásra talált is, — 16 év alatt 7 kiadást ért meg még a szerző életében — nem nő azon nyomban kiemelkedő magasságba *Szikszai* György egyéb munkái fölé. Igaz, hogy „Epitaphiuma”-ban fia, József megemlíti, hogy munkái közül „1-ső *A’Keresztyéni Tanítások és Imádságok*, melyek már sok ízben kinyomtatottak”¹¹ — de ez az „1-ső” itt csupán e munka megjelenésének időbeli elsőségét jelenti. Hasonló értékelés nyilvánul meg *Ormós* András és *Kotsi Sebestyén* István búcsúztató beszédeiben is: a *Keresztyéni Tanításokat* egy szinten említik *Szikszai* többi műveivel; *Obernyik* József pedig a hosszú verses „Halotti Czimer”-ben,¹² szót sem ejtve semmi másról, csak „A természeti és keresztyén vallás” című munkáját méltatja terjedelmesen.

Sok esztendő telt el s a *Keresztyéni Tanítások* számos kiadása fogyott el addig, amíg e munka rangját theologiai irodalmunk elismerte. Így például *Tóth* Mihály 1866-ban, sok mással együtt „mint jeles hitszónokot” említi csupán *Szikszait*,¹³ kiknek munkái „mintegy átmenetet képeznek a régi és újkori szónoki ízlés, nyelvezet és szellem közt.” *Szücs* István szerint Debrecen nevesebb lelkipásztorai között *Szikszai* emlékeztét nyomtatásában megjelent munkái, — köztük a „Közönséges (!) tanítások és imádságok Pozsony 1795 (!)” is — „de különösen az általa készített s több ízben kinyomtatott maig is közkézen forgó Lelki áldozatok című imádságok tartják fel.”¹⁴

Természetesen durva méltánytalanság volna azt állítani, hogy *Szikszai* többi munkái a maguk korában nem voltak számottevő theologiai értéket képviselő, talán éppen hézagpótló alkotások. Azt azonban, hogy ezek felett az idő eljárt s feledésbe merítette őket, a *Keresztyéni Tanítások és Imádságok* pedig eközben semmit sem veszített értékéből, fényéből, éltető erejéből, mégis illet volna hamarabb, mint tettük, csak egy évszázad lepergése után, észrevennünk. Nem nehéz magyarázatát találnunk a mű háttérbe állításának: az a bizonyos „új szellem” tette ezt, amit *Tóth* Mihály is említ, a liberalizmus és racionalizmus szelleme. Ez nem tudhatta kellőképpen értékelni *Szikszai* tiszta, református módon hívő kegyességét. Csupán azt tudta tenni, hogy még az ő könyvét is igyekezett a maga ízlése szerint „átfésülni”, mondván, hogy a keze munkája nyomán a műben „több kemény, darabos, s elavult kitételek részint kisimítottak, részint elhagyattak, vagy csinosabb ízlés szerint megváltoztattak.”¹⁵

A hivatalosok elismerésének elmaradása azonban nem lehetett gátja a *Keresztyéni Tanítások* sikerének: megjelenése százéves fordulójára már az ötvenedik kiadás

¹⁰ Révész Imre: i. m. 31. l.

¹¹ *Szikszai* József: *Néhaj Tiszteletes és Tudós Szikszai Györgynek Epitaphiuma, élete és Butszói Szavai* stb. Pest, 1803. 9. l.

¹² A két halotti beszéd és a „Halotti Czimer” az *Epitaphiumban* jelent meg. Lásd: 11. jegyzet.

¹³ *Tóth* Mihály: *Egyházi szónoklattan. Az egyházi beszéd rövid történelmével a legújabb korig*. Debrecen, 1866. 227. l.

¹⁴ *Szücs* István: i. m. III. k. 913. l.

¹⁵ *KTI Megbővítve és némely jobbitásokkal kiadta Sz. D. Debreczen 1834. „Előszó ezen legújabb kiadáshoz”* elején. Lásd még: *Szabó* Aladár: i. m. 61—63. l. és *Papp* János: *A Keresztyéni Tanítások eddigi kiadásai*. Ref. Egyház 1957. aug. 1—15. sz. 192. l.

is elfogyott belőle. Református népünk megtalálta benne hitének azt a táplálóját, amely a lelki hét szűk esztendő századában meg tudta menteni őt a lelki éhhaláltól.

A századforduló tájára azután a szakirodalom is kezdi észrevenni, s bár még szűkszavúan ugyan, de mégis csak regisztrálni a valóságot. Szöllőssi Antal 1878-ban „Szikszay György ... nyomtatásban megjelent számos elmeművei közül” már csupán „a még most is közkézen forgó s még most is kedvelt s nagybecsű „Keresztyén tanítások és imádságok” című művét” említi meg, a többiekét már említetlenül hagyva.¹⁶ Később pedig Zoványi Jenő — s az őt idéző Pallas és Révai nagy lexikon — már úgy emlékezik meg a műről, hogy „ez a családi imakönyv ma is legkedveltebb olvasmánya a magyar ref. népnek.”¹⁷

Századunk első negyedében az elismerés hangja ugyan lassan-lassan egyre melegebbé válik, de terjedelme még mindig igen mértéktartó marad. Wurga Lajos nagy egyháztörténeti munkájában már elismerően értékeli Szikszai „buzgósági iratainak” az ember kedélyére mélyen ható hangját s ebben látja okát e művek általános és időtálló, sőt az újabb keletű hasonló munkák versenyét is kiálló hatásának. Mindezt azonban egyetlen mondattal el is intézi.¹⁸ Végül kialakul az a bizonyos Ravasz László-i tömör egy mondat, amely a mi nemzedékünk számára az „öreg Szikszai” jellemzésére és értéke előtti hódolásunk kifejezésére máig is alkalmas eszköz: „a biblia és a szoltáros könyv után a magyar nép lelki épületének legfőbb forrása volt, s igazán kálvinista helyeken az még ma is.”¹⁹

Révész Imre a *Keresztyéni Tanítások és Imádságok* értékelésének új korszakát jelenti. Igaz, hogy 1923-ban megjelent kis egyháztörténet könyvében még csupán egy rövid bekezdést szentelhet erre²⁰ de az értékelés, amit nyújt mégis színes és sokrétű. Ezt fejlesztí azután tovább a bevezetésben már említett cikkében „Az öreg Szikszai”-ról a *Keresztyén Család* 1926. évi naptárában közölt elmélkedésében. Ebben a könyv értékeinek gazdag elemzésével mutatja meg közkedveltségének, időtálló voltának és áldásos hatásának magyarázó okait.

Végül Szabó Aladárnak már hivatkozott nagy tanulmánya méltó módon emeli megérdemelt pozíciójára ezt az áldott könyvet. S ezek után már nem hat idegenül dr. Nagy Géza lelkesült megnyilatkozása sem: „Egy könyvet ismerünk még, ami ilyen hatású és ez a Biblia.”²¹

Nagy Géza állítása nem túlzott. Sok adatunk utal arra, hogy református népünk az „öreg Szikszai”-t nem tekintette a bibliánál sokkal alacsonyabb értékűnek. Tudok olyan esetről, amikor egy idős atyánkfia ezt a könyvet éppen bibliának vélte.²² Azok a példányok pedig, amik kezemben megfordultak — igen nagy számban — szinte valamennyi kiadásból, arról tanúskodnak, hogy régmúlt tulajdonosaik szinte azon a rangon kezelték őket, mint az öreg, sárgult lapú családi bibliákat volt szokás: generációk egész élete, születése, házasságkötése, halála van sokukba szarkalásba öreg betűkkel belejegyezve a későbbi nemzedékek emlékezetére. A hozzám jutott példányok szinte kivétel nélkül rongyoltak, igen gyakran sérültek és hiányosak is. Nem szabadisznek használták őket. Egyik magától kinyílik a rossz férje miatt kesergő asszony imádságánál, a másikban százesztendő orvosi recept lapul könyvjelzőként a beteg ember imádságai között, a harmadik kérges kezek sokszori forgatásától feketedett sarkú a kesergő özvegyasszony imádságánál.

A jelekből olvasni tudók számára ezek az apróságok igen beszédesek. Arról szólnak, hogy a biblia mellett, sőt sokszor bizonyosan a biblia helyett is igen-igen

¹⁶ Szöllőssi Antal: *A makói reformált egyház története*. Téli Újság 1878. jan. 23. sz.

¹⁷ Zoványi Jenő: *Theológiai ismeretek tára*. Mezőtúr, 1894. III. k. 285. l.; Pallas. Nagy Lexikona. Bp., 1897. XV. k. 686. l.; Révai Nagy Lexikona. Bp., 1925. XVII. k. 602. l.

¹⁸ Wurga Lajos: *A keresztyén egyház történelme*. Sárospatak, 1908. III. k. 603. l.

¹⁹ Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete* (Homiletika). Pápa, 1915. 237. l.

²⁰ Révész Imre: *A magyar protestantizmus története a keresztyénség egyetemes fejlődésének keretében*. Cluj-Kolozsvár, 1923. 89. l.

²¹ Nagy Géza: *Kálvinista jellemképek*. Cluj-Kolozsvár, 1930. 112. l.

²² Papp János: Az „öreg Szikszai” új kiadása elé. Ref. Egyház, 1958. jún. 15. sz. 280. l.

sokat köszönhet egyházunk ennek a könyvnek a reformáció s az azt követő két és fél század bibliai kegyességének, élő hitének a 19. század krízisén való átmentésében. A *Keresztyéni Tanításoknak* a racionalizmus századában csendben, a mélyben munkáló kegyességmegőrző ereje és hatásai felkutatásával még adósok vagyunk. Pedig bizonyos, hogy e vizsgálódások elvégzése nem lenne haszontalan új életét alakító egyházunk számára ma sem.

Népünk szerette, használta, őrizte generációkon át ezt a kedves lelki táplálékát, noha hivatalosaink, írástudóink — amint előbb igyekeztem kimutatni — nem túlságosan vettek róla tudomást. S úgy tűnik, mintha a két világháború között, a „keresztyény kurzus” Magyarországon meggyengült volna az „öreg Szikszai” hatása. Ez időszakban 25 év alatt összesen három kiadása került ki egyházi nyomdáinkból. Nehéz lenne pedig elhinni, hogy a missziói munkák nyomán lelkileg elevenedni kezdő gyülekezeteinknek ne lett volna szüksége rá. Inkább talán az a valószínű, hogy a főrendiházi tagságokkal s egyéb méltóságokkal megtisztelt „hivatalos” egyházunknak más kötötte le figyelmét és erejét s nem volt gondja e könyv kinyomtatására. Nekünk, magyar református egyháznak nem jutott eszünkbe az, amit a jugoszláv királysági református egyház megtett. Ők 1939-ben megjelent énekeskönyvük²³ végén a Heidelbergi Káté teljes szövegének közlése után „Keresztyéni tanítások és imádságok” cím alatt *Szikszai* könyvének szellemében s annak külső formáit is követve adnak híveik kezébe az élet különböző alkalmaira szóló tanításokat és imádságokat. E harminc oldalnyi gyűjtemény anyaga részben *Szikszai* munkájából, részben régi magyar református imádkozók, valamint egyházatyák és reformátorok imádságaiból van összeválogatva. A jugoszláv énekeskönyv imádságyának címe, szerkezete, de főként szellemisége arra utal, hogy náluk nem csupán a hívek, de maga a hivatalos egyház is²⁴ nagyra értékelte az „öreg Szikszai” másfél évszázadon át megpróbált jó munkáját.

Szégyenkezve kell azonban arról megemlékeznünk, hogy a mi magyar református egyházunk 1941-ben háborús propaganda céljára tudta felhasználni *Szikszai* nevét és művét. Néhány hónappal a Szovjetunióknak küldött hadüzenetünk után a Református Traktátus sorozatban egy kis füzetke jelent meg²⁵ a hadbavonulókhoz szóló üzenet gyanánt. Ez — csupán egy kevésbé modernebb nyelvezetre átalakítva — bekezdésről bekezdésre pontosan követi *Szikszai*nak a fegyverviselő ember számára adott tanítását, majd imádságát. Alkalmas helyen azonban a *Szikszai* szövegébe egyszerre idegen hang, idegen lélek ágyazódik be. A leghatározottabb háborús uszítás hangja: „Ma a magyar katona ősi hitét, református keresztyénységét, családi tűzhelyét védi az istentelen ellenséggel szemben... Olyan ellenség támadt, amelyik a számunkra legszentebb dolgokat nem ismeri. Nem tudja mi a családi közösség, az áldott haza, a nemzet ismeretlen fogalom számára. Isten templomait lerontotta és megszentéstelenítette. Az emberi szabadság, a lélek legelemibb vágyát megsemmisítette. Úrrá tette a testi lelki nyomort, teremtett borzalmas modern rabszolgaságot.” A füzetke szövege idézőjelek használatával, vagy egyéb módon való jelöléssel természetesen nem tünteti fel, hogy benne mi az eredeti *Szikszai*-anyag s mi a betoldás; ez csak a két szöveg összehasonlításából állapítható meg. Nincs szükség arra, hogy e traktátus tartalmához itt kommentárt fűzzünk. *Szikszai* könyve történetének vázlatos ismertetése során csupán emlékeztetés legyen ez arra, hogy a világgal össze-szővődő, uralkodni vágyó egyház képes volt még a legszentebbet is igen szentségtelenül használni fel.

A második világháború szenvedései között, Szabó Aladár munkájának utóhatásaként a *Keresztyéni Tanítások* újabb kiadásai jelentek meg. A felszabadulás

²³ Énekeskönyv református keresztyének számára. A jugoszláv királysági református keresztyén egyház kiadása. Szubotica, 1939. 679—709. l.

²⁴ Az énekeskönyv hivatalos egyházi kiadvány; kiadását a jugoszláv királysági református keresztyén egyház közgyűlése rendelte el 1937. évben.

²⁵ Üzenet a hadbavonulókhoz *Szikszai*: *Keresztyén tanítása nyomán*. Református Traktátus Sorozat 94—96. sz. Budapest, 1941. Felelős kiadó Virágh Sándor. 5—6. l.

után pedig, új élete rendjét sok belső küzdelem között formáló egyházunk igyekszik tovább is őrizni, ápolni *Szikszai* sok lelki haszonra szolgáló becses munkáját.

A „*Keresztényi Tanítások és Imádságok*” fogadtatásának és értékelésének e rövid áttekintése után a műre vonatkozó könyvészeti jellegű híradásokban jelentkező néhány tévedést kell helyreigazítanom.

Vannak egy páran, akik a *Keresztényi Tanításokat Szikszai* nyomtatásban megjelent művei sorában időrendben a harmadik helyre teszik, 1795-re datálva első kiadását.²⁶ E félreértésre az 1835 után megjelent kiadások sajtó alá rendezőinek felületessége szolgáltatott okot. *Szikszai* az 1795-ben *Webernél* Pozsonyban kiadott, néhány résszel bővített új kiadáshoz ugyanis, az egyébként változatlanul közölt eredeti „Elöl-járó beszéd” után „Más rövid jelentő beszéd”-et is ír. Az eredeti előszó változatlanul az 1785-ös makói dátummal végződik itt is, az új külön előszó azonban „Irtam Debreczenben Augusztusnak 13-dik napján 1795-dik esztendőben” datálással zárul. A *Trattner- és Károlyi-féle* 1835-i kiadás azután elhagyja a második előszót s csupán dátumát illeszti az eredeti bevezető végére, annak eredeti dátuma helyett. Ezt a felületességet a *Trattner- és Károlyi-féle* összes további kiadások továbbviszik; valószínűleg innen öröklí át 1868-tól kezdődően *Bucsanszky*, tőle *Rózsák* és *Liptsey*, 1906-tól kezdve pedig a *debreceni* kiadások is. Az 1873-as első *Hornýaszky-féle* kiadás is ilyen téves formában hozza az Elöl-járó beszéd dátumát. Ez a hosszú idő alatt megjelent és téves dátumozást hordó több, mint 30 kiadás vezette félre az óvatlan kutatókat. Ezért vélekedik — sok egyéb téves adata mellett — itt is helytelenül az *Új Magyar Athenás* úgy, hogy *Szikszai* „irodalmi munkássága debreczeni papsága idejére esik, a mennyiben ez időben adta ki munkáit, noha azok java része előbb, makói papságában s magános elhagyatottságában készült.”²⁷

Hasonlóan vaskos, és könnyen tisztázható tévedést követ el *Kúr Géza* a mű cseh nyelvű fordításával kapcsolatban. A Magyarországból Csehországba költözött lelkészekről írva lelkesen beszél *Blazsek* Mihályról, aki „lefordította *Szikszay*: „*Keresztény tanítások és imák*” című híres munkáját is, melyet 1783-ban adott ki Brünneben.”²⁸ Nem is szólva a cím felületes megjelöléséről és a szerző nevének helytelen írásáról, legalább azt elvárnánk a szerzőtől, hogy a fordítás megjelenését ne tegye 3 évvel az eredeti mű első kiadásának időpontja elé.

Természetesen tudom, hogy az említett tévedések nem nagy horderejűek s főként nem számottevő a nyilvánosságuk. Nem így áll azonban a helyzet a *Keresztényi Tanítások* eddig napvilágot látott kiadásainak számára vonatkozó vélekedésekkel. Sajnos minden adat ami erről egészen a legutóbbi esztendőig megjelent, téves. *Petrik* Magyarország Bibliográfiájában 1891-ben 11 különböző kiadást sorol fel.²⁹ *Zoványi* 1894-ben már valamivel bátrabb: úgy véli, hogy „ez a családi imakönyv... összesen mintegy 20 kiadásban utoljára 1890-ben jelent meg.”³⁰ — de így is csak szűk kétötöd részét mondja a valóságos mennyiségnek. Tudományos tekintélye azonban, — úgy tűnik — mindenkit megnyugtatóan, lezárja a kérdést. Megállapítását — néha szó szerinti fogalmazásban — átveszik világi lexikonok³¹ és egyháztörténet-

²⁶ Ferenczy—Danielik: i. m. II. k. 319. l.; Kulini Nagy Benő: i. m. 219. l.; Szűcs István: i. m. III. k. 913. l.; *Új magyar athenás*. 415. l.

²⁷ 414. l.

²⁸ *Kúr Géza*: *Cseh-magyar református történelmi kapcsolatok*. Komárom, 1937. 54. l.

²⁹ *Petrik Géza*: *Magyarország bibliográfiája 1712—1860*. Bp., 1891. III. k. 539—540. l.

³⁰ *Zoványi Jenő*: i. m. III. k. 285. l.

³¹ A *Pallas* és *Révai* nagy lexikonok már idézett helyei.

írók³² egyaránt. 1940-ben azután ő maga is feljebb emeli valamivel a kiadások számát: 25 kiadást mond,³³ de még mindig igen messze marad az akkor már 80 körül járó valóságos számtól. Szinnyei sem jut sokkal közelebb a valósághoz, amikor 1908-ban 20 kiadást sorol fel.³⁴ Révész Imre 1926-ban elsőnek igyekszik érzékeltetni a közkezen forgó számadatok bizonytalanságát, amikor a Keresztyén Család naptárában azt írja, hogy ez a szám „pontosan meg sem állapítható, de legalább 20—30.”³⁵ Végül Szabó Aladár 1927-ben megkísérli a kiadási lista összeállítását, de ő az általa felkutatott adatokat Szinnyei adataival is kiegészítve, csak 37 kiadásig jut el.³⁶ Ezt a számot egy év múlva sikerül további 9 kiadással növelnie.³⁷

A könyv legutóbbi kiadásának sajtó alá rendezése kapcsán megkísértem e bizonytalanságot a lehetőséghez képest tisztázni. Szabó Aladár adatait hitelesnek fogadva el, átvizsgáltam közkönyvtáraink anyagát s az egyetemes konventen rendelkezésemre álló lehetőségeket felhasználva, körlevélben kértem adatgyűjtést és adatközlést valamennyi lekipásztorunktól és gyülekezetunktől. Igen sokan készségesen segítettek a kutatásban s az ország minden tájáról beérkezett mintegy 200 válasz sok újabb adat birtokába juttatott.

Adatgyűjtésem eredményeként több mint másfél évvel ezelőtt közreadtam már egy kimutatást.³⁸ Azonban az azóta is tovább folytatott kutatások számos új adatot eredményeztek, részben az eddig ismert tények helyesbítése, nagy részben azonban azok kiegészítése formájában az egyszer már közölt kimutatásnak több mint 25 pontján. Ezért merem most ezt a kiadványlistát, jelentősen kijavított formájában az alábbiakban ismét a nyilvánosság elé bocsátani.³⁹

³² Warga Lajos: i. m. 603. l.; Révész Imre: *A magyar protestantizmus története* már idézett helye; Szirbik—Eperjessy: i. m. 104. l. 16. sz. jegyzet.

³³ Zoványi Jenő cikkei a „*Theológiai Lexikon*” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. *Kézirat gyanánt.* Bp., 1940.

³⁴ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp., 1909. XIII. k. 871. l.

³⁵ Révész Imre: i. m. 31. l.

³⁶ Szabó Aladár: i. m. 61. l. 416. sz. jegyzet.

³⁷ *Theológiai Szemle* IV. évf. 206. l.

³⁸ A „*Keresztyéni Tanítások*” eddigi kiadásai. Ref. Egyház 1957. aug. 1—15. sz. 187—193. l. Kiegészítése: uo. 1957. szept. 1. sz. 212. l.

³⁹ A kimutatásban a következő jelzéseket használom:

.....: az adatot a kezemhez jutott példány rongáltsága miatt megállapítani nem tudtam

----: a kiadás sorszáma nincs jelölve

?: az adatot megállapítani nem tudtam, mert a példány nem jutott kezemhez, s hitelt érdemlő írásos bizonyságok sem szolgáltatták.

(8): zárójelben álló szám a lapszámozás nélküli oldalak számát jelzi.

Sor- szám	Meg- jelentés éve	Kiadás helye	Kiadó
1	1786	Pozsony	Füskuti Landerer Mihály
2	1799	Pozsony	Füskuti Landerer Mihály
3	1792	Pozsony	Füskuti Landerer Mihály
4	é. n.	Pozsony	Füskuti Landerer Mihály
5	1795	Pozsony	Wéber Simon Péter
6	1796	Brünn	Siedler János Sylvester
7	1802	Pozsony és Pest	Füskuti Landerer Mihály
8	1804	Pozsony és Pest	Füskuti Landerer Mihály
9	1807	Pozsony és Pest	Füskuti Landerer Mihály
10	1811	Pozsony és Pest	Füskuti Landerer Mihály
11	Wéber
12	1813	Pozsony	Wéber S. P. és Fia
13	1818	Pozsony és Pest	Füskuti Landerer örökösei
14	1818	Pozsony	Wéber S. P. és Fia
15	1818	Kassa	Ellinger István
16	Ellinger
17	1825	Kassa	Ellinger István
18	Wéber
19	1834	Pozsony és Pest	Füskuti Landerer Lajos
20	1834	Pozsony	Wéber S. Lajos
21	1834	Debreczen	Tóth Lajos (Városi nyomda)
22	1835	Pest	Petrótzai Trattner J. M. és Károlyi István
23	1837	Pest	?
24	1840	Pest	Trattner J. M. és Károlyi Istv.
25	1843	Pest	Trattner J. M. és Károlyi Istv.
26	é. n.	Pozsony	Schmid és Busch
27	1846	Pest	Trattner J. és Károlyi Istv.
28	1847	Pest	Bucsánszky Alajos (Schmid és Busch nyomda)
29	1848	Kassa	Ellinger István
30	1849	Pest	Trattner J. és Károlyi István
31	1852	Pest	Bucsánszky Alajos
32	1855	Pest	Trattner J. és Károlyi István
33	1856	Pest	Bucsánszky Alajos
34	1857	Debreczen	?
35	1857	Pest	Bucsánszky Alajos
36	1859	Pest	Trattner J. és Károlyi István

Kiadás jelzése	Töbör mérete	Lapszám
—	14,7×7,5	(10)+(14)+852+(3)
—	14,7×7,3	(14)+(14)+825+(4)
—	?	?
—	14,7×7,3	(10)+(14)+852
—	14,7×8,7	(10)+(12)+830
—	14 ×7,2	(32)+353+261+308 ¹⁰
—	15,3×8,7	(10)+(12)+830
—	15,2×9	(10)+(12)+830
—	15,2×8,8	(10)+(12)+830
—	15,2×8,8	(10)+(12)+830
—	14,7×8,6	(10)+(12)+830
—	14,7×9,6	(10)+(12)+830
—	15,3×8,6	(10)+(12)+830
—	14,8×8,6	(10)+(. .)+830
—	15,4×8,9	(12)+790+(10)
—	15,4×8,9	(12)+790+(10)
—	15,4×9	(12)+790+(10)
—	14,7×8,6	(10)+(12)+830
—	15,8×8,6	. . +774+(10)
—	15 ×8,3	(8)+(12)+830 ¹¹
—	16,9×9,6	X+590+(3) ¹²
—	15,6×8,8	X+(8)+720
?	?	?
?	15,8×8,9	VIII+(8)+720
?	16,2×8,8	VIII+(8)+720
?	?	?
?	15,8×8,9	VIII+(8)+720
?	17,8×9,8	IV+557+(6)
?	?	?+790+(19)
?	15,5×8,8	VIII+(8)+720
?	17,4×9,9	IV+557+(6)
?	15,5×8,8	VIII+(8)+720
?	?	VI+714+(8)
?	?	?
?	13,4×8,5	VI+714+(8)
?	13,5×8,9	VIII+(8)+720

37	1862	Debrecen	?
38	1862	Pest	Bucsánszky Alajos
39	1865	Pest	?
40	1865	Pest	Heckenast
41	é. n.	Pest	Bucsánszky Alajos
42	1868	Pest	Bucsánszky Alajos
43	é. n.	Pest	Bucsánszky Alajos
44	é. n.	Pest	Bucsánszky Alajos
45	1872	Debrecen	Telgdi K. Lajos (Városi nyomda)
46	1873	Pest	Hornyánszky Viktor
47	1893	Budapest	Rózsa Kálmán és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
48	1884	Budapest	?
49	1888	Budapest	Rózsa K. és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
50	1890	Budapest	Rózsa K. és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
51	1890	Budapest	Hornyánszky Viktor
52	1894	Budapest	Rózsa K. és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
53	1894	Budapest	Hornyánszky Viktor
54	1897	Budapest	Rózsa K. és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
55	1897	Budapest	Hornyánszky Viktor
56	1900	Budapest	Rózsa K. és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
57	1902	Budapest	Hornyánszky Viktor
58	1903	Budapest	Rózsa K. és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
59	1904	Budapest	Rózsa K. és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
60	1904	Budapest	Hornyánszky Viktor
61	1905	Budapest	Rózsa K. és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
62	1905	Budapest	Hornyánszky Viktor
63	1906	Debrecen	Telgdi K. Lajos utóda Eperjesi István
64	1908	Budapest	Rózsa K. és neje (ezelőtt Bucsánszky A.)
65	1908	Budapest	Hornyánszky Viktor
66	1910	Debrecen	Telgdi K. Lajos
67	1910	Debrecen	utóda Eperjesi István
68	1910	Debrecen	Telgdi K. Lajos utóda Eperjesi István

?	?	?
enhatodik kiadás	15,1×8,6	VI+714+(8)
?	?	?
?	?	VIII+255 (kivonat)
gbővített 17-dik kiadás	15,6×8,8	(4)+724+(9)
gbővített pesti 17-dik kiadás	13,4×8,7	VIII+728+(8)
_____	15,6×8,7	(4)+724+(9)
_____	15,6×8,9	(4)+688+(8)
v. és szentiratj idézésekkal	15,4×8,7	X+744+VII
bőv. k.	16,4×8,6	XIV+705
átnézett és javított kiadás	_____	_____
_____	15,4×9	(4)+688+(8)
?	?	?
_____	15,7×8,9	(4)+688+(8)
_____	15,6×8,8	(4)+688+(8)
átnézett és javított kiadás	15,9×9	654
_____	13,7×8,9	(4)+688+(8)
átnézett és javított kiadás	15,7×9	654
_____	15,7×8,9	(4)+688+(8)
átnézett és javított kiadás	15,7×8,9	654
_____	15,7×8,9	(4)+688+(8)
átnézett és javított kiadás	13,7×8,9	654
_____	15,7×8,9	(4)+688+(8)
_____	15,7×9	(4)+688+(8)
átnézett és javított kiadás	15,8×8,9	654
_____	15,7×8,9	(4)+688+(8)
átnézett és javított kiadás	15,7×8,9	654
_____	15,2×8,9	IV+761+(9)
_____	15,7×8,9	(4)+688+(8)
átnézett és javított kiadás	15,8×8,9	654
-ik kiadás	15,2×8,9	IV+761+(9)
-ik kiadás	15,2×8,9	IV+761+(9)
-ik kiadás	15,2×8,9	IV+761+(9)

Sor- szám	Meg- jelentés éve	Kiadás helye	K i a d ó	Kiadás jelzése
69	1912	Budapest	Hornyánszky Viktor	Új, átnézett és javított
70	1913	Debrecen	Telegdi K. Lajos utóda Eperjesi István	96.-ik kiadás
71	1914	Budapest	Liptsey Kálmán (Unió nyomda)	-----
72	1917	Budapest	Hornyánszky Viktor	Új, átnézett és javított
73	1918	Debrecen	Telegdi K. Lajos utóda Eperjesi István	97.-ik kiadás
74	1932	Budapest	Sylvester irodalmi és nyomdai R. T.	Új, átnézett és javított
75	1934	Debrecen	Telegdi K. Lajos utóda Eperjesi István	97.-ik kiadás
76	é. n.	Debrecen	Telegdi K. Lajos utóda Eperjesi István	97.-ik kiadás
77	1938	Oradea—Nagyvárad	Királyhágómelléki Ref Egyházkerület	-----
78	1943	Budapest	Sylvester irodalmi és nyomdai R. T.	-----
79	1943	Budapest	Sylvester irodalmi és nyomdai R. T.	Második kiadás
80	1958	Budapest	Református Egyetemes Konvent	-----

⁴⁰ Blazsek Mihály fordításában cseh nyelven.

⁴¹ „Most pedig az előbbi Kiadások' hibáitól megjobbitotta Zsarnay Lajos, Theologia Professora 's az 1833-dik Ország-Gyűlésen Ref. Predikátor.”

⁴² „Megbővitve és némely jobbitásokkal kiadta Sz. D.”

⁴³ Ez a kiadás ifj. dr. Szabó Aladár gondozásában jelent meg. Lásd: utószavát.

⁴⁴ Ez az egyetlen erdélyi kiadás az 1932-i budapesti kiadást követi s Szikszai rövid életrajzát is hozza.

E kimutatás átvizsgálása azonnal magától mutatja azt, hogy még ez sem teljes. A különböző kiadóvállalatok sorszámozása, önmaguk rendjén belül, bizonyos folytonossági hiányokat mutat. Hiányzik 1852 és 1857 között 2 *Bucsánszky*-féle kiadás, valamint a 93. és 95. *debreceni* kiadás. E négy kiadást bizvást hozzá lehet még kapcsolni a kimutatáshoz. De egyáltalán nem kizárt annak a lehetősége sem, hogy néhány további kiadás még mindig ismeretlenül lappang.

*

A „*Keresztyéni Tanítások és Imádságok*” első kiadása; *Sziksza*i György óhaj-tása ellenére, nem a debreceni városi nyomdában került kinyomtatásra. E körülmény indokolásában csupán feltevésekre vagyunk utalva. A gátló ok nem derül ki *Sziksza*i-nak *Szilágyi* Sámuel szuperintendenshez 1784. okt. 1-én küldött leveléből sem.⁴⁵ Ebben *Sziksza*i csak annyit állapít meg, hogy mivel munkácskája „Debrecenbe ki nem nyomtattathatik” szándéka azt Pozsonyba küldeni s ezért arra kéri a püspököt, hogy a kerületi könyvrevíziós bizottság ítéletét írásban adja ki neki. Lehet, hogy igaza van *Miklós* Dezsőnek abban, hogy maga a kerület nem engedte meg a könyv debreceni kinyomtatását; magyarázhatja ezt a *Sziksza*i személye körül támadt makói egyházi háborúskodás, vagy *Sziksza*i aktív harca a világi elemnek az egyház vezetésében való részvételéért, — mindkét körülmény árnyékot vethetett az író személyére a „venerabilis szuperintendentia” szemében. De lehet, hogy csupán a debreceni nyomda az időbeli lehetőségei voltak elégtelenek a mű kiadására. Nem *Sziksza*i az egyetlen, aki kényszerül az ország túlsó csücskébe küldeni kinyomtatásra kéziratát, hanem vele együtt a „leg híresebb debreceni könyvrók, tudósok, papok, professzorok, orvosok másutt nyomatták ki könyveik nagyobb részét.”⁴⁶ Ebben a nyomda elhanyagolt, avult állapota, a megfelelő szakmunkások hiánya a legfőbb ok, amit a város akkori garasoskodó kultúrpolitikája eredményezett.

A kézirat Pozsonyban *Füskuti Landerer* Mihály jó hírű, szép munkájáról neves nyomdájába kerül. Azonban bármennyire megbízható, szolid cég is *Landerer*, bajok mindjárt az első kiadásnál akadnak: az egyébként ízléses kiállítású, szép tiszta nyomású könyv végén 3 oldalt foglal el a benne található sajtóhibák jegyzéke. A második kiadásnál *Sziksza*inak újabb panaszra is van oka: „Hogy pedig ez a Második ki-adás, kivált papirossára nézve (melly ebben az időben igen szűk volt) nintsen olly díszes és magát kedveltető mint az az első volt; és hogy ebbe némelly új hibák-is érkeztek-bé: annak oka nem vagyok; mivel ezen Második Ki-adás egészen által volt adva a Könyv-nyomtatónak.” — mondja a második kiadás rövid előljáró-beszédében.⁴⁷

Nem is marad sokáig *Landerer*éknél. A negyedik kiadásra új kiadót talál *Weber* Simon Péter személyében, aki akkortájt nyitja meg nyomdáját szintén Pozsonyban. E kiadás előljárójában nem is mulasztja el felemlíteni „a sok nyomtatásbéli hibákat, a’ mellyek a’ három elsőbb ki-adásokban mind többre-többre szaporodtak volt.”⁴⁸ A *Landerer* cégnek, az ugyanakkor náluk is készülő negyedik kiadás nyomása idején, úgy látszik nem volt még tudomása arról, hogy a szerző másik kiadóhoz fordult, de a maguk ötödik kiadásának kiadói előszavában már neheztelő hangon utalnak a szerzőnek az ő üzletüket rontó eljárására. *Ífjabb Landerer* Mihály, az akkori tulajdonos szükségesnek látja *Sziksza*it arra emlékeztetni, hogy „ezen Tanítások’ és Imádságok’ érdemes Szerzője az ő tulajdon jussát azoknak ki-nyomtatására már ennek-előtte bődögölt édes Atyámnak által-engedte.”⁴⁹ Ő maga *Sziksza*i elégedetlenségének okát, „az elébbi nyomtatásokba bétsuszott hibákat”, fél mondattal elintézve inkább azzal dicsekszik, hogy a könyv az ő kiadásukban „minekutánna már

⁴⁵ Teljes szövegét közli *Miklós Dezső*: i. m. 345. l. Utal rá *Szabó Aladár* is: i. m. 60. l.

⁴⁶ *Zoltai Lajos*: *Debrecen városi könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei. Adalékok a könyvnyomda történetéhez*. Debrecen é. n. 7. l.

⁴⁷ KTI Második ki-nyomtatás Pozsony, 1790.

⁴⁸ KTI Negyedik kiadás. *Weber* Simon Péter Pozsony, 1795.

⁴⁹ KTI Ötödik kiadás. *Füskuti Landerer* Mihály Pozsony és Pest, 1802.

négyszer ki-nyomtatott, minden példányai elfogytak". A szerzőnek és a kiadónak az első kiadások körüli eme csendes csatározása nem vált kárára a műnek, talán inkább még segítette is elterjedését, bekapcsolva előállításába már a kezdet-kezdetén a második kiadót is.

A művet terjesztő kiadóvállalatok lassan népesedő táborába azután, majdnem fél évszázaddal az első kiadás megjelenése után nagykésőre belekapcsolódik a debreceni nyomda is, amikor Tóth Lajos személyében kiváló szakértelmű s egyben vállalkozóbb szellemű vezető vette kezébe az irányítást. Hogy szaktudása mellett önbecsülése sem volt elenyésző, mutatja ezt az általa készített első debreceni kiadás előszava. Ebben eldicsekszik azzal, hogy „jelen kiadást, az elsőbbek felett, — nem szőlván külső díszéről, mely megelőzőit szinte a' maculaturák' sorába helyezi — részint hibátlan tisztasága... ajánlják.”⁵⁰ Ez a vélekedés, Dr. Csűrös Ferenc idevágó véleményével együtt⁵¹ legfeljebb a debreceni nyomda egyéb kiadványai viszonylatában állhat meg, mert bizony a Tóth Lajos-féle Szikszai-könyv egyáltalán nem olyan ékes, hogy mellette az addigiak makulatura szintre esnének. Miklós Dezső kutatásai-ból tudjuk egyébként még azt is, hogy ez a kiadás 3000 példányban készült s a megjelenését követő két év alatt összesen 550 példányt adtak el belőle. Nem csoda hát, hogy a debreceni nyomda csak 23 esztendő múltán tud újabb kiadást kibocsátani, bizonyára sokkal alacsonyabb példányszámban, s az is lassan fogy.⁵²

Különös, hogy a debreceni nyomda számára nem volt sikeres vállalkozás a Keresztyéni Tanítások kiadása. Ennek oka feltétlenül valahol a nyomda értékesítő munkájának fogyatékoságában kell, hogy rejtőzzék, mert az összes többi kiadók sűrű egymásutánban, 2—3 évenként bocsátják ki, sokszor egymással párhuzamosan is az újabb és újabb kiadásokat, nyilvánvalóan nem azért, hogy raktáraikat eladhatatlan holmival töltsek tele. Azt, hogy az „öreg Szikszai” kiadása üzleti vállalkozásnak is jó volt, az is mutatja, hogy a Trattner és Károlyi cég is beiktatta kiadói programjába. Pedig az ő profiljukba csak jó haszonnal, biztosan és gyorsan értékesíthető könyvek, főként a vásári ponyva: kalendáriumok, álmoskönyvek, kalandregények és társaik tartoztak.

*

Törekedtem e cikkemben kerülni annak veszélyét, hogy a Keresztyéni Tanításokkal kapcsolatban már megjelent néhány írásom mondanivalóit megismételjem; igyekeztem újat adni. Tudom, hogy igen messze van ez a próbálkozásom a téma teljes kidolgozásától; tudom azt is, hogy sokkal több idő és alaposág kellene egy könyv történetének felkutatásához, mint amennyit erre fordítani tudtam, magam is látok még jó néhány olyan részletet, amit érdemes és érdekes lett volna itt még kibontani. De mindezeket a hiányosságokat tudva is, hiszem azt, hogy amit most közre tudtam adni, segítség lehet az „öreg Szikszai” igen időszerű újra-felfedezéséhez.

Papp János

⁵⁰ KTI Tóth Lajos Debreczen, 1834.

⁵¹ Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen é. n. 255. l.

⁵² Miklós Dezső: *i. m.*

⁵³ A nyomdákra és könyvkiadókra nézve forrásokul — a már jelzetteken kívül — a következő műveket használtam: Ballagi Aladár: *A magyar könyvnyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877*. Bp., 1878. Emich—Szabó: *A könyvnyomdászat története Magyarországon*. Pest, 1860. Novák László: *Nyomdászatunk 500 esztendeje*. Bp., 1940.; Gárdonyi Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században*. Bp., 1917.; Leszih Andor: *Tóth Lajos miskolci nyomdász privilégiuma*. Miskolc, 1933.

Fáy András levele egy debreceni professzorhoz

Minden esztétikai alkotás — igazában minden alkotás — két tényezője: a tartalom és forma, a mondanivaló és a megjelenési mód közül korunk a tartalomra helyezi a súlyt. Azért tiltakozik — ösztönösen és tudatosan — minden önmagáért való esztétikum ellen, mert félti a lényegét: a korszerű mondanivalót, a haladó gondolatot az elesztetizálástól, az önmagáért való forma uralmától. Múltunk irodalmi örökségéből is azt válogatja ki, azt értékeli, ami valamiképp a haladó gondolat szolgálatában áll.

E tekintetben alig lehet korunknak megfelelőbb íróit találni, mint Fáy Andrást, akinek életét a közhasznú tevékenység töltötte ki. Fogékony lelke felkarolt minden életrevaló és előrevivő eszmét, elméletet, tervet, gondolatot, és a költészetet is tudatosan azoknak szolgálatába állította. Legjellemzőbb, legmaradandóbb alkotásai: meséi sem egyebek, mint a kor haladó elveinek könnyen érthető, megkapó szellemes alakba öntése, hogy így a mese illusztrálásával tegye fogékonyabbá olvasóit a nagy eszmék iránt. Nagyobb szabású művei: regényei, színdarabjai is egy-egy — vagy némelykor, mint a Bélteky-ház, egész sor — korszerű törekvés ábrázolásai, propagandája a haladás fölényének megmutatására, sokszor egészen kézzelfoghatóan gyakorlati megvalósítás előkészítésére.

„Használni! vala életem minden törekvése, jelszava.” Ez volt saját vallomása szerinti életprogramja. Életének tartalma a közhasznú tevékenység. Jóllehet egyénisége különböző irányban a legmagasabb önképzésnek és kifejlődésnek adott alapot, ő lemondott a legmagasabbról, hogy képességei egyenletes — tehát nem zseniálisan egyoldalú — művelésével a közönségnek válják javára. Mint jogász korán megmutatta oroszlánkörméit joggyakornok korában írt alapos dolgozatával, melyről főnöke eleinte azt hitte, hogy valami jártas és tapasztalt jogászbarátjával írta meg, de a munka megbeszélésénél előszóban győződött meg az ifjú rendkívüli felkészültségéről. A zenében is sokat ígérő próbálkozást tett, jól hegedült, s néhány kis dalt is komponált, de aztán beérte ennyivel, s legfeljebb fia zenei pályára nevelésében elégitette ki művészi rokonszenvét. Ifjú korában a költészet babérai is csábították, tett is sokat ígérő próbálkozást, de ennek sem adta oda magát teljesen, szerény önkritikával lemondva arról, hogy a legnagyobbakkal versenyre keljen. Megelégedett azzal, hogy írói készségét eszméi szolgálatára használta. A politikai életben is jelentős szerepet játszott; ahol a magyarság haladásának lehetőségét megérezte, ott nem habozott nyíltan és bátran állást foglalni, s harcolt is sok jelentős gyakorlati kérdésben. A közigazgatási pályán is bevált, s ha korán félbe nem hagyja, kiváló hivatalnok lett volna belőle, aki utánajár a dolgoknak, el is intézi az ügyeket, s a közönség javára igyekszik intézkedni. Gazdasági tehetségét a közhasznú takarékpénztár alapításával tette széles körben hasznossá. E működésének is altruista jelleget ad, s egyáltalában nem fölözi le a hasznót, amit kezdeményező szerepe könnyen részére juttathatott volna. Örökölt vagyona s tevékeny élete ellenére özvegye nehéz sorba került. Nevelési eszméivel egész élete folyamán foglalkozott, tárgyalásukra egyre visszatért, mégpedig igen gyakorlati és igen helyes irányban, úgyhogy kiváló pedagógus lehetett volna belőle. De végül is itt sem ment túl az ösztönzés körén. Fáy nem kötötte le magát egyik életforma kizárólagos művelése mellett sem, hanem képességeinek egy irányban való kifejtése és érvényesítése helyett, az egyéni dicsőségkeresés útja helyett sokoldalú hajlamainak a közönség szolgálatába állításával mutatott példát a közhasznú életre. Szellemi kincseit sok irányban hasznosította a közönség javára.

Mint ilyen, minden jó ügy szolgálatára feltétlenül kész férfiút ismerhette őt az a Vékony István nevű helytartósági számtiszt, aki végrendeletében ismeretlenül reá hagyta vagyonát és őt tette meg végrendelete gondozójává. Fáy szokott lelkiismeretességével járt el a megbízatás teljesítésében. Végtelen buzgalommal és gondossággal végzi a vagyontárgyak értékesítését, a követelések kiegyenlítését. E munkája során jut közvetlen kapcsolatba a debreceni kollégiummal, amelynek javára a végrendelező mint volt debreceni diák 1600 forint alapítványt rendel halálából a nevelőiskola iránt, mely őt árva gyermekként felnevelte. Fáy az alapítvány dolgában levelet ír Péczely József kollégiumi tanárhoz,¹ a Henriás-fordító komáromi pap franciás szellemenben nevelkedett fiához, kérve őt, hogy terjessze az ügyet az illetékes bizottság elé. Ez meg is történt, s a tekintélyes adomány igen gyorsan, — még ugyanabban az évben, pár héttel a levélváltás után — be is folyt a kollégium pénztárába. Fáy levele a következő:²

Tekintetes Ur!

Különösen tisztelt barátom Uram!

Néhai I. Vékony István úr, a' Consiliumnál volt rationum officialis (számvevő tiszt) mint egykori növendéke a' debreceni Collegiumnak, testamentomában, melyben ismeretlen létemre mind executornak, mind általános örökösnek engemet vallott, hagyott a tisztelt Collegiumnak 1600,— ezerhatszáz pengő ftot. A' testamentomi czikk így szól:

4-er Debreczeni Collegiumnak, háládatosságom jeléül, hogy ott tudományos kiképzésemet nyertem és így fels. királyomnak és édes hazámnak teendő szolgálatokra alkalmassá lettem, testálok 1600 pftot, az az egy ezer hatszáz forintot pengőben, a'melly összeget alapítványképen örök időkre elkülönözve igazíttatni, kamatjait pedig tisztelt Collegium szükségére és szegény árva tanuló ifjak, millyen magam is váltam, és atyai jótéteményeket élveztem, felsegéllésére fordíttatni rendelem. NB. A' testamentomot, ut figura docet, slávivadéku prókátor írta vala.

Ezen legált pénz nálam lévén, minthogy tartása, gyakori kirándulásaim miatt alkalmatlan, alásan vagyok bátor esedezni a' Tek. Urnak, méltóztatnék nagy becsű barátságánál fogva, ez iránt jelentést tenni az illető helyen, és ezen reánk következő Juniusi Pesti vasárnapra vagy ha lehet előbb is, a' Collegium által teljes hatalommal megbízandó embert rendeltetni arra, hogy nálam a pénzt a' Collegium számára felvegye. Még jobb volna collegiumi hiteles petsétes nyugtatványt küldeni a' megbízandónak kezibe. —

Mi ezen successiómat illeti: eleinte 30 ezer körül beszéltek, inventatio után kétszáz pengőre sem üt. Azonban ott hol nem vetettem, aratni nem vágytam soha, 's valóban életemben ott sem arattam, hol híven vetegettem! Reám nézve minden esetre kedves volt egy olly ferfiúnak becsülése és bizodalma, ki úgy szólván soha sem látott. Mert halálunk esetére igen megszoktuk választani emberünket, kire utódinknál végakaratumk teljesítését bizni kívánjuk. —

Könyvemnek már a' 10-ik ivét nyomtatják és vásárra kinn leend. Nem tagadhatom egy kissé dobog a' szívem; de vannak lelkesek a' hazában, 's csak nehánya ezeknek legyen részemre, az igazságnak győznie kell! Kís személyem veszthet egy ideig, de a' nagy ügy csak nyerhet!

Kiis alásan bocsánatot kérvén örök alkalmatlankodásaimról, úri becses barátságába ajánlva, megkülönböztetett tisztelettel maradtam

Pesten, 18-a Máj. 1842.

A' Tekintetes Urnak

alázatos szolgálja és tisztelő barátja

(Intézve volt n. Péczely József úrhoz.)

Fáy András mk.

¹ A levél eredetije olvasható a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában Alapítványok 422/1. sz. jelzett alatt.

² Badics Ferenc Fáy életrajzában részletezi a Vékony-féle végrendelet ügyét anélkül, hogy erre a levélre hivatkoznék. L. Fáy András életrajza. Bp. 1890. 270. l.

Fáynak ez a levele mindenekelőtt kétségtelen bizonyosság arról, hogy széleskörű összeköttetései közé be kell iktatni a debreceni kollégium kiváló irodalomtanárát, Péczely Józsefet is. Fáy sárospataki diák volt, elsősorban ezzel a főiskolával ápolta a kapcsolatot s ragaszkodott hozzá haláláig hűséges szeretettel; de a kínákozó alkalmat örömmel aknáztta ki, hogy a másik nagyhírű református kollégiumnak is szolgálatot tehessen. A reábízott ügyben gyorsan és nagy buzgalommal járt el. Levele azt is elárulja, hogy nem ez volt az első és egyetlen alkalom, amikor kapcsolatba kerül a debreceni kollégiummal, többször is céloz rá az író, hogy Péczelyvel többször váltott már levelet.

Nem véletlen, hogy Fáy éppen Péczelyhez fordul a reábízott végrendeleti meg-hagyás elintézésével, s hogy általában vele tart fenn kapcsolatot. Hiszen Péczely neve a haladást cégjelezte Debrecenben a többi, részben konzervatívabb hajlamú kollégiumi tanár között, akikkel Péczelynek sok vitája volt éppen modern nevelési elvei és gyakorlata miatt.³ A sok kiváló tudós férfiú között, akik a XIX. században a debreceni kollégiumban tanítottak, Péczely volt leginkább haladó szellemű nevelő, aki a tanulóifjúságot egészen modern szellemben vezette. Szakítva a merő külső tekintély vaskalaposságával, tanítványait nem kiskorúakként kezelte, hanem bennük a jövőendő nemzedéket becsülte, egyenrangú emberekként bánt velük, s nemcsak nevelési módszerében, hanem tanításában is haladó szellemet képviselt. Főleg neki tulajdonítható a debreceni kollégiumi ifjúság fogékonysága a forradalmi eszmék iránt, amint ez egészen világosan kitűnik az 1848 március 15-i pesti események hatására szerkesztett memorandumukból.⁴ Mit kíván a kollégiumi ifjúság? címen előadják az ifjak követeléseiket, s ezek közt nagyon sok olyat, ami meglehetősen szabad szellemre vall, és radikálisan szakít minden vaskalapossággal. Ennek a szabad szellemnek megnyilatkozásában Péczely nevelői működésének igen nagy része van.

Fáy ezzel a Péczelyvel állott szoros kapcsolatban, s amikor a Kollégiumot közelről érintő végrendeleti ügy eléje kerül, hozzá fordul annak elintézése érdekében. De kétségtelen, hogy előzőleg már többször felkereste leveleivel, problémáival, irodalmi és egyéb kérdésekben a nyilván nagy tekintélyként tisztelt Péczelyt. Fáy jó érzékére vall, hogy a maga gyakorlatias, haladó szellemű tevékenysége közben a debreceni tanárok közül is jó érzékkel ki tudja szemelni a hozzá leginkább hasonló, mert — nagy és mély tudományossága mellett — rendkívül gyakorlatias és szívvel-lélekkel a nemzeti haladásért buzgólkodó Péczelyt. Ez Fáy tudatosságára vall, életvezetésének átgondoltságát bizonyítja. Kár, hogy levelezésük eddig nincs kiadva, sőt fel sincs derítve. Kíváncsú lenne pedig, hogy írói kapcsolatukat közelebbről megvilágítva lássuk.

Nagyon értékes adalék, hogy Fáy éppen Óramutató c. művének kiadásával foglalkozik e levél írása idején.⁵ Célzást tesz erre a levélben — anélkül, hogy pontosan megnevezné a munkát — s elárulja a művel kapcsolatos aggodalmait is. Mint a kisdíák, valósággal izgul a könyv fogadtatásáért, bár már elég sok írása jelent meg előzőleg nyomtatásban. Számít rá, hogy sok ellenmondást, sőt rosszalást fog kiváltani vele, sőt arra is, hogy sok becsülője jó véleményét kockáztatja, talán el is veszti miatta, de reméli, hogy lesznek olyanok is, akik megértik intencióit, s ha átmenetileg az ő „kicsiny” személye veszteni fog is a dologon, de maga az ügy nyer általa.

Fáy tudatossága, szerénységével szépen megférő önbecsérlése, helyes önkritikája szépen nyilvánul meg e sorokban az őt mindig jellemző erkölcsi bátorsággal és önzetlen szolgáltniakarással együtt. Tudja, hogy jó ügyet képvisel, hogy jó ügyért fog tollat, s nem törődik az ideig-óráig való népszerűséggel sem, azt is kockára teszi, hogy

³ L. O. Nagy Gábor: *A „debreczeniség” alkonya*. Debrecen, 1939, Református Tanárképző kiad.

⁴ Olvasható eredetiben a Tiszántúli Egyházkerület Levéltárában. Közölte Kiss Sándor *„A debreceni Kollégium szép örökségéből”* c. Az Út 1953. nov. 22. sz.

⁵ *Óramutató* c. mű megjelent 1842-ben. *Óramutató. Jóakaratu hitfeleinek muto-gatja* ... Pest, 1842. Trattner XII, 149 l.

annak az ügynek, amelyért a mű íródott, egyháza belső megújulása ügyének szolgáljon. Sőt az a bizalom is határozottan kicsendül szavaiból, hogy műve alkalmas is arra a szolgálatra, s ha nem is tulajdonít neki túlzott jelentőséget, de tisztában van értékével s azzal a szereppel, amit neki szánt. Az Oramutató c. iránymű⁶ a református egyház időszerű kérdéseivel, az egyház vezetésének módszerével, mikéntjével foglalkozik ugyan, de felöleli az egyház egész életét, sőt sok alapvető hittani elvet is, mindenütt egy felvilágosult, nemesszívú, de minden hibával, minden kiélt formával, minden visszassággal szemben kérlelhetetlen hívő ember ésszerű tanácsait, megoldásait kínálja, szuggerálja, bizonygatja. A munka nem keltett nagyobb feltűnést, azok, akik értettek a dolgokhoz, a megírását kiváltó részletkérdésekben vitába szálltak ugyan az íróval,⁷ de mellőzték — leginkább hallgatással — azt a sok értékes megítélést, bírálatot, javaslatot, amivel a munka tele van. De már maga az, hogy nem szálltak szembe vele, mutatja, hogy Fáy igazát el kellett ismerniük.

A haladó eszmék iránt fogékony író kiméretlen igazmondással tárja fel az egyházi élet visszasságait, s felvilágosult, sőt mondhatni egészen liberális álláspontot képvisel, ami akkor még merészen haladó szellemű volt az általánosan uralkodó orthodox egyházi közvéleményhez képest. Mégsem merték elveit kikezdeni, s ha a fő vitapontban: az egyházi tanácskozások kettős elnökségének ügyében Fáy ellenére döntöttek is, de az általános kérdések egész sorában megjegyzés nélkül tudomásul vették keményen hangzó megállapításait.

A kor könyvforgalmi viszonyaira is jellemző adalékot szolgáltat a levél: Fáy kifejezi azt a reményét, hogy a nyomda a pesti vásárra kihozza a kész művet, melynek 10 íve már készen áll. A pesti vásár mint könyvterjesztő vállalkozás még a XIX. század közepén is nagy szerepet játszik. Ezekre a vásárokra messzi vidékről sokan feljárnak, és az irodalmi újdonságoknak is bizonyos kelendőseget biztosítottak a híres pesti vásárok.

A levél mélyebb bepillantást enged Fáy lelkületébe, életértékelésébe, világszemléletébe is. Használni törekvő életének resignált számbavétele jelentkezik egyik szerény megjegyzésében. Jóleső elégtétellel mondja el, hogy Vékony István, a végrendelkező őt örökösevé tette, jöllehet életében sem igen látta. Egyesek eleinte azt rebesgették, hogy 30 000 forintot örököl Fáy, de mire az összes követeléseket kielégítették, kiderült, hogy alig marad 200 forint a vagyontömegből. Ennyit egy ügyvéd is felszámíthatott volna az eljárásért. Ezen a csalódáson azonban nem bánkodik, sőt így tartja helyénvalónak, hogy — amint mondja — ahol nem vetett, ott ne is arasson. S nem kis lemondással teszi hozzá, hogy egész életében ott sem aratott, ahol pedig vetegetett volna.

Első pillantásra meghökkent ez az önvallomás, hiszen könnyű elsorolni egész sereg olyan közhasznú gyakorlati alkotást, ami elsősorban Fáy serénykedésének volt az eredménye. Igaz, hogy saját érdekét mindig hátra vetette, s inkább áldozatot hozott a közért, mintsem annak szolgálatából hasznot húzzon. Jó gazdálkodó létére sem gyarapította vagyonát, sőt özvegye abból a járadékból tartotta fenn magát, amit az Első Hazai Takarékpénztár (Fáy egyik alkotása) szavazott meg a nélkülöző özvegy számára. Talán éppen anyagi helyzete romlására céloz a levél lemondó, resignált passzusa, de bizonyára ott rezeget mögötte sok drága terv ápolásának, szolgálatának, az érték hozott áldozatok hiábavalósága is, ami az öregedő, már fáradó Fáyra lesújtólag hat.

A levél nemes hangjával irodalmi értéket is képvisel. Egészében magán viseli írójának lelkületét, stílusát. Benne van Fáy sajátos, szentenciózus, magyaros ízű, velős mondásokat ügyesen alkalmazó írásmódja, benne van derék jelleme, amely a rá bízott feladat mielőbbi pontos megoldására sarkalja. Benne van az irodalomért érzett lelkesedése, fiatal embert is megszágyenítő heve egy új munkájának megjele-

⁶ Erdélyi Pál: *Fáy András élete és művei*. Bp., 1890. 180 skk. Badics Ferenc: *id. m.* 532 skk. l.

⁷ Hajnal Ábel és Péterfi Albert.

nésével kapcsolatban. Benne van egész mozgalmassága, minden tunyaságtól irtózó aktivitása.

Fáy nemcsak e kis levélkéjével, hanem egész irodalmi munkásságával nagyon megérdemelné, hogy korunk nagyobb figyelemre méltassa. Nagyszerű példáját találhatjuk művében a korszerű problémák megoldására szánt céltudatos irodalmiságnak. Levele rávilágít nemcsak az író társadalmi megbecsülésére, hanem irodalmi kapcsolatainak és munkásságának tudatosságára is.

Péter Zoltán

Zoványi Jenő nyomtatásban megjelent műveinek jegyzéke

- A kath. papnöveldek és a mi theológiai akadémiánk.* (Peritus.) Sárospataki Lapok. 1884. 13. sz.
- „A legújabb politikai botrány” ismertetése. (Zoványi Tamás.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1884/5. 2—3. sz.
- Adalék Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához.* (Krausz Jenő.) Magyar Könyvszemle. 1884. 117. l.
- „Centralismus a magyar ev. reformált egyházban.” Sárospataki Lapok. 1885. 28—29. sz.
- A magyar protestáns egyházi irodalomról.* Sárospataki Lapok. 1885. 41. sz.
- Pótlék Bacsoni Incze Máténak a „Protestáns Közlöny” 38. számában dr. Török István által közölt életrajzához. (Krausz Jenő.) Protestáns Közlöny. 1885. 41. sz.
- Adat Zilah történetéhez.* (Krausz Jenő.) Szilágy 1886. 8. sz.
- Eszrevételek a theologiai vizsgálatok tervezetére.* Sárospataki Lapok. 1886. 35. sz.
- Sárospatak, 1886. szeptember 15.* (Krausz Jenő.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 1. sz.
- Melius Péterről.* (Krausz Jenő.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 1—2. sz.
- Több krisztusi érzületet!* (Cato.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 3. sz.
- A legációkról.* () Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 4. sz.
- Az erdőbényei egyház ünnepére.* () Sárospataki Lapok. 1886. 446. l.
- Közönséges egyházi beszéd.* (Krausz Jenő.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 4. sz.
- Lukács Ödön: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története.* Sárospataki Lapok. 1886. 767—8. l.
- A Jézus Sirah könyvének fordítói.* (Krausz Jenő.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 5. sz.
- Pro domo nostra.* (Z. X. Y.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 6. sz.
- A szabadság ünnepén.* () Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 7. sz.
- Hittanhallgatók segélyegylete.* (Krausz Jenő.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 8. sz.
- Amerika műveletlen népeinek vallása.* (Krausz Jenő.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 8—9. sz.
- Mozgalmak az ifjúság körében.* (Krausz Jenő.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 9. sz.
- Uzoni Boldizsár, Uzoni Sz. Balázs.* (Krausz Jenő.) Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. 10. sz.
- Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1886/7. évfolyam 1—10. sz.* (Krausz Jenő.) Sárospatak, 1887. 4 r. Szerkesztés.
- „A magyarországi ev. ref. egyház egyetemes névtára az 1886. évre.” (Z. J.) Sárospataki Lapok. 1887. 23. sz.
- Melius Péter mint exegeta.* Sárospataki Lapok. 1887. 42., 43., 44., 46., 48., 49. sz.
- Bornemisza Péter vallásfelekezeti álláspontja.* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1887. 43—44. sz.
- Válasz Thury Etelének, de nem Bornemisza Péter vallásfelekezeti álláspontjáról.* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1887. 50—51. sz.

- Kulcsár Györgyről. Figyelő. XXIII. 387—391. l.
- Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. 1—86. l.
- Sárospatak, 1887. 8. r.
- Epilogus polemiae. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1888. 4. sz.
- Egy szavazat Csiky Lajos indítványa ellen. Sárospataki Lap. 1888. 6. sz.
- Egy katolikus levele a szerkesztőhöz. (Egy katolikus.) Sárospataki Lapok.
1888. 17. sz.
- Kulcsár György ügyében. Figyelő. XXIV. 389—391. l.
- Melius születésének és Debrecenbe menetelének éve. Debreceni Protestáns Lap.
1888. 21—23. sz.
- Felvilágosító válasz Révész Kálmánnak. Debreceni Protestáns Lap. 1888. 31. sz.
- Salzburgtól Würzburgig. Szilágysofnyó. 1888. 45. sz.
- Utrechtli levél. Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1888/9. 3. sz.
- Néhány kiegészítő adat „Uzoni Boldizsár, Uzoni Sz. Balázs” című tanulmányomhoz. Protestáns Közlöny. 1888. 50. sz.
- Könyvészeti adalékok Melius Péter irodalmi működéséhez. Magyar Könyvszemle.
1888. 186—188. l.
- Batizfalvy: A magyarországi prot. egyház története. Sárospataki Lapok. 1888. 215. l.
- Sejtelmek és eszmék az irodalmi társaságra vonatkozólag. (Ecclesiasticus.) Sárospataki Lapok. 1889. 8. sz.
- A természettudomány befolyása a theológiára (hollandból). Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1888/9. 7—8. sz.
- Vázlatok Németalföld theologiai viszonyairól. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.
1889. 30—34. sz.
- A radnóthi zsinat végzései. Protestáns Közlöny. 1889. 38—39. sz.
- A protestáns tanárképzés és a „Ker. Magvető.” Protestáns Közlöny. 1889. 50. sz.
- Magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. Protestáns Szemle.
1889. 178—202. l.
- Theologiai akadémiáink hiányai és azok orvoslásmódja. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1890. 2—3. sz.
- Coccejus és theologiai rendszere. Protestáns Szemle. 1890. 78—104. l.
- Válasz dr. Kovács Ödönnek a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” 1890. évi 9. és 10. számában közölt vezércikkére. 1—8. l. Kolozsvár, 1890. 4. r.
- A coccejánismus küzdelmei Németalföldön. Protestáns Szemle. 1890. 241—266. l.
- A külföldi tanulmányozás. Protestáns Közlöny. 1890. 17—18. sz.
- Protestáns Szemle. Protestáns Közlöny. 1890. 18—19. sz.
- Petőfi hollandul. Petőfi-Múzeum. 1890. 113—118. l.
- A coccejánismus története. 1—176. l. Budapest, 1890. 8. r.
- A theologiai tanárok képesítése. Protestáns Közlöny. 1890. 34—36. sz.
- A segédlelkészek szolgálata. Protestáns Közlöny. 1890. 50. sz.
- Könyvismertetés. Protestáns Közlöny. 1890. 50—52. sz.
- Válasz. Dunántúli Protestáns Lap. 1890. 256—257. l.
- A sárospataki borbély-céh rendszabályai. Történelmi Tár. 1891. 148—155. l.
- Válasz. Protestáns Közlöny. 1891. 1. sz.
- A reformáció Magyarországon a mohácsi vészig, Protestáns Szemle. 1891. 70—89, és 207—234. l.
- A lelkészválasztás módjáról. Protestáns Közlöny. 1891. 4—8. sz.
- Jelentés a „Prédikatori Tár” pályázatáról. () Protestáns Közlöny. 1891. 5—9. sz.
- A „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság” közgyűlése. (Z. J.) Protestáns Közlöny.
1891. 15. sz.
- Sürgös teendők egyházi irodalmunkban. Protestáns Közlöny. 1891. 16—17. sz.
- Nyilatkozat. Századok. 1891. 341. l.
- A boldogság forrása. 1—16. l. Kolozsvár, 1891. 8. r.
- Reformátusok közgyűlése. (Protestáns.) Kolozsvár, 1891. 218. sz.
- Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Századok. 1891. 668—672. l.
- Mikor ment Melius Debrecenbe? Debreceni Protestáns Lap. 1891. 44. sz.

- Zsinat előtt. Protestáns Közlöny. 1891. 44—47. sz.
 Zsinatunk megnyilta után. Protestáns Közlöny. 1891. 50. sz.
 Két alapítvány hollandiai egyetemeken tanuló magyarok számára. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. 404. l.
 A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. 433—436. l.
 Rácz Kálmán: Károlyi és Káldi bibliafordítása. Erdélyi Múzeum. 1892. 226—227. l.
 Adat a holland—magyar érintkezések történetéhez. Keresztény Magvető. 1892. 90—91. l.
 Beköszöntő beszéd. 1—26. l. Szilágysomlyó. 1892. 8 r.
 „Egyháztörténetünk művelése érdekében.” () Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1892. 36—37. sz.
 Abrahamides Izsák, Ács Mihály id., Ács Mihály ifj., Agh István, Albert János, Albricht Márton, Alesius Dénes, Alkotmányozó zsinat, Almási Gergely Mihály, Ambrosi János, Ambrosius Lam Sebestyén, Ambrózy György, Ambrózy Sámuel, Angyán János, Antal Géza, Antal János, Apáti Miklós, Apostol Pál. A Pallas Nagy Lexikona. I. k. Budapest, 1893.
 Theologiai Ismeretek Tára. I—III. füzet. Kolozsvár, 1893. 8 r. 1—240. l.
 A boldogság forrása (átdolgozva). Protestáns Lap. 1893. 90—97. l.
 A sárospataki lakatosok, bádigosok, óráskok, puskaművesek, asztalosok és fejművesek céhlevele 1608-ból. Történelmi Tár. 1893. 373—376. l.
 Derecskei Ambrus. Protestáns Szemle. 1893. 197—211. l.
 A reformátusok. () Pesti Napló. 1893. 102. sz. 23—24. l. (Kolozsvár ismertetésében a Malonyai pótlásával.)
 A hazaszeretet példányképe. Kalászkok az életnek kenyeréhez. 1893. 387—395. l.
 Aranka György, Árkosi Benedek, Artikuláris helyek, Asztalos György, Baldácsy-alapítvány, Balogh (Selyei) István, Balogh Ferenc, Balogh Lajos, Balogh Sámuel, Baltik Frigyes, Bányai ev. ehker., Bárány György, Bartók György, Basilius István, Basire Izsák, Báta György id., Báthory Zsófia, Báthory Gábor id., Báthory Gábor ifj., Bauhofer János György, Baumgart Bálint, Bausner Bertalan. A Pallas Nagy Lexikona. II. k. Budapest, 1893.
 Belohorszky Gábor, Beliczay Jónás, Benedek Mihály, Bierbrunner Gusztáv, Benkő József, Bényei Deák János, Beregszászi Péter, Bernhard-alapítvány, Berzeviczy Gergely, Bethlen Miklós, Beythe István, Binder György Pál, Bodola Sámuel, Bodrogkereszturi konvent, Bojthi Veres Gáspár, Bornemisza Péter, Boros György, Borosnyai Lukács János, Borsodi József, Borzsák Endre, Buchholz György, Budai ref. zsinat, Budapesti ev. zsinat, Budapesti ref. zsinat. A Pallas Nagy Lexikona. III. k. Budapest, 1893.
 A ref. egyházkerületi papi értekezletekről. () Ellenzék. 1893. 179. sz.
 Új egyházi lap Erdélyben. Ellenzék. 1893. 212. sz.
 Burius János, Cleynmann Károly, Coccejus, Cordatus Konrád, Creutzer György, Csécsi Nagy Miklós, Csécsi János id., Csengery K. István, Csengeri zsinat, Csiky Lajos, Csiszár Sámuel, Csulai György. Czeglédi Ferenc, Czeglédi György, Czeglédi István, Czelder Márton, Csuzi Cseh Jakab. A Pallas Nagy Lexikona. IV. k. Budapest, 1893.
 A magyarigeni papválasztás. () Ellenzék. 1893. 257. sz.
 Daniel István, Daniel Polyxena, Deáki Filep József, Deáki Filep Sámuel, Debreceni hitvallás, Debreceni hitvita, Debreczeni Kalocsa János, Debreczeni Szücs János, Debreceni zsinat, Decard János Kristóf, Decsi Gáspár, Dengelegi Péter, Dézsi István, Dézsi Lázár György, Dézsi Márton, Dézsi complanatio, Dicsőfi József, Diószegi Kis István, Diószegi Kis János, Domokos Márton, Drégelypalánki János, Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Egri Lukács, Egyetemes gyűlések, Elefánt Mihály. A Pallas Nagy Lexikona. V. k. Budapest, 1893.
 A debreceni hitvita. Protestáns Szemle. 1894. 178—187. l.
 Theologiai Ismeretek Tára. IV—V. füzet. Kolozsvár és Mezötúr, 1894. 241—423. és I—IV. l.
 Enyedi István, Enyedi Sámuel, Erdélyi ág. ev. egyház, Erdélyi ev. ref. egyházkerület, Erdős József, Érsekujvári K. Orbán, Eszéki István, Fábián Dániel, Fábr

Gergely, Fabricius János, Fabricius (Tolnai) Tamás, Fejes István. A Pallas Nagy Lexikona. VI. k. Budapest, 1894.

Pár szó a debreceni hitvita ügyében. Protestáns Szemle. 1894. 396—398. l.

Fekete (Szenczi) István, Felvinczi Sándor, Fertő és Balaton közti egyházkerület. Fésős András, Filó Lajos, Fogarasi Pap József, Foktövi János, Földvári József, Frigythologia, Fronius Márk. Gecse Dániel, Geleji Katona István, Generalis konvent. A Pallas Nagy Lexikona. VII. k. Budapest, 1894.

Vallás és Egyház. I. (egyetlen) évfolyam. 1—8. sz. Kolozsvár és Mezőtur. 8 r. Szerkesztés.

Alomlítások. Vallás és Egyház 1. sz.

Istenes élet. (H. J.) Vallás és Egyház. 2. sz. (Hollandból.)

Luther Márton. () Vallás és Egyház. 2—3. sz. (Németből.)

Sátán a templomban. () Vallás és Egyház. 3. sz. (Hollandból.)

Kossuth Lajos. () Vallás és Egyház. 5. sz.

Változó viszonyok, örökös teendő. (Johannes presbyter.) Vallás és Egyház. 5. sz.

Parochialis körök és lelkeszi munkásság. Vallás és Egyház. 6. sz.

Magyar protestáns egyházi irodalom. Vallás és Egyház. 7. sz.

Gombási István, Göböl Gáspár, Gönczi Fabricius György, Gönczi István, Görömbei Péter, Grynaeus Simon, Gyarmathi Miklós, Gyöngyösi Pál, Gyöngyössy Sámuel, Gyulafehérvári hitviták, Haner György, Haner György Jeremiás, Harsányi István, Hebler Mátyás. A Pallas Nagy Lexikona. VIII. k. Budapest, 1894.

Tizenkilenc negyedév Kolozsvártt. Vallás és Egyház. 8. sz.

Károlyi Sebestyén. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1895. 1. sz.

Nehány szó a Révész Kálmán ciklére. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1895. 4. sz.

Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában. Irodalomtörténeti Közlemények. 1895. 82—95. l.

„Szegedi Kis István élete s a Tisza—Duna mellékeinek reformációja”. Sárospataki Lapok. 1895. 8. sz.

A theologiák ügyében. (Veridicus.) Ellenzék. 1895. 58. sz.

Heiszler József, Helmeczi István, Hodászi Lukács, Hodosi Sámuel, Honter János, Iratosi T. János, Herepei Gergely, Herepei Károly, Kabai Bodor Gellért. A Pallas Nagy Lexikona. IX. k. Budapest, 1895.

Válasz Földváry Lászlónak. Sárospataki Lapok. 1895. 24. sz.

Belmisszió s a hivatalos egyház. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1895. 28. sz.

A meghívás kérdéséhez. Sárospataki Lapok. 1895. 29. sz.

Ki legyen a debreceni pap? Debrecen, 1895. 175. (szept. 10.) sz.

Az egyházkerületek gyűlései után. Órálló. 1895. 79—80. (okt.) sz.

Kalinka Joachim, Kálmán Farkas, Kálmáncsehi Sánta Márton, Kálniczky Benedek, Kanizsai Pálfi János, Kaposi Juhász Sámuel, Kármán József, Károlyi Gáspár, Károlyi Péter, Károlyi Boldi Sebestyén, Kecskeméti Elek János, Keresszegi István, Keresztes József, Keserői Dayka János, Kénosi Tózsér János, Kiss Ádám, Kiss Aron, Kiss Károly, Kiss Kálmán, Klanicza Márton, Klesch Kristóf, Kocsi Csergő Bálint, Kocsi Csergő János, Kolmár József, Komáromi Csipkés György, Komjáthi Benedek, Koncz József, Kopácsi István, Kovács Albert, Kovács Ödön, Kovásznai Péter, Köleséri Sámuel id., Köleséri Sámuel ifj., Könyves Tóth Klámán, Könyves Tóth Mihály. A Pallas Nagy Lexikona. X. k. Budapest, 1895.

Theologiai Ismeretek Tára. VI. füzet. Mezőtur. 1895. 1—80. l.

Krmann Dániel, Kulcsár György, Kuliffay Zsigmond, Kun Bertalan, Kürti István, Láni György, Láni Illés, Láni Zakariás, Laskai János, Laskai Csókás Péter, Lethenyi István, Linberger István Károly, Lippai Sámuel, Lisznai Kovács Pál, Lukács Ödön, Madarász Márton. A Pallas Nagy Lexikona. XI. k. Budapest, 1895.

Nyilatkozat a Földváry keserőségeire. Sárospataki Lapok. 1895. 47. sz.

„A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és Budapest.” (Vidéki pap.) Sárospataki Lapok. 1896. 10. sz.

A Kanyaró-féle unitárius történetírás jellemzéséhez. Debreceni Protestáns Lap. 1896. 10. sz.

- Betegségünk, orvosságunk. Sárospataki Lapok. 1896. 12—13. sz.
- A Magyar Prot. Irod. Társaság közgyűlése. Sárospataki Lapok. 1896. 20. sz.
- A hevesnagykunsági egyházmegye tavaszi közgyűléséről. Debreceni Protestáns Lap. 1896. 21. sz.
- Theológiai Ismeretek Tára. VII—VIII. füzet. Mezőtúr, 1896. 81—240. l. Magyarai István, Maklári János, Maklári Pap Lajos, Margitai Péter, Masnicius Tóbiás, Masznyik Endre, Medgyes Lajos, Medgyesi Pál, Matkó István, Menyhárt János, Mihálykó János, Milotai Nyilas István, Miskolczi Cz. Gáspár, Mitrovics Gyula, Nagy Benedek, Nagy Péter, Nagyari Benedek, Nagyari József, Nagyarsányi disputatio, Nánási L. István, Nánási V. Gábor. A Pallas Nagy Lexikona. XII. k. Budapest, 1896.
- Pár szó Károlyi Boldi Sebestyénről. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1896. 44. sz.
- Nógrádi Mátyás, Orbán József, Ozorai Imre, Paksi György, Pálházi Göncz Miklós, Papp Károly, Pathai István, Pécsváradi Péter, Pernyeszi Zsigmond, Peti József. A Pallas Nagy Lexikona. XIII. k. Budapest, 1896.
- Polgár Mihály, Pomarius Sámuel, Pósházi János, Prágai András, Radácsi György, Révész Bálint, Révész Kálmán, Ribini János, Salamon József, Samarjai M. János, Sárpataki N. Mihály, Sebestyén István, Segesvári colloquium, Séllyei M. István, Sibolti Demeter. A Pallas Nagy Lexikona. XIV. k. Budapest, 1897.
- Theológiai Ismeretek Tára. IX—XI. füzet. Mezőtúr, 1897. 241—434. l.
- Sinai Miklós, Somosi János, Somosi Petkó János, Stancarus Ferenc, Sylvester János, Szabó Ferenc (Hunyadi), Szabó József (S.), Szász Domokos, Szász Gerő, Szathmári Ötvös István, Szathmári Paksi Dániel, Szathmári Paksi István, Szathmári Paksi Mihály, Szathmári Pap János, Szathmári Pap Mihály, Szathmári Pap Zsigmond, Szathmárnémeti Sámuel, Szeberényi Gusztáv A., Szeberényi János id., Szeberényi János ifj., Szeberényi Lajos Zs., Székely István (Benczédi), Szeremlei Gábor, Szeremlei Sámuel, Szikszai Fabricius Balázs, Szikszai Hellopoeus Bálint, Szikszay György, Szinyei Gerzson, Szilávik Mátyás, Szombathi János, Szőnyi Benjámin, Szőnyi Nagy István, Sztárai Mihály, Tarnóczy Márton, Tarpai Szilágyi András. A Pallas Nagy Lexikona. XV. k. Budapest, 1897.
- Tiszáninneni ref. egyházkerület, Tizántúli ref. egyházkerület, Tofeus Mihály, Tóth Sámuel, Uri (Kőrösi) János, Verestói György, Warga Lajos, Zoványi P. György, Zsarnay Lajos. A Pallas Nagy Lexikona. XVI. k. Budapest, 1897.
- Dézi Márton. Protestáns Szemle. 1898. 79—90. l.
- Onálló vámterület. (Z. J.) Szentesi Lap. 1898. 85. sz. (júl. 20.)
- A lóláb. Magyarország. 1898. 111. sz. (ápr. 22.)
- Magyarországi superintendentiák a 16. században. Budapest, 1898. 1—58. l. 8 r.
- Protestáns theológiai fakultás az egyetemen. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1898. 47. sz.
- Theológiai Ismeretek Tára. XII. füzet. Mezőtúr, 1898. 1—96. l.
- Az erdélyi püspökválasztási mozgalmak. (Kolozsvári.) Sárospataki Lapok. 1899. 14. sz.
- „Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez.” Sárospataki Lapok. 1899. 52. sz.
- Theológiai Ismeretek Tára. XIII. füzet. Mezőtúr, 1899. 97—192. l.
- Protestáns theológiai fakultás az egyetemen. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1900. 6. sz.
- Bándi Mihály, Benke István, Besnyei György, Biki Károly, Bocsor Lajos, Brunszwik Tóbiás, Debreceni zsinat, Dianiska András, Erdődi zsinatok, Fábián Mihály, Generalis konvent. A Pallas Nagy Lexikona. XVII. k. Budapest, 1900.
- Kiss János, Szeberényi Andor, Thury Etele, Tüdős István, Zsinatok. A Pallas Nagy Lexikona. XVIII. k. Budapest, 1900.
- Eszrevételek a „kálvinista élehetetlenség”-ről szóló cikkekre. Debreceni Protestáns Lap. 1900. 34. sz.
- Theológiai Ismeretek Tára. XIV. füzet. Mezőtúr, 1900. 193—288. l.
- Holland tudósok levelei magyar tudósokhoz. Irodalomtörténeti Közlemények. 1901. 217—223. l.

- Theológiai Ismeretek Tára*. XV. füzet. Mezőtúr, 1901. 289—429. l.
- Levelek Ráday Páltól egyházi ügyekben*. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1902. 5—22. l.
- Brieven van Nederlandsche geleerden aan Hongaarsche geleerden*. Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. I. 423—436. l.
- Megjegyzések Birta József „Hollandia és Magyarország” című cikksorozatára*. Sárospataki Lapok. 1902. 11—12. sz.
- Karácsonyi és húsvéti prédikáció fordítása a Wirth Zwingli prédikációiból Rohoska J. által magyarul kiadott kötetben*.
- A lelkési évek beszámítása az egyetemes ev. ref. theol. tanári nyugdíjintézetnél*. Sárospataki Lapok. 1902. 16. sz.
- Kérelem lelkési éveinek beszámításáért*. 3 l.
- Pár szó a jezsuita történetirásról*. Sárospataki Lapok. 1902. 48. sz.
- A magyarországi reformáció adattára*. Protestáns Szemle. 1902. 269—306. l.
- Felelet a Birta József válaszára*. Sárospataki Lapok. 1902. 22—26. sz.
- A magyar protestantizmus történetének korszakokra osztása*. Protestáns Szemle. 1903. 1—10. l.
- A coccejanismus lényege, fejlődése és jelentősége*. Protestáns Szemle. 1903. 65—75. l.
- A belhivatalnokok anyagi ellátásáról*. Debreceni Protestáns Lap. 1903. 11—12. sz.
- A csallóköz-mátyusföldi református egyházkerület keletkezése*. Protestáns Szemle. 1903. 219—225. l.
- Egyházi unió Erdélylyel*. Sárospataki Lapok. 1903. 20. sz.
- Valami a Pilarikok családjáról és irodalmi működéséről*. Protestáns Szemle. 1903. 271—276. l.
- A realis unio kérdésében*. Sárospataki Lapok. 1903. 22. sz.
- Kossuth és Rákóczi*. 1—25. l. Sárospatak, 1903. 8 r.
- Egyetemes főgondok és főconsistorium a magyarországi református egyházban*. Budapest, 1903. IV. + 179. l.
- A tiszántúli egyházkerület felosztása*. (Historicus.) Debreceni Protestáns Lap. 1903. 32. sz.
- A zsinati törvénytervezet a küriarchikus irány szolgálatában*. Debreceni Protestáns Lap. 1903. 37. sz.
- Ismeretlen hungaricum I. Lipót korából*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1903. 347—357. l.
- A parochialis könyvtárak*. Sárospataki Lapok. 1903. 41. sz.
- Nyilatkozat a parochialis könyvtárak ügyében*. Sárospataki Lapok. 1903. 43. sz.
- Még egyszer a parochialis könyvtárakról*. Sárospataki Lapok. 1903. 45. sz.
- A pápens visszavonásának körülményei*. Protestáns Szemle. 1903. 465—9. l.
- Visszhang a Révész Kálmán cikkére*. Debreceni Protestáns Lap. 1903. 48. sz.
- A református egyház függő kérdései*. Sárospataki Lapok. 1904. 2—5. sz.
- A miskolci lelkészválasztás*. Sárospataki Lapok. 1904. 6. sz.
- Kovács Albert*. Sárospataki Lapok. 1904. 7. sz.
- Adatok a heidelbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorához*. Protestáns Szemle. 111—114. l.
- Autonómia, jogegyenlőség, saecularisatio*. Debreceni Protestáns Lap. 1904. 8—9. l.
- A kormányelnök ígéretei és a protestáns egyház*. Sárospataki Lapok. 1904. 11. sz.
- Református tanügyi politika*. Debreceni Protestáns Lap. 1904. 15. sz.
- A budai zsinat tagjai*. Protestáns Szemle. 1904. 226—233. l.
- A sárospataki akadémiai tanári kar felterjesztése a tiszáninneni egyházker. közgyűléshez*. Sárospataki Lapok. 1904. 18. sz.
- Index, censura és cloture Sárospatakon*. (Kortárs.) Debreceni Protestáns Lap. 1904. 20. sz.
- Szász Gerő*. Sárospataki Lapok. 1904. 21—22. sz.
- A református tanáregyesület közgyűlése*. (Referens.) Sárospataki Lapok. 1904. 23. sz.
- A budai zsinat tagjainak névsoráról*. Protestáns Szemle. 1904. 367—371. l.

- A tiszántúli főjegyző-választáshoz. Sárospataki Lapok. 1904. 13. sz.
- Egy kis felvilágosítás az államsegély ügyében. Sárospataki Lapok. 1904. 25. sz.
- Adatok a 18. század első felében tartott ref. konventek történetéhez. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1904. 24—39. l.
- Szathmárnémeti Sámuel levelei egy tanárválasztás ügyében. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1904. 105—107. l.
- Láni Illés véleménye a Concordia-könyvről. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1904. 108—111. l.
- Si fecisti nega. (Kortárs.) Debreceni Protestáns Lap. 1904. 30. sz.
- Az 1848. évi XX. törvénycikk a képviselőházban. Sárospataki Lapok. 1904. 32. sz.
- Zsinatpresbyteri rendszer és realis unió. Sárospataki Lapok. 1904. 36., 38., 38. sz.
- A zsinati tagok számaránya és választási módja. (Historicus.) Debreceni Protestáns Lap. 1904. 40—41. sz.
- Adatok a magyar biblia történetéhez a brit és külföldi bibliatársulat megalapítása utáni időből. Sárospataki Lapok. 1904. 10., 11., 12., 14., 17., 37., 39., 41., 42. sz.
- A sárospataki kollégium anyagi helyzete. Debreceni Protestáns Lap. 1904. 43. sz.
- Helyreigazításul. (Z. J.) Sárospataki Lapok. 1904. 43. sz.
- Visszásságok a zsinati képviselőválasztások terén. (Philaléthés.) Sárospataki Lapok. 1904. 44. sz.
- Zsinat előtti hangulatok. (Optimista.) Sárospataki Lapok. 1904. 45. sz.
- Még egyszer a zsinati tagok számarányáról és választási módjáról. (Historicus.) Debreceni Protestáns Lap. 1904. 45. sz.
- Végző a budai zsinat tagjainak névsoráról. Protestáns Szemle. 1904. 516—517. l.
- Az 1848. évi XX. törvénycikk és a protestáns iskolák. Az orsz. ref. tanáregyesület évkönyve az 1904—5. tanévre. 63—77. l.
- A Sárospataki Irodalmi Kör közgyűlése. (Referens.) Sárospataki Lapok. 1904. 51. sz.
- Válasz. Sárospataki Lapok. 1904. 45. sz.
- Viszonzválaszul. Sárospataki Lapok. 1904. 47. sz.
- Végzetes számítási hiba. Sárospataki Lapok. 1905. 9. sz.
- A sárospataki kollégium 1905-iki költségvetési előirányzata. Sárospataki Lapok. 1905. 20. sz.
- A középiskolai államsegély feltételei. Sárospataki Lapok. 1905. 21. sz.
- Néhány megjegyzés a R. Gy. uréira Sárospataki Lapok. 1905. 21. sz.
- Rugonfalvi Kiss István: Radvánszky György házassági pöre. (Historicus.) Sárospataki Füzetek. 1905. 148—153. l.
- Eperjesi és tótprónai zsinat 1669-ben. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1905. 198—199. l.
- Levél a szerkesztőhöz. Sárospataki Lapok. 1905. 10. sz.
- Aempléni ref. dioecesis egyházlátogatási kérdőpontjai. Protestáns Szemle. 1906. 40—41. l.
- Egyháztörténeti apróságok. (I. Independens volt-e Szilvásújfalvi? II. Mikor voltak legkevesebben a magyar róm. kath. főurak? III. A sárospataki ref. egyházmegyének egy ismeretlen esperese s adat irodalmi működéséhez.) Protestáns Szemle. 1906. 182—191. l. — (IV. Adatok a heidelbergi kate magyarországi történetéhez. V. Ki volt a Szathmárnémeti Baka Péter irodalmi ellenfele? VI. Adatok a dunántúli és tiszáninneni ref. egyházkerületek főgondnokainak névsorához.) U. o. 376—390. l.
- Miskolczy Csulyak István zempléni ref. esperes (1629—1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei. Történelmi Tár. 1906. 48—102., 266—313., 368—407. l.
- Alkalmi beszéd a sárospataki kollégiumi ifjúság 1906. évi március 15-iki ünnepélyén. Sárospataki Lapok. 1906. 1—14. l.
- A pápai tiltakozás. (Református akadémiai tanár.) Budapesti Hírlap. 1906. 280. sz. (okt. 12.)
- A Karácsonyi-féle „Magyarország egyháztörténete”. (Historicus Criticus.) Protestáns Szemle. 1906. 605—615. l.
- Három ügyirat... fegyelmi ügyben. Miskolc, 1906. 1—15. l.

Pár szó a felekezeti történetírás kérdéséhez. (Historicus Criticus.) Protestáns Szemle. 1907. 123—127. l.

Pár szó a Kanyaró cikkére. Magyar Könyvszemle. 1907. 87—88. l.

Az erdélyi református egyház története, Pokoly Józseftől. Századok 1907. 648—668. l.

A sárospataki akadémia bölcsészeti tanszékének aggasztó jövője (Historicus Criticus.) Miskolc, 1907. 1—8. l.

Egy református pap könyvtára a 17. században. Magyar Könyvszemle. 1907. 381—383. l.

Felvilágosításul. Protestáns Szemle. 1907. 346. l.

A Warga-féle „A keresztyén egyház történelme” c. mű III. kötetében (Sárospatak, 1908.) összesen 207,5 lapnyi pótlás, közte két egész fejezet (*-gal jelölve az általam írt bekezdések):

A protestáns teológiai tudomány a hollandoknál, angoloknál és franciáknál (516—579. l.) és

Az egyháztörténelmi tudomány újabb haladása (728—73. l.) — mely a többi példányokból kimetszetvén, csak nálam van meg; továbbá a következő két fejezetnek nagy része:

A magyarországi protestáns egyházak a kiegyezéstől 1890 tájáig (416—429—447) és

A teológiai irodalmi munkásság a magyar protestáns egyházban (580—582—591—592—603—605—608—609—611—611—632. l.)

Adatok két könyv történetéhez a 18. század utolsó negyedében. Irodalomtörténeti Közlemények. 1908. 111—121. l.

Sárospatak reformációja. Századok. 1908. 806—817. l.

A Kálvin—Warga—Zoványi-ügy felvilágosító iratai. Miskolc, 1908. 1—18. l. (Egy cikke nem tőlem való.)

A Zoványi-ügy előzményei. Budapesti Hírlap. 1908. 262. sz. (Horváth C. pótlásával.)

Az egyháztörténelmi tudomány újabb haladása, Theológiai Szaklap. 1909. 24—34. l.

A zempléni ref. dioecesis zsinatai Miskolczi Csulyók István esperes idejében (1629—1645.). Történelmi Tár. 1909. 184—211., 406—438. l. (Befejezetlen, kéziratban megvan az egész.)

Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. Sárospatak, 1909. 1—42. l. 8 r.

A reformáció egyháza. Sárospatak, 1909. 1—13. l. 8 r.

Az egyházkerületi közgyűlések tagjainak felelőssége. (Exul.) Lelkészegyesület 1909. 40. sz.

Könyvészeti és irodalomtörténeti apróságok. (I. felsőmagyarországi cikkek ismeretlen kiadása. II. A „Szent genealogia” magyar fordítója. III. Ismeretlen magyar könyvek nyomai. IV. Pótlás, törlés és javítás a Régi Magyar Könyvtár III. kötetében.) Magyar Könyvszemle, 1909. 315—321. l.

Magyar coccejanusok a 18. században. Theológiai Szaklap. 1909. 258—267. l.

Kisebbségek a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. XII. + 255 l.

Sárospatak reformációja és a róla szóló hamis tudomány. Debreceni Protestáns Lap. 1910. 17—18. sz.

Néhány szó a magam ügyéről. Egyetértés. 1910. ápr. 12. sz.

Dávid Ferenc. Budapesti Hírlap. 1910. 198. sz. és Unitárius Egyház. 1910. 9—11. sz.

A zsolnai evangélikus zsinat. Budapesti Hírlap. 1910. 204. sz.

Z. J. fegyelmi panasza Radácsi György ellen. Magyar Szó. 1910. 142. sz. (jún. 21.)

Vallás és egyház, egyház és állam, állam és iskola. Egyetértés. 1910. 306. sz.

Az erdélyi reformátusok 1656-i moravásárhelyi közssinata történetéhez. Erdélyi Múzeum. 1910. 213—217. l.

A protestantizmus fogalma és lényege. Theológiai Szaklap. 1911. 35—51. l.

A tiszai ev. egyházkerület kialakulása. (Böngésző.) Evangélikus Lap. 1911. 8. sz.

A püspöki hivatal a tiszáninneni református egyházkerületben. (Böngésző.) Protestáns Szemle. 1911. 87—94. l.

- „Tiszáninnen” és tiszáninneniek. (Böngésző.) Protestáns Szemle. 1911. 243—249. l.
- Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911. IV + 391. l.
- Adatok a magyarországi puritánus mozgalmak történetéhez. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1911. 1—25. l.
- Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1911. 26—142. l. (Befejezetlen. Kéziratban megvan az egész.)
- Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. (Böngésző.) Protestáns Szemle. 1912. 310—315. l.
- Az abauji kánonokról. Protestáns Szemle. 1912. 590—591. l.
- A Kálvin-szövetség aknamunkája. (Akárki.) Lelkészegyesület. 1912. 50. sz.
- Még egyszer a Kálvin-szövetség aknamunkája. (Akárki.) Lelkészegyesület. 1912. 52. sz.
- Csiky Kálmán dr. Sárospatak. 1912. 50. sz.
- Rövid válasz Sebestyén Jenőnek. (Akárki.) Lelkészegyesület. 1913. 2. sz.
- Villanyvilágítás-e vagy vízvezeték? Sárospatak. 1913. 2. sz.
- Felolvasás a vallás, hit és tudomány egymáshoz való viszonyáról. Evangelikus Lap. 1913. 7—8. sz.
- Tanulságos képviselőválasztások. (J.) Lelkészegyesület. 1913. 27. sz.
- Egy bírálat helyreigazítása. Századok. 1913. 636—639. l.
- Magyarország statisztikája. (Z. J.) Világ. 1913. szept. 21. sz.
- Károlyi Péternek egy állítólagos műve. Protestáns Szemle. 1914. 32—36. l.
- A tiszáninnen püspökválasztás. (Tiszáninnen.) Lelkészegyesület. 1914. 8. sz.
- (A szerkesztő által egy helyen megrontott szöveg.)
- Ki volt a „Pastor...” c. könyv igazi szerzője? Protestáns Szemle. 1914. 114. l.
- Agensválasztás 1762—1763-ban. Protestáns Szemle. 1914. 79—91., 151—168., 220—239. l.
- A magyarországi protestantismus történetének jelenlegi állása. Protestáns Szemle. 1914. 305—322. l.
- Még egy adat a Melius Péter irodalmi működéséhez. Magyar Könyvszemle. 1914. 193—194. l.
- Szeremlei Gábor és a helytartótanács. Protestáns Szemle. 1915. 164—172. l.
- Adatok a magyar protestantismus múltjából. (I. Melius Péter énekeskönyve. II. Mikor halt meg Sztárai Mihály? III. Milyen vallású volt Petrőczy Katalin Szidónia? IV. Szathmári Paksi Dániel Balmazújvároson.) Protestáns Szemle. 1915. 278—290. l.
- Helyreigazítás. Protestáns Szemle. 1915. 246. l.
- Révész Imre: Dévay Biró Mátyás tanításai. Theológiai Szaklap. 1915. 295—299. l.
- Révész Imre: Dévay Biró Mátyás tanításai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1915. 488—489. l.
- Adatok a magyar protestantismus múltjából. (V. Fischer András anabaptista volta. VI. Tamás sárospataki plébános. VII. Az 1544-iki nagyvárad hitvita és Dévai Biró Mátyás. VIII. Szegedi Kis István Cegléden. IX. Pótlások a Melius Péter műveinek sorozatához. X. Heltai Gáspár és Dávid Ferenc nevének eredete. XI. A Mancskovit és Káldi közös forrása.) Protestáns Szemle. 1916. 36—49. l.
- Könyvészeti kutatások a debreceni ref. kollégiumi könyvtárban. Theológiai Szaklap. 1916. 51—58. l.
- A reformáció Magyarországon a mohácsi vész után, a protestáns irányú rendezkedések meginduláig (1526—1542.). Protestáns Szemle, 1916. 131—143., 227—240., 312—340. l.
- A Sebestyén Jenő rossz emlékező-tehetsége és még valami. Lelkészegyesület. 1916. 19. sz.
- A protestantismus továbbterjedése és egyházi különválása Erdélyben, Tiszántúlon és a hódoltságban (1542—1556.). Theológiai Szaklap. 1916. 176—197., 248—271. l.
- A reformáció művelődéstörténeti jelentősége. Értekezések... a theológia köréből. 1916. 29—43. l.
- A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai, Erdélyben való törvényes eltiltásáig (1558-ig). Protestáns Szemle. 1917. 39—57., 174—193. l.
- Adatok a magyar protestantismus múltjából. (XII. Az 1546. évi eperjesi zsinat

- állítólagos végzése. XIII. A meszleninek, illetőleg Réczés-félének nevezett kánonos-könyvről. XIV. Sylvester János és Debrecen. XV. Az 1563. évi csonka unicum és „A halál könyve”. XVI. Czeplédi György és Károlyi Péter közös műve. XVII. A „lutherani comburantur” és a Corpus Juris Hungarici. XVIII. Az egyetemes felügyelői és egyetemes főgondnoki állás eredete. XIX. A bodrogkeresztúri konvent résztvevői. XX. Volt-e Matolay nevű ágens?) Protestáns Szemle. 1917. 614—631. 1.
- Adalékok Szabó K.-hoz. Magyar Könyvszemle. 1917. 95—98. 1.
- Az evangéliumi protestantismus egysége a reformáció különféle irányjaiban. Protestáns Szemle. 1918. 40—51. 1.
- Czeplédi Ferenc életrajzi adatairól. Századok. 1918. 208—216. 1.
- Adalékok Szabó K.-hoz. Magyar Könyvszemle. 1918. 79—83. 1.
- Magyar protestáns történelmi emlékek. Theológiai Szaklap. 1918. 151—153. 1.
- Hittudomány és tanszabadság. Nyugat. 1918. 967—973. 1.
- Református hittudományi oktatás. Theológiai Szaklap. 1918. 161—167. 1.
- A református egyház és a tudomány szabadsága. Huszadik Század. 1918. II (39).k. 121—125. 1.
- Buzdító beszéd. Egyetemi évkönyv. 1917—8. 27—32. 1.
- Modern és mégis régi egyházpolitika. Világ. 1919. 53. sz. (márc. 2.)
- Politikai gyűlölködés az egyházban. Világ. 1919. 12. sz. (jan. 14.) és Debreceni Tükör. 1919. jan. 30.
- Materny védekezésének gyengéi. Debreceni Tükör. 1919. febr. 6.
- Felekezeten kívüli közoktatás. Fáklya. 1919. 2. sz. (márc. 23.)
- A socialdemokrata párt számaránya. Debreceni Független Újság. 1919. 158. sz. (szept. 12.)
- A protestánsok vallásszabadsága és a westfalai béke. Deb. Füg. Újság. 1920. okt. 3.
- Protestantismus és humanismus. Független Szemle. 1921. 277—285. 1.
- Nyílt kérdések a pénzügyigazgató úrhoz. Deb. Füg. Újság. 1921. szept. 10.
- A helvét reformáció két iránya. Független Szemle. 1921. 429—435. 1.
- Olcsó húsnak hig a leve. Deb. Füg. Újság. 1922. febr. 7.
- A felvilágosodás története. Budapest, 1922. 1—186. 1.
- A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, 1922. 1—486. 1.
- Deák Ferenc az egyházak főrendiházi képviseltetéséről. Világ. 1922. febr. 12.
- A debreceni egyetem a cursus alatt. Független Szemle. 1922. Rendkívüli szám 12—14. 1.
- Numerus clausus. Világ. 1922. febr. 12.
- Az 1848. évi XX. tc. és a földreform. Socialismus. 1923. 545—547. 1.
- A befőzési cukor. (Dr. Deb. Füg. Újság. 1923. aug. 29.)
- A konszolidáció körül. (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1923. dec. 30.
- Jókai antiklerikalismusa. Világ. 1924. 52. sz. (márc. 2.)
- Az egyetemi tanárok nyugdíja. Az Újság. 1924. júl. 8.
- Kultúrpolitika. (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1924. 131. sz. (jún. 8.)
- A közalkalmazottak fizetésrendezése. (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1924. 146. sz. (jún. 28.)
- A kereszténysocialisták és a tisztviselők. (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1924. 228. sz. (okt. 5.)
- Nyílt levél a szerkesztőhöz. Deb. Füg. Újság. 1924. szept. 21.
- A liberalismus jövője. (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1924. 295. sz. (dec. 25.)
- Tiszta választásokat! (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1925. 3. sz. (jan. 4.)
- Betű, de fett. (Egy keresztyén fogyasztó...) Deb. Füg. Újság. 1925. febr. 25.
- Új ebredő alakulat. Népszava. 1925. júl. 21.
- Adatok Stöckel Lénárt irodalmi működéséhez. Theológiai Szemle. 1925. 168—169. 1.
- Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek. Theológiai Szemle. 1925. 264—271. 1.
- Plitt: Die Loci Communes Ph. Melanchthons. (Böngésző.) Theológiai Szemle. 1925. 280. 1.
- A jövőndöt látó Jókai. (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1925. 39. sz. (febr. 18.)

- Debreceni liberálisok. (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1925. 46. sz. (febr. 26.)
- A „meny” szó jelentéstörténetéhez. Magyar Nyelvőr. 1928. 90. l.
- Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1928. 186—219. l.
- Demagógia. Századunk. 1929. 251—252. l.
- Párhuzamos tanszékek a szegedi egyetemen. Századunk. 1929. 392—393. l.
- Régi könyvek romjai és nyomai. Magyar Könyvszemle. 1929. 87—90. l.
- Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1929. 5—141. l.
- Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1929. 142—147. l.
- Allam és egyház. Századunk. 1930. 190—203. l.
- A sárospataki iskola a 16. században. Prot. Tanügyi Szemle. 1930. 167—176. l.
- Tájékoztató. Századunk. 1930. 360. l.
- Pilcius Gáspár sárospataki tanársága. Prot. Tanügyi Szemle. 1930. 218—220. l.
- Sculteti Severin tanári működése. Prot. Tanügyi Szemle. 1930. 11—13. l.
- Documente ... Publicate de Dr. A. Veress. (Historicus.) Prot. Tanügyi Szemle. 1930. 24—25. l.
- Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának III. kötetéhez a debreceni ref. kollégium könyvtárából. Magyar Könyvszemle. 1930. 145—150. l.
- Képek a keresztyénség életéből. (1. A praedestinatio tanának történeti fejlődése. 2. Szakértői vélemény a jezsuita-perben. 3. Zwingli tanfogalmának jellemző vonásai. 4. Nevezetesebb eretnységek a reformáció előtt. 5. A főbb protestáns felekezetek kialakulása.) Mezőtúr, 1931. 1—45. l.
- Abacs János, Abbot George, Abbot Robert, Abrahamides Izsák, Acontius Jacobus, Acs Mihály id., Acs Mihály ifj., Adventisták, Agenda, Ágens, Agonás Sámuel. Gutenberg Nagy Lexikon. I. k. 1931.
- Ajtai Abod Mihály, Albert János, Albrechtisták, Albrich Márton, Alesius Dénes. Alkotmányozó zsinat. Gutenberg Nagy Lexikon. II. k. 1931.
- Eszrevétel a Holló János cikkére. (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1925. 51. sz. (márc. 4.)
- Szabadelvűség hajdan és most. Deb. Füg. Újság. 1925. 84. sz. (ápr. 12.)
- Adókiivetés a ref. egyházközségnél. (Egy nyugdíjas.) Deb. Füg. Újság. 1925. 120. sz. (máj. 29.)
- A magyar állam páriái. (Dr. Senex.) Deb. Füg. Újság. 1925. 137. sz. (jún. 21.)
- A „numerus clausus”. (Egy keresztyén.) Deb. Füg. Újság. 1925. 285. sz. (dec. 17.)
- Történelemhamisítás. Deb. Füg. Újság. 1926. 2. sz. (jan. 3.)
- Révész Imre. Deb. Füg. Újság. 1926. 10. sz. (jan. 14.)
- A magyarországi ref. egyház a reactio lejtőjén. Debreceni Hírlap. 1926. 7. sz. (febr. 15.)
- Tudományos kutatás az országos levéltárban. Világ. 1926. aug. 14.
- Révész Imre élete 1826—1881. Deb. Füg. Újság. 1926. 93. sz.
- Pótlások a tiszántúli ref. egyházkerület jegyzőkönyveinek regestáihoz. Theológiai Szemle. 1926. 720—722. l.
- A boszorkányhit útja. Írta: Haász Imre. Theológiai Szemle. 1926. 988—990. l.
- Megjegyzések a „Miskolczi Csulyak István élete és munkái” c. cikke. Theológiai Szemle. 1926. 998—1000. l.
- Korkép és kórkép a mai életből. Deb. Füg. Újság. 1926. 224. sz. (okt. 3.)
- A magyar biblia. Írta: Harsányi István. Századunk. 1927. 253—256. l.
- Egyetemi autonómia. Századunk. 1927. 531—535. l.
- A világ vallásai. Írta: Szimonidesz Lajos. Nyugat. 1927. 789—795. l.
- Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve. Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár. 1927. 168—191. l.
- Garantálta-e külföldi hatalom a linzi és a bécsi vallásbékét? Esti Kurir. 1927. 193. sz. (aug. 27.)
- Történelmi átértékelés. Századunk. 1928. 265—271. l.
- Pár szó az öröklakásokról. Öröklakás II. évf. 4. sz.

Emlékezés az első Carolina Resolútióra. (Név n.) Hegyen épített város. 1931. 51—52. l.

Református iskola Kolozsvárott 1603 előtt és egyik tanáráról valami. Prot. Tanügyi Szemle. 1931. 138—145. l.

Alsódunamelléki rej. egyházkerület, Alting Jacobus, Alvinci P. Péter, Amesius Guilielmus, Ambrosius Lam Sebestyén, Ambrózy Sámuel, Amsterdami magyar biblia, Amyraut Moses, Anabaptisták, Angyán János, Antal Gábor, Antal János. Gutenberg Nagy Lexikon. III. k. 1931.

Aquila Gáspár, Aranka György (Zágoni), Arianismus, Arius, Arminianusok, Articularis helyek. Gutenberg Nagy Lexikon. IV. k. 1931.

Az átértékelés vívmánya, avagy: A jezsuiták mint a felvilágosodás előharcosai. Századunk. 1931. 320—322. l.

Bársony György cáfolói. Magyar Könyvszemle. 1931. 292—295. l.

Megjegyzések a Gulyás József cikkére. Prot. Tanügyi Szemle. 1931. 304. l.

Néhány szó a Szekfü-kérdéshez. Protestáns Szemle. 1931. 698—701. l.

Válasz Révész Imrénnek és Asztalos Miklósnak. Protestáns Szemle. 1932. 52. l.

Rezik „Theatrum Eperienze”-je ismertetése. Hegyen épített város. 1932. 107—108. l.

Szenczi Molnár Albert halála ideje. Protestáns Szemle. 1932. 122—124. l.

Megjegyzések a Gömöry János tanulmányára. Protestáns Szemle. 1932. 415—416. l.

Volt-e Chrysopoeus István debreceni lelkész? Protestáns Szemle. 1932. 416—417. l.

Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar Történet. VI. kötet. A tizennyolcadik század. Irtó: Szekfü Gyula. 494. lap. Kálvinista Szemle. 1932. 47., 48., 49. sz.

Sztárai Mihály és társai mint képzelt püspökök. Protestáns Szemle. 1932. 647—649. l.

Debreceni református lelkészek. Lelkészegyesület. 1933. 5. sz.

A debreceni református lelkészek névsorának ügyében. Lelkészegyesület. 1933. 19—20. sz.

Marton János: A sárospataki református főiskola története. Evangélikus Lap. 1933. 10. sz.

Még egyszer Melius Péter születési idejéről. Protestáns Szemle. 1934. 165—167. l.

Protestánsok állítólagos uniója Zemplénben 1597-ben. Protestáns Szemle. 1934. 226—228. l.

Szóbeli hitviták Sárospatakon és Kassán. Theológiai Szemle. 1933—4. 139—148. l.

Mettől meddig volt Károlyi Gáspár tálygai pap és meddig gönci? Protestáns Szemle. 1934. 369—370. l.

Adat Sibolti Demeterről és egyébéről. Protestáns Szemle. 1934. 446—449. l.

Melyik Szántón lelkészkedett Thuri Pál? Protestáns Szemle. 1934. 512—513. l.

A nyelvtudás viszonya a helvét reformációhoz. *Emnékkönyv Balassa Józsefnek...* 70. születése napjára. 1934. 176—181. l. (Külön is.)

Imádságoskönyv a gyászévtizedből. Incze: Szemelvények. 1935. 26—27. l.

Hevesi Mihály. Protestáns Szemle. 1935. 22—24. l.

Mi történt a nagyváradi káptalannal 1566-ban? Századok. 1935. 269—272. l.

Egyházi fegyelem és szeretetmunkásság a régi magyar protestánsoknál. Szeretet-szövetség. 1935. 1—2. sz.

Két Bogáthi Fazekas Miklós. Egyetemes Philológiai Közlöny. 1935. 82—86. l.

Eltűnt vitairatok a 17. század közepe tájáról. Magyar Könyvszemle. 1932—4. 7—12. l.

A főiskolai disputatiók és szerzőik. Protestáns Szemle. 1936. 12—16. l.

Dávid Ferenc nagyszebeni lelkészsége. Keresztény Magvető. 1936. 30—33. l.

Enyedi György lectori működésének és külföldi tanulásának időpontja. Keresztény Magvető. 1936. 88—89. l.

A Basilius Istvánról szóló adatok igazi eredménye. Keresztény Magvető. 1936. 221—224. l.

A szikszói zsinat kérdéséhez. Keresztény Magvető. 1936. 262—265. l.

A villany ára. Pesti Napló. 1936. máj. 20.

A sopronvasvármegyei evangélikus egyházkerület egyházmegyei és espereseik a reformátusoktól való különválás utáni első negyedszázadban (1595—1620.) Protestáns Szemle. 1937. 65—68. l.

Két régi magyar nyomdász halálának ideje. Magyar Könyvszemle. 1937. 71. l.

Adatok a magyar protestantismus múltjából. (I. Volt-e Vásárhelyi János nevű tanár Sárospatakon — és még valami. II. Mi igaz az 1635-iki bodrogkereszturi zsinatból?) Protestáns Szemle. 1938. 125—129. l.

Megjegyzések Herepei Jánosnak Szenczi Molnár Albert halála idejéről szóló cikkére. Keresztény Magvető. 1938. 93—94. l.

Szekfü és társai történetírása. Budapest, 1938. 1—73. l.

Seelmann helyett Urlsperger. Magyar Könyvszemle. 1938. 76. l.

Tiszáninnen református superintendens-seniorok. Theológiai Szemle. 1938. 140—144. l.

Címlapnélküli ismeretlen könyvek. Magyar Könyvszemle. 1938. 383—384. l.

Könyvrészletek nem a maguk helyén. Magyar Könyvszemle. 1939. 199—200. l.

A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 1—208. l. 4 r.

Patai K. István. Theológiai Szemle. 1939. 178—180. l.

Új egyháztörténetírás. Kolozsvár, 1940. 1—22. l. — és Keresztény Magvető. 1940. 10—29. l.

Révész Imre válasza Révész Imrénék Zoványi Jenőről. Keresztény Magvető. 1940. 69—75. l.

Kutatások a „Bujdosó magyarok füstölgő csepüje...” szerzője után. Magyar Könyvszemle. 1940. 164—169. l.

Samarjai születésének és első lelkészségének helyéről. Theológiai Szemle. 1940. 569—570. l.

Tájékozódás a Sartorius Jánosok között. Theológiai Szemle. 1940. 570—574. l.

Zoványi Jenő cikkei a Theológiai Lexikon részére a magyarországi protestantismus történetéből. Budapest, 1940. 1—594. l.

Megírhatta-e Bornemisza Péter egymaga összes műveit? Magyar Könyvszemle. 1940. 271—272. l.

Pauli Simon postilláinak fordítója. Magyar Könyvszemle. 1940. 272—274. l.

Sztárai Mihály sárospataki lelkészsége és ebbeli társai. Irodalomtörténet. 1940. 163—165. l.

Melyik Tolnai Jánosnak műve a „Novissima tuba”? Magyar Könyvszemle. 1941. 82—84. l.

Adatok Mikolai Hegedüs János életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1941. 86—87. l.

Ki írta a Bártfai Lénárt egyháztörténetét? Magyar Könyvszemle. 1941. 184. l.

Adatok Prágai András életéhez és működéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1941. 180—182. l.

Helyesbítések Csuzi Cseh Jakab életrajzában. Irodalomtörténeti Közlemények. 1941. 281—283. l.

Egy és más a Szokolyai Anderko Istvánt illető adatokról. Irodalomtörténeti Közlemények. 1941. 284—286. l.

Pathai István halálának éve. Irodalomtörténeti Közlemények. 1941. 287—288. l.

Tévedések a Drégelypalánki Jánosról szóló adatokban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1941. 390—392. l.

Akadémikus, céhbéli és dilettáns egyháztörténetírók. Budapest, 1943. 1—45. l.

Mátyás király és a magyar reformáció. Református Élet. 1943. 15. sz.

Hamis vádak Dávid ellen. Unitárius Értesítő. 1943. 82—83. l.

Volt-e része Socinus Faustusnak a Dávid elleni hamis vádban? Keresztény Magvető. 1943. 233—235. l.

Dávid Ferenc értekezése a kettős intenzégről. Unitárius Értesítő. 1944. 2. sz.

Mit értettek presbyter alatt a 16. században? Keresztény Magvető. 1944. 28—30. l.

Egyháztörténelmi emlékek érdekében. Lelkészegyesület. 1944. 14. sz.

Magyar protestáns lelkészképzés a 16. században. Keresztény Magvető. 1944. 129—137. l.

Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. Keresztény Magvető, 1944. 172—183. l.

Simándi Bodó Mihály sorsa püspöksége után. Egyháztörténet. 1945. 92—94. l.

Ismeretlen püspöke a baranyai református egyházkerületnek. Egyháztörténet. 1945. 94—95. l.

A beregi és szatmári református egyházmegyék espereseinek névsorához. Egyháztörténet. 1945. 96—100. l.

A westfaliai békekötés és a magyar protestánsok. Élet és jövő. 1948. 13. sz. (márc. 27.)

A felvilágosodás útja. Haladás. 1950. 7. sz. (febr. 16.)

Jókai antiklerikalismusa. Haladás. 1950. 10. sz. (márc. 9.)

Felvilágosításul. Ref. Egyház. 1953. 18. sz. (szept. 18.)

A marburgi egyetem magyarországi hallgatói 1859-ig. Irodalomtörténet. 1955. 344—349. l.

Toronyai Máté szászfenesi lelkeszsége. Református Szemle. 1957. 184—185. l.

Javítások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban. Irodalomtörténet. 1957. 509—511. l.

ADATTÁR

Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadilevéltárból

(2. közlemény)

126. 1672. jan. 2, 9. Spankau tábornok jelentése a haditanácsnak a kassai lutheránusok és vallásgyakorlatuk ügyében. A tábornok válaszol a haditanácsnak a Tállyáról oda (ti. Kassára) szállított zendülő diákok s az ott 300 ft-on megváltott munka kérdésében.

V. Spankaw auss Caschau vom 2. Januarii anno 1672... wegen der Lutheraner undt exercitii alda zu Caschau...¹⁶⁵ Auf des Hoff Kriegs Raths h. rescript vom 28. Dec. unterm 9. Januarii... wegen der dahin Thalia gebrachten aufrührischen Studenten¹⁶⁶ und der dasselbsten mit 300 f. abgelösten ar-beith...¹⁶⁷

Exp. Prot. 1672. f. 33—35, n° 85..

¹⁶⁵ L. 125. sz. a. Spankau a kassai protestánsokat, miután előbb templomukat elvették, házi vallásgyakorlatra szorította. L. 131. sz. a.

¹⁶⁶ A hegyaljai kortárs-krónikás, Babocsay Izsák (Rumy Károly i. m. I. 24. l.) csupán Tállya lakosságának a templom elfoglalásakor tanúsított ellenállásáról tud. Pedig Tállya ez időben nevezetes szerepet játszott. Már 1670. májusában itt gyűltek össze I. Rákóczi Ferenc hívására a felkelő felsőmagyarországi rendek. Pauler Gyula i. m. II. 43. l. Spankau tábornok pedig 1671. decemberében tállyai „rebellio”-ról tett jelentést, melynek elnyomására maga ment. L. 121. sz. a. A rebellióban, melyre vonatkozik a fenti adat is, nemesek, polgárok, diákok vettek részt. L. 129. sz. a. E diákok minden bizonnyal a kassai református főiskola tanulói voltak, akiknek utóbb Kassáról való eltávolításáról is szó lesz. L. 183. sz. a. A tállyai templom elfoglalásának kérdésében ellentmondások mutatkoznak. Újabb monográfusai — szemben az említett kortárs Babocsay adatával — azt állapítják meg az 1710—1720-as években lefolytatott tanúvallomások alapján, hogy a tállyai templomot csak később, az 1680-as évek vége felé vették el a reformátusoktól. Györffy József: *A tállyai református egyház templomfoglalási pöréből*, Prot. Szemle 1893. 117—128. l. Hézser Emil: *A tállyai ref. egyház története*, Bp. 1900. 55—58. l. Viszont más adatok is megerősítik Babocsay tudósítását, hogy az itt szóbanforgó rebellio alkalmával, minden bizonnyal leverése után, a templomot elvették. Katonai Mihály ugyanis 1672. jan. 4-én azt írta Teleki Mihálynak, hogy Tállyán a lakosok ellenálltak, de „németeket kérvén az kassai generálistul (ti. Spankau), derék erővel mentek rájuk, mindenükben zsákmányt hánytak, vagy 20 embert elvittek s „már optineálták az templomot is”. Gergely Sámuel: *Teleki Mihály levelezése* VI. 4. l. A templom a bujdosók 1672. őszi támadása alkalmával, mint a többi templom e vidéken, minden bizonnyal újból a protestánsok kezére került s talán a bujdosók veresége után is sikerült megtartaniuk, csak az 1680-as években veszítették újból el. Évtizedek múlva azután az első templomfoglalás elmosódhatott a vallomástevők emlékezetében.

¹⁶⁷ L. 121. sz. a. Valószínűleg az elfogott felkelők munkájának megváltásáról van szó.

127. 1672. jan. 6. Gr. Suys trencsényi várparancsnok a haditanácsnak az elfoglalt trencsényi lutheránus templom ügyében.

Graf von Suys auss Trentschin von 6. Jan. 1672 wegen der occupirten Lutherischen Kirchen...¹⁶⁸

Exp. Prot. 1672. f. 30, n° 44.

128. 1672. jan. 9. Kaysserstein légrádi őrnagy a haditanácsnak az ottani „reformáció” és az elvett kálvinista templom ügyében.

Von Kaysserstein Obrist wachtmeister auss Leogradt von 9. Jan. 1672. wegen der reformation alda und der dasselbsten weggenohmenen Calvinischen Kirchen.¹⁶⁹

Exp. Prot. 1672. f. 33, n° 78.

129. 1672. jan. 15. A haditanács válasza Spankau tábornoknak a hét hajdúváros kérelme és a Tállyán összegyűlt nemesek, polgárok és diákok szétszórása ügyében. Bizonyos városok összeesküvésének vegye elejét és a polgárokat fegyverezze le.

Andwortt auf den 11. und 26. Decembris wegen der 7 Heyduckhen Stätt anbringen,¹⁷⁰ absonderlich Szoboszlo¹⁷¹ und beschehenen Dissipierung der zu Thalia versamlet gewesten Edlleuth, Burger und Studenten...¹⁷² Denen Conspirationen etlicher Stätt solle er vorbeugen und die Burger disarmiren.¹⁷³

Reg. Prot. 1672. f. 13, n° 46.

¹⁶⁸ L. 120. sz. a. A vártemplomnak 1671. dec. 16-án történt elfoglalása után a városi tanács küldöttségeket menesztett Bécsbe a királyhoz és gr. Illésházy György főispánhoz. Károlyi János i. m. 108—109. l. A továbbiak tanúsága szerint eredmény nélkül. A haditanács válasza a tartalom közelebbi megjelölése nélkül Reg. Prot. 1672. f. 10, n° 38.

¹⁶⁹ L. 124, 134. sz. a. Borkovich Márton zágrábi püspök, aki már 1670. júliusában fellépett az evangélikus prédikátor eltávolítása végett (l. a 32. sz. jzet-et), 1671. okt. 5-én újból beavatkozott az ügybe, levelet írva Hoher udvari kancellárnak a prédikátor elűzése végett s közölve, hogy írt Müller páternek — Lipót király gyóntatójának — is és kérte, hogy a királynál támogassa akcióját. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: Staatsarchiv, Wien) Hung. Fasc. 324, Konv. D, f. 11—12. A király elrendelte Légrádról a prédikátor elűzését. Szilágyi Sándor szerk.: *A magyar nemzet története VII.*, 305. l. Az 1670—1674. évek közé tehető az a kamarai jelentés, melyben arról van szó, hogy a királyi intenciónak megfelelően megkísérlik a légrádi prédikátor elűzését, a többségben levő protestánsok „tumultus”-a nélkül. Orsz. Ltár., Litt. ad Cam. Ser. I. Fasc. 76.

¹⁷⁰ A hajdúvárosok élére 1671. végén katolikus kapitányokat állítottak. Romy Károly i. m. I. 25. l. Szalay László: *Magyarország tört.* II. kiad. V. 159. l. Spankau tábornokot 1672. tavaszán Szoboszlóra küldték, hogy a hajdúvárosokat a király hűségére bírja; itt a törökök ellenében való védekezés okából szóba került a hajdúvárosok egymáshoz közelebb telepítésének terve is. Takáts Sándor: *Kisérletek a magyar haderő felosztására 1671—1702.* Századok. 1904. 126. l. Egyébként Cobb tábornok 1672. nov. 8-án a hét hajdúvárosnak védlevelet adott, miután Barkóczy Istvánnak valóban sikerült őket megnyerni a király oldalára. Török-Magyarokori Állami Okmánytár V. 152. l. A hajdúk ezután ki voltak téve a Tiszántúlon portyázó bújdosók támadásainak, sok pusztulást is szenvedtek. Barkóczy 1673. ápr. 9-én azt írta, hogy a hajdúk állandóan segítséget kérnek tőle, különben nem maradhatnak meg a hűségben, mivel a bújdosók a törökökkel együtt állandóan háborgatják őket. Kriegsarchiv, Wien, Feldacten 1673. Fasc. 4, n^o ad 12. Ungarn. (A levél másolatban Ampringen kormányzóknak Montecuccolihoz intézett leveléhez mellékelve.)

¹⁷¹ Szoboszlót a lovas hajdúk lakták s a város a hajdúvárosok között a XVII. sz.-ban bizonyos mértékben vezető szerepet játszott.

¹⁷² L. 126. 130. sz. a.

¹⁷³ Itt most Tokaj és más hegyaljai mezővárosokról lehet talán szó. L. 121. sz. a. Később — mint látni fogjuk — Kassa és más felsőmagyarországi városok lakosainak lefegyverzését hajtották végre.

130. 1672. jan. 16, 20, 27. Spankau tábornok jelentései a haditanácsnak Kassa város fele-tanácsának katolikussá és Fodornak a város bírájává tétele, a Zemplén és Abaúj megyékben választott katolikus alispán és szolgabírók ügyében. Strassoldo tábornok kéri, hogy ezrede a tállyai kihágások miatt ne lakoltassék meg.

V. Spankau vom 16 1672. Januarii ... wegen dass der halbe Rath zu Caschau catholisch undt dass der Fodor Stattrichter seye¹⁷⁴ ... Vom 20. Jan. 1672 ... wegen der in denen Gespanschaftten Zemplin undt Abauyvar erwählten catholischen Vice Gespann und judicum nobilium.¹⁷⁵ Vom 27 Januarii ... Strasoldo bittet sein Regimenth wegen der excess zu Thalia nit entgelten zu lassen.¹⁷⁶

Exp. Prot. 1672. f. 130—133, n° 95.

131. 1672. jan. 21. A haditanács válasza Spankau tábornoknak: a nem-katolikusok vallási gyakorlata a házakban maradjon az eddigiekben, helyesen teszi, hogy katonai kényszerrel nem avatkozik be.

Andwortt auf den 2. Januarii ... Der Uncatholischen exercitium religionis in den Heüsern bleibe an seinen orth gestellt. thue recht, dass er sich mit dem militärischen Zwang nicht darin mische¹⁷⁷...

Reg. Prot. 1672. f. 20—21, n° 67.

132. 1672. jan. — A trencsényi evangélikus lakosok panasza a haditanácshoz a gr. Illésházy György által elvett templom ügyében.

Trentschin Evangelische Innwohner wegen der Ihnen durch den Graven Illishasj abgenohmenen Kirchen.¹⁷⁸

Exp. Prot. 1672. f. 34, n° 84.

133. 1672. jan. 21. A haditanács válasza a trencsényi lutheránus községnek a vallás ügyében gr. Illésházy György által alkalmazott erőszak miatt emelt panaszára.

Andwortt auf Ihr Clag wegen des Ilieshasi angethanen gewalts in puncto religionis.¹⁷⁹

Reg. Prot. 1672. f. 25, n° 93.

134. 1672. jan. 21. A haditanács válasza Kaysserstein őrnagynak a légrádi vallási „reformáció” lefolyásáról és a prédikátor elűzéséről.

Andwortt auf seinen bericht. wie die reformation und auss schaffung der Predikanten zu Leogradt abgeloffen.¹⁸⁰

Reg. Prot. 1672. f. 25, n° 91.

135. 1672. jan. 21. A haditanács utasítja Strassoldo tábornokot, hogy legyen segítségére a szatmári jezsuitáknak házuk megtartásában.

¹⁷⁴ L. 131. sz. a.

¹⁷⁵ L. 114, 142. sz. a. Spankau tábornok 1671. nov. 8-án emelt panaszt, hogy Abaúj megye alispánja: kálvinista. A megyére kényszerített tisztújítás után tehát a helyzet megváltozott.

¹⁷⁶ L. 129. sz. a. A tállyai zendülők szétszórása alkalmával kerülhetett sor e „kihágás”-okra, melyekről azonban közelebbi adataink nincsenek.

¹⁷⁷ L. 126. sz. a. Eszerint Kassáról van szó. A reformátusok itt 1631-ig nem gyakorolhatták vallásukat. Révész Kálmán: *A kassai első református templom története*, Prot. Szemle, 1897. 495. l. A hadi tanácsnak arra a törekvése, hogy a vallási ügyben a katonaság nyílt és erőszakos alkalmazását — legalábbis látszólag — elkerülje l. a 20. sz. jegyzet-et. Ilyen törekvésekkel utóbb is fogunk még találkozni. L. 146, 148. sz. a

¹⁷⁸ L. 127. 133. sz. a. A panasz keltének ismerete nélkül is megállapítható, hogy a következő szám alatt közölt válasz a panaszra adatott ki.

¹⁷⁹ L. 132. sz. a.

¹⁸⁰ L. 128, 405. sz. a.

Solle den Patribus Societatis zu Zathmar verhilfflich sein, damit sie bey dem Ihnen alda gehörigen Hauss manuteniert werden.¹⁸¹

Reg. Prot. 1672. f. 24, n° 88.

136. 1672. jan. 21. *A haditanács kéri az udvari kamarát, utasítsa a szatmári élelmezési tiszteket, hogy ne alkalmatlankodják a jezsuiták ottani háza ügyében, hanem keressen másik házat.*

Pro Verordnung an den Proviand Verwaltern zu Zathmar der Jesuiten behausung aldorten nicht zu incommodirn, sondern sich um andere wohnung zu bewerben.¹⁸²

Reg. Prot. 1672. f. 26, n° 96.

137. 1672. jan. — *Andreas János tresztenai prédikátor a haditanácstól szabadon bocsátása és javai visszaadása végett parancsot kér kibocsátatni gr. Gall árvai várparancsnokhoz.*

Praedicant zu Trestena Joannes Andreas pro befehl an den Hauptman

¹⁸¹ L. 119, 136. sz. a. Miközben a protestánsok templomait elveszik és a prédikátorokat elűzik, a katolikus egyház — ez esetben a jezsuita szerzetrend — betelepítését elősegítik. A királyi kormányzások egyébként gyakran nyújtanak anyagi segílyt is katolikus templomok építésére és a szegény katolikus parochiák fenntartására. Komáromban 1670-ben templomépítésre és a jezsuitáknak 300—300 Ft, 1672-ben 400 Ft. Hofkammerarchiv, Wien, Hoffinanz, Hungarn (a továbbiakban: Hofk. Hoffin. Hung.) 1670. jan. 21, Orsz. Ltár., Cam. Exp. 1670. márc. 22. n° 4, Ben. Res. (e jegyzetekben mindig a kamarai „benignae resolutiones” értendő) 1672. okt. 1. A füleki őrségnek templomépítésre 300 Ft. Hofk. Hoffin. Hung. 1670. márc. 29, Orsz. Ltár., Ben. Res. 1670. márc. 29. A füleki ferencesek havi 14 Ft-ot kaptak a kamarai jövedelemből. Uo. Litt. Cam. Pos. Fasc. 43, n° 30, Ben. Res. 1678. jún. 18. Tokajban a kamara egy konfiskált házat adott a katolikus vallás gyakorlására. Hofk. Hoffin. Hung. 1671. okt. 3, 9. A nagyszöllősi ferencesek évi segílyt kapnak. Uo. Ben. Res. 1671. jún. 17. Beckón ferences kolostor és templom építésére. Uo. Ben. Res. 1671. jún. 17, okt. 12, 1672. jan. 26. Nagyszombatban templomépítésre. Hofk. Hoffin. Hung. 1671. dec. 17, Orsz. Ltár., Ben. Res. 1671. febr. 20, jún. 17, dec. 17, 1674. dec. 17. Bazinban templomépítésre. Uo. Ben. Res. 1674. aug. 16. Gyöngyösön is. Uo. Ben. Res. 1674. okt. 18. Szucsánban torony- és oltárépítésre. Uo. 1674. nov. 22. Korponán templom- és toronyépítésre. Uo. Cam. Exp. 1676. júl. 28. n° 29, Ben. Res. 1676. aug. 3. Homonnán templomépítésre. Uo. 1677. ápr. 17, jún. 19. Kacvinban is. Uo. Ben. Res. 1677. ápr. 9. Pozsonyban házat vett a kamara a kapucinusoknak, uo. segíly a klarissza kolostor építésére. Uo. Ben. Res. 1676. aug. 1, 1679. febr. 26, máj. 12. Mivel sok, eddig protestáns jellegű helységben, mely most elvesztette prédikátorát, a bevitt katolikus lelkészek sokszor igen nehéz helyzetbe kerültek, a kamara fokozott mértékben veszi igénybe az elszegényedett parochusoknak szóló, III. Ferdinánd-féle alapítványt, a későbbi „cassa parochorum”-ot. Hofk. Hoffin. Hung. 1673. febr. 8, 18, 1676. máj. 12, 1677. dec. 23, 1678. márc. 16, Orsz. Ltár., Ben. Res. 1676. máj. 12, 1677. jún. 9, júl. 12, 30, dec. 19, 23, 1678. febr. 10, márc. 16, Cam. Exp. 1676. júl. 20, n° 12, 1677. szept. 6. n° 1, okt. 29. n° 2. A kamarai hatóságoknak különös gondja volt arra, hogy a Wesselényi-összeesküvés után elkobzott nagytömegű birtokokról, melyeken egyelőre a kamarai szervek gyakorolták a földesúri hatalmat, eltávolítsa a prédikátorokat s helyeikre katolikus lelkészeket állítva, ezeket „cum omni necessario ecclesiastico apparatu” lássák el. Uo. Cam. Exp. 1672. ápr. n° 29, Hofk. Hoffin. Hung. 1673. márc. 5., Litt. Cam. Pos. 1673. Fasc. 44, n° 84, 92. Az elkobzott Nádasdy-javak kamarai igazgatója, Kövér Gábor ellen már 1671-ben panaszt emeltek a zörgényi prédikátor elmozdítása miatt. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1671. nov. 17.

¹⁸² L. 135. sz. a. A szatmári jezsuiták 1674-ben már azt kérték, hogy a váron kívül a városban is rezidenciát kapjanak. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1674. júl. 4, Litt. Cam. Pos. Fasc. 47, n° 14. Majd 1677-ben bizonyos pontokat terjesztettek elő. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 326, Konv. D. f. 90.

Graven von Gall Commandanten zu Arva, damit er Ihn des arrests entlasse und seine Güetter restituiret.¹⁸³

Exp. Prot. 1672. f. 39, n° 116.

138. 1672. jan. 25. *A haditanács a császár elé terjeszti a letartóztatott treszteni prédikátornak szabadon bocsátása és elvett dolgai visszaadása végett beadott kérvényét.*

Includitur des zu Arva arrestierten Praedicantens von Trestena anbringen umb seine liberation und wider erstattung der Ihme abgenohmenen Sachen.¹⁸⁴

Reg. Prot. 1672. f. 30, n° 115.

139. 1672. jan. 25. *A haditanács válasza Zichynek¹⁸⁵ a nagymegyerieknek a kálvinista prédikátor eltávolításával szemben való ellenszegüléséről. Gr. Hoffkirchen komáromi várparancsnoknak megparancsoltatott, hogy az összeverődött csőcselék szétűzésére Gutá-ról vezényeljen oda néhány katonát.*

Andwortt auf den 22. diss wegen der Unterthanen zu Nagy Mögier widersezung in abschaffung des Calvinischen Praedicantens, dem Grafen von Hoffkirchen werde befohlen einige Mannschafft von Gutta dahin zu commandieren dass rotierte gesindl voneinander zu treiben.¹⁸⁶

Reg. Prot. 1672. f. 33, n° 131.

140. 1672. jan. 27. *A haditanács Zichy István kérelmét, melyben a nagymegyeri kálvinista prédikátor eltávolítása és az ellene összezsúdlult fegyveres nemesek ügyében katonai segílyt kér, határozattal közli gr. Hoffkirchen komáromi várparancsnokkal elintézés végett.*

B. der Röm. Kays. Mt. Hoff Kriegs Rath, Veldtmarschalkh Leütenandten, bestelten Obristen und Granitz Obristen zu Commorn Herrn Ludtwig Graven von Hoffkirchen zu comminicirn, umb weithero unbeschwerte aussfertigung in vermelter Verordnung.¹⁸⁷

Exp. Prot. 1672. f. 25.

141. 1672. jan. 30. *Az esztergomi érsek, Szelepcsényi György a haditanácsnak a komáromi és pápai prédikátorok „reformáció”-ja ügyében.*

Graan Ertzbischoff auss Raab von 30. Jan. 1672. wegen reformation der Praedicanten zu Commorn undt Papa.¹⁸⁸

Exp. Prot. 1672. f. 121, n° 6.

142. 1672. jan. 30. *Cucolsqui a haditanácsnak. Bocskay Istvántól Ungváron bizonyos leveleket találtak s ezeket átadták a szepesi kamarának. Sáros és*

¹⁸³ L. a 108. sz. jzet-et. A pap neve itt ki van téve: Andreas János.

¹⁸⁴ L. 137. sz. a. Itt jegyezzük meg, hogy az uralkodót, Lipótot a magyar alkotmányos álláspontnak megfelelően „király”-nak írjuk magyar szövegünkben. mégis olyan esetekben, amikor a közzétett német nyelvű szövegben Kaiser-t találunk, a bár formális, de szembetűnő ellentmondás elkerülése végett a magyar szövegben is „császár”-t írunk. Hasonló módon járunk el a „királyi” vagy „császári” rezolúció esetén.

¹⁸⁵ Zichy István koronaőr, a magyar kamara elnöke, utódja e tisztségben 1672. januárjában Kollonich Lipót, akkor bécsújhelyi püspök lett. Orsz. Ltár. Ben. Res. 1672. jan. 20. A német szövegben Nagy Mögier: Nagymegyer, Komárom m.

¹⁸⁶ L. 140. sz. a.

¹⁸⁷ L. 139. sz. a. A német szövegben a „B”: Bescheid. Többször előfordul még.

¹⁸⁸ L. 86, 93, 147. 230. sz. a. A „reformáció” alatt ez esetben — még néhányszor így fordul elő — a prédikátorok eltávolítása értendő. Pápan a várórség ellenállásán ez a törekvés meghiusult. A komáromi kálvinistáktól Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspök még 1671-ben elvette a templomot. A prédikátorok egyelőre ott maradtak. Az evangélikus prédikátort 1672. jan. 26-án távolították el. Holéczy Mihály: *A révkomáromi aug. vallástételt tartó iskolának emlékezete*, Révkomárom, 1823. 6. l.

Abaúj megyék katolikus alispánt és jegyzőket választottak; megnevezi azokat, akik a választással szembehelyezkedtek.

Cucolsqui¹⁸⁹ Caschau 30. Jan. 1672. schreibt, dass etliche briefsachen von Stephan Boczkay¹⁹⁰ zu Ungvar gefunden und der Zipser Cammer überbracht worden. Item dass die Gespanschaften Saros und Abauyvar catholische vice Gespan undt notarii erwälet... Hiebey auch benenet, so wider obbemelte Erwählung sich opponirt.¹⁹¹

Exp. Prot. 1672. f. 130, n° 90.

143. 1672. febr. 5. *A haditanács Spankau tábornoknak adott válaszában helybenhagyja, hogy Zemplén és Abaúj megyéket rábirta katolikus alispán és szolgabírók választására.*

Andwortt auf den 20, 23, und 27. Januarii... Approbatur, dass er beede Gespanschaften Zemplin und Abauyvar zu erwählung Catholischer Vice Gespann und judicum nobilium vermögt hatt...¹⁹²

Reg. Prot. 1672. f. 53, n° 16.

144. 1672. febr.—Pálffy Tamás kancellár közli a haditanácscsal a tállyai plébános levelét arról, hogy a rebellis Keczer Menyhért szabadon jár-kel. Tanácsnak tartja megengedni, hogy az effajta rebellist elfogják.

Hung. Hoff Canzler Palfi communicirt des Pfarers zu Talyozia brief, in welchem er meldet der rebellische Melchior Ketzer vagiere ganz frey herumb, vermeint vor rathsamb zu erlauben dengleichen Rebellen zu fangen.¹⁹³

Exp. Prot. 1672. f. 125, n° 41.

145. 1672. febr. 5. *A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy a tállyai plébános tudósításának megfelelően a sárospataki parancsnok által tartóztatassa le Keczer Menyhértet.*

Solle sehen den Melchior Kezer durch Commandanten zu Patak vermög Correspondenz mit dem Pfarrer zu Tallya in arrest zu bringen.¹⁹⁴

Prot. Reg. 1672. f. 55, n° 23.

146. 1672. febr. 5. *A haditanács Marcell pápai katonai parancsnokot utasítja, hogy Széchenyi György kalocsai érseknek és győri püspöknek segédkezzen a pápai dologban s néhány muskétást adjon kíséretül, de közvetlenül ne avatkozzék az érsek intézkedéseibe, mégis örködjön, hogy zendülés ne támadjon.*

¹⁸⁹ Cucolsqui (v. Cocolsqui) Gasparus de Kunnwald az előző évben Sporck tábornok főhadsegéde volt Kassán. L. a 69. sz. jzet-et. 1672. októberében is hasonló beosztásban: generalis adiutans ac sub legione Schmidiana constitutus capitaneus equestris. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. okt. 1.

¹⁹⁰ Bocskayt illetőleg l. 147. sz. jzet-et.

¹⁹¹ L. 130, 143, 154. sz. a. Abaúj és Zemplén megyékről van szó, Sáros megye talán tévedésből szerepel ez egyszer.

¹⁹² L. 130, 142, 154. sz. a.

¹⁹³ Hézsér Emil i. m. 43. l. szerint a kevés számú tállyai katolikus először 1670—1675. között Tinóczy jezsuita páter személyében kapott papot. Viszont 1676-ban a kalandos, hol a császáriak, hol a felkelők oldalán harcoló Józsa István volt a tállyai plébános, aki fegyveresen járt-kelt s magát a „pápa generális”-ának nevezte, 1676. dec. 10. és 16-án a felkelők vallási követeléseiről beszámolt az udvarnak. Staatsarchiv, Wien, Farc. 326. Konv. A, i. 65—66, 69—70. l. Nyilván Józsa volt az a tállyai lelkész, akire Spankau 1674-ben panaszkodott, „dass derselbe denen Raubern (ti. a bujdosóknak) Unterschlaif gebe”. Kriegsarchiv, Wien, Reg. Prot. 1674. f. 596, n° 9. A lelkészt utóbb áruláson kapva, a Thököly katonái megölték. Vö. Angyal Dávid i. m. 128—129. l. Itt is valószínűleg már Józsaról lehet szó. Keczer Menyhértet 1672 szeptemberében már a keletre menekült „bujdosó”-k között találjuk s a következő években egyik vezető alakjuk volt. Deák Farkas: *A bujdosók levéltára*, Bp. 1883.

¹⁹⁴ L. 144. sz. a.

Solle dem Erzbischoffen zu Coloza in seinen Geschafften zu Papa assistiern und einige Musquetierer zur convoy mitgeben, aber sich directe in dess Erzbischoffs verrichtung nicht einmischen, doch fleissig invigiliern, dass kein auf-ruhr beschehe.¹⁹⁵

Reg. Prot. 1672. f. 59, n° 40.

147. 1672. febr. 5. *A haditanács válasza Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspöknek a pápai prédikátorok elűzése végett a pápai parancsnoktól segítséget és kíséretül Sárvárról és Kapuvárról muskétásokat kérő levelére. Közli, hogy milyen parancsokat adott ki a parancsnokoknak.*

Andwortt auf den 30. Januarii, was gestalt er verlanget zu reformirung der Praedicanten zu Pappa von dem Commandanten alda assistenz, wie auch ainiger Manschafft von Sarvar und Kapuvar zur convoy, mit beyschluss was für bevelch an sie abgangen.¹⁹⁶

Reg. Prot. 1672. f. 60, n° 47.

148. 1672. febr. 5. *A haditanács válaszolva a magyar kancelláriának a bizonyos kérdésekben kívánt konferenciára nézve, közli: nem lehet megengedni, hogy a katonaság vallási ügyekbe avatkozzék.*

Andwortt auf Ihr den 3. dises über etliche puncta verlangende Conferenz... könne man nicht zuelassen, dass sich die militia in Religions Sachen einmische.¹⁹⁷

Reg. Prot. 1672. f. 61, n° 50.

149. 1672. febr. 6. *Gr. Esterházy János győri alkapitány kérdezi a haditanácsot, hogy a győri evangélikus végvári katonák két emberét felengedje-e a haditanácshoz.*

Esterhasi Obrister Leütenandt Raab den 6. Febr. erholet sich beschaidts, ob er die Granitzer Evangelischer Religion 2 ihres mittls anhero lassen dörrffe.¹⁹⁸

Exp. Prot. 1672. f. 130, n° 94.

¹⁹⁵ L. 141, 147. sz. a. Marcell: vlg. Marschall, l. 321, 323. sz. a. Pápán mint végvárban 1672-ig 200 huszár és 250 hajdú szolgált, akik általában magyarok és protestánsok voltak. A többé-kevésbé végrehajtott létszámapasztási terv szerint 1672-ben a várban 100 huszár és 90 hajdú volt meghagyandó. Takáts Sándor i. m. Századok 1904. 116. l. A pápai prédikátorok elűzése a várórség ellenállása miatt nem sikerült. A továbbiakra l. 373. sz. a.

¹⁹⁶ L. 146. sz. a.

¹⁹⁷ Rámutatunk már (l. a 177. sz. jzet-et), hogy az udvari haditanács a katonaságnak az ellenreformáció erőszakos előrevitelében való felhasználásában katonai és politikai szempontokból bizonyos mérsékletet tanúsított. Ismételten azzal küldi ki rendelkezéseit az egyes parancsnokokhoz, hogy a vallási dolgokba — legalább is közvetlenül — ne avatkozzanak. Egyébként azonban a katonai erőt esetenként a politikai hatóságok és a templomfoglaló katolikus főpapok rendelkezésére bocsátotta. Bár valóban kerülni óhajtotta a helyzet túlságos kiélezését, a felelősség elhárítására és a célból bizonyos látszatok keltésére is törekedett. Ez esetben mintha egyáltalában szerette volna a kancelláriánál az erőszakos vallási akciókból a katonaságot kivonni. Vö. Szabó István: *Ellenreformáció a végvárakban 1670—1681*, Károlyi Árpád — Emlékkönyv, Bp. 1933. 460—461. l. Erre a munkára történt utalás a 32, 67, 68. sz. jegyzetekben is. Egyébként a Lipót császár által a német birodalmi tábornagy számára kiadott instrukció negyedik pontja szerint a tábornagnak ügyelni kell arra, hogy minden vallási vitát, ami káros elkeseredést szokott szülni, mind a tisztek, mind a közkatonák körében kerüljenek el s a lelkészek, prédikátorok és káplánok ne civa-kodva prédikáljanak. Kriegsarchiv, Wien, Feldacten, Unruhen in Ungarn und Siebenbürgen, 1671. Fasc. 7, n° 2.

¹⁹⁸ L. 96, 150. sz. a. A győri templomot már az előző évben elvették s a prédikátorokat és tanítókat eltávolították. Ekkor intézték a győri végbeliek Hoher udvari kancellárhoz keltezetlen panaszukat, melyben elmondták, hogy Széchenyi György győri püspök és kalocsai érsek fegyvereseivel, a kanonokok servitoraival és jobbágyai-

150. 1672. febr. 8. *A haditanács átvételi elismervénye Esterházy János győri alkapitánynak a nem-katolikusok igényei ügyében beadott írásáról.*

Recepisse auf sein schreiben wegen der uncatholischen praetensionen.¹⁹⁹

Reg. Prot. 1672. f. 64, n° 61.

151. 1673. febr. 9. *Schmidt ezredes Komáromból kérdezi a haditanácsot, hogy a Szönybe menekült kálvinista prédikátorokat elfogják-e s hogy a javaikkal idemenekülteket letartóztassák-e.*

Schmidt Obrister Commorn 9. Febr. 1672. perichtet, ob man die nach S'éna²⁰⁰ geflohene Calvinische Praeticanten vertreiben undt die mit Ihren Güetern allhie fliehende anhalten solle.²⁰¹

Exp. Prot. 1672. f. 133, n° 101.

152. 1672. febr. 12. *A haditanács a magyar kancelláriának megküldi a győri alkapitány, Esterházy János tudósítását arról, hogy a lutheránusok és kálvinisták miért szándékoznak követeket felküldeni. Kérdezi, hogy az alkapitánynak mit válaszoljon.*

Includitur des vice generalens zu Raab bericht, warumben die Lutherischen und Calvinischen ihre deputierte heraufzuschicken vorhaben, umb nachricht, wie dem Vice generalen hierauf zu andwortten.²⁰²

Reg. Prot. 1672. f. 67, n° 74.

153. 1672. febr. 17. *A haditanács a Szönybe menekült nem-katolikusokkal kapcsolatban utasítja Schmidt ezredest, hogy e vallási ügybe ne avatkozzék, hanem ha szükséges, Hoffkirchen komáromi várparancsnokhoz forduljon.*

Andwortt auf den 9. diss wegen der sich nacher Sön retierirenden uncatholischen solle sich in dise Religionshandl nicht einmischen, sondern die notturft an grafen von Hofkirchen gelangen lassen.²⁰³

Reg. Prot. 1672. f. 73, n° 93.

154. 1672. febr. 20. *Spankau tábornok a haditanácsnak jelentést tesz Hartyánról, aki egy katolikus jegyző választásánál keményen beszélt.*

V. Spankhau Caschau 20. Febr. underschidliche puncten, worunter wegen

val a saját költségükön épített templomukat elvette s prédikátoraikat elűzte. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 325, Konv. A, f. 182—185. Vö. Payr Sándor: *A dunántúli ev. egyházkerület tört.* I. Sopron 1924. 377. l. Egyébként Bécs előtt a Duna-vonal egyik legfontosabb végvára Győr volt. Itt német katonaság mellett 1672-ig 303 huszár és 296 hajdú szolgált az őrségben. Az 1672. évi létszámapasztási terv szerint 150 huszár és 100 hajdú volt megtartandó. Takáts Sándor *i. m.* Századok, 1904. 115. l. A huszárok és hajdúk, mint más végvárakban is, többnyire magyarok és protestánsok voltak. Meg kell jegyeznünk, hogy a haditanács jegyzőkönyveiben az „evangélikus” megjelölés gyakran egyformán kíván lutheránust és kálvinistát jelenteni.

¹⁹⁹ L. 149, 152. sz. a.

²⁰⁰ Szöny, Komárom m.

²⁰¹ L. 153. sz. a. A pozsonyi rendkívüli bíróság elé idézett prédikátorok perében 1674-ben olyan terhelő vallomás hangzott el, hogy a prédikátorok világiakkal Szöny faluban összegyülekeztek és ott könyörgéseket tartottak a lázadók (bujdosók) szerencsés előhaladásáért. Ráczy Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*, Lugos, 1889. I. 53. l.

²⁰² L. 150. sz. a. A küldöttség további fejleményeiről adataink nem tájékoztatnak. Utóbb a győriekre, akik a dolgokba nem tudtak belenyugodni, a haditanács további rendelkezéseket bocsátott ki. L. 320. sz. a.

²⁰³ L. 151. sz. a.

dess Hardiani, so bey der erwählung eines catholischen Notarii so hart geredet...²⁰⁴

Exp. Prot. 1672. f. 186, n° 4.

155. 1672. febr.— *Az esztergomi érsek, Szelepcsényi György képviselői a haditanácstól rendeletet kérnek kiadni, hogy a pozsonyi katonaság szükség esetén álljon kéznél és engedelmeskedjék az érseknek.*

Gran Erz Bischoff abgeordnete pro Verordnung an die Soldatesca zu Presburg, damit sie ihm auf erforderende noth an die Handt stehe undt parire.²⁰⁵

156. 1672. márc. — *A veszprémi püspök, Sennyey István a haditanácsnak arról, amit a püspök a kért harangok (ti. a veszprémi evangélikusok által kért), az itteni és más evangélikusok pedig vallásgyakorlatuk ügyében előadnak.*

Evangelische Sachen, was der Bischoff zu Veszprin wegen der begehrten glocken, was hingegen dise und andere evangelische wegen manutenirung Ihres exercitii anbringen.²⁰⁶

Exp. Prot. 1672. f. 191, n° 40.

²⁰⁴ L. 142, 143. sz. a. A bécsi udvari kamarához érkezett panasz szerint Hartyáni András, a szepesi kamara tanácsosa Zemplén megye közgyűlésén ellenezte katolikus jegyző választását. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1672. márc. 12. Az udvari kamara újabb rendelkezése uo. 1672. ápr. 20. A pozsonyi magyar kamara az udvari kamarának Hartyáni ártatlanságáról tett jelentést. Orsz. Ltár., Cam. Exp. 1672. ápr. 4. n° 5. Az ügyre vonatkozólag 1675-ből aktacsomó: Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 290, Konv. F, f. 5—28.

²⁰⁵ A haditanács jegyzőkönyveiben az érsek e kérelme vezeti be a pozsonyi protestánsok ellen indított erőszakos fellépést. Szelepcsényi György esztergomi érsek mint helytartó 1672. febr. 1-én szólította fel képviselői útján a pozsonyiakat a nagy lutheránus és a kisebb „magyar” templom átadására. Képviselői Pongrácz György váci, Gubasóczy János pécsi, Bársony György váradi püspökök, Kálmánczay, Szomolányi, Kerekes pozsonyi kanonokok és Majláth János királyi fiskus voltak. Liebergott naplója, kiadta Lichner Pál: *A magyarországi evangélikusok történeti emlékei*, Pozsony, 1861, 44—45. Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. ev. lyceum története*, Pozsony, 1896. 81, Maurer Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonitsch*, Innsbruck. 1887. 50. l. A pozsonyiak ellenálltak s végül is csak júl. 18-án erőszakkal foglalták el tőlük a főtemplomot a kisebb magyar evangélikus templommal együtt. A sikertelen februári felszólítás után mindjárt febr. 4-én Pálffy Tamás kancellár, nyitrai püspök jelentést tett a királynak a templom miatt keletkezett „tumultus”-ról. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 290, Konv. A, f. 6—8. Majd Pongrácz váci, Gubasóczy pécsi, Bársony váradi püspökök, újból Pálffy kancellár, nyitrai püspök és Szelepcsényi György esztergomi érsek siettek Lipót királynak beszámolni és javaslatokat tenni. Uo. Fasc. 290, Konv. A, f. 9—10, Fasc. 325, Konv. B, f. 17—19, 20. Február 8-án Pálffy újból a királyhoz fordult a pozsonyi ügyben. Uo. Fasc. 325, Konv. B, f. 22—23. Február 9-én újból maga Szelepcsényi érsek számolt be a királynak. Uo. Fasc. 325, Konv. B, f. 24—25. Szelepcsényi érsek további idevonatkozó jelentései febr. 12-éről, ápr. 13-áról, 18-áról Lichner Pál i. m. 110—114. l. Jezsuita részről is jelentést tettek Lipót királynak. Uo. Fasc. 325, Konv. B, f. 26—29. 1672. márc. 3-án Auer, Gálffy, Peringer, Nekler pozsonyi polgárokat, mint az ellenállás vezetőit, Bécsbe idézték. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 290, Konv. A, f. 17. Gálffy, Peringer, Nekler reverzális ellenében való szabadon bocsátásáról intézkedés Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. máj. 21, 22. A pozsonyi ügyre vonatkozó „votum circa examinandos cives Posonienses” Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 290, Konv. A, f. 61 s. „Acta super civium Posoniensium nuper exorto tumultu et seditione” c. 89 lapos konvolutum uo. Fasc. 290, Konv. F. Szelepcsényi érsek katonai segítségért folyamodó kérelmével a pozsonyi templomügy új fejezete kezdődött. L. 159. sz. a.

Exp. Prot. 1672. f. 125, n° 41.

²⁰⁶ L. 157. sz. a. Az 1670—1674. évek között a veszprémi evangélikus nemesek és várbeli zsoldosok kérvényt küldtek Hoher udvari kancellárhoz, előadva, hogy Szechenyi György érsek és más egyháziak fenyegetik őket, papjukat el akarják üzni s templomukat és iskolájukat elvenni. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 325, Konv. A, f. 182. 1671-ben vizsgálatot tartottak Veszprémben a kálvinista nemesek ellen

157. 1672. márc. 5. A haditanács közli a magyar kancelláriával, hogy a veszprémi püspök, Sennyey István rendelkezést sürget emlékiratára a veszprémi evangélikusok által követelt harangok miatt keletkezett zendülés ügyében és kéri az ottani német helyőrség megerősítését s hogy a parancsnokok neki segítséget nyújtsanak. Ezzel szemben a veszprémi nemesek és evangélikus katonák a szabad vallásgyakorlatot s templomuk, iskolájuk és harangjaik meghagyását kéri. A pápaiak a papház visszaadását, az elfogottak elengedését és a körmenet alól való felmentésüket kéri, a komáromiak pedig már ezelőtt a templom, a prédikátor visszaadásáért és a szabad vallásgyakorlat megengedéséért folyamodtak.

Der Bischoff zu Vesperin urgiere resolution auf sein memorial wegen des entstandenen Tumults zu Vesperin der von den Evangelischen praetendierten glocken halber und begehrte Versterckung der Teutschen guarnison alda, auch assistierung ihme von selbigen commandanten. Was hingegen die Edl Leuth und Evangelische Soldatesca zu Vesperin angebracht, und umb das freye exercitium Religionis der Kirchen, Schuel und glockhen zulassen bitten.²⁰⁷ Ingleichen die zu Pappa umb restitution dess Pfarrhoffs, entlassung der gefangenen und nit Nöttung²⁰⁸ zu den processionen gebetten.²⁰⁹ Wie auch die zu Comorn noch vor disem umb Zuruckhgebung der Kirchen, Praedicanten und lassung dess freyen Exercitium religionis angehalten.²¹⁰

Reg. Prot. 1672. n° 35.

158. 1672. márc. 12. Spankau tábornok a haditanácsnak a visszakért templomok ügyében.

V. Spankau Caschau den 12. Martii 1672... wegen der wider zurükhbe-gerten Kirchen...²¹¹

Exp. Prot. 1672. f. 212, n° 214.

159. 1672. márc.— Az esztergomi érsek, Szelepcsényi György a pozsonyi lutheránusok megbüntetése végett, akik a császári katonaságra kezét emeltek, továbbá a török követnél megjelent prédikátorok ügyében.

Gran Ertzbischoff... wegen abstraffung der Lutherischen Pressburger, umb dass Sie an die Kays. Soldatesca die Handt angelegt...²¹² wegen... der Praedi-canten, so sich bey dem Türkischen abgeordneten eingefunden...²¹³

Exp. Prot. 1672. f. 205, n° 156.

magánösszejövételeik miatt. *Erdélyi Gyula*: Veszprém város története a török idők alatt, Veszprém, 1913. 155. l. Utóbb a pozsonyi rendkívüli bíróság előtt olyan tanúvallomások hangzottak el, hogy a protestánsok szándékában volt a katolikusokat kivetni a várból s mikor a prédikátort megidézték, a nép, a nemesség és a tisztek fegyvert ragadtak a katolikusok kiirtására s az idézést megakadályozták. Ladányi Gedeon: *A prot. papok ellen tartott delegatum iudicium jegyzőkönyve*, Sárosp. Füzetek. 1863. 7. l. A veszprémi várőrségben 197 huszár és 300 hajdú volt, ezek száma 1672-ben 100-ra, illetőleg 90-re volt csökkentendő. Takáts Sándor *i. m.* Századok, 1904. 116. l.

²⁰⁷ L. 156, 285. sz.

²⁰⁸ Vlg. Nicht-Nötigung.

²⁰⁹ L. 147, 314. sz. a.

²¹⁰ L. 141, 231. sz. a.

²¹¹ Közelebbi adatok hiányzanak, valószínűleg a felsőmagyarországi városok templomairól van szó.

²¹² Az érsek e levelének keltét nem ismerjük, a protocollum folio- és tétel-számainak tanúsága szerint meg kellett előznie az érseknek márc. 22-én kelt következő (160. sz. a.) tudósítását. Valószínűleg tehát márc. 18—21. között írhatta az érsek. Az érsek és a rendelkezésre bocsátott katonaság (155. sz. a.) fellépése nyomában a zavargások felújultak (l. 162. sz. a.).

²¹³ Adataink a prédikátorok e lépéséről tovább nem szólnak.

160. 1672. márc. 22. Az esztergomi érsek, Szelepcsényi György a haditanácsot értesíti a pozsonyi lutheránusok kihágásairól és az erről tartott konferenciáról.

Gran Erz Bischoff Presburg 22. Martii 1672. berichtet wegen der Lutherischen insolenzien undt darüber gehaltenen Conferenz...²¹⁴

Exp. Prot. 1672. f. 213, n° 223.

161. 1672. márc. 28. A haditanács Montecuccolinak: Vásárhelyi pápai huszárt, aki Pozsonyba megy és levelet mutatott fel három fekete pecséttel, el kell fogni, Győrbe vinni, keményen vallasni s vallomását fel kell küldeni.

Solle den Calvinischen Husarn von Papa Vasarheli, so nach Pressburg komen und einen brief mit 3 schwarzen Sigillen vorgezaigt, beim Kopf nehmen, nach Raab bringen, scharff examinieren und das examen heraufschicken lassen.²¹⁵

Reg. Prot. 1672. f. 139, n° 177.

162. 1672. márc. 28. A haditanács a magyar kancelláriának az esztergomi érseknek, Szelepcsényi Györgynek a pozsonyi tumultus ügyében tartott konferenciára adandó válaszárol. Tudatja, hogy a pozsonyi helyőrség fel fog váltatni s az érkező tiszti neki (ti. az érseknek) teljes bizalommal fog rendelkezésre állni. Jelölje meg az előkelőbb zendülőket és zavargókat név és állapot szerint s azt, hogy a királyi képviselő és a káptalani ember milyen paranccsal küldetett ki az ottani lutheránus iskolába. Közli a lutheránusok emlékiratát tudósítás céljából.

Wass dem Erzbischoffen zu Gran auf die gehaltene Conferenz wegen dess zu Pressburg entstandenen Tumults zu andwortten, dann dass die Guarnison zu Pressburg werde abgeleest werden und der ankommende Officier Ihme alle discretion erweisen werde. Solle designationem der vornembsten Rebellen und tumultuanten mit Nahmen und Condition, auch mit was befelch der kön. abgeordnete und capitularis in die Lutherische Schuell aldorten geschickt worden. Dann Communicierung der Lutherischen memorialien umb bericht.²¹⁶

Reg. Prot. 1672. f. 140, n° 187.

163. 1672. márc. 30. Spankau tábornok a haditanácsnak a diákok ügyében, akik két lutheránus templomot elfoglaltak. A diákoktól elszedett fegyvert a jezsuitáknak adatta be s ezek azt sokra értékelték (?).

V. Spankau wegen der Studenten, so die 2 Lutherische Kirchen occupiert... dass denen Studenten abgenommenes gewähr habe er den Jesuitern einliffern lassen undt wie diesselbe solches hoch empfunden hetten...²¹⁷

Exp. Prot. 1672. f. 284—285, n° 112.

164. 1672. márc. 31. A haditanács elismervénye Kollonich Lipót püspöknek, a magyar kamara elnökének a pozsonyi zavargás ügyében benyújtott írásáról.

²¹⁴ L. 159. 162. sz. a.

²¹⁵ L. 170. sz. a. Amint az utóbbi helyen kiderül, a pozsonyi prédikátorokhoz vitt levélről van szó.

²¹⁶ L. 160, 164. sz. a. Az említett március 18-i tumultusról van szó, amikor az iskolába a templom elfoglalása végett behatoló Szomolányi Benedek pozsonyi kanonokot és Vattay István városi tanácsost (vlg. a szóbanforgó „káptalani” embert és a „királyi” képviselőt) elűzték és megverték. Lichner Pál i. m. 50—51, Markusovszky Sámuel i. m. 87. l.

²¹⁷ A tállyai zendülésben részt vett diákokról lehet szó. L. 129, 166. sz. a. A két templom elfoglalásáról további adataink nem szólnak.

Recepisse auf sein schreiben über die zu Pressburg vorgeloffene rumor händl und tumult.²¹⁸

Reg. Prot. 1672. f. 144, n° 202.

165. 1672. ápr. 4. *A haditanács Strassoldo tábornoknak annak a prédikátornak szabadon bocsátása ügyében, akit Szatmár megye képviselőjének panasza szerint Porcsalmi András prédikátor helyett ártatlanul Szatmárba vittek áristumba.*

Der Zathmarischen Gespannschafft abgeordnete habe angebracht, dass an stath dess Praedicanten Andre Porchalmi ein anderer Praedicant unschuldiger weiss nach Zathmar in arrest geführt worden seie, umb selbigen wider Loss zu lassen.²¹⁹

Reg. Prot. 1672. f. 155, n° 26.

166. 1672. ápr. 13. *A haditanács válasza Spankau tábornoknak. Jelzi, hogy a letartóztatott Pap Izráel és a lezajlott diákzendülés ügyében legközelebb a döntésről értesítést fog kapni.*

Andwortt auf den 30. Martii... Wegen dess arrestierten Pap Israel²²⁰ und des vorgangenen Studentens rumor werde er negstens verbschaidten werden.²²¹

Reg. Prot. 1672. f. 166, n° 65.

167. 1672. ápr. — *Pálffy Tamás kancellár közli a haditanácscsal az egri püspök, Szegedy Ferenc levelét arról, hogy a prédikátorok nyilvános imádságot mondtak a törökért.*

Hung. Hoff Canzler Thomas Palfy communicirt des bischoffs zu Erlau schreiben, worinen gemeldet werde, dass die Praedicanten vor die Türkhen ein offentliches gebeth anstelten.²²²

Exp. Prot. 1672. f. 284, n° 111.

168. 1672. ápr. 25. *A haditanács Spankau tábornoknak: helyesen tette, hogy a Kassáról falvakra futott diákokat visszatérésükkor lefegyverezte. Előfordul, hogy a prédikátorok Felső-Magyarországon helyenként a törökökért nyilvánosan imádságot mondtak. A kancelláriát figyelmeztetik az ilyenek elfogására, ehhez nyújtson segítséget.*

Andwortt auf den 30. Martii und 6 April... habe er wohl gethan, dass er die auss Caschau auf die Dörffer geloffene Studenten bey Ihrer Zurückkhunft disarmirt.²²³ ... Kombe vor, dass thails Praedicanten in Ober Hungarn für die Türkhen offentlich gebet anstelten, die Hung. Hoff Canzley werde ermahnt solche beim Kopf zu nehmen, solle hier zu assistirn.²²⁴...

Reg. Prot. 1672. f. 180—181, n° 124.

169. 1672. ápr. 25. *A haditanács közli a magyar kancelláriával, hogy a Kassáról falvakra futott diákokat Spankau tábornok visszatérésükkor lefegyvereztetni; a lelkészek panaszkodnak, hogy az effajta zavargásokat meg kell szüntetni és a tetteseket meg kell büntetni. Előfordul, hogy Felső-Magyarországon helyenként a prédikátorok a törökökért nyilvánosan imádkoztak. Efelől nyomozni kell és a tetteseket megbüntetni.*

Intimatur, dass der Spankau die auf die dörffer Dykan und Uyfalu auss

²¹⁸ L. 162, 172. sz. a.

²¹⁹ L. 114, 174. sz. a.

²²⁰ L. 183. sz. a. Borsod megyei szolgabíró. Pauler Gyula i. m. II. 17. 1.

²²¹ L. 163. 168. sz. a.

²²² Már Czeglédy István ellen is emeltek hasonló vádat. L. 1. sz. a. Általánosan e vád itt jelentkezik először iratainkban. L. még 168. sz. a.

²²³ L. 166, 169. sz. a.

²²⁴ L. 167, 169. sz. a.

Caschau ausgeloffene Studenten bey derselben Zuruckhkunfft disarmiren lassen, worüber sich die Geistlichen beschwärdten, umb dergleichen tumult einzustellen und die Thätter zu bestrafen...²²⁵ Kombe vor dass thails Praedicanten in Ober Hungarn für die Türckhen offentliche Gebette anstelten, umb darüber zu inquiren und die Thätter zu bestraffen.²²⁶

Reg. Prot. 1672. f. 182, n° 128.

170. 1672. ápr. 29. *A haditanács Esterházy János győri alkapitányt utasítja, hogy szigorúan vallassa a Győrbe hozott Vásárhelyi nevű nemes embert, aki Pozsonyba a prédikátoroknak levelet vitt.*

Solle den nacher Raab gebrachten Edlmann von Papa Vasarhelium, welcher brief nacher Pressburg an die Praedicanten gebracht, stricte examiniern.²²⁷

Reg. Prot. 1672. f. 188, n° 154.

171. 1672. ápr.— *A magyar kancellária a haditanácsnak a letartóztatott szatmári és ecsedi papok ügyében.*

Hung. Hoff Canzley wegen zweyer gefangenen Kirchenministern zu Zattmar und Edched.²²⁸

Exp. Prot. 1672. f. 273, n° 10.

172. 1672. máj. 9. *A haditanács a magyar kancelláriának megküldi a császári rezolúciót a három pontra, a pozsonyiak lefegyverzése, a zendülés megindítóinak megbüntetése, s a templom és iskola tekintetében a további tenni-valóra nézve.*

Intimatur Kays. resolution auf die 3 puncta, ob die Pessburger wegen dess jüngsten tumults zu disarmiren, ob und wie die anfang der dises tumults zu bestraffen, was wegen der Kirchen und Schuellen weiters zuthun.²²⁹

Reg. Prot. 1672. f. 206, n° 40.

173. 1672. máj. 16. *A haditanács a császárnak felterjeszti Szatmár megye követének, Rajki Jánosnak a szatmári és ecsedi pap szabadon bocsátása végett benyújtott emlékiratát, a Strassoldo tábornoknak és De La Borde ezredesnek adott rendelkezésekkel és Strassoldonak a szatmári letartóztatott papot illető jelentésével.*

Includuntur dess Zatmarischen abgeordneten Joannis Rayki memorial wegen losslassung 2 gefangenen Kirchen ministern zu Zathmar und Eched, wass darauf an Obristen Strassoldo und La Borde und was Strassoldo wegen des arrestitierten zu Zathmar für bericht eingeraicht.²³⁰

Reg. Prot. 1672. f. 216, n° 87.

174. 1672. máj.— *Strassoldo tábornok a haditanácsnak a Szatmáron fogvatartott porcsalmi prédikátor szabadon bocsátása ügyében.*

²²⁵ L. 168, 183. sz. a. Meg kell jegyeznünk, hogy a haditanács jegyzőkönyveiben a protestáns papok rendszeresen „Praedicant” vagy olykor „Minister”. a katolikus lelkészek pedig „Geistliche” vagy „Pfarrer” megjelöléssel szerepelnek. A Kassa közelében levő Tihany és Kassaújfalu falvakról van szó.

²²⁶ L. 168, 176. sz. a.

²²⁷ L. 161, 184. sz. a.

²²⁸ L. 173. sz. a.

²²⁹ L. 164, 175. sz. a. Az említett márc. 18-i tumultusra illetőleg l. a. 216. sz. jzet-et. Április 10-én jelentékeny katonaság — a Pio-ezred 6 százada — vonult be Pozsonyba. Parancsnokuk Nigrelli Oktáv őrnagy volt. Lichner Pál i. m. 50—51, 54—56, Markusovszky Sámuel i. m. 188, Krones Franz i. m. 46. l.

²³⁰ L. 171, 178. sz. a. Rajki megbízásáról Kiss Kálmán: *A szatmári református egyházmegye története*, Kecskemét. 1878. 124—125. l. Az ecsedi letartóztatottat Bényei János iskolamesterben jelöli meg, a szatmáriról nem tud.

Graf Strassoldo wegen entlassung des zu Zattmar verarrestirten Praedican-
ten auss dem dorff Porchalma.²³¹

Exp. Prot. 1672. f. 366, n° 47.

175. 1672. máj. 24. Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspök értesíti
a haditanácsot a pozsonyiak és soproniak: Lipót császárral szemben tanúsított
hűtlenségéről és megbánásáról, egyben segítséget kér a magyaróvári prédikátor
elűzéséhez és a templom elvételéhez.

Szecheny Ertz bischoff zu Coloza Tyrna den 24. May 1672. berichtet der
Prespurger undt Ödenburger Untreu wider Ihr. Kays. Mt. undt bereuung,²³²
begehrt hülff, damit er den Praedicanthen zu Altenburg vertreiben undt selbige
Kirchen wegnehmen khönne...²³³

Exp. Prot. 1672. f. 437—438, n° 33.

176. 1672. máj. 27. A haditanács Spankau tábornoknak: a polgári hatóság
feladata a prédikátoroknak törökért szóló „rendetlen” imádkozására felügyni,
a tábornok legyen kész e hatóságnak katonai karhatalmat nyújtani. Kassa le-
rombolásával várjon addig, amíg a kamara az ott levő gabonát és ingóságot el-
szállíttatja.

Andwortt auf den 14, und 19 Maii... dem Magistratui Civili gebühre auf
der Praedicanthen unordentliches gebett für die Türcken zu invigiliren und dem-
selben mit dem brachio militari an die Hand zu stehen...²³⁴ Mit der demolierung
Cassa solle noch so lang zuruckgehalten werden, biss die Cammer die aldorten
sich befindende Getraider undt mobilien hinweckgebracht...

Reg. Prot. 1672. f. 228, n° 124.

177. 1672. máj.— Pálffy Tamás kancellár mint nyitrai püspök a haditanács-
hoz avégett, hogy a trencséni parancsnok az úrnapi körmenetben ott asszisztál-
jon és segítsen kísérni.

Hung. Canzler alss bischoff zur Neütra in causa, dass der Commendant zu

²³¹ L. 165. sz. a. Felvethető a kérdés, hogy az előbbi (173. sz. a.) szatmári pap nem
azonos-e a tévedésből letartóztatott Porcsalmi András prédikátorral?

²³² Pozsonyra vonatkozólag l. 172, 179. sz. a. Sopron hűtlensége az volt, hogy
az április havi tisztújításon nem választottak a tanácsba katolikus személyeket.
A tisztújításon a Szelepcsényi György esztergomi érsek és Esterházy Pál főispán,
végvidéki főkapitány társaságában megjelenő Kollonich püspök, kamarai elnök azt
követelte, hogy a tanács felerészben katolikus legyen. Ez a követelés az 1672.
ápr. 4-i királyi rezolúción alapult. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 325, Konv. B, f.
49—50. A soproni communitas felírt a rendelettel szemben. Uo. Fasc. 325, Konv. B, f.
51—52. A várost végül is fiskális-perbe vonták és súlyos pénzbüntetésre ítélték. Hofk.
Wien. Hoffn. Hung. 1672. júl. 29, okt. 4, nov. 4, Orsz. Ltár., Ben.-Res. 1672. máj. 13,
júl. 29, aug. 1, szept. 19, 1678. szept. 20, 1673. ápr. 16, 20, Cam. exp. 1672. szept. 3. n° 10.
Ide kelet nélkül Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 325, Konv. A, f. 86—89. Vö. Payr
Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története, I. Sopron, 1917. 427—446,
Lichner Pál i. m. 114—115, Kronos Franz i. m. 47—57. l.

²³³ A protestánsok itteni kettős templomát Széchenyi György győri püspök és
kalocsai érsek 1672. ápr. 28-án foglalta el. Payr Sándor i. m. (A dunántúli ev. egyh.
ker. t.) 546. l. Payr keltének helyességét azonban kétségesse teszi a fenti adat, hiszen
e szerint a püspök Nagyszombatban csak máj. 24-én kért katonai segítséget a templom
elfoglalásához. A haditanács pedig jún. 15-én értesítette a püspököt a katonai segítség
rendelkezéséről bocsátásáról. L. 185. sz. a.

²³⁴ L. 169. sz. a. A törökökért könyörgő prédikátorok ellen a bécsi udvari kamara
is eljárás indítását rendelte el. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. ápr. 30, jún. 10, júl. 24, 28,
dec. 17, Litt. Cam. Pos. Fasc. 43, n° 81.

Trentschin der Procession Corporis Christi alda assistirn halte undt selbige beg-
leitten helffen.²³⁵

Exp. Prot. 1672. f. 369, n° 76.

178. 1672. máj.— *Udvari kiadvány a haditanácshoz a letartóztatott szatmári és ecsedi papok ügyében.*

Hoff Expedition wegen der 2 gefangenen Kirchen Ministern zu Zattmar undt Edched.²³⁶

Exp. Prot. 1672. f. 373, n° 125.

179. 1672. máj. — *A magyar kamara elnöke, Kollonich Lipót püspök és a magyar kancellár, Pálffy Tamás püspök a haditanácsnak a katonáknak a pozsonyi katolikusoktól való elhelyezése ügyében.*

Hung. Cammer Praesident undt Hung. Hoff Canzler pro ausslogierung den Catholischen zu Prespurg der Soldaten.²³⁷

Exp. Prot. 1672. f. 384, n° 192.

180. 1672. máj. — *Konferencia a pozsonyi három pont: a pozsonyi polgárok lefegyverzése, a fegyver és lőszer nyomozása, a szószólóknak egyenként büntető eljárás alá vonása ügyében és arról, hogy velük mint rebellesekkel kell eljárni; mellékelve a katolikusok emlékirata.*

Conferentia über 3 Puncten Prespurg betr. in causa disarmirung der Burger alda, der Stuckh undt munition inquisition, der particularn process der Rädlführer undt wie mit Ihnen alss Rebellen zuverfahren, hiebey ist auch der catholischen memorial.²³⁸

Exp. Prot. 1672. f. 367, n° 60.

²³⁵ További adataink nincsenek.

²³⁶ L. 173. sz. a.

²³⁷ L. 175, 180. sz. a. A katonákat a polgároknál szállásolták el, egy-egy házra 2—24 katona esett. Ezeket a polgároknak fekvőhellyel, fával. világítással. borssal, ecettel, főzőedénnyel stb., sőt pénzzel is el kellett látniok. A katonákkal együtt voltak gyermekeik és feleségeik is. Az ellátás hét évig tartott. Lichner Pál i. m. 55, 77—78. Maurer Joseph i. m. 68. I. Úgy látszik, hogy előbb katolikusoknál is szállásoltak el katonákat.

²³⁸ L. 179, 181. sz. a. A pozsonyi protestáns ellenállás vezetőit perbe vonták. Liebergott naplója szerint Szelepcsényi György esztergomi érsek május 13-án az evangélikus polgárokat a városházára idéztette s itt a királyi fiskus által május 22-ére Nagyszombatba rendkívüli törvényszék elé megidézte őket, de csak máj. 26-án indult el egy 39 tagból álló küldöttség s a törvényszék 27-én kezdte meg a tárgyalást. Lichner Pál i. m. 58, Markusovszky Sámuel i. m. 89—90. I. Egy másik megállapítás szerint 39 polgárt máj. 13-ára idéztek meg Nagyszombatba s azok ott mindnyájan meg is jelentek. Rácz Károly i. m. I. 26. I. Viszont levéltári adataink szerint a király elé terjesztett „relatio et votum” a pozsonyi polgárok Bécsbe idézéséről 1672. máj. 12-én szól. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 290, Konv. A, f. 52—55. I. Máj. 17-éről pedig a pozsonyi polgárok „dimissio”-járól adtak ki decretumot. Uo. Fasc. 290, Konv. A, f. 57. De ugyanezen napon kelt iratban a pozsonyi polgárok „examinierung”járól is szó van. Uo. Fasc. 290, Konv. A, f. 58. Viszont máj. 21-én és júl. 16-án arról olvasunk, hogy a pozsonyi magisztrátust „una cum centum viris” Nagyszombatba rendkívüli törvényszék elé idézték. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. máj. 21, 22, júl. 16. Közben 1672. jún. 1-én Szelepcsényi érsek és a tábla bírái, jún. 23-án pedig a pozsonyi akatolikusok fordultak a királyhoz. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 325, Konv. B, f. 63—64, 71—78. A törvényszék előtti a pozsonyiak megtagadták a templom átadását. A per végül is a templomok elvételét és a polgárookra súlyos pénzbüntetést kirovó ítélettel ért véget. Lichner Pál i. m. 61, Markusovszky Sámuel i. m. 90—97. I. A templomok katonai erővel történt elfoglalása — idevonatkozólag a haditanács protocollumaiból további adatokat fogunk közölni — 1672. júl. 18-án ment végbe. A polgárookra rótt pénzbüntetés 156 415 ft-ot tett ki. Erre vonatkozólag a haditanácsnál adatok nem fordulnak elő, de utalhatunk a következő más levéltári iratokra. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1672. júl. 16, nov. 15, 1673. jan. 28, febr. 12, 1674. júl. 2, Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672.

181. 1672. máj. — A pozsonyi lutheránus egyházközség kérelme a templomkulcsok visszaadása végett. Mellette Pálffy Miklós kancellár, Szelepcsényi György esztergomi érsek és Nigrelli őrnagy tudósításai a kulcsok, a polgárok lefegyverzése, a fegyverek és egyébek beadása ügyében.

Prespurg Lutherische gantze gemain pro restitutione der Thorschlüssl. Hierbey auch, was der Graf Niclass Palfy, der Ertzbischoff zu Gran undt der Obristewachmeister Nigrelli, sowohl wegen der Schlüssl, als sonsten disarmirung der Burger, hergebung des Stukh undt anders berichtet.²³⁰

Exp. Prot. 1672. f. 386, n° 204.

182. 1672. jún. 8. A haditanács utasítja Nigrelli őrnagyot, hogy az esztergomi érseknek, Szelepcsényi Györgynek és a magyar kamara elnökének, Kollonich Lipót püspöknek annyi hadinépet bocsásson rendelkezésére, amennyit kérnek.

Solle auf begehren dess Erzbischoffens zu Gran oder Hungarischen Camer Praesidentens Kolonitsch so viel Völckher hergeben alss Sie verlangen.²⁴⁰

Reg. Prot. 1672. n° 25.

183. 1672. jún. 11, 15. Spankau tábornok a haditanácsot kérdezi, hogy Pap Izrael vallomására a kassai kálvinista diákok eltávolítandók-e. Mellékeli az erdélyi fejedelem egy pátensét, melyet Szatmáron egy tanulónál találtak s ami miatt mentegeti magát egy kálvinista diák, tudósít az erdélyi és a török hadak szervezkedéséről. Tudósít a vallás miatt Eperjesen és Bártfán történt tumultusról.

V. Spankaw auss Caschau vom 11. Junii 1672... auf des Israel Pap aussag, ob die Calvinischen Studenten zu Caschau auszuschaffen²⁴¹ ... Legt ferner bey, was für ein Patent vom Fürsten in Sibenbürgen bey einem Schuhler zu Zattmar gefunden worden, dessen aber entschuldiget sich ein Calvinischer Student, avisirt von der Sibenbürgischen undt Türkischen Kriegsverfassungen²⁴² ... Was sich zu Eperies und Bartfa vor tumult der Religion halber ereignet²⁴³ ...

Exp. Prot. 1672. f. 446—449, n° 103.

184. 1672. jún. 15. A haditanács a császárnak előterjeszti a letartóztatott pápai Vásárhelyi Istvánnak Eszterházy János győri algenerális által megküldött vallomását.

szept. 24, okt. 4, 16, nov. 15, 1673. febr. 22, máj. 16, Cam. Exp. 1673. jan. 31. n° 35, máj. 28. n° 29. A büntetés kérdése 1678-ig húzódott, ekkor József trónörökös születése alkalmából elengedték kétharmadát, a hátralékot. Maurer Joseph i. m. 76—77. l. A pozsonyi lutheránus papokat is törvényszék elé állították s miután kötelezték magukat, hogy többé nem térnek vissza az országba, elbocsátották őket, de könyveiket elkobozták. Az elkobzásra Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1673. jún. 21. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1673. márc. 30, máj. 30, dec. 12, 1674. ápr. 12. Kollonich életrajzírója szerint a pozsonyi prédikátorok könyvtárában 400 „jó” és 3000 „rossz” könyv volt. Maurer Joseph i. m. 80. l. Ugyanez időben a kamara a városi tanács katolizálását is végezte. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. ápr. 9, 20, máj. 20. majd 1678. ápr. 21, 1679. máj. 11, 1680. márc. 21.

²³⁹ L. 180, 182. sz. a.

²⁴⁰ L. 181, 199. sz. a.

²⁴¹ L. 163, 188. sz. a.

²⁴² L. 188. sz. a.

²⁴³ Eperjesen és Bártfán a protestánsok templomait még az előző évben elvették. L. 72. sz. a. Most, 1672. júniusában Eperjes Hoher udvari kancellárhoz követet küldött. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 325, Konv. B, f. 67—68, 69—70. Bártfán 1674-ig az istentiszteleteket magánházaiban tartották. Hornyánszky Victor: *Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn*, Pest, 1863. 13. l. Valószínűleg e „csődülés”-ek adtak okot az új fellépésre. L. 188. sz. a.

Includitur dem Johann Esterhasi eingeschickte aussagen dess arrestierten Stephan Vásárhelyi von Pappa.²⁴⁴

Reg. Prot. 1672. f. 262, n° 50.

185. 1672. jún. 15. *A haditanács Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspöknek megküldi a magyaróvári katonai parancsnok részére kiadatni kért parancsot arról, hogy a parancsnok nyújtson segítséget a lutheránus templom elfoglalásához.*

Andwörtt auf den 24. May. Includitur der beehrte befehl an Commandanten zu Hung. Altenburg wegen laistung assistenz zu occupierung der Lutherischen Kirchen.²⁴⁵

Reg. Prot. 1672. f. 265, n° 66.

186. 1672. jún. 15. *A haditanács utasítja Luin magyaróvári katonai parancsnokot, hogy a kalocsai érseknek, Széchenyi György győri püspöknek nyújtson segítséget.*

Solle dem Erzbischoffen zu Coloza in seiner Verrichtung zu Hungarisch-Altenburg assistiren.²⁴⁶

Reg. Prot. 1672. 265, n° 67.

187. 1672. jún. 27. *A haditanács előterjeszti a császárnak a pápai Vásárhelyi Istvánnak szabadon bocsátása végett beadott kérelmét, efelől a győri ezredhadbíró utasítást kér.*

Includitur dess zu Raab arrestirten Edlmans von Papa Stephans Vasarhely anbringen wegen entlassung dess arrests und hierüber der Regts Schultheiss zu Raab für bericht eingeraicht umb befehl, ob derselbe loss zu lassen oder nicht.²⁴⁷

Reg. Prot. 1672. f. 290, n° 148.

188. 1672. jún. 27. *A haditanács válasza Spankau tábornoknak: a kálvinista diákok eltávolításának kérdését a császár elé terjeszti; a nagykállói német tisztek megdorgándók egy ottani alattvaló miatt keletkezett zavargás ügyében; a diákot, akinél az erdélyi pátenst találták, vallatni kell s aszerint megbüntetni; a bártfai összecsdülést a császár elé terjeszti.*

Andwörtt auf den 11, 15 und 18. diss... wegen abschaffung der Calvinischen Studenten werde die Sach Ihr. Kays. Mt. vorgetragen werden²⁴⁸... Seie den Teütschen Officiern zu Kalo wegen dess zu Kalo entstanden tumults eines Unterthan halberr ein Verweiss zu geben²⁴⁹... Inquirierung über den Studenten, bey welchem dass verdächtige Sübenbürgische Patent gefunden worden

²⁴⁴ L. 170, 187. sz. a.

²⁴⁵ L. 175, 186. sz. a.

²⁴⁶ L. 185. sz. a. Itt említjük meg, hogy 1672-ben az udvari kamara alelnökének, gr. Hohenfeldt Ferdinándnak javaslatára az eddigi lutheránus pap helyett katolikus lelkészt vittek a magyaróvári uradalomba tartozó Zanig (Szolnok) faluba, de nem-sokára a lelkész „scandalum”-aival kellett az udvari kamarának foglalkozni. A lelkész a plébániából „megszökött”, utólag kérve elbocsátását. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1672. okt. 31, 1674. jún. 1. Magyaróvár és Zanig plébánossal való ellátása utólag is foglalkoztatta az udvari kamarát. Uo. 1680. okt. 10, nov. 16, 29.

²⁴⁷ L. 184. sz. a. L. még Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 293, Konv. E, f. 40–51 (1672. jún. 15). Vásárhelyiről és az ügyről további adataink nincsenek.

²⁴⁸ L. 183, 191. sz. a.

²⁴⁹ A nagykállói esetről nincsenek további adataink.

und nach befund denselben zu straffen²⁶⁰... Die Zusambrottierung der Bartfischen Burgerschaft werde Ihr Kays. Mt. vorgetragen werden²⁶¹...

Reg. Prot. 1672. f. 288—289. n° 141.

189. 1672. jún. 29. *Spankau tábornok a haditanácsnak némely templomok és a szatmári őrség lutheránus vallásgyakorlata ügyében.*

V. Spankhau vom 29. Junii 1672... was an den Stephan Horvat wegen einiger Kirchen und der Lutherischen exercitien durch die Ungarische Verwacht zu Zattmar aufgenommen worden.²⁵²

Exp. Prot. 1672. f. 453, n° 129.

190. 1672. jún. — *Sopron város polgármestere és tanácsa kéri a haditanács-tól, hogy ellenvetéseiket pontosabban fontolják meg s hogy ne engedjék meg az eljárás egyetlen személy által való vezetését.*

N. burgermeister undt Rath der Statt Ödenburg pro Ihre eingewente fundamenta in genauere consideration ziehen undt nicht von einer einzigen Persohn den process formirn zu lassen.²⁵³

Exp. Prot. 1672. f. 438, n° 35.

191. 1672. júl. 3. *A haditanács a magyar kancelláriának. Pap Izráel vallo-másai nyomán látni lehet, hogy a felkelők Erdélyben nagy reményt helyeznek a kálvinista diákokba Kassán és egyebütt. A katolikus lelkészek, különösen a sárosi plébános különböző fenyegetéseket tettek a nem-katolikusokkal szemben. Mellékeli a jelentést és a rendelkezést a bártfai polgárok megengedhetetlen összejövele és zavargása ügyében.*

Auss des Pap deposition seie zu ersehen, dass die Rebellen in Sübenbürgen grosse Hofnung auf die Calvinische Studenten zu Caschau und anderwärts stellten.²⁵⁴ Thetten die Geistliche gegen die Uncatholischen unterschiedliche betrohungen, absonderlich der Pfarrer zu Sasros.²⁵⁵ Includitur was zu Bartfa für eine unzulässige Zusammenkunfft der Burger und tumult entstanden, was hierüber für Expedition ausszufertigen resolvirt worden.²⁵⁶

Reg. Prot. 1672. f. 310, n° 40.

²⁵⁰ L. 183. sz. a. E homályos erdélyi pátenstről adataink tovább nem szólnak. Nem lehet szó Apafy fejedelem ama körleveléről, melyet 1672. júl. 9-én (!) Máramaros megyéhez intézett tudatva, hogy Isten haragja a bűnök miatt ellenük fordult, ezért országos végzés szerint minden hónap első napján az egész országban a négy bevett vallás hívei rendkívüli istentiszteletet és böjtöt tartsanak. M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező 1881. 371—372. l. Nem gondolhatunk az európai protestáns fejedelmekhez Apafy által a vallásüldözés miatt intézett felhívásokra sem. Erd. Országgy. Eml. XV. 33, 266, Gr. Bethlen Miklós önéletírása. Kiad. Szalay László I. Pest, 1858. 421—424. l.

²⁵¹ L. 183, 192. sz. a.

²⁵² A szöveg homályos, talán hiányos. További adataink nincsenek. A szatmári református iskola ügye Orsz. Ltár., NRA Fasc. 311, n° 12.

²⁵³ L. 175. A soproni evangélikusoktól 1674-ben végül is elvették templomaikat. Payr Sándor i. m. (Sopron) 437—446, Lichner Pál i. m. 116—117. l. A soproni rekatalizációt Kollonich püspök, a magyar kamara elnöke szorgalmazta; az „egyetlen” személy, aki ellen a soproniak tiltakoztak, ő lehetett.

²⁵⁴ L. 183, 188, 192. sz. a. Pap Izrael, a Borsod megyei szolgabíró a bujdosókhoz tartozhatott már ekkor is. A császáriak által történt elfogásáról Teleki Mihály írt Banffy Dénesnek 1672. márciusában. Teleki Mihály lev. VI. 134. l. Pap Izrael utóbb fogságából megszabadulhatott — talán a bujdosók 1672. őszi támadása alkalmával —, mert a bujdosók között gyalogkapitányként szerepel. Deak Farkas i. m. 50, 56, 74. l.

²⁵⁵ További adataink nincsenek.

²⁵⁶ L. 188, 192. sz. a.

192. 1672. júl. 3. A haditanács utasítja Spankau tábornokot, hogy a kassai kálvinista diákokat éber szemmel tartsa. A magyar kancellária parancsa értelmében a bártfai polgárok összejövetelei megtiltandók s a szószólók megbüntetendők; a haditisztek más helyiségekben se engedjék meg az összejöveteleket.

Andwortt auf den 11, und 15. Junii wegen der Calvinischen Studenten zu Caschau solle er ein wachtsambes aug haben²⁵⁷... Habe die Hung. Hof Canzley im befehl denen Burgern zu Bartfa die Zusambrottierung zuverweisen und die Rädlführer zubestraffen, solle auch den Kriegsufficiern an andern orthen wohl einbinden, keine rottiung zu gestatten.²⁵⁸

Reg. Prot. 1672. f. 309—311, n° 39.

193. 1672. júl. 9. Spankau tábornok a haditanácsot értesíti a templom elvétele miatt Ónodon keletkezett zavargásról, a vezetők letartóztatásáról és az emiatt Pethővel keletkezett incidensről. Mellékeli Kolonich püspök tudósítását arról, hogy Turalukán, hol Nyitra megye gyűlést tartott, a nem-katolikusok rosszul bántak Bársony György váradai püspökkel s testvérét, Bársony János ítélőmestert megölték.

V. Spankhau vom 9. Julii 1672... Schliet bey, was für ein tumult zu Onod wegen der hinweggenommenen Kirchen entstanden, der von Ihme in Verhaftt gezogenen Redlführer und dess desswegen mit den Petheo gehaltenen incidens²⁵⁹... Hierbey ist auch, was wegen des üblen tractaments des Barsony auch seines entleibten brueders von denen uncatholischen in dem Dorff Turalauka, allwo die Neütrasche Gespanschafft ein Congregation gehabt, der bischoff Kolonitsch hieher berichtet²⁶⁰...

Exp. Prot. 1672. f. 527—528, n° 257.

²⁵⁷ L. 191. sz. a. A kassai kálvinista diákoknak és Pap Izráelnek velük összekapcsolódó ügyéről haditanácsi irataink tovább nem szólnak. E diákok nyilván a kassai református főiskola tanulói voltak. A főiskola 1657. óta működött. Kassán a református templomot, melyet a reformátusok építettek, 1672. januárjában vették el s katonai raktárnak használták. Révész Kálmán *i. m.* Prot. Szemle 1897. 493—494. l. A kálvinista diákoknak, akik — mint láttuk — 1671—1672. táján valami tályai „rebellio”-ben vettek részt, végül is el kellett hagyniuk a kassai főiskolát. Ez Csécsi Jánosnak, a főiskola akkori tanulójának évtizedek múlva készített önéletrajza szerint 1674-ben következett be. Irod. tört. Közl. 1904. 355. l. Csécsi nem ír a tályai rebellióról, de azt megemlíti, hogy 1672-ben az egész iskolával eltávozott. Ő patronusához, Kormos Ferenchez ment, de Rákóczi Ferenc katonái elfogták, Regéc várába vitték, az október és november hónapokat itt áristombban töltötte, majd megszökött s 1673-ban katona lett, majd visszatért Kassára. Láttuk, hogy Spankau tábornok már 1672-ben javaslatot tett a kassai diákok szétzavarására (l. 188. sz. a.). Úgy látszik, hogy a haditanács a fenti rendelkezéssel a maga részéről lezárta Pap Izráel, illetőleg a kálvinista diákok ügyét.

²⁵⁸ L. 191, 234. sz. a.

²⁵⁹ L. 194. sz. a. Ez utóbbi irat keltjéből arra lehet következtetni, hogy az ónodiaknak a templom elvétele miatt kitört „zavargás”-a június második felében folyt le. Pethő Zsigmond ónodi kapitány volt. Ónodon 1672-ig 350 huszár és 200 hajdú szolgált, de számuk ekkor 70, illetőleg 100-ra volt csökkentendő. Takáts Sándor *i. m.* Századok, 1904. 107. l. Az ónodi végváriak azonban a templom elvétele miatt is kimehettek a várból. Teleki Mihály már 1672. febr. 2-án azt írta Bethlen Miklósnak, hogy az ónodiak a templom elvétele után Eger környékén „tekergenek”. Teleki Mihály lev. VI. 54. l. Az itt említett júniusi zavargásban éppen a környékben lappangó ónodi katonáknak lehetett elsősorban szerepük. Most még inkább menniök kellett. A bujdosók soraiban harcoló „végbeli had törzsének azokat a szendrői, ónodi, putnoki és diósgyőri huszárokat és hajdúkat tekinthetjük, kik 1672. júliusában feleségeikkel és gyermekeikkel együtt a bujdosókhoz csatlakoztak”. Angyal Dávid *i. m.* 147. l. A júniusi zavargást, melyről közelebbi adataink hiányzanak, hamarosan — bizonyára ennek folytatásaként is — újabb zendülés követte. Ez már a bujdosók első

194. 1672. júl. 16. A haditanács Spankau tábornoknak: várja a tanúvallo-
másokat az ónodi zavargásról; a templom ügye maradjon az eddigi állapotban
és ha szükséges, a helyőrséget meg kell erősíteni.

nagyobb szervezett, 1672. őszi támadása idején zajlott le. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy haditanácsi jegyzőkönyveink német szövege egyformán „Rebellen”-t ír, ha a bujdosókat, vagy a vallás miatt kitört kisebb helyi zavargások résztvevőit kell érteni. Mi a továbbiakban általában „bujdosó”-kat, esetleg értelem szerint „felkelő”-ket, a kisebb helyi zavargásokról szólva pedig „zendülő”-ket fogunk írni. A bujdosó-felkelők említett támadása alkalmával az ország északkeleti része Ónoddal és más várakkal a felkelők kezére került. Ekkor az ónodi kálvinista katonák szept. 8-án, miként a szepesi kamara a pozsonyi kamarával közölte, rátámadtak ott a katolikusokra s üldözték őket. Szept. 15-én a pozsonyi kamara azt közölte, hogy a kálvinisták által az ónodi lakosok és német várkatonák ellen elkövetett excessusok miatt — mindenféle korú emberekkel szemben kegyetlenkedtek — katonaság küldéséről intézkedtek. Orsz. Ltár., Litt. Admin. Scep. 1672. szept. 10, Litt. Cam. Pos. Fasc. 44, n° 34, Hofk. Wien, Hoffin. Hung 1672. okt. 6. Tudjuk, hogy a császáriak a felkelőket Győr-kénél 1672. okt. 6-án teljesen megverték, így vissza kellett vonulniok s a megnyert várakat is el kellett veszíteniök. Ónodon nem egykönnyen állt helyre a nyugalom. Mérey György dec. 3-án azt írta Pongrácz György váci püspöknek, hogy nov. 24-én Mojzsis (János) nevű kálvinista ónodi katona a várost felégette, hadával kínozta az ónodi katolikusokat s többeket kivégeztek, végül Czobor Ádám a hűnek maradt katonákkal — nyilvánvalóan elsősorban a németekkel — megegyezett s Mojzsis hadát felverte. Staatsarchiv. Wien, Hung. Fasc. 177, Konv. I, f. 36—38. Erről a novemberi támadásról számolt be Barkóczy István Szelepcsényi György esztergomi érseknek Tállyáról nov. 28-án. Előadta, hogy a volt ónodi katonák a közeli hódolt falvokról összeverődve s maguk mellé véve a parasztságot is, az újabban bevitt katonák közül a katolikusokat megtámadták s néhányat közülük levágtak. „Félek, hogy — írta — ezen istentelen katonák utóliára mind az törökök hata mege vetven magokat tatár és kozákság szerint, reank ne csatazzanak, mivel mind az hodołtságra szorultanak, velek egjütt mind az praedicatorok és calvinista diakok onnan csataznak, az mint látom, az papista az ellensegh”. Uo. Fasc. 180, Konv. 4, f. 11—14. Az említett Mojzsis János 1672. szeptemberében már a bujdosó-felkelők seregében „ónodi főhadnagy”-nak írta magát, végigharcolta az első kuruc háborút. Talán fia lehetett II. Rákóczi Ferenc Mojzsis Gergely nevű ezeres kapitánya. Esze Tamás: *Kuruc vitézek folyamodványai*. Bp. 1955. 494—495. l. Ónod, mint látni fogjuk, végül is néhány más végvárral együtt valamelyes vallási szabadságot biztosító protectionális levelet kapott.

²¹⁴⁾ A Nyitra megyei Turalukán Bársony György váradi püspök — testvérével, Bársony János ítélőmesterrel és katonai kísérettel — az evangélikus templom elvétele miatt jelent meg. Az egyházi megtagadta a templomkulcs átadását, a püspök rálőtt pisztolyával, mire az elrejtőzködött parasztok (a látogatásról Zehener Márton botfalvi pap előre figyelmeztetést küldött) előrohantak s bottal, cséppel, baltával, vasvillával rátámadtak a püspökre, bántalmazták, a kíséretében levő horvát katonák közül — miként a folytatólágosan közlendő haditanácsi irataink tanúsítják — többet megöltek, agyonverték Bársony Jánost is. A császári katonaság utóbb kegyetlen bosszút állt a falu népén. Az esemény leírására l. Zsilinszky Mihály: *Kermann Dániel élete*, Prot. Szemle 1891. 136—139, Stomp László: *II. Pilarik István élete*, Prot. Szemle 1894. 700—705, Szalay László i. m. v. 158—159, Linberger Stephan i. m. 70, Hornyánszky Victor i. m. 272, 276, Fabó András i. m. (Rajzok) 98. l. Linbergernél tévesen Miava falu szerepel Turaluka helyett. E helyeken nincs szó a homályos „megyei gyűlés”-ről. Rá kell mutatnunk, hogy a zavargás napja tekintetében ellentmondás jelentkezik: fenti adatunk szerint Spankau tábornok júl. 9-én tett jelentést a haditanácsnak az eseményről, viszont az idézett művek júl. 14-ét, Bonaventúra napját jelölik meg. Ez az adat Kermann Dániel püspök családi krónikájából veszi eredetét. (A püspök apja, ugyancsak Dániel, volt 1672-ben Turaluka evangélikus papja.) Mégis július 9-e körül látszik szólni, hogy Suys trencsényi vápparancsnok július 24-én kelt levelében a turalukai eseményről mint 14 nappal előbb történtől szól (l. 201. sz. a.). Az eseményről és következményeiről a haditanács jegyzőkönyveiből további adatokat közlünk. L. 198. sz. a.

Andwortt auf den 29. Junii... Die aussagen über den tumult zu Onod wurden erwartet, wegen der Kirchen solle es in statu quo verbleiben und wann es vonnöthen, die Guarnison verstercken²⁶¹...

Reg. Prot. 1672. f. 325—326, n° 102.

195. 1672. júl. 17. *A haditanács Hoffkirchen komáromi várparancsnoknak bizonyos letartóztatásban levő Petras nevű gyanús rác és egy halálraitélt nő ügyében. Az utóbbi ítéletének végrehajtása maradjon függőben s közben minden módon vallassák, hogy a ferenceseknek kiűritett kálvinista templom felgyújtásában kik voltak bűntársai.*

Andwortt auf den 28. Junii wegen dess verdächtigen Rázens Petras und dess zum todt verurtheilten weibs, mit errinderung, dass diser Petras schon alhier in arrest seie, auch recht, dass mit der execution dess weibs noch innengehalten werde, solle interim auf alle weiss in Sie sezen, damit Sie die complices bekenne, wegen abbrenung der den Franziskanern eingeraumbten Calvinischen Kirchen²⁶²...

Reg. Prot. 1672. f. 338—339, n° 160.

196. 1672. júl. 17. *A váradi püspök, Bársony György a haditanácstól Trencsén megye templomainak vizsgálatához katonai segítséget kér.*

Bischoff von Wardein pro militärische assistenz in visitirung der Kirchen in der Gespanschaft Trentschin.²⁶³

Exp. Prot. 1672. f. 524, n° 211.

197. 1672. júl. 17. *A haditanács megküldi Suys trencsényi várparancsnoknak Bársony György váradi püspök kérelmét, hogy neki a Trencsén megyei vizsgálatnál katonasággal asszisztáljon.*

Includitur dess Bischoffen zu Wordein anbringen umb demselben bey der vorhabenden visitation der Kirchen in der Trinchiner Gespanschaft mit der militia zu assistiern.²⁶⁴

Reg. Prot. 1672. f. 339, n° 163.

198. 1672. júl. 20. *A haditanács a magyar kancelláriának: gr. Rabatta ezredes parancsot kapott, hogy a Bársony György püspök és mások megölésében és megsebesítésében tettes turalukai alattvalókat fogja el. Az ónodi zendülés három szerzője Kassán fogságban van vallatás alatt. A katolikus papokat inteni kell, hogy a lutheránus templomok elfoglalásában biztonságosabban járjanak el.*

Intimatur, dass wegen dess casus durch die Unterthanen zu Turaluk wider den Bischoff Barsoni und andere, so nidergemacht und geschädigt worden, der

²⁶¹ L. 193, 198. sz. a.

²⁶² A reformátusoktól elvett templomot a ferences szerzetesek kapták. A templom azonban leégett. Felgyújtásával egy öreg asszonyt és egy ifjú férfit, ezek felbujtásával pedig Suri S. Lőrinc komáromi prédikátor özvegyét s Száki János ekeli prédikátort vádolták. A gyújtószereket egy katonától kapták volna. A vádlottakat halálra ítélték, Száki prédikátort megégették. Thury Etele i. m. 32—33, uaz: Száki János ekeli prédikátor háromszoros megkínzása és megégettetése Komáromban, Prot. Szemle 1903. 442—453. l. Itt az özvegyről vagy a másik öreg asszonyról s a fiatal férfiről, vagy a katonáról (rác) lehet szó.

²⁶³ Mivel a püspök kérésére a haditanács júl. 17-én intézkedett (l. 197. sz. a.), a püspök legalább néhány nappal előbb írhatta kérvényét, de talán már az említett turalukai zavargás után (l. 193. sz. a.). A püspök éppen ennek tanulságait vonhatta le, ezért kérte „visitatio”-jához — e címen a protestáns templomok elszedéséhez — a császári katonaság kivezénylését. Ez esetben feltehetjük, hogy a püspök előzőleg Turalukán saját zsoldosaival jelent meg. A katolikus főpapok ugyanis maguk is tartottak csapatokat. L. 353. sz. a.

²⁶⁴ L. 193. 201. sz. a.

Obrist Graf Rabatta in befelch die Thätter beim Kopf zu nehmen.²⁶⁵ Dann dass von dem gewesten tumult zu Onod 3 authores in Verhaft seien zu Caschau alda zu examiniren.²⁶⁶ Solle die Geistliche²⁶⁷ ermahnen hinfüro mit occupierung der Lutherischen Kirchen sicherer zu gehen.²⁶⁸

Reg. Prot. 1672. f. 343—344, n° 182.

199. 1672. júl. — *Nigrelli őrnagy jelentése a haditanácsnak a két pozsonyi lutheránus templom elfoglalásáról.*

Nigrelli Obrister wachtheimer erinnert den Verlauf in occupirung der 2 Lutherischen Kirchen zu Presburg.²⁶⁹

Exp. Prot. 1672. f. 532, n° 304.

200. 1672. júl. 22. *A haditanács válasza Nigrelli őrnagynak a két pozsonyi lutheránus templom elfoglalása ügyében. A két Herberstein-ezredbeli század még 14 napig maradjon ott s azután az egyiket el lehet vezényelni.*

Andwortt auf den 19. Julii, wie es mit occupierung der 2 Lutherischen Kirchen zu Pressburg hergangen, auch wass er Obristwachtheimer der 2 Herbersteinischen Compagnien halber errindert, welche noch ein 14 Tag aldorten verbleiben und so dann eine Compagnie weckhgenomen werden könne.²⁷⁰

Reg. Prot. 1672. r. 348, n° 195.

201. 1672. júl. 24. *Suys trencsényi várparancsnok jelenti a haditanácsnak, hogy a templomok vizsgálatához Bársony György váradi püspök mellé adandó katonai segítségről szóló parancsot követni akarta, de értesült arról, hogy a püspökkel 14 nappal előbb a parasztok igen rosszul bántak s testvérét agyonverték.*

De Suys auss Trentschin untern 24. Julii 1672. recepisce auf des Hoffkriegs Raths schreiben vom 17. eiusdem wegen der dem Bischoffen von Wordein in visitirung der Kirchen beystenden militärischen assistenz wolte solchen gebührendt nachkommen, vernehme aber, dass besagter Bischoff vor 14 tagen von denen Pauren sehr übl tractirt und dessen brueder erschlagen worden.²⁷¹

Exp. Prot. 1672. f. 604, n° 113.

202. 1672. júl. 26, 30. *Rabatta ezredes jelentése a haditanácsnak a Bársony György váradi püspök ellen támadt turalukaiak zendüléséről s a fiatal Nyáry elterjedt veszélyes beszédeiről.*

Obrister Graf von Rabatta auss Kunnowitz vom 26. undt 30 Julii berichtet (wegen?) der Turalukher action,²⁷² so Sie an den Barsoni veruebt undt dahero selbiger orthen entstandenen aufruhr, auch dess jungen Neari²⁷³ aussgesprengte gefährliche reden betr.

Exp. Prot. 1672. f. 619, n° 279.

²⁶⁵ L. 196, 202. sz. a.

²⁶⁶ L. 193. sz. a.

²⁶⁷ A haditanács jegyzőkönyveinek lajstromozója sokszor akkor is egyszerűen „Geistliche“-t írt, amikor katolikus főpapokról volt szó.

²⁶⁸ Minden bizonnyal a turalukai eset (l. 193. sz. a.) tanulságaként fordult a haditanács a kancelláriához ilyen intelem kibocsátása végett.

²⁶⁹ L. 182, 200. sz. a. A templomokat júl. 18-án foglalták el. Kollonich püspök még aznap jelentette az eseményt a királynak. *Maurer Joseph* i. m. 442. l. Az udvari kamara rendelete az elfoglalásra Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. iúl. 16.

²⁷⁰ L. 199, 217. sz. a.

²⁷¹ L. 197. sz. a.

²⁷² L. 201, 203. l.

²⁷³ A gr. Nyáry-ak támogatást nyújtottak az üldözött protestánsoknak. Kermann Dánielnek az 1660-as években gr. Nyáry Lajos mint földesúr ajánlotta fel Turaluka papi székét. Zsilinszky Mihály i. m. Prot. Szemle 1891. 133, 140. l.

203. 1672. aug. 8. A haditanács Rabatta ezredesnek a turalukai parasztlak zavargása és Nyáry gyanús szellőztetett beszédei ügyében azt válaszolja, hogy nem kell rajtuk ütni, de a Szakolcán bebörtönzött két parasztot őrizetbe kell venni s erősen vallatni: azt is értse meg(?), hogy neki nincs joga a végrehajtásra.

Andworttt auf den 26. und 30. Julii wegen der Turaluckher Paurn an dem Bischoffen zu Wardein verübten excessen und dess Neari aussgesprangten verdachtigen reden, solle selbige nicht überfallen, sondern die zu Scaliz arrestierte 2 Paurn in Verwahrung zu nehmen und scharpf examiniren, auch sich vernehmen zu lassen, dass Ihme einige execution vorzunehmen nichts zuekommen seie.²⁷⁴

Reg. Prot. 1672. f. 380, n° 50.

204. 1672. aug. 20. Rabattu ezredes jelentése a haditanácsnak a turalukaiak és más érdekelték ügyében, akik Bársony püspök „reformáció”-jával szembe-szegültek.

Graf Rabatta auss Kunowitz vom 20. Augusti wegen der Turolukher undt anderer interessirten, so sich dem bischoffen Barsoni in der reformation wider-setzet.²⁷⁵

Exp. Prot. 1672. f. 619, n° 280.

205. 1672. aug. 20. A haditanács a magyar kancelláriának, Rabatta ezredesnek megparancsoltatott, hogy a turalukaiak ellen tovább ne járjon el, hanem csak a letartóztatásban levő két tettest vallassa és vallomásaikat küldje meg. Nyárynak meg kell parancsolni, hogy alattvalóit büntesse meg s Bársony püspöknek adjon elégtételt.

Intimatur, dass dem Obristen Rabatta befohlen worden, wider die Turaluker, so den Bischoffen zu Wardein Barsoni und seine bruedern Johann feindlich angegriffen, weiter nichts vorzunehmen, sondern nur die in arrest sich befindende 2 Thätter wohl zu examiniren und die aussagen einzuschicken und dem Neari zu befehlen seine Unterthanen zu bestraffen und dem Bischoff satisfaction zu geben.²⁷⁶

Reg. Prot. 1672. f. 399, n° 133.

206. 1672. aug. 26. A haditanács válasza Rabatta ezredesnek bizonyos prédikátoroknak, akik a turalukai zavargás szerzői voltak, letartóztatása, a verbóci prédikátor mellett az elfogott két szakolcai ember vallatása és vallomásaik megküldése végett. Bizonyos feltételekkel elutazhatik nyolc napra csehországi birtokaira. Az utóirat szerint azonban elutazását még valameddig tartsa függőben.

Andworttt auf den 20. diss über seine Verrichtung auf des Hungarischen Cammer Praesidentens und Bischoffens zu Wardein beschehene errinderung wegen in Verhaft bring- und arrestierung etlicher Praedicanten, so an der Turalucker action²⁷⁷ Urheber gewest und die arrestierte zu Scaliz neben den Praedicanten von Werbovcz umbständlich zu examinieren und die aussagen einzuschicken. Dann mit was condition Ihme auf acht Tag auf sein Gutt in Böheimb zu raisen

²⁷⁴ L. 202, 204. sz. a.

²⁷⁵ L. 203, 205. sz. a.

²⁷⁶ L. 204, 206. sz. a. Az 1672. szept. 5-én tartott úriszéknek a tettesek ellen hozott ítéletét közli Varga Endre: *Úriszék XVI—XVII. századi perszövegek*, Bp. 1958. 824—832. l.

²⁷⁷ L. 205, 210. sz. a.

erlaubt wird. In. P. S. aber wird Ihme befohlen seine raiss noch etwass zu suspendiern.²⁷⁸

Reg. Prot. 1672. f. 415, n° 188.

207. 1672. aug. 26. *A haditanács utasítja a sárvári, pápai és magyaróvári katonai parancsnokokat, hogy a kalocsai érsek, Széchenyi György győri püspök útjára egyik helységről a másikba bizonyos muskétásokat adjanak kíséretül.*

Pro Zugebung dem Erzbischoffen zu Colocza auf sein raiss von einem orth zum andern etliche Musquetierer zur convoy.²⁷⁹

Reg. Prot. 1672. f. 416, n° 192.

208. 1672. aug. — *A kassai rector a magyar cancelláriának az ott volt egri török agának(?) a prédikátorokról folytatott beszélgetéséről.*

Caschau Pr. Rector schriebet an die Hung. Hoff Canzley, wass der dasselbst geweste Aga von Elau(!)²⁸⁰ wegen der Praedicanten im discours vermeldet habe.²⁸¹

Exp. Prot. 1672. f. 616, n° 257.

209. 1672. aug. — *Feichtinger Hilarius hadi főfizetőmester a haditanácsnak benyújtja kimutatását a komáromi és a bányavárosi véghelyek lovas és gyalog magyar hadinépének és rendkívüli személyeinek havi zsoldjáról. Utasítást kap, hogy a kálvinista és lutheránus prédikátorokat és iskolamestereket hagyja ki. Közlik vele az udvari kamarának ez és más végvidékek ügyében küldött átirat másolatát.*

Feichtinger überreicht einen neuen Aufsatz, wie das Hungarisch Kriegs Volckh zu Ross und Fuess, wie auch die extraordinarii Persohnen hinfüro zu Comorn und auf denen Pergstetterischen Gränizen eingerichtet und monatlich im Teütschen Geld bezahlt werden solten. B. der Röm. Kays. Mt. etc. Herrn Feichtinger etc. würdet in diesser (!) Verzeichnus die Calvinische und Lutherische Praedicanten auch Schullmeister überall auslassen und solche wider einreichen, benebens Ihme auch lauth beiligender abschrift communicirt, was diss und andern Gränizen halber an die Löbl. Kays. Hof Cammer für intimation ergangen.²⁸²

210. 1672. szept. 2. *A haditanács Rabatta ezredesnek a turalukai zendülés miatt letartóztatott két ember ügyében.*

Andwortt auf den 24. Augusti wegen der Scalizer verwaigerten erfolglassung (!) ihme die aldort arrestierte 2 complices der Turaluckher action halber.²⁸³

Reg. Prot. 1672. f. 428, n° 8.

211. 1672. szept. — *Kollonich püspök, Nigrelli őrnagy és Rabatta ezredes a haditanácsnak a két turalukai főkolompos elhozataláról és arról, amit erről Rabatta jelentett. Lányi verbóci prédikátor vallomása mellékelve.*

²⁷⁸ A szövegben P. S.: postscriptum. Verbóc, Nyitra m. Később megnevezik a prédikátort is: Lányi Mihály. L. 211, 218. sz. a. Lányi fogsága után elhagyta az országot, de 1693-ban visszatért verbóci paróchiájába. Hornyánszky Victor i. m. 280. l.

²⁷⁹ Az érsek dunántúli győri egyházmegyéjében végezte a templomok elfoglalását. Ugyancsak a neki nyújtandó segítségről 321. sz. a.

²⁸⁰ Erlau ? ti. Eger.

²⁸¹ További adataink ez ügyre nézve nincsenek.

²⁸² A véghelyeken a protestáns papok ez ideig katonaeállítás kaptak, amit azonban — ha egyébként nem sikerült eltávolítani őket — most elveszítették. Szabó István i. m. 402. l.

²⁸³ L. 206, 211, 212. sz. a.

...Item abhollung der 2 arrestirten Redlführer bey der Turluker action, so den Barsony so übel tractirt, auch wass der Graf Rabatta desswegen berichtet. Hierbey ist des Praedicanten Lany zu Werbowacz aussag.²⁸⁴

Exp. Prot. 1672. f. 663, n° 2.

212. 1672. szept. 2. *A haditanács a magyar kancelláriával tudatja, hogy a szakolcaiak a turalukaiaknak a váradi püspökön, Bársony Györgyön elkövetett kihágása miatt letartóztatott két bűnöst császári és királyi parancs nélkül Rabatta ezredesnek nem akarják kiadni.*

Intimatur, dass die Scalizer die aldorten arrestierte 2 delinquenten wegen der Turaluckher beganngenen excess an dem Bischoffen zu Wordein ohne Kays. und Kön. befelch dem Obristen Grafen von Rabatta nicht erfolgen lassen wollen.²⁸⁵

Reg. Prot. 1672. f. 428, n° 9.

213. 1672. szept. 2. *A haditanács Nigrelli-nek²⁸⁶ a nagyszöllősi katolikus lelkészekkel és a harmincadossal szemben elkövetett kihágásról és az alattvalók ügyében, akik Bársony püspökkel rosszul bántak.*

Andwortt ... der inn dem Marckht Nagyszöllös in Ober Hungarn an denen Geistlichen und Dreyssiger verübten rauberey.²⁸⁷ Der Unterthanen halber, so den Bischoff Barsoni übel tractiert.²⁸⁸

Reg. Prot. 1672. f. 429, n° 13.

214. 1672. szept. 4. *A haditanács megküldi a magyar kancelláriának a nagyszöllősi szerzetesek emlékiratát arról, hogy a magyarok életükre törve a templomot és a harmincadhivatalt kirabolták, az esetet nyomozni kell és a tetteseket megbüntetni.*

Includitur der Religiosen zu Nagyszöllös memorial, dass die Hungarn Ihnen nach dem Leben getrachtet, Ihre Kirchen, wie auch dass dreyssigstambt aldorten ausgeblindert, umb darüber zu inquirieren und die Thätter zu bestraffen.²⁸⁹

Reg. Prot. 1672. f. 435, n° 39.

215. 1672. szept. 4. *A haditanács Nigrelli őrnagynak: a két pozsonyi templom és az iskola azért bocsáttatott a magyar kamara rendelkezésére, hogy azzal egyedül rendelkezék.*

...dass die 2 Lutherische Kirchen und Schuellen zu Pressburg darumben der Hung. Camer überlassen worden, damit Sie allein darmit zu disponiren.²⁹⁰

Reg. Prot. 1672. f. 434, n° 33.

²⁸⁴ L. 210, 212. sz. a.

²⁸⁵ L. 211, 220, 223. sz. a. Utóbbi helyen a két „főkolompos” a Pálffy-ezred katonájaként, sőt altisztjeként szerepel.

²⁸⁶ Nigrelli ? Ez időben a pozsonyi akciót vezeti.

²⁸⁷ L. 214. sz. a. A felkelők egy csapata 1672. aug. második felében Ugocsa megyébe tört, Nagyszöllőst megvette, a ferences kolostort és egyes katolikusok házait kifosztotta s a ferences ház két szerzetesét megcsonkították. A nagyszöllősi szerzetesek „az erdélyi talpasok” által okozott károk megtérítését kérték. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. szept. 10. A nagyszöllősi rajtaütés miatt Kollonich püspök is panaszt emelt a haditanácsnál, eszerint Horváth János alatt 50 huszár támadt a kolostorra. Maurer Joseph i. m. 68. l.

²⁸⁸ L. 212, 218. sz. a.

²⁸⁹ L. 213, 216. sz. a. A nyomozás és büntetés végett parancsot kapott Spankau tábornok is Kassán. Kriegsarchiv, Wien, Reg. Prot. 1672. f. 436, n° 40.

²⁹⁰ L. 199, 200, 217. sz. a. Itt ugyancsak „Nigrelli”-nek írva (l. 213. sz. a.). Ugy látszik, hogy a júl. 18-án erőhatalommal elfoglalt két pozsonyi templom ügyében valami nézeteltérés forgott fenn. A magyar kamara ugyanis 1672. aug. 6-án panaszt emelt Nigrelli pozsonyi parancsnok ellen amiatt, hogy akadályozza a lutheránusoktól

216. 1672. szept. 4, 5. Spankau tábornok jelenti a haditanácsnak a felkelők és azok neveit, akik a nagyszőlősi templomot kirabolták. Tudatja, hogy a kálvinista prédikátorok a Tiszán innen a templomokat csupasz karddal visszafoglalják.

V. Spankau vom 4. undt 5. Septembris 1672... Legt bey der Rebellen nahmen undt so die Kirchen Nagy Szollossiensis geblindert...²⁹¹ Die Calvinische Praedicanten thatten die Kirchen disseits von Theyss mit blosen Sabeln wider einnehmen...²⁹²

Exp. Prot. 1672. f. 683—684, n° 165.

217. 1672. szept. 6. Nigrelli őrnagy jelentése a haditanácsnak, hogy a Herberstein-féle századok elvitele jelenleg nem tanácsos. Kér néhány puskművest, különben nem óhajt az accisa-adóval és a lutheránus templomokkal törődni. Megküldi, amit a magyar kamara elnöke, Kollonich püspök ez ügyben felhoz.

Nigrelli Pio Obr. Wachtmeister Prespurg 6. Sept. berichtet, dass die Hinwegnehmung der Herbersteinischen Compagnia der Zeith nit rathsamb... bittet umb einige Pixenmeister, sonsten wolle er sich umb die accisen, Lutherischen Kirchen nit annehmen, dann was Hung. Cammer Praesident in diser materia anbringt.²⁹³

Exp. Prot. 1672. f. 671, n° 72.

218. 1672. szept. 7. A haditanács válasza Rabbatta ezredesnek a verbóci prédikátor, Lányi Mihály vallomása ügyében. Az Ebersdorfba vezényelt két századot nem szükséges elengedni.

Wird beandwortet über die eingeschickhte aussag des Praedicantens von Werwowe wegen der Turaluckher action. Dan dass nicht vonnöthen die nach Eberstorff commandirte 2 Comp. abzulassen.²⁹⁴

Reg. Prot. 1672. f. 444, n° 79.

219. 1672. szept. 7. A haditanács a magyar kancelláriának megküldi a verbóci prédikátornak, Lányi Mihálynak a turalukai zendülésről tett s Rabbatta ezredes által megküldött vallomását.

Includitur des Obr. Grafens Rabbatta eingeschickhte aussag von dem Praedicanten von Werwowe wegen der Turaluckher action.²⁹⁵

Reg. Prot. 1672. f. 444, n° 80.

220. 1672. szept. 12. Kollonich püspök a haditanácshoz a Bársony püspök megsebesítésénél hangadó két vezető ügyében, akiknek a Pálffy-ezrednél kell lenniök.

elvett templomok felszentelését. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1672, aug. 6, Orsz. Ltár. Cam. Exp. 1672. szept. 2. n° 3. A templomot és iskolát végül is a jezsuitáknak adták. Maurer Joseph i. m. 56, 80. l.

²⁹¹ L. 214. sz. a.

²⁹² A bujdosók első nagyobb támadása 1672 szeptember és október hónapjaiban rajlott le Felső-Magyarországon. Nyilván kezdeti sikereikkel párhuzamosan történt a templomok visszafoglalása: sok előzőtt protestáns, főleg kálvinista prédikátor volt köztük diákokkal együtt s ezek olyan helyen is, ahova a felkelők csapatai nem jutottak is el, most könnyűszerrel birtokukba vették a templomot. Pauler Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben. Századok 1869. 14. l.

²⁹³ L. 215. sz. a. Ezzel iratainkban lezárul a pozsonyi templomok elvételének ügye. Idevonatkozólag még: Orsz. Ltár., NRA Fasc. 691, n° 6; Szelepcsényi György érsek a királynak Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 325, Konv. B, f. 89—90.

²⁹⁴ L. 211, 219. sz. a.

²⁹⁵ L. 218, 220. sz. a.

Kollonitsch vom 12. Septembris 1672. wegen der 2 Rädlführer bey der Verwundung des Bischoffens Barsoni, so sich beym Graf Palfischem Regimenth befinden solten.²⁹⁶

Exp. Prot. 1672. f. 678, n° 135.

221. 1672. szept. 16. *Spankau tábornok a haditanácsnak megküldi Bársony György váradi püspöknek Rabatta ezredes által csatolt írását arról, hogy mihez tartsa magát a rebellisek és parasztok ügyében, akik nagyon üldözik a katolikusokat.*

V. Spankau vom 16. Septembris 1672. auss Caschau... unterm 17 Rabatta schliest bey von Barsoni schreiben in causa. wie er sich wegen der Rebellen undt der Pauren. so die Catholische sehr verfolgen, zuverhalten.²⁹⁷

Exp. Prot. 1672. f. 74, n° 3.

222. 1672. szept. 19. *A haditanács Spankau tábornoknak: nem tanácsos az insurrectióhoz nyúlni, vagy a megyék csapatait összevonni. de rendelkezésére maradnak bizonyos különleges csapatok, mint az egri püspöké, más katolikus lelkészeké, Károlyié is és hű embereiké. Hasonlóképpen felhasználhatja a katolikus nemesekét s Szabolcs és Abaúj megyéket is.*

Andwortt auf den 9-ten, 10- und 12. diss. wegen der Rebellen Vorbruch seye nicht rathsamb die insurrection vorzunehmen oder der Gespannschafft Völckher zu samben zu bringen, bleibe ihme aber anhaimb gestellt, etliche Particular Völckher, alss dess Bischoffs zu Erlau und anderer Geistlichen, auch des Karoly oder deren trew mann verssichert. Ingleichen der Catholischen Edlleüth und der beeden Gespannschafften Zabolch und Abauyvar zugebrauchen.²⁹⁸

Reg. Prot. 1672. f. 467, n° 155.

223. 1672. szept. 23. *A haditanács Kollonich püspöknek: ha a Pálffy-ezred két altisztje a Bársony György püspökkel történeknél vezetők voltak, szükségese neveiket megküldeni.*

Antwort auf den 13 diss. wan die 2 angegebene Unter Officier Palffyschen Regiments bei dem actu mit dem Bischoffen Barsoni die Rädlführer gewesen, seye vonnöthen derselben nahmen einzuschickhen.²⁹⁹

Reg. Prot. 1672. f. 475, n° 200.

²⁹⁶ L. 219, 223. sz. a.

²⁹⁷ L. 220, 223. sz. a. Ekkor már javában folyt Felső-Magyarországon a bujdosók első nagyobb hadjárata, melynek során csapataik Árva—Szepes megyékig eljutottak s helyenként a katolikusokkal szemben kíméletlenül léptek fel. Czobor Ádám levele Szerencsről a katolikusok üldözéséről Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 180, Konv. 4. f. 15—18. Itt a turalukai parasztok zavargásáról is szó lehet (azt e vidéken a protestáns parasztok más zavargásai is követték), Rabatta ezredes és Bársony püspök ugyanis ekkor e vidéken működtek, bár a jelentéstevő Spankau tábornok felső-magyarországi főkapitány volt Kassa székhellyel. A katolikusok üldözéséhez uo. Fasc. 293, Konv. E, f. 54—55 (relatio nonnulorum excessuum per rebelles contra catholicos et fideles patratorum).

²⁹⁸ Vö. 364. sz. a. A bujdosók támadásával szemben alkalmazandó katonai erőről van szó. Végül is az iderendelt Cobb tábornok serege Esterházy Pál végvidéki főkapitány, Barkóczy István Szabolcs megyei főispán és Pálffy Károly csapatai Győr-kénél okt. 26-án megverték a bujdosókat, miután Barkóczy a hajdukat a bujdosóktól való elpártolásra bírta. Egyébként Lipót király 1672. okt. 23-án pátenst bocsátott ki a felső-magyarországi megyék fő- és alispánjaihoz, hogy a felkelőkkel szemben, akik e megyéket megrohanni és az ott levő német katonaságon „dühösködni” törekednek, védjék meg megyéiket. Orsz. Ltár. Ben. Res. 1672. okt. 23.

²⁹⁹ L. 220, 224. sz. a.

224. 1672. szept. 24. Rabatta ezredes megküldi a Bársony püspök ügyében kihallgatott Dubravius János és Lukácsi Dániel nemes emberek vallomásait, akiket a püspök által benyújtott pontokra kihallgattak.

Rabatta Graf auss Kunnowitz von 24. Septembris 1672. schliest bey die aussagen beeder arrestirten Edlleuth, alss des Joannis Dubravi undt Daniel Lukacsi, so auf des Bischoffen Barsoni eingegebene puncta examinirt worden.³⁰⁰

Exp. Prot. 1672. f. 722, n° 76.

225. 1672. szept. 26. A haditanács gr. Csáky Istvánnak: a legelőkelőbb löcsei prédikátort hivassa magához és kérje el tőle a Gika havasalföldi fejedelemtől kapott leveleket vagy legalábbis azok tartalmáról tegyen jelentést.

Solle den vornembsten Praedicanten zu Leutsch zu sich fordern und von demselben die vom Fürsten in der Wallachey Gregorio Gyka empfangene brieff begehren oder wenigist derselben contenta sagen und anhero berichten.³⁰¹

Reg. Prot. 1672. f. 478, n° 220.

226. 1672. szept. 24. Spankau tábornok híreket közöl a felkelők terveiről a haditanácsnak. Ír Eperjes város lerombolásáról, az ezredéről és arról, hogy miként lehet a felkelőknek ellenállni.

V. Spankau Caschau von 24. Septembris 1672. avisen über der Rebellen Vorhaben...³⁰² was er wegen der Statt Eperies demolirung, auch sonstn wie denen Rebellen zu resistirn und was er sonst von seinem Regiment schreiben thuet.³⁰³

Exp. Prot. 1672. f. 712—713, n° 4.

227. 1672. okt. 1. A haditanács a cseh kancelláriának megküldi a császári rezolúciót, arról, hogy a szobotisti, szenici és más Morvaország felé fekvő helységek zendülő parasztjainak lecsendesítésére a tartományokban felhívást kell kibocsátani, hogy nyújtsanak segédkezet.

Intimatur Kays. resolution zu compescierung der Rebellischen Paurn auss Sobotisch, Seniz und andern gegen Mähren ligenden Orthen durch die Länder einen rueff ergehen zu lassen, dass sie mit Hand anlegen werden.³⁰⁴

Reg. Prot. 1672. f. 486, n° 4.

³⁰⁰ L. 223. sz. a. A szöveg itt Dubravius Jánost és Lukácsi Dánielt nemes embereknek, de a szabadon bocsátásukról intézkedő udvari kamarai rendelet prédikátoroknak nevezi. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. dec. 17 (az irat hiányzik, a megjelölést a lajstromkönyv rövid szövegéből vesszük). Ilyen nevű papi személyekről viszont irodalmunk ez időből nem tud. Szó van a szakolcai születésű Dubravius Dániel és Dubravius Istvánról az 1680-as években, 1649-ben pedig Dubravius Jánosról, mint Szenic papjáról. Fabó András i. m. (Eml.) III. 150, IV. 124—125. l. Viszont a turalukai zavargás vezetőiként előbb Lányi Mihály verbóci prédikátor mellett két szakolcai parasztról vagy „ember”-ről (l. 203, 206, 210, 211, 212. sz. a.), majd a Pálffy-ezred két katonájáról (l. 220. sz. a.), sőt altisztjéről (l. 223. sz. a.) volt szó. Adataink hiányossága miatt nem dönthető el, hogy e különféle adatok közelebbről kikről szólnak s hogy egyáltalában azonos két-két személy szerepel-e az adatokban különböző téves megjelölésekkel.

³⁰¹ Gika Gergely havasalföldi vajda ekkor a magyar bujdosóknak felajánlotta közbenjárását a török portánál. Erd. Országgy. Eml. XV. 36. l. Angyal Dávid i. m. 56. l. Az itt említett levél e kapcsolatról szólhatott. Gr. Csáky István volt utóbb megbízva császári oldalról a bujdosók visszahívásával. L. 452. sz. jzet-et.

³⁰² A bujdosók ekkor előre törtek Felső-Magyarországon.

³⁰³ A bujdosók előretörésük során Eperjest elfoglalták. Spankau tábornok e jelentésével veszi kezdetét a város újabb viszontagsága, mely a bujdosók veresége után várt a városra. L. 234. sz. a.

³⁰⁴ L. 240. 292. sz. a. A haditanács ugyanilyen tartalommal írt az udvari kamarának. Kriegsarchiv, Wien, Reg. Prot. 1672. f. 486, n° 5. A magyar kancelláriát pedig telkérte, hogy a megyékhez küldjön ki parancsot „alattvaló”-ik lecsendesítése végett.

228. 1672. okt. 5. A komáromi ferencesek a haditanácstól nélkülözhetetlen fenntartásukra évente egy katonai porciót kérnek, mivel a nem-katolikusok között nehezen élnek. A haditanács azzal küldi vissza a kérvényt, hogy a haditanács ilyen évi fizetést nem tud juttatni.

Patres Franciscaner zu Commorn beclagen sich, dass Sie unter den Uncatholischen alda schlecht zu leben hetten, bitten Ihnen zu Ihrem unentberlichen

Uo. 1672. f. 487, n° 6. Szenic prédikátora Pilarik István berencsvideki esperes volt, aki megtagadta a templom átadását. A turalukai zendülés után Pilarikot és híveit azzal gyanúsították, hogy részesek a turalukai zendülésben. Pilarikot Bársony György Szobotisztra más környékbeli prédikátorokkal megidézte. Az idézés csődöt mondott, a prédikátorok megsejtették a veszedelmet. Pilarik elmenekült Szenicről is, mire a császári csapatok Szenicre törtek és feldúlták a paplakot. A katonák elvonulása után Szenic protestáns lakosai felzendültek, raboltak, pusztítottak. Stropm László i. m. Prot. Szemle 1894. 696—703, Hornyánszky Victor i. m. 254—256, 260. l. A turalukai zavargás nyomában a szenici eset arra figyelmeztetett, hogy a templomelvételek és prédikátorelvételek miatt e vidéken fenyegető parasztmozgalom törhet ki. A magyar kamara az udvari kamara útján katonai segítséget kért. Az udvari kamara tudomásul véve, hogy egyrészt az erdélyi felkelők „machináció”-ikat és előnyomulásukat, másrészt Szenic mezőváros lakosai szörnyű és a mostani időkben veszélyes kihágásaikat a katolikus lakosokkal szemben tovább folytatják, kérte a haditanácstól, hogy vezényelje oda a Pálffy-ezredet (utóbb a Rabatta-ezredről volt szó) és a főizgatókat, akik magában a Pálffy-ezredben húznak zsoldot, tartóztatassák le. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. szept. 19. A magyar és az udvari kamara tovább sürgette a haditanácsot, mire ez 1672. okt. 1-én német nyelvű átiratot intézett az udvari kamarához s az udvari kamara okt. 6-án latin nyelven s a német szöveghez képest némileg megrövidített és megváltoztatott leiratban értesítette a magyar kamarát. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. ok. 6. Érdemes velük közelebbről is megismerkedni. A haditanács átirata szerint a szobotisti, szenici és más környékbeli helységek nem-katolikus parasztjainak zendülése ügyében a császár úgy határozott, hogy a felső-magyarországi „tűz” miatt a Rabatta-féle ezredből, melyet a magyar kamara véleménye szerint a zendülő parasztok ellen kellett volna küldeni, öt század Cobb tábornok alá megy Felső-Magyarországra, 2 század Mannerstorffban és Schwechatban marad, hármat pedig Morvaország fedezésére a Morva folyóhoz rendelnek. A zendülő parasztok ellen, akik a hegyekben tartózkodnak, lovassággal különben sem lehet menni, a meglevő gyalogság pedig Morvaországnak és Ausztriának a magyar felkelőktől való megvédésére szolgál. Ezért nem tanácsos ezeken a részeken is újabb háborút kezdeni. Jobb lesz most ezekkel az emberekkel, ha kihágásaik nem túlságosan lépik át a határokat, lavírozni (laviren, dissimulare) és megvárni a telet, amikor már nem maradhatnak az erdőkben. Közben Csehországból és Ausztriából újoncok érkeznek s majd meg lehet látni, hogy mit kell tovább tenni. Addig nem kell törvényileg eljárni velük szemben, hanem fel kell az eljárást függeszteni, míg a lázadó csőcselékkel szemben néhány jól megválasztott (darzue formirte) emberen keresztül perbelileg vagy „armata manu” el lehet járni. A császár elrendelte, hogy a szomszédos tartományokban (Länder, provinciis) olyan felhívást kell kibocsátani s híreket terjeszteni (solchen ruff ergeben und dergleichen reden aussprengen, pro agenda fama tales rumores spargi posse), hogy ezek a csőcselék szétoszlatásán hasonlóképpen segíteni akarnak. És mivel szinte az a szándék látszik, hogy a magyarországi földesurak alattvalóik összecsődülése előtt szemet hunynak, sőt buzgalommal megengedik, hogy talán a repartitio dolgát is megnehezítsék, a császár megparancsolta, hogy a magyar kancellária útján minden meggyét intsenek meg, hogy a földesurak zendülő parasztjaikat csillapítsák le és büntessék meg (compesciren und strafen, a kamarai latin szövegben másként: seditiosos subditos domi contineant, conventicula eorundem sub certa poena inhibeant), mert azokról a földesurakról, akik ezt nem teszik, feltételezik, hogy a zendülést elnézik (per indirectum et connivendo dergleichen aufstand geschehen lassen, a latin szövegben újból másként: similes insurrectiones subditorum ad invertendum negotium repartitionis studio aut ad minimum connivendo permittente), ami bajt (Unheyl, poena) hoz rájuk. E falyakon néhány hónap múlva, 1673 nyarán Stahremberg és Collalto ezredei kegyetlen büntetést hajtottak végre, ölve-gyilkolva a népet. — okt.-i eseményekhez még Orsz. Ltár. Cam. Exp. 1672. szept. 20. n° 25.

Unterhalt eine militarische portion jährlichen zu assignirn. B. Dominis suppliantibus restituendum cum hac insinuatione, quod Consilium Bellicum nulla media habent huiusmodi pensiones annuales ordinandi.³⁰⁶

Exp. Prot. 1672. f. 690.

229. 1672. okt. 5. *A haditanács Herberstein ezredest utasítja, hogy Geyman százasodon és más nem-katolikus tiszteken jó móddal adjon túl.*

Solle mit gutter manier sich des Hauptman Geymans und anderer un-catholischen Officier nach und nach entübrigen.³⁰⁶

Reg. Prot. 1672. f. 494, n° 56.

230. 1672. okt. 5. *A haditanács Hoffkirchen komáromi várparancsnoknak megküldi a magyar kancellária átiratát arról, hogy a komáromi ferenceseknek át kell adni a korábbi kálvinista templom igazgatását a katolikus vallás szabad gyakorlatával és minden tartozékával együtt, valamint az érsekújvári zsinagógának az öreg Rákócziné (II. Rákóczi György özvegye) által adományozott 1000 tallért.*

Includitur, wass die Hungarische Hof Canzley unterm 24. Septembris für Intimation herüber geben, dass denen Patribus Franciscanis zu Comorn die administration der vorhin gewesten Calvinischen Kirchen, sambt dem freyen exercitio religionis catholicae und alle appertinentien, auch der alten Rakoczin zu der Neuheüsslerischen Synagog geschenckhten 1 M. Thaller eingeraumbt werden solle.³⁰⁷

Reg. Prot. 1672. f. 494, n° 58.

231. 1672. okt. 6. *A haditanács Hoffkirchen komáromi várparancsnokot utasítja, hogyan viselkedjék a komáromi Szentjóni György és az óbudai kálvinista prédikátor gyanús levelezése ügyében. Ügyeljen más titkos komáromi levelezőkre is. Az odajövő lengyeleket és gyanús személyeket kutassa ki, leveleiket vegye el s szükség esetén tegyen jelentést.*

Antwortt auf den 30. Septembris, wie er sich wegen des Georgy SzentJobbi zu Comorn suspecteten correspondenz mit dem Calvinischen Praedicanten zu Alt Ofen zuverhalten. Solle auch auf die andere haimbliche Correspondenten zu Comorn wohl acht geben, die ankombende Polen und verdächtige Perssonen aussuchen und die Brieff hinweckhnehmen lassen, auch die notturft herauf-berichten.³⁰⁸

Reg. Prot. 1672. f. 495, n° 62.

232. 1672. okt. 9. *A haditanács utasítja Herberstein ezredest, hogy a nem katolikus Geyman kapitányt küldje el s helyére katolikus kapitányt tegyen.*

³⁰⁵ L. 230. sz. a. Komárom lakosságának — írták ekkor a ferencesek az udvari kamarának — legnagyobb része protestáns volt. Takáts Sándor: *A török hódoltság korából*. Bp., é. n., 551. l.

³⁰⁶ L. 232. sz. a.

³⁰⁷ Komáromban még 1671-ben elvették a kálvinisták templomát s azt a ferenceseknek adták. L. 141, 195. sz. a. A templom leégett s az udvari kamara a ferenceseknek új templom építésére segélyt adott. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1672. okt. 1, Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. márc. 20, júl. 19, Cam. Exp. 1672. aug. 13, n° 6. Takáts Sándor i. m. (A török hód. korából) 552. l. Vö. a 181. jzet-tel.

³⁰⁸ L. 253. sz. a., de az utóbbi helyen az óbudai kálvinista „jegyző”-vel való levelezésről van szó.

Solle den uncatholischen Hauptman Geyman von Neütra abfordern und an stath dessen einen Catholischen Hauptman dahin legen.³⁰⁹

Reg. Prot. 1672. f. 499, n° 96.

233. 1672. okt. 11. A haditanács Cobb tábornoknak: Lőcse város kinyilvánított hűsége elismerést fog kapni; jól tette, hogy őket rábeszélte; a pátensek kibocsátása megerősítették, de a felkelők legelőkelőbb vezetőit név szerint kell megjelölni; legyen bizonyos taxa, 1000 tallér kitűzve annak számára, aki egy előkelő felkelővezért élve hoz, vagy fejét hozza, erre a célra Cobb-ot pénzzel látják el.

Der Statt Leütsch erwiesene trew werde erkent werden, habt wohl gethan, dass er selbige animiert...³¹⁰ Approbatur die aussfertigung und publicierung der Patenten, solle aber die vornembste Rädflührer mit nahmen specifiern... Dan seye eine gewisse tax, benentlichen 1000 Taller geschlagen worden, wehr einen Kopf von den vornembsten Rebellen oder denselben lebwendig bringet, umb den Cob mit einem Stuckgeldt zuversehen.³¹¹

Reg. Prot. 1672. f. 502, n° 109.

³⁰⁹ L. 229. sz. a. Más tisztségekben is folyt a protestánsoknak katolikusokkal való felváltása. A király Schwartzberger Józsefet, aki „Bergzeugschreiberdinst bei der Kais. Goldskunsthandlung zu Crembnitz” látott el, felmentette állásától s helyére Freisseissen Györgyöt nevezte ki, „auch ex supposito, das er der röm. catholischen Religion zugethan sey”. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1670, júl. 18 (három pallium). Hasonló indokolással nyert tisztséget uo. Pültzen Márton. A magyar kamara Gaudel Mátyás lőcsei harmincadosról mint jó katolikusról és a lutheránus Zeldner Gáspárról küldött az udvari kamarának minősítést. Orsz. Ltár., Cam. Exp. 1670. okt. 30. n° 5. Majd 1672-ben a magyar kamara a szepesi kamarának a királynak azt az „intentió”-ját fejezte ki, hogy semmiféle tisztség ne bízzék a katolikusokra, ezért a szendrői harmincados, Nebest, ha áttér a katolikus hitre, megmaradhat állásában, egyébként elmozdítandó. Uo. Litt. Cam. Pos. Fasc. 43. n° 97. A körmöcbányai bányatisztségekre katolikusokat kellett előterjeszteni. Hofk. Wien, Ung. Münz., und Bergwesen 1672. febr. 18, júl. 6. A bécsi udvar e valláspolitikájával együtt járt, hogy egyesek, akik áttértek a katolikus hitre, mindjárt megjutalmazásukat is kérték. Orsz. Ltár., Cam. Exp. 1672. aug. 12. n° 33, Litt. Cam. Pos. 1675. Fasc. 49, n° 23. Szentmiklósy Györgyöt a katolikus hit elfogadása után visszahelyezték „régí szabadság”-ába. Uo. Ben. Res. 1674. febr. 15. Vidranevics Illés komlósi katolikus plébános hű szolgálataira hivatkozva a rebellis Kiss Péter horvátii (Abaúj m.) házárt kérte magának. Uo. Litt. Cam. Pos. Fasc. 47, n° 100. A pozsonyi kamara 1672-ben tájékoztatást kért a szepesi kamarától, hogy az elkobzott jószágokból milyen áron, milyen feltételekkel és milyen valóságú személyeknek adtak el vagy adtak bérbe. Uo. Litt. Cam. Pos. Fasc. 44, n° 29. Mások a Wesselényi-féle összeesküvésben vétkeiket utóbb a templomfoglalásokban szerzett érdemekkel igyekeztek enyhíttetni. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 293, Konv. E, f. 134—135, 141—142.

³¹⁰ A bujdosók 1672. évi őszi hadjáratuk során okt. 3-án Lőcse alá érkeztek. Megkezdtek ostromát, de Cobb tábornok felmentő csapatainak megérkezésére azzal felhagytak. A Diepenthal alezredes által védett Lőcse polgársága a császári csapatok oldalára állt. Pauler Gyula i. m. Századok 1869. 167—169., Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme* XVI. k. Bp., 1940. 395—397, Bruckner Győző i. m. (Szepesség) 283. l.

³¹¹ L. 295. sz. a. A bujdosók támadása közben Cobb tábornok kegyelmi pátentet bocsátott ki a felkelő bujdosók megnyerése céljából, de ugyanakkor a vezetők fejére vérdíjat tűzött ki. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. okt. 8, Vö. Török—Magyar kori Állami Okmánytár V. 152, Angyal Dávid i. m. 97—98. l. A perdon-, gratia-, vagy patenslevelekre utalás Teleki Mihály lev. VI. 386, 401. l. A császári fegyverek győzelme után gr. Csáky István azt írta a királynak, hogy addig a lázadást és az eretnekséget kiirtani nem lehet, míg „confinariii in pristinum ordinem reducti ac servitiis maiestatis vestrae solutione obligati non fuerint” s míg a prédikátorok megtűretnek stb. Tört. Tár 1897. 266. l. 1673. febr. 8-án a rebellisek kiirtása végett ment parancs a megyékhez. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1673. febr. 8, Orsz. Ltár., Ben. Res. 1673.

234. 1672. okt. 9, 11. *Spankau tábornok a haditanácsnak. Eperjes, Bártfa és Krompach városok és a putnoki kastély, ahol a hajdúk a német helyőrséget levágták, átadattak a felkelőknek. A kassai polgárságnál még van elrejtve fegyver, akadálytalanul lefegyverzi őket. Jelenti, hogy milyen összeütközése volt a város előtt a felkelőkkel. Cobb tábornok jelenti, amit Messing kapitány a pontoknak és a felkelők követeléseinek mellékelésével Eperjes átadásáról s a katolikusokkal s a katolikus lelkészekkel való rossz bánásmódról közölt.*

V. Spankau ... vom 11. berichtet er der Statt Eperies, Bartfa undt Krumbach, auch des Schlos Putnok, worinen die Heyduggen die Teütsche guarnison nidergemacht haben solten, übergab an die Rebellen ... Die burgerschafft zu Caschau habe noch verborgenes Gewöhr, ungehindert sie disarmirt. wass vor ein rencontro er mit denen Rebellen vor solcher Stadt gehabt³¹² ... Coob vom 9, Octobris legt bey ... wass der Haubtman Messing wegen Übergab Eperies mit beyschliessung der puncten und der Rebellen postulaten, auch der Catholischen undt Geistlichen übles tractament³¹³ ...

Exp. Prot. 1672. f. 723—725, n° 85.

235. 1672. okt. 12. *A haditanács előtt a budai basának Heister tábornokhoz intézett levele, mellette a haditanács véleménye arról, hogy a felkelők ügyében mit kellene írni Apafy fejedelemnek. Mellette az Eszterházy János győri alkapitányhoz szóló írás másolata arról, hogy a törökhöz tartozó alattvalók a katolikus hitben megtartassanak. A törökök három magyart megöltek.*

Vezier zu Ofen an Herrn General Veldtzeugmeister Freyherrn von Heister de dato 12. Octobris 1672, auch hiebey des Hof Kriegs Raths guetachten, auch was dem Apaffi in materia der Rebbelen geschrieben werden solle. Hierbey ein transferirtes schreiben an Esterhasi Obristen Leutenandt zu Raab umb dass die Underthanen unter den Türkhen gehörig zum Catholischen Glauben angehalten wurden. Hierbey dass die Türkhen 3 Ungarn umgebracht.³¹⁴

Exp. Prot. 1672. f. 734, n° 157.

236. 1672. okt. 14. *A haditanács közli Kolonich püspökkel Rabatta ezredes jelentését arról, hogy a turalukai zendülés ügyében elfogott két szakolcai embert kihallgatta és Hradicsba vitette, intézkedést sürget, hogy mit tegyen tovább.*

Communicatur, was der Obrist Graf von Rabatta berichtet, dass er die arrestierten von Scaliz wegen der Turaluckher action examinieren und nacher Rhadih³¹⁵ führen lassen und sich beschaidts erhollet, was weithers vorzunemen³¹⁶ ...

Reg. Prot. 1672. f. 508, n° 245.

237. 1672. okt. 21. *A haditanács Obizzi-nak. Jankó András nemes a gutai parasztoakat összehívni merészelte, hogy az ottani katolikus templomot erőszakkal*

febr. 8. Nyilván a bujdosók támadásával és a lappangó elégedetlenség mostani nyílt kitörésével függött össze, hogy a kamarától ez időben rendelet ment ki a fő- és alispánokhoz, hogy ügyeljenek a titkos és magánösszejövetelekre s az ilyeneken résztvevő nemeseket fogják el. Uo. 1672. okt. 5.

³¹² Krumbach — Krompach. A kassai diákok lefegyverzése már előbb megtörtént. L. 163. sz. a. A kassai polgárokat 1674-ben újból lefegyverezték. L. 329. sz. a.

³¹³ A támadó bujdosók Spankau tábornok seregét beszorították Kassa falai közé, Eperjest pedig elfoglalták. Az itteni helyőrség parancsnoka, Messing kapitány szabad elvonulást biztosított a helyőrségnek. L. 248. sz. a. A katolikusok üldözésére vö. 221. sz. a.

³¹⁴ Ez ügyre nézve további adataink nincsenek.

³¹⁵ Vlg. Hradics, Nyitra m.

³¹⁶ L. 224, 238. sz. a.

elfoglalják. Lépjen kapcsolatba a magyar kamara elnökével, Kollonich püspökkel s ennek véleménye szerint legyen neki segítségére.

Wird errindert, dass sich ein Edlman Andre Janko unterstanden die Paurn zu Gutter zusamb zurufen, dass die catholische Kirchen aldorten mit gewalt occupiert, umb mit dem Hung. Camer Praesidenten zu correspondiern und nach dessen mainung Ihme an die Hand zu stehen.³¹⁷

Reg. Prot. 1672. f. 521, n° 298.

238. 1672. nov. 27. *A haditanács a császár elé terjeszti Lányi Mihály verbóci prédikátornak a turalukai zendülésről tett s ártatlanságát hangoztató vallomását, melyet Rabatta ezredes küldött meg a haditanácsnak. Hasonlóképpen bemutatja az ez ügyben elfogott Dubravius János és Lukácsi Dániel vallomását.*

Includitur des Obristen grafen Rabatta eingeschickte aussag des Praedicannten von Werbowez Michelis Lany wegen der an Bischoff Barsony zu Turaluka verübten action, dass er unschuldige seye. Ingleichen die aussagen in diser materi der arrestirten von Scaliz Johann Dubravy und Danieln Lukaczy.³¹⁸

Reg. Prot. 1672. f. 579—580, n° 175.

239. 1672. nov. 29. *Spork tábornok jelentése a haditanácsnak arról, hogy Árva megyében milyen hajlandóságot mutatnak a katolikus hithez.*

Sporkh auss Arva vom 29. Novembris 1672... was die in Arva vor inclination zu dem Catholischen glauben erzeigen³¹⁹...

Exp. Prot. 1672. f. 389, n° 137.

240. 1672. nov. — *Kollonich püspök a magyar kamara elnöke a haditanács-hoz a Felső-Magyarországból elvezetendő csapatoknak a szenici, turalukai és zsolnai zendülő parasztok megbüntetésére való odahelyezése s az elfogott felkelőknek Máltába gályarabságra való küldése végett.*

Kollonitsch Hung. Cammer Praesident... Die abführende Völkher auss Ober Hungarn zu bestraffen der Rebellischen Pauren zu Seniz, Duroluca undt Solna dahin zu legen³²⁰... Die bekhommene Rebellen auf die Gallern nacher Malta zu schickhen.³²¹

Exp. Prot. 1672. f. 781, n° 154.

241. 1672. dec. 4. *A haditanács közli Kollonich püspökkel, hogy az elfogott likavai és 70 Árva megyei felkelőt gályákra ítélték. Spork tábornoknak — tá-*

³¹⁷ Obizzi Grana-ezredbeli őrnagy pozsonyi parancsnok volt ekkor. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. dec. 18. A gutai ügyre további adataink nincsenek. Fényes Lajos: *Gutta ágostai hitvallású ev. anyae gyház története*. Balassagyarmat, 1902. c. munkájában nincs említés róla.

³¹⁸ L. 236, 245. sz. a. A személyekre a 300. jzet.

³¹⁹ A bujdosók felső-magyarországi támadása nyomában a vallásuk miatt elkerített szlovák evangélikus parasztok — Thököly-jobbágyok — a bujdosók egyik csapatvezetője, Pika Gáspár mellett felkeltek, pusztítottak, kegyetlenkedtek, miután Pika elfoglalta Árva várát. A bujdosók okt. 26-i györkei veresége után Cobb tábornok Pikát karóba húzatta, társait — köztük számos protestáns diákot — felakasztatott, illetőleg gályarabságra adatott. L. 240. sz. a. Schulz beszercebányai főigazgató jelentése az udvari kamarának „über die Beschaffenheit der rebellische Bauern zu Arva”. Hofk. Wien. Ung. Münz- und Bergwesen 1672. nov. 22. A Pika-mozgalomról Kubinyi Miklós: *Árva vára*, Pest, 1872. 127—130., Pauler Gyula i. m. Századok 1869, 176—177, Szalay László i. m. V. 157—158. l.

³²⁰ L. 238, 245. sz. a. Duroluca — Turaluka.

³²¹ L. 239. sz. a. Itt az árvai Pika-féle zendülés résztvevőinek és a likavai zendülőeknek a megbüntetéséről van szó: az árvaiak közül 70-et valóban gályarabságra küldöttek. L. 241. sz. a., Maurer Joseph i. m. 69. l. A máltai gályákra küldés, ami utóbb a protestáns lelkészeket is sújtotta, itt bukkan fel először, éspedig Kollonich püspök javaslatában.

volléte esetén Suys alezredesnek — megparancsoltatott, hogy átvételük végett lépjenek érintkezésbe Kollonich püspökkel.

Intimatur, dass die gefangene Rebellen zu Likova, wie auch die 70 zu Arva auf die Gallern condemnirt sein, worüber dem Sporckh, in dessen abwesenheit aber dem Obrist Leut. de Suys befohlen worden, wegen derselben übernehmung mit Ihme Kollonitsch zu correspondiren.³²²

Reg. Prot. 1672. f. 588. n° 18.

242. 1672. dec. 4. A haditanács Sporck tábornokot értesíti, hogy az elfogott 70 árvamegyei felkelőnek az életét meghagyták, de gályabüntetést kell kiállaniok. Átvételük végett Kollonich püspökkel lépjen érintkezésbe.

Andworrt auf den 22. Novembris, dass denen zu Arva gefangenen 70 Rebellen zwar dass Leben geschencket, jedoch dass sie auf den Gallern einen Straff ausstehen sollen, umb deren übernehmung halber mit dem Kolonitsch zu correspondiern...³²³

Reg. Prot. 1672. 587—588, n° 16.

243. 1672. dec. 4. A haditanács utasítása Suys alezredesnek a fentiek végrehajtására, ha Sporck tábornok elutazott volna.

Communicatur was an Sporckh geschrieben wird, dass die 70 gefangenen Rebellen zu Arva auf den Gallern einen Straf ausstehen sollen, umb solchen befelch, wan der Sporckh schon abgeraist wehre, zu volziehen.³²⁴

Reg. Prot. 1672. f. 588, n° 17.

244. 1672. dec. 14. Zemplén megye a haditanácsnak arról, amit a megye, különösen a katolikusok, a felkelők miatt Sámbar jezsuitának írtak.

Zemplin Gespanschaft vom 14. Decembris 1672. wass selbige sonderlich die catholische wegen der Rebellen dem P. Sambar Soc. Jesu zugeschrieben.³²⁵

Exp. Prot. 1673. f. 74, n° 270.

245. 1672. dec. — Udvari rendelkezés Lányi Mihály verbóci prédikátornak és a két szakolcai fogolynak szabadon bocsátásáról.

Von Hoff wegen Losslassung des arristirten Praedicanten von Werabotz und andern 2 gefangenen von Skalitz.³²⁶

Exp. Prot. 1672. f. 833, n° 76.

246. 1672. dec. 20. A haditanács közli Kollonich püspökkel: Rabattának megparancsoltatott, hogy Lányi Mihály verbóci prédikátort és Dubravius János és Lukácsi Dániel szakolcai embereket reverzális ellenében bocsássa el. Lányinak el kell hagynia Magyarországot és többé nem jöhet vissza.

Intimatur, dass dem Rabatta befohlen worden den Praedicanten von Werbowecz Michael Lany, wie auch die zwei von Scaliz arrestierte Johann Dubravy und Daniel Lukacz gegen revers zu entlassen, der Praedicant aber solle das Königreich Hungarn raumben und nicht mehr dahin kommen.³²⁷

Reg. Prot. 1672. f. 607, n° 108.

247. 1672. dec. — Kis Imre a sárospataki jezsuita superior rendelkezést kér a haditanácstól, hogy az ott épített templon ürittessék ki a jezsuita barátoknak.

³²² L. 240, 242. sz. a.

³²¹ L. 241, 243. sz. a.

³²⁴ L. 242. sz. a.

³²⁵ Sámbar Mátyás jezsuita, hitvitázó, különösen Felső-Magyarországon működött a protestánsok áttérítésén. A zempléniek leveléről további adataink nincsenek.

³²⁶ L. 236, 246. sz. a. A margón: Hoffcanzley (ti. -tól).

³²⁷ L. 245. A haditanács hasonló értelemben Rabatta ezredesnek Reg. Prot. 1672, f. 697, n° 109. Ez ügyre még Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 290, Konv. D, f. 1—29.

Kis Emericus S. Jesu superior residentiae Patakiensis pro Verordnung, dass Ihnen P. P. die verbaute Kirchen zu Patak eingeraumt werde.³²⁸

Exp. Prot. 1672. f. 838, n° 127.

248. 1673. jan. — *Eperjes város a haditanácstól kegyelmet kér. Mellette Herberstein ezredes jelentése arról, hogy a város a helyőrséget minden feltétel nélkül befogadja, csupán vallásuk megtartását kérik. Szól két fogolyról, akiket Cobb tábornokhoz Kassára kell szállítani.*

Eperjes Statt pro gnadt und Perdon, darbey des Herrn Obristen Graven von Herberstein schreiben, dass dieselbe ohne condition die guarnison einnehmen wolte, bitten allein umb conservation der Religion und wegen der 2 gefangenen, so er dem Coob nacher Caschau liefern solte.³²⁹

Exp. Prot. 1673. f. 41, n° 37.

249. 1673. jan. 4. Cobb tábornok a haditanácsnak az egri püspöknek és egy kassai jezsuitának az eperjesi templom ügyében tett lépéséről s Eperjes városnak a vallás, a templom és az iskola kérdésében beadott emlékiratáról.

Coob auss Eperjes vom 4. Januarii anno 1673... Bischoff vom Erlaw, in gleichen ein Jesuiter auss Caschau wegen der Kirchen zu Eperjes, dann der Statt Eperjes memorial wegen Ihrer Religion, Kirchen undt Schuelen.³³⁰

Exp. Prot. 1637. f. 56, n° 129.

250. 1673. jan. 6. Cobb tábornok jelentése a haditanácsnak arról, amit az eperjesi templom ügyében az egri püspök, a kassai rektor és Holló Zsigmond kamarai tanácsos mint biztosok neki előadtak. Cobb panaszkodik a nemrég Kassára küldött biztosok ellen. Úgy látja, hogy Herberstein eperjesi parancsnok nem segít neki, a templomok elfoglalásának kérdésében erőt vettek rajta.

Coob Eperies 5. und 6. Jan. 1673. wegen der Kirchen zu Eperies, wass der bischoff zu Erla (!), P. Rector zu Caschau undt Cammer Rath Hollo alss Commissarien bey Ihme angebracht... Coob beclagt sich wider die nacher Eperies geschickte Commissarien, vermaint da ihme der Graf von Herberstein nicht secundirt, sie hetten Ihn überwunden is causa occupirung der Kirchen...³³¹

Exp. Prot. 1673. f. 73, n° 262.

³²⁸ L. 108, 109. sz. a.

³²⁹ L. 234, 249. sz. a. A bujdosók 1672. őszi támadása alkalmával Eperjes a felkelők kezére került. Közeledésükre a város vezetői feladták a várost. Kikötötték azonban, hogy a császári őrség bántódás nélkül elvonulhasson. Pauler Gyula i. m. Századok, 1869. 95. l. Ekkor írta Diepenthal alezredes Löcséről Schmidt ezredesnek, hogy „Eperjesről a németeket a katolikus papokkal együtt a lengyel határ felé kikísérték.” Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 177, Konv. 1. f. 42—44. A császáriaktól és a katolikus papoktól magát ily módon megszabadító város protestáns lakossága az előzőleg elvett templomokat és kollégiumot (l. 72. sz. a., vö. Vandrák János: *Az eperjesi egyházkerületi ág. h. evangélikus collegium múltjának és jelen állapotjának vázlatos rajza*, Eperjes, 1867. 10. l.) újból birtokába vette. A bujdosók györkei veresége után (okt. 26.) azonban Eperjes sem tarthatta magát s a császáriaknak módjuk volt az eperjesieken bosszút állni. Szalay László i. m. V. 156, Hörk József i. m. 38, Gömöry János: *Az eperjesi collegium története*, Prešov, 1933. 17. l. Egyébként Eperjes még nem jutott a bujdosók kezére, amikor császári részről felvetették az erős falakkal és bástyákkal ellátott város erődítményeinek lerombolását (226. sz. a.). A város most esedékessé lett büntetéséről a következőkben számos adat. Idevonatkozólag „über die doppelte Rebellion der Stadt Eperjes” címen 1673. febr. 4-én konferenciát tartottak Bécsben. Maurer Joseph i. m. 72. l. Vö. Krones Franz i. m. 82—83. l.

³³⁰ L. 248., 250. sz. a.

³³¹ L. 249, 251. sz. a. A biztosok javaslatot tettek a templom és a kolostor viszszavételére, az elmenekültek és a rebellesek házainak a királyi kincstár részére való elfoglalására. Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 44, n° 70. Az udvari kamara a templomok és a kollégium elvétele ügyében febr. 6-án rendelkezett. Uo. Ben. Res. 1673. febr. 6. Erre sor is került.

251. 1673. jan. 14. *A haditanács válasza Cobb tábornoknak: Eperjes utasított, hogy minden kifogás nélkül császári helyőrséget kell befogadnia, közben tanácskozás lesz a város emlékirata s az egri püspöknek és a jezsuitáknak a templomok kiűritése ügyében beadott kérelme felől.*

Antwortt auf den 4-ten diss... Die Statt Eperies seye verbschaiden worden Kays. Guarnison ohne exception einzunehmen, weillen solches nun beschehen, alls werde über Ihr memorial, wie auch dess Bischoff zu Erla (!) und der Jesuiter wegen einraubung der Kirchen anstalten confieiert werden³³²...

Reg. Prot. 1673. f. 14, n° 91.

252. 1673. jan. 16. *A haditanács Cobb tábornoknak az eperjesi templom, a kóborló felkelők s a Szatmárból és Ecsedből felváltandó gyalogság fedezése tárgyában; a templomok (ti. Eperjesen) maradjanak az eddigi állapotban.*

Antwortt auf den 5-ten und 6-ten diss, wegen der Kirchen zu Eperies, der straffenden Rebellen und bedeckhung der auss Zathhmar und Eched ablösenden Infanteria, das es nemblichen der Kirchen halber in statu quo zu lassen seye³³³...

Reg. Prot. 1673. f. 16, n° 96.

253. 1673. jan. 20. *Hoffkirchen komáromi várparancsnok a haditanácsnak egy óbudai gyanús kálvinista jegyző ügyében.*

Graf von Hoffkirchen Commorn von 20. Jan. 1673. wegen eines suspecten calvinischen notarii zu Altofen.³³⁴

Exp. Prot. 1673. f. 71, n° 240.

254. 1673. jan. 24, 30. *Cobb tábornok és Meninski a haditanácsnak a Hajdúböszörmény körül hordott pátens és a Bakta István prédikátornak adott menlevél ügyében. A felkelők a prédikátor tanácsával élnek. Jelentést tesz az egri püspököt, a jezsuitákat és az eperjesieket illető határozatáról, minthogy ők valami további kérnek.*

Coob Veldtmarschalkhleütenandt undt Meninski vom 24. Jan. 1673... Wegen des zu Besserman herumbtragenden Patens undt des dem Stephan Bakta Praedicanten gegebenen Pass, wessen Rath sich die Rebellen bedient hetten³³⁵... Coob vom 30. Januarii 1673... Wie er den Bischoff zu Erlau die P. P. Societatis undt die Eperiesier verbscheiden werde, da sie etwas ferners anbringen³³⁶...

Exp. Prot. 1673. f. 125—128, n° 94.

255. 1673. jan. 27. *A haditanács gr. Battyány Kristófnak³³⁷ válaszol a szentgróti zavargás és a szentgróti plébános megölése miatt eszközlendő kihallgatások és letartóztatások tárgyában. Ki kell hallgatni azokat is, akik a repartitio beosztásánál és a szolgabíró megtámadásánál és halállal való fenyegetésénél nem voltak jelen. A három gyilkost el kell fogni.*

Antwortt auf die eingeschickte inquisition wegen der Übelthätter von Szent Grodt mit errinderung, dass bei dieser inquisition über den puncten, dass der Judex Nobilium bei einbringung der repartition mit villen schmachwortten angegriffen und mit dem Todt getroht worden, nicht diejenige Zeugen, so

³³² L. 250, 252. sz. a.

³³³ L. 251, 254. sz. a.

³³⁴ L. 231. 256. sz. a.

³³⁵ Minden valószínűség szerint az említett kegyelmi és vérdíj-kitűző pátensekről van szó. L. 233. sz. a. Bakta István prédikátorról még 264. sz. a.

³³⁶ L. 249, 258. sz. a.

³³⁷ Gr. Batthyány Kristóf végvidéki főkapitány, egyébként titkos tanácsos, Vas m. főispánja, megh. 1685.

damahls gegen wertig gewesen, sondern andere damahls abwesendgevesene verhört worden umb selbige auch verhören zu zu lassen. 2° Seye der Koves für verlohren gehalten worden, da man ihn doch in des Vice Capitans Hauss gesehen. 3° Seye einer in Verhaftt gewesen, aber gegen Bürgschafft loss-gelassen worden, welcher dan folgendts neben dem Benedict Borsos und Peter Szyarto den Pfarrer zu St. Grodt umb gebracht, umb selbige beim Kopf zu nehmen.³³⁸

Reg. Prot. 1673. f. 30, n° 207.

256. 1673. jan. 31. *A haditanács utasítása Hoffkirchen komáromi várparancsnoknak az odavárt óbudai kálvinista jegyző elfogása, kihallgatása s vallomása megküldése végett.*

Andwort auf den 20. und 25. dises, solle den nach Comorn erwartenden Calvinischen Notarium von Alt Ofen in arrest nemben, denselben examinieren und desselben aussag einschickhen.³³⁹ ...

Reg. Prot. 1673. f. 36, n° 230.

257. 1673. febr. 6. *A magyar kancellária megküldi a veszprémi püspök, Sennyey István írását arról, hogy három elszökött szentgróti ember az ottani plébánost hat sebbel megölte. Vizsgálatot kér.*

Hung. Hoff Canzley remittirt untern 6. Februarii in abschrift ein schreiben vom Bischoffen zu Vespriin, worinnen er berichtet, dass 3 entwichene Szent Groter den Pfarer selbigen orths mit 6 Wunden umbs leben gebracht, ob demnach der Hoff Kriegs-rath hierüber inquirirn lassen wolte.³⁴⁰

Exp. Prot. 1673. f. 121, n° 62.

258. 1673. febr. 6. *A magyar kancellária a haditanácsnak az egri püspök által Herberstein ezredes eperjesi parancsnok ellen emelt panaszok tárgyában.*

Hung. Hoff Canzley von 6. Febr. wegen des Bischoffen zu Erlau Clagen wider den Herrn Obristen von Herberstein, alls commandanten zue Eperies.³⁴¹

Exp. Prot. 1673. f. 121, n° 58.

259. 1673. febr. 6. *A magyar kancellária megküldi a haditanácsnak az egri püspöknek panaszait Herberstein ezredes, eperjesi parancsnok ellen a káptalan tagjaival szemben elkövetett erőszakosságok miatt.*

Hung. Hoff Canzley vom 6. Febr. 1673. gibt herüber des bischoffs zu Erlau beschwärten wider des Graven von Herberstein zu Eperies wider dessen Capitulares verüebte insolentien.³⁴²

Exp. Prot. 1673. f. 121, n° 59.

³³⁸ Zalaszentgrót őrséggel ellátott végvár volt. a helység utóbb articuláris hely lett. Szabó István *i. m.* 470. l. A pozsonyi rendkívüli bíróság előtt 1674-ben a prédikátorok terhére rótták a szentgróti plébános megöléséhez vezető zavargás kitörését. Rácz Károly *i. m.* I. 52. l. A helybeli prédikátort nemsokára el is üzték a várból. L. 317. sz. a. A szóbanforgó esetről nem történik említés Kardos Sámuel: *Adatok Zalaszentgrót történetéhez*, 1897. c. munkájában.

³³⁹ L. 253, 265. sz. a.

³⁴⁰ L. 255, 261. sz. a.

³⁴¹ L. 252, 259. sz. a.

³⁴² L. 258, 270. sz. a. Eperjes város 8000 Ft büntetést szenvedett el. Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 44, n° 97, Fasc. 45, n° 54, 103. Sor került a templomok és az iskola elvételére is. Az udvari kamara a magyar kamarának császári rezolúciót küldött Eperjes büntetéséről, egyben a templomnak, az iskolának és a város kiváltságainak elkobzásáról és katolikus tanács választásáról. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1673. febr. 6. Úgy látszik azonban, hogy a kiszolgáltatót várost a katonai parancsnok, Herberstein ezredes a mértéken túl is sújtotta s hogy a 8000 Ft-ot is önkényesen préselte ki. Herberstein ellen vizsgálatot folytattak. Uo. 1673. márc. 3, ápr. 26, júl. 19, 23 (itt az udvari kamara bizonyítja, hogy az ezredes a 8000 Ft-ot „nicht libere, per

260. 1673. febr. 8. *A haditanács Cobb tábornoknak. Megküldi az egri püspöknek Herberstein parancsnok ellen amiatt emelt panaszát, hogy a káptalaniakkal és a szepesi kamara altitkárával az eperjesi bizottságban gúnyolódva tárgyalt. Az utóiratban Eperjes város büntetéséről és a magyar kamarának, valamint az egri püspöknek Herberstein ellen emelt további panaszairól tesz jelentést.*

Includitur dess Bischoffs zu Erlaw Clag wider den Obristen Grafen von Herberstein, dass er ienen Capitularen und der Zipserischen Cammer Vice Secretarium bei Vornehmung der Fiscal Commission zu Eperies spöttlich tractirt. In. P. S. communicatur, wass die Hof Cammer wegen der Stadt Eperies verwürckhten straff herübergeben, umb der Hung Cammer darbey zu assistieren. und dem Cocolsqui aufzutragen, die beschreibung der Stätt vermögens neben denen deputierten von der Hung. Cammer vorzunemben. Dan was sich die Hungarische Cammer und der Bischoff zu Erlaw ferners sich wider den Obristen von Herberstein beclagt.³⁴³

Reg. Prot. 1673. f. 48, n° 48.

261. 1673. febr. 8. *A haditanács a magyar kancelláriának megküldi, hogy mit irt Batthyány Kristófnak a veszprémi püspök panaszára, melyet a három ember által megölt szentgróti pap ügyében emelt.*

Communicatur, was an Grafen Batthiani auf des Bischoffs zu Vesprin Clag wegen von dreyen umgebrachten Pffarrers zu Szent Grott geschriben worden.³⁴⁴

Reg. Prot. 1673. f. 49, n° 60.

262. 1673. febr. 9, 12, 19. *Cobb tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy a szendrői és ónodi felkelőkhöz szóló pátenst az ónodi prédikátornak átadta.*

Coob vom 9. Febr. . . Dass Patent an die Zendreöer undt Onoder Rebellen habe er dem Onoder Praedicanten überreicht.³⁴⁵

Exp. Prot. 1673. f. 139—140, n° 176.

263. 1673. febr. 11. *A haditanács Cobb tábornoknak válaszolja, hogy a magyar kancellária és a magyar kamara elnöke azon lesznek, hogy Jakso prédikátor elfogattassék.*

Andwortt auf den 24. und 30 Januarii . . . Die Hungarische Hof Canzley und Hungarischer Cammer Praesident werden darob sein, dass der Praedicant Jakso in arrest genohmen werde.³⁴⁶

Reg. Prot. 1673. f. 54—55, n° 80.

264. 1673. febr. 11. *A haditanács Pálffy Tamás kancellárhoz. II. Rákóczi György özvegyét felszólította, hogy Baktsa (?) István prédikátort, amikor Munkácsra megy, fogassa el, hallgattassa ki s vallomását Cobb tábornoknak vagy a haditanácsnak küldje meg.*

Pro ermahnung die Fürstin Rakoczin den Stephan Batksa Praedicanten,

modum honorarii, sondern violento modo extorquiert habe) aug. 12. (két pallium) rendelkezés a 8000 Ft visszafizetésére okt. 6. A várostól elvett javak és az elkobzott szabadság éveken át foglalkoztatta a kormányzéseket. Uo. 1676. máj. 12, 1678. aug. 12. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1675. aug. 5, 1676. jan. 20, máj. 12 (két pallium), 1678. márc. 16, aug. 12, aug. 15, Cam. Exp. 1676. ápr. 14, n° 7, jún. 9. n° 5, Litt. Cam. Pos. Fasc. 49, n° 80, Fasc. 50, n° 11.

³⁴³ L. 259, 270. sz. a.

³⁴⁴ L. 257, 266. sz. a.

³⁴⁵ L. 233. sz. a. A szendrői végvári katonák jó része is a bujdosók sorában harcolt. Itt 1672-ig 350 huszár és 150 hajdú szolgált, de ekkor ez a létszám 100—100-ra volt apasztandó. Takáts Sándor *i. m.* Századok 1904. 117. l.

³⁴⁶ A név talán elírás Bakta helyett? L. 254, 264. sz. a.

wann er nach Munkacz komet, in arrest zu nehmen und examinieren zu lassen, die aussag dem Cob oder anhero zu schicken.³⁴⁷

Reg. Prot. 1673. f. 56, n° 85.

265. 1673. febr. 14. *A haditanács értesíti Hoffkirchen komáromi várparancsnokot: kérelmére a magyar kancelláriát megkereste, hogy Zichy Istvánnak parancsolja meg az óbudai kálvinista jegyzőnek vallatás végett Komáromba való idézését.*

Intimatur, dass auf seine Instanz unterm 6. diss der Hungarischen Hof Canzley intimiert worden, dem Zichi zu befohlen den Calvinischen Nctarium von Alt Ofen nacher zu dessen examinirung zu zitiern.³⁴⁸

Reg. Prot. 1673. f. 59, n° 95.

266. 1673. febr. 21. *A haditanács utasítja Hoffkirchen komáromi várparancsnokot a szentgróti pap három, név szerint megnevezett szökevény gyilkosának elfogatására.*

Sollen denen flichtigen 3 Thättern alss den Thomas Koves, Benedict Borsos und Peter Szyardo, so den Pfarer zu Szent Grodt umbgebracht, bey dem Kopf nehmen.³⁴⁹

Reg. Prot. 1673. f. 66, n° 125.

267. 1673. febr. 21. *A haditanács a magyar kancelláriának a szentgróti zavargás ügyében Batthyány Kristóf főkapitány által végzett nyomozást azzal a felajánlással küldi meg, hogy ha a veszprémi püspök azzal nem lenne megelégedve, nem lesz ellene új nyomozás tartásának.*

Includuntur des Batthiani inquisitiones über der Szent Grother verübten excess, mit dessen anerbietten, wann der Bischoff zu Vesprin darmit nicht zufrieden sein solle, er nicht zu wider sein werde, eine andere inquisition vornehmen zu lassen.³⁵⁰

Reg. Prot. 1673. f. 69, n° 144.

268. 1673. febr. 28. *A haditanács Cobb tábornoknak a bányavárosoknak Strassoldo által való megszállásáról. Nincs tudomásuk a prédikátornak Onodra történt visszaviteléről.*

Andwortt auf den 31. Januarii 3, 9, 12 und 19. Februarii... Dann werde dem Strasoldo mitgegeben zu berichten, wie die Pergstetten zu besezen, auch zu beobachten, ob nicht ein oder andere Posto unbesezter zu lassen... Wegen Wider Hinsezung des Praedicanten nacher Onod habe man kein wissenschaftt.³⁵¹

Reg. Prot. 1673. f. 75—76, n° 161.

269. 1673. márc. 1, 7. *Cobb tábornok jelenti a haditanácsnak, hogy a kassaiak panaszkodnak a Balog pátert és más lelkészeket illetőleg (?) letartóztatott prédikátorok ügyében.*

Coob auss Caschaw vom 1. undt 7. Mart. 1673... wie sich die Caschauer

³⁴⁷ L. 254, 263. sz. a.

³⁴⁸ L. 256. sz. a. Ugyanakkor a haditanács a magyar kancelláriát arra kéri, hogy az idézés „ohne Benennung der Ursach” eszközöltessék. Reg. Prot. 1673, f. 59, n° 96.

³⁴⁹ L. 261, 267. sz. a. Hasonló rendelkezés ment ki Esterházy Pál végvidéki főkapitánynak és Esterházy János győri alkaptánynak is.

³⁵⁰ L. 266, 348. sz. a. Az esetről adataink tovább nem szólnak, újabb nyomozást tehát nem folytattak le.

³⁵¹ Mint láttuk, Onodon 1672-ben a templom elvétele és a prédikátor elűzése miatt zavargások támadtak. L. 193. sz. a. A prédikátor hamarosan visszakerülhetett a véghelyre, hiszen Cobb tábornok már 1673-ban is szól róla. L. 262. sz. a. 1674. ápr. 26-án Onod is protectionális levelet kapott prédikátor tartására. Szabó István i. m. 467. l.

ihrer dato wegen des P. Balogh undt andern Geistlichen arrestirten Praedican-
ten halber beschwären³⁵²...

Exp. Prot. 1673. f. 206—207. n° 105.

270. 1673. márc. 3. *A magyar kamara a haditanácsnak azoknak a kihágások-
nak megszüntetése ügyében, melyeket Herberstein ezredes az eperjesi tanács
tagjai rokonainak megverésével és más úton követ el.*

Hof Cammer unter 3. Marti 1673. wegen einstellung der excessen. so der
Obriste Graff von Herberstein mit Prügeln der Epperiesser Raths Verwandten
undt in anderem weeg verüebet.³⁵³

Exp. Prot. 1673. f. 213. n° 143.

271. 1673. márc. 9. *Cobb tábornok jelentése a haditanácsnak a prédikátorról,
akit Balogh páternek szabadon kell bocsátani és más, Kassán fogvatartott pré-
dikátorokról. Jelenti azt is, hogy a kamara miért nem látja szívesen Bártfa vá-
ros megszállását.*

Coob vom 9. Marti 1673... Wegen des Praedicanten, so der P. Balogh
lossmachen sollen undt andern Caschau alda arestirten Praedicanten³⁵⁴ Warum-
ben die Cammer die Statt Bartfa nit gern sehet zu belegen³⁵⁵...

Exp. Prot. 1673. f. 230. n° 272.

272. 1673. márc. 11. *A haditanács értesíti Cobb tábornokot, hogy a fogva-
tartott prédikátor szabadon engedésének kérdését illetékes helyre juttatja. El
kell hagyni azt az ígéretet, hogy a felkelők, ha katolikusokká lesznek, vissza-
kapják javaikat vagy kegyelmet kapnak.*

Andwortt auf den 1. und 2-ten diss... Die Liberirung des arrestierten
Praedicantens werde an gehörigen orth remittiert...³⁵⁶ Mann solle auch dises
Versprechen denen Rebellen, wann sie catholicisch werden, Ihre Gütter zu resti-
tuiren oder perdon zu ertheillen, unterlassen³⁵⁷...

Reg. Prot. 1673, f. 102, n° 54.

³⁵² A jegyzőkönyvi szöveg nem világos s nem nyújt megbízható tájékoztatást a további idekapcsolódó (l. 271. sz. a.) jegyzőkönyvi szöveg sem. Bizonyos annyi, hogy letartóztatásba került egy kassai prédikátor, de Kassán letartóztatásban voltak más prédikátorok is. A szóbanforgó kassai prédikátor nyilván Kabai Gellért, a kassai reformátusok második papja volt. Elbocsátásról 1673. aug. 17-én azzal értesülünk, hogy Kabai papi tevékenységét nem akarja folytatni. Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 45, n° 76. Utóbb debreceni pap lett. Zoványi Jenő i. m. 211. l. 1673. ápr. 29-én Kassa város lutheránus polgárai is kérték letartóztatott papjaik kibocsátását. Uo. Ben. Mand. Fasc. 53, n° 28. Maga a város az udvari kamara elnökéhez fordult, hogy legyen segítségére. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1673. márc. 15. Idekapcsolódik részben gr. Volkra-nak, a szepesi kamara elnökének és Holló Zsigmond kamarai tanácsosnak a vallásügyről készített jelentése, melyben szó van a kassai papbebörtönzések hatá-
sáról is. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 325, Konv. C, f. 12—13. Egyébként Kollonich püspök, a magyar kamara elnöke 1673. febr. 19-én azt írta, hogy a prédikátorok dol-
gától ne féljenek, a király a bebörtönzést és a többi szükségset is megerősítette, ezért ha valaki morogna, el fog hallgattatni. Orsz. Ltár., Litt. ad Cam. Series I. Kollonich Fasc. 1, n° 6. Megemlíthetjük, hogy a magyar kamara 1673. márc. 9-én javaslatot tett az udvari kamarának az oltári szentség megszenteltelenítése és nyílt „rebellio”
miatt katonaságnak Kassára való vezénylése végett. Uo. Cam. Exp. 1673, márc. 9. n° 19.

³⁵³ L. 260, 278. sz. a.

³⁵⁴ L. 269, 272. sz. a.

³⁵⁵ Bártfa lakosai ellen már 1672-ben kifogások voltak. L. 192. sz. a. A város 1672. őszén a bujdosóknak minden ellenállás nélkül nyitotta meg kapuit. Most Bárt-
fának is a megbüntetett Eperjes sorsát óhajtották juttatni. L. 275. sz. a.

³⁵⁶ L. 271, 274. sz. a.

³⁵⁷ Nyilván a kibocsátott kegyelmi pátensekkel ígértették. L. 233, 277. sz. a. Egyébként 1673. jún. 15-én kelt kamarai utasítás szerint a kálvinista prédikátorok-
kal úgy kellett egyezkedni, hogy abból az elvett parochiákra semmiféle hátrány ne
keletkezzék. Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 45, n° 28.

273. 1673. márc. 14. Cobb tábornok megküldi a haditanácsnak Canavolt kassai építőmester és a szendrői kálvinisták panaszát.

Coob von 14. Martii 1673. legt bey . . . wessen sich der Canauoll Baumeister zu Caschau beschwärt, auch die Calvinisten zu Zendreo³⁵⁸ . . .

Exp. Prot. 1673. f. 227, n° 251.

274. 1673. márc. 18. Cobb tábornok emlékiratot küld a haditanácsnak a Kasán fogvatartott öt prédikátorról, akiket a katolikus papok már elengedtek.

Coob Veldtmarschalkh Leütenandt auss Caschau vom 18. Martii 1673 auf des Hofkriegs Raths schreiben von 6. eiusdem . . . Schliest bey 3 memorial, eines wegen der zu Caschau arrestirten 5 Praedicanten, welchen die Catholischen Priester schon entlassen³⁵⁹ . . .

Exp. Prot. 1673. f. 302.

275. 1673. márc. 20. A haditanács értesíti Cobb tábornokot, hogy a fogvatartott prédikátorok szabadon engedése felől rezolúció még nem érkezett s hogy Bártfa várost épp oly kevéssé kell kímélni, mint Eperjest.

Wird beantwortet auf den 9-ten diss . . . Wegen liberierung der gefangenen Praedicanten seie noch keine resolution eingelangt³⁶⁰ . . . Bartfa seie so wenig alss Eperies zu verschonen³⁶¹ . . .

Reg. Prot. 1673. f. 113, n° 101.

276. 1673. ápr. 1. Cobb tábornok a haditanácshoz Volkra kamarai igazgató kemény eljárásának megszüntetése s a fogvatartott prédikátorok elengedése ügyében.

Coob unterm Ersten Aprill . . . wegen einstellung des Volkhra scharpfes procedere;³⁶² wegen entlassung der Praedicanten aussn arrest³⁶³ . . .

Exp. Prot. 1673. f. 280—281, n° 1.

³⁵⁸ A szendrői véghely is elvesztette prédikátorát. A szepesi kamara 1673. máj. 5-én a szendrőiek hátralékos zsoldjával kapcsolatban azt írta a pozsonyi kamarának, hogy a szendrőiek a rebellio idején — nyilván a bujdosók 1672. őszi támadására történik utalás, amikor is Szendrő a felkelők kezére került — Viszlay alkapitány kivételével a rebellesekkel tartottak, csak 2—3 hónapja tértek vissza, tehát nem sokat érdemelnek (139 lovasról és 92 gyalogosról van szó). Orsz. Ltár., Litt., Admin. Scep. 1673. máj. 5. 1674-ben Szendrő is megkapta a vallásgyakorlat jogát. Szabó István i. m. 467. l.

³⁵⁹ L. 271, 275. sz. a.

³⁶⁰ L. 274, 276. sz. a.

³⁶¹ L. 271, 277. sz. a. Bártfára is vár a büntetés. Már az év elején arról tesznek jelentést, hogy Bártfán „gyanús összejövetel”-eket tartanak. Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 44, n° 65. Majd 1673. márc. 9-én azt írja a pozsonyi kamara a szepesinek, hogy Bártfa „perfid” polgárait horvát császári katonaság odahelyezésével kell megfenyíteni. Uo. Fasc. 44, n° 90. Az udvari kamara pedig rebellióban tartja gyanús-nak Bártfát. Uo. Ben. Res. 1673. ápr. 29. A bártfaiaknak felrótták a Tache János katolikus plébánosnak okozott károkat is (nyilván a bujdosók támadása idején). Uo. Litt. Cam. Pos. Fasc. 45, n° 5.

³⁶² Gr. Volkrát 1672. aug.-ban nevezték ki a szepesi kamarai administratio élére, egyúttal a felső-magyarországi városok ügyét vizsgáló bizottságba is kiküldték. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1672. aug. 22, szept. 6, okt. 29, Orsz. Ltár., Ben. Res. 1672. szept. 17, okt. 26. Volkra és a császári parancsnokok egymást vádolták a szenvedő városok (Eperjes, Bártfa stb.) sanyargatásával. A szepesi kamara egyenesen parancsot kért kiadatni a szertelenül kegyetlenkedő katonaság ellen, mire a haditanács rendelkezést adott ki Cobb tábornoknak a katonai kihágások miatt. Bécsben konferencia elé került Volkra és Cobb hatásköri vizsgálja, mely hónapokon keresztül foglalkoztatta a bécsi udvari hatóságokat. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. márc. 3, 15, 18, 25, 28, ápr. 19, 24, 25, júl. 10, 26 (2 pallium), sine die, aug. 21. Volkra azt írta az udvari kamarának, hogy

277. 1673. márc. — *A haditanács kiadványai a kegyelmi pápens, Cobb menlevele s a katolikussá létele, a kassai prédikátor szabadon engedése s Kisszeben város ügyében. Bártfát miként Eperjest nem kell kímélni.*

Hoff Khrgis Raths Expeditiones... des Perdons Patent undt des Coobs salva conductus, auch des Catholisch werden,³⁶⁴ dess Praedicanten zu Caschau liberirung,³⁶⁵ der Statt Zeben Clagen...³⁶⁶ Bartfa wie Eperies nit zu verschonen³⁶⁷...

Exp. Prot. 1673. f. 231—232. n° 274.

278. 1673. ápr. 4. *Cobb tábornok jelentése a haditanácsnak. A somlyói kapitány írt a német és horvát katonák kihágásai s a fogvatartott prédikátorok ügyében s De la Borde ezredes válaszolt neki. A váradi püspök panasza az elbocsátott prédikátor ügyében. Mi van Eperjes várossal és lerombolásával?*

Coob Caschau vom 4. April 1673... Der Hauptbman von Somlio wegen der Teutschen und Croaten excessen undt gefangenen Praedicanten schreibet undt der La borde Ihme geantwortet³⁶⁸... wegen des entlassenen Praedicanten auf des Bischoff zu Wordein beschwär schreiben³⁶⁹... wie es mit der Statt Eperies beschaffen und wegen Ihrer Demolition³⁷⁰...

Exp. Rot. 1673. f. 315—136.

279. 1673. ápr. 5. *A haditanács értesíti Cobb tábornokot, hogy Herberstein ezredes a kért engedélyt megkapta s hogy Perényi és a letartóztatott prédikátorok ügye Pozsonyban a gubernium elé kerül.*

Andwortt auf seine schreiben von 18, 19, 22, 25, und 26. Martii, dass dem Obristen Grafen von Herberstein die verlangte lizenz verwilligt worden³⁷¹... Des Prini und arrestierten Praedicanten Sach gelange an dass Gubernio zu Pressburg³⁷²...

Reg. Prot. 1673. f. 139—140. n° 12.

280. 1673. ápr. 13. *Az eperjesi evangélikus polgárság panaszt emel Volkra szepesi kamarai elnök eljárása ellen a hivatalukról való letételük, a tanácsháza elfoglalása s templomaik és iskoláik elvétele miatt.*

így teljesen tönkremegy az ország vagy felkelés tör ki. Uo. 1673. márc. 8. Az udvari kamara a felső-magyarországi királyi városokat illető, leginkább vallási kérdésekben 17 pontban császári rezolúciót kapott. Uo. 1673. máj. 26 (2 pallium). Majd Volkra újabb kimerítő jelentést adott be. Uo. 1673. aug. 5.

³⁶³ L. 275, 277. sz. a.

³⁶⁴ L. 233, 272. sz. a. Ide a „circa modum pacandae Hungariae” tartott konferenciáról jelentés febr. 24-ről. Staatsarchiv, Wien, Hung. Fasc. 328. Konv. B. f. 43—52. Következéleg az udvari kamara decretumot küldött a magyar kancelláriának, hogy a 13 felső-magyarországi megye és a királyi városok Volkránál jelenjenek meg „in negotio tranquillitatis”. Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1673. márc. 5.

³⁶⁵ L. 276, 279. sz. a.

³⁶⁶ L. 284. sz. a. Kisszebenről van szó. A bujdosók az 1672 őszi támadás alkalmával elfoglalták s miután akkor a protestánsok a templomok ügyében helyreállították a régi rendet, most büntetést kellett elviselnie.

³⁶⁷ L. 275, 284. sz. a.

³⁶⁸ Somlyó, Szilágy m. a bujdosók egyik táborhelye volt. De la Borde császári ezredes, aki Szatmárról prédikátorokat vitetett el. L. 282. sz. a.

³⁶⁹ L. 269, 286. sz. a. Vlg. összefügg a Kassán letartóztatott prédikátorok ügyével.

³⁷⁰ L. 226, 283. sz. a.

³⁷¹ Talán az Eperjes városra rótt büntetésről van szó. L. 259. sz. a. A pénzbüntetés behajtásának módjáról Orsz. Ltár., Litt. Cam. Pos. Fasc. 45. n° 1.

³⁷² L. 277. sz. a.

Eperjes Evangelische Burgerschaft beschwärdt sich wider des Hn. Grafen Volckra procedere wegen entsezung sie von Ihren Ämbtern, occupirung des Rathhauses und entnehmung Ihrer Kirchen und Schuelen.³⁷³

Exp. Prot. 1673. f. 255.

281. 1673. ápr. 22. *A haditanács Cobb tábornokhoz Barkóczy Ferencnek a magyar hadiszékhöz való kiküldése és a fogoly prédikátor elbocsátása ügyében.*

Andwortt auf den 4, 7, 10, 12, 13, 14 und 16 diss... Dass der Franz Barkoczy zum Hungarischen Krigs Recht deputiert und der gefangene Praedicant entlassen worden, habe es sein bewenden³⁷⁴...

Reg. Prot. 1673. f. 168, n° 91.

282. 1673. máj. 15. *Cobb tábornok a haditanácsnak jelenti azt, amit Bánffy³⁷⁵ a De la Borde ezredes által Szatmárról elvitt prédikátorokról s a felkelők és a törökök somlyai összejöveteléről, valamint a felkelők megkegyelmezéséről ír.*

Coob unterm 15 huius legt bey... Wass der Bamfi wegen der Praedicanten, so der La Borde von Zattmar wegführen lassen, anziehet undt wegen der Rebellen undt Türkhen zusammenkhunfft zu Somblio, auch Perdonirung der Rebellen³⁷⁶...

Exp. Prot. 1673. f. 463—464, n° 17.

283. 1673. máj. 20. *Cobb tábornok jelentése a haditanácsnak az eperjesi és bártfai polgárok lefegyverzéséről.*

Coob Caschau den 20. May 1673... wegen disarmirung der burger zu Eperies undt Bartfa.³⁷⁷

Exp. Prot. 1673. f. 471, n° 96.

284. 1673. máj. 25. *Az udvari kamara a haditanácsnak arról, hogy Eperjes, Bártfa, Kiszeben és Késmárk városok miként büntetendők.*

Hof Camer 25. May intimirt Kays, resolution, wie die Statt Eperies, Bartfa, Zeben undt Kásmarkht zu bestraffen.³⁷⁸

Exp. Prot. 1673. f. 471, n° 94.

Szabó István

³⁷³ L. 276, 283. sz. a. A panaszt megküldték az udvari kamarának. A városnak Volkra ellen emelt panaszáról s az evangélikus vallásgyakorlat engedélyezésére irányuló kérelméről az udvari kamara a magyar kamarához Hofk. Wien, Hoffin, Hung. 1673. ápr. 25. Montecuccolinak a haditanács elnökének a máj. 20. tartott bécsi konferencián a gubernium előterjesztésével és a magyar kancellária javaslatával kapcsolatban készített feljegyzéseiben szó van Eperjes és Bártfa rebelliójáról, büntetéséről, az eperjesi akadémia megszüntetéséről. Kriegsarchiv, Wien, Feldacten, Hungarn 1673 Fasc. 5. n° 6.

³⁷⁴ L. 274. sz. a. A hadiszékre Takáts Sándor: *A magyar múlt tartóljáról*. Bp., é. n. 137—163. l.

³⁷⁵ Bánffy Dénes.

³⁷⁶ L. 278. sz. a. Közlebbi adataink a szóbanforgó prédikátor-ügyre nincsenek. A somlyói összejövetelre utalás Kende Gábor levelében 1673. márc. 22-éről. Teleki Mihály lev. VI. 443. l.

³⁷⁷ L. 278, 280. sz. a.

³⁷⁸ L. Eperjest, Bártfát, Kiszebent illetőleg 275, 277, 280, 284, 291. sz. a. A bujdosók 1672. őszi támadása alkalmával Késmárk is könnyen a kezükre került. A bujdosók veresége után már 1673. januárjában szó volt a büntetésről, bár a város kiementeni igyekezett magát megadásáért. Orsz. Ltár., Ben. Res. 1673. jan. 21, Litt. Cam. Pos. Fasc. 44. n° 77. Bártfa, Kiszeben, Késmárk és Lőcse „rebellió”-jának ügye uo. Fasc. 45. n° 128. E városokra kirótt büntetés ügyére még Hofk. Wien, Hoffin. Hung. 1673. febr. 22, márc. 2, 28, jún. 26 (2 pallium), Orsz. Ltár., Ben. Res. 1673. júl. 6, 1674. jan. 15, márc. 2, 1676. jan. 22 (Bártfa büntetése elengedését kéri) Cam. Exp. 1673. márc. 13. n° 16.

KRITIKAI SZEMLE

A kegyességtörténet és az evangéliumi mozgalmak

GUSTAVE ISELY: *Chrétiens, sectaires, mécréants. (Keresztyének, szektások, tévelygők.)* Labor et Fides, Genf, 1954. 141 .lap. — Az ismertetett példány a Ráday-könyvtárban.

„A hatalmas sírboltban, amelyre az Egyház ezt a szót írta: Eretnekségek, egymás mellett nyugosznak a legkülönbözőbb irányok képviselői. Vajon ki indul el egyszer e homályos boltívek közé, hogy megkeresse ott a XVI. század nagy ébredésének előfutárait?” (Backhaus: *Early Church History*) G. Isely úde, friss tanulmányának lábjegyzetei mutatják, hogy vele együtt milyen sok mai egyháztörténész próbálkozik azzal, hogy behatoljon a régi „eretnek”-mozgalmakat rejtegető hatalmas kriptá csarnokaiba.

A szerzőről annyit, hogy a teológiának nagyreményű művelője, a „történeti” egyházak szószékeinek szívesen látott vendég hirdetője s emellett a nyugati nagyvárosok nyomorának, bűnének infernojába alázatosan leszálló „üdvhadserége” volt három évvel ezelőtt bekövetkezett haláláig. Fenti könyvéhez a Református Világszövetség főtítkára írt megleghangú előszót.

Tárgyát értelemszerűen osztja ketté a XVI. század reformációja. Jól esik olvasnunk e „szabadkeresztyén” beállítottságú szerzőtől, hogy a reformátorok éppen az evangéliumi mozgalmak számára hoztak eddig túl nem szárnyalt értékű meglátásokat. A reformáció utáni időkből napjainkig a Knox, Fox, Wesley, Spener nevével kezdődő ismert kegyességi irányokról tárgyal, — kiegészítve számukat olyannal is, mint pl. a svájci eredetű, de főleg magyar elterjedettségű nazarénusok csoportja. Igaz, ez utóbbiak üldöztetését némileg elrajzolja

Számunkra, megvalljuk, jóval több meggondolnivalót nyújt a reformáció előtti idők evangéliumi mozgalmainak felvázolása. Amíg elolvassuk, szinte kényszerítettünk arra, hogy magunkban újra tisztázzuk a középkori kegyességtörténet főbb szempontjait.

Szerzőnk gondosan elhatárolja magát a korábbi századok Krisztust kisebbitő tévelygéseitől (p. gnosztikusok), melyek lényegében a pogány szellemiség reakciói voltak. Az evangéliumi mozgalmak ismertető jellegzetességeinek a *Szentírás* komolyanvételét, a *Szentlélek* belső vezetését és a *misszió* dinamikus értelmezését tekinti. Nem foglalkozik azokkal a bonyolultabb összetételű megmozdulásokkal, amelyekben a népi, társadalmi stb. motívumok között nem játszik többé *domináns* szerepet a most említett hármas jellegzetesség. Ebből következik, hogy tragédiának tekinti, ha egy-egy evangéliumi mozgalom fennállása során fegyveres, önvédelmi háborúba kényszerített bele.

Az evangéliumi mozgalmak *keleti* szárnya Kisázsian, a Balkánon, Itálián és a mai Dél-Franciaországon át vonult Európa szíve felé. Ide sorozhatók a *priscillianusok*, *paulicianusok*, *hogomil-katharus-albigens irány*, *valdensek*. A *nyugati* szárny a brit szigetekről küldözte előőrseit a kontinens felé. Magva a Patrik-alapította *kelta* egyház, amely Rómával szemben meg-megújuló függetlenítési szándékokat áruel s végre a *lollardokban* talál jellegzetes képviselőkre.

A két szárny által okozott hullámgyűrűk a XI—XII. század körül már egymásba ölelkeznek. Innentől kezdve már nemcsak az „eretneknek” bélyegzett mozgalmak képviselik az evangéliumi irányt, de a hivatalos egyház keretein belül is rokonfajta lelki igények és kegyességi gyakorlatok alakulnak ki. E „*belső ellenzék*” és az eretnek-mozgalmak együttes szinképét utoljára a *huszitizmus* teszi gazdagabbá.

Szerzőnk említi, de nem fogadja el Gibbon nézetét, aki a felsorolt eretnek-mozgalmakat egyetlen, egységes egyházképletnek fogja fel, amely „a reformáció koráig egyre tisztuló egyházlátást mutat fel.” Kegyességtörténeti szempontból valóban felmérhetetlen jelentősége lenne annak, ha adatszerűen tudnók bizonyítani a középkoron át egy lelkibb és igazabb egyház létezését. Erre biztató útmutatást nyújthatna az, hogy a különböző *néven* ismert mozgalmak gyakran egy és ugyanazon kegyességi típust zárták magukba, hogy a középkoron át valóban megszakítatlan egymásutánban tündezik fel „Isten népe” s végül e mozgalmak megállapíthatólag igen jó „okumenikus kapcsolatban” voltak egymással. Számuk sem lehetett lekicsinylendő, elterjedettségüktől időnként okkal féltették az érdekeltek Péter bárkájának végleges elsüllyedését. Ugyanezt igazolja az is, hogy mások milyen idegesen törekedtek arra, hogy e mozgalmak igazi jelentőségét *elbagatellizálják*. Talán nem túlzott az a feltevés sem, hogy a XII. századtól kezdve a lényegében római katolikusok és a lényegében nem-katolikusok *számaránya* egyes országokban megközelítette a protestantizmus és a katolicizmus későbbi számarányát. Mindezek a körülmények lényegesek lehetnek, de mégsem tekinthetjük egységes egyháznak e mozgalmakat. Nemcsak azért, mert éppen a szervezeti egység kifejlesztéséhez sem alkalmuk, sem hajlandóságuk nem volt, hanem főleg azért, mivel nem abból éltek, hogy egyszer valamikor „alapították” őket. Lényegük egyenesen az volt, hogy újra és újra *létrejöttek*, mert más, felülről való hangot hallottak és *opponálniuk* kellett a tapasztalati egyház teljesítmény-kegyességével, tömegvallásnak szánt olcsó törvényeskedésével. Az őszövétségi vallástörténet ismert analógiáját alkalmazva: a túlnyomóan *statikus* „*papi vallással*” szemben ő általuk kérte jogait az inkább *dinamikus* „*prófétai*” *ellenpólus*.

A magunk részéről úgy látjuk, hogy a „mozgalom” (és e tekintetben idesorolható a szekta is) egypólusú képződmény, amely a *szaját határain kívüleső* ellenpólussal él szükségszerű feszültségben. Az „egyház” már *önmagában* hordja, vivja, verejtékezi ezt a kettősséget és igyekszik megtalálni a kiegyenlítődés *újszövetségi* módját. Ezért az eretnek-mozgalmak nem voltak egyházak, mert a történelmi kényszerűség *önmagukon kívül*, az őket támadó pápás egyházban láttatta meg velük az ellentétes sarkiaságot. *Időnként* itt-ott egyházas vonásokat vehettek fel átmenetileg, amit bizonyít például a katharusok történetében fellépő belső megújulás eseménye is, amikor önmaguk körében fedezték fel ugyanazt a fajta törvényeskedést, megalkuvást, szertartásbeli statikát, amelyet addig csupán az elhagyott római egyházban vettek észre.

A mai kutatás számára fájdalmas tény, hogy e mozgalmakról korántsem maradt fent annyi adat, amennyit megérdemelték volna. Nyomaik eltüntetését szívósan és céltudatosan végezte az inkvizíció. A *tanítványi élet egyszerűsége, őszintesége; szorgalmuk, erkölcsi tisztaságuk, halálig vállalt hitbeli hűségük elképzelhetetlen gyakorisága* Atlantisként talán örökre a múlt tengerébe merült. Elhelyett viselniük kellett az „erkölcstelenség” vádjait. (Az Artner Edgár-féle 1946-ban megjelent róm. kat. egyháztörténet szerint a priscillianusok esetében az erkölcstelenség egyetlen bizonyítéka az volt, hogy — a törvényszék előtt nem tagadták.) Rájuk ragasztották a manicheus „bűnöket is, abból indulván ki, hogy (csaknem mindig a páli levelek hatására) komolyan vették a bűn, a Sátán realitását, — tehát bizonyára a Sántát afféle ellen-istennek a rangjára is emelték, mint az egykori manicheusok tették.

Isely szerint e mozgalmakat úgy kell tekintenünk, hogy „még hibáikért is üldözőik a felelősek”. Későbbi analógiák figyelembevételével valóban megállapíthatjuk, hogy a középkori „nagy eretnkségek” többre lettek volna képesek, ha a szünet nélkül tartó üldözések nem teszik lehetetlenné számukra a túlfokozott ellenállástól eltorzított tanrendszer *harmónikusabb* kifejlesztését. E mély rokonszenv mellett azonban kár lenne egészen elhallgatnunk *bírálatunkat*, mint Isely teszi. Gondolunk elsősorban arra, hogy e mozgalmak mily gyakran vetették el, — a többi ceremóniával egyetemben — a sákramentumokat is. Valóban az történt, hogy a fürdővízzel együtt kiöntötték a gyermekét is. E tekintetben csak a XVI. század reformátorai jutottak el egyre tisztuló látáshoz. A sákramentumok *regulatív jelentőségének* mellőzése azonban súlyos következményekkel járt a középkori evangéliumi mozgalmakra. Pótlásként előbb-utóbb más indokolatlanul kiemelt „*törvényeskedések*” *fixpontjait* kellett elfogadnuk s így *ugyanaz a bűn* surrant be a hátulso ajton hozzájuk, mint amelynek megtestesülése (t. i. a római katolikus egyházi rend) ellen küzdöttek.

A középkori mozgalmak között messze kiemelkedik a *valdensek* jelentősége. Talán nem felesleges, ha e helyen is utalunk arra, hogy az újabb kutatások szerint e mozgalom sokkal-sokkal régebb, mint Vald Péter és a „*líoni szegények*” fellépése,

bár ők kétségtelenül csatlakoztak e mozgalomhoz. Kétevszázados csehországi tartózkodásuknak minden nyomát eltüntette az inkvizíció. De az a tény, hogy eljutottak Közép-Európáig, fontos láncszem a huszitizmust megelőző évszázadok történetében.

A zsákutcába jutó modern ébredési mozgalmak számára merész tanulságokat rejthet az *albigenseknek* az a gyakorlata, hogy saját körükben — külön munkakerkölc által — élesen különválasztották a karizmával rendelkező vándorevangélistátorokat a mozgalom egyéb tagjaitól. Így az utóbbiak nem az evangélistátorok tehetőséglen utánzásában, vagy a végeredményben helybentopogásnak minősíthető egyoldalú „együttműködésben” élték ki teljesen magukat, hanem ráléphettek a példás, csendes, munkás élet és cselekvő szeretet útjára. (Ez a tendencia az ősegyházban is megvolt; a helyes összefüggéséből ki nem szakított I. Korinthus 13-nak éppen ez a helyes értelme.)

Mint említettük, Isely szerint is, az evangéliumbb típusú kegyesség köre a XI—XII. századok körül kibővül az ún. egyházi „belső ellenzék” táborával. Ide sorolhatók többek között: 1. Az ezidőtájt hallatlanul népszerű vándorigeihirdetőknek biblikusabb és egyénesebb hitbéli viszonyulást hangsúlyozó képviselői. 2. Lausanne-i Henrik, Bresciai Arnold és Bruys körei, melyeknek elterjedettsége Európa egyes vidékein valóságos pánikot keltett a róm kat egyház hivatalosai között. 3. A Tauler-féle misztikából kisarjadt kegyességi körök, melyeknek egy 1380-ban tartott nemeztközi konferenciáján magyar kiküldött is szerepel. Ige, hogy a misztika nem azonos az evangéliumi kegyességgel, de nem szabad elfelejtenünk, hogy mi általában a kimagasló vezéregyéniségeken szoktuk lemérni egy irányzat erőnyeit és hibáit. Már pedig világos, hogy a kegyességi gyakorlat világában egészen más egy-egy vezéregyéniség elvbeli vaskövetkezetessége, szertelensége, mint a neve, szárnyai alá csoportosuló életgyakorlata. Kétségtelen, hogy a körök a skolasztikától megterhelte egyházi kegyességtől megcsömörülve, az evangéliumbb praxis pietatis irányában tagozódtak. 4. A rendkívül népszerű vezérfonalnak, a „*De imitatione Christi*”-nek láthatatlan köre szintén távolodást jelent a megszokott kegyességi formáktól. Ha igaz, hogy ezt Kempis Tamás írta, akkor szerzője egyenesen a lollard alapítású „*Freres de la commune*” egyi kiskolájából kikerült személy volt. 5. Azok a klerikusok, akik belső válságtól gyötörve, nem léptek ugyan ki az egyházból, de lényegileg már nem tartoztak hozzá. Raoul Stephan 1945-ben megjelent tanulmányában így tipizálja őket: Megundorodtak feletteseik, paptársaik életétől s elvesztvén bizalmukat az intézményes egyházban, a Szentírás olvasásához menekültek. Ez viszont rendre kétségessé tette előttük számos egyházi gyakorlat és dogma hitelreméltóságát. 6. Isely nem említi, de mi utalunk arra, hogy középkori szerzetesházak irattáraiban valószínűleg még sok érdekes utalás, adat várna a protestáns egyháztörténészek számára, főleg a *fegyelmi ügyek feljegyzései* között. Nem szabad azt gondolnunk, hogy csupán egyetlen Márton barát vívódott e szűkké vált falak között, kiből később Luther lett.

E szűkreszabott felsorolás világossá teszi előttünk, hogy a történeti eseményhálózat tisztázása mellett, fontos feladat lenne az egyháztörténet *kisembereinek* fennmaradt adatait nagyítóüveg alá tenni. Azokét, akik azt a bizonyos másik egyháztörténetet írták, amelyről e tanulmány W. Monod kissé fellengzős, de alapjában igaz meghatározásával így próbál fogalmat nyújtani: „Az imádságok története ez, amelyek valóban Istenből vettek lélegzetet. A bántalmak megbocsátásáé; az alázatosság, amely tiszteletet parancsol. A hősiesség, amely ezzel sohasem tüntetett, a lelkesedés, amely könnyek között is énekelt. A névtelen, apró nappali és éjszakai győzelmeké, amelyek palmaágak módjára hullottak az Egyház Fejének hangtalan útjára.” (V. ö. János ev. 21—25.) A protestáns egyházak régóta érzik a fokozottabb kegyességtörténeti munkálkodás hiányát. Az egyháztagok régóta érzik, hogy valami hiányosság van az őskereszténységtől a XVI. századig terjedő *ezerestündő* történeti értékelésében. Borzalmas üresség az, hogy ezeréven keresztül főleg azok képviselik ezt a történetet, akik, mint középkori pápák és egyházfejedelmek az akkori köznép és a mai átlagos olvasó számára teljesen érthetetlen machinációikkal egyenesen arcuitérték az Ige Urát: „*Ti közzöttetek ne úgy legyen...*” Vajon nem lenne szükséges azokra irányítanunk jobban tekintetünket, akik talán félhomályban, botladozva, a rájuk kényszerített rend ellenére mégis *értékesítették* magukban az evangélium erejét? A kisemberekre, a majdnem névtelenekre, *quorum nomina Deus scit*, akiknek nevét Isten tudja, amint ezt az őskeresztény sírok névtelenjeinek emlékkövein gyakran olvassuk.

A reformátorok maguk is gyakran csodálkoztak a középkorban kitapintható hívó maradék létezésén. Bizonyára nem tekinthették önmagukat olyan előzmény-

nélküli magános üstökösöknek, ahogyan a későbbi romantikus individualisták ábrázolták őket. Luther ifjúkorában egy évig tanult egy lollard szellemű iskolában; még 1517 előtt buzgón tanulmányozta az őt megelőző nagy szellemrokonnak, Lefevre d'Étaples-nek kommentárjait. 1520-ban lelkesülten így kiált fel: „Amit én három év óta hirdetek, az mind benne van a huszitizmusban!” Kálvin barátja, a genfi Farel Vilmos meleg kapcsolatot tartott fent a piemonti valdensekkel. Ilyen és ehhez hasonló apró láncszemek nem kisebbítik a reformátorok valódi nagyságát, akik a személyiség és történet élő kölcsönhatásának törvényszerűségében beleálltak elődeik folytonosságának rendjébe s őket világosságban, valamint a megvalósítás nagyarányúságában valóban felül is múlták.

A középkori evangéliumi kegyesség nyomainak feltárása és komolyanvétele szizte magával vonja a XVI. század reformátorainak realista értékelését.

G. Isely sajtószerű módon a *gúnynevek* történetével próbálja összekapcsolni az evangéliumi mozgalmak történetét. Etekintetben már fokozottabb mértékben szót kér nála az üdvhadsereges szemlélete, aki a világ által megvetett emberroncokhoz hajol le nagy szeretettel.

Szabálynak vehetjük azt, hogy minden evangéliumi mozgalom a csúfnevek megterhelésével indult útjára. Fennállásában jelentős fordulat volt mindig, amikor „a szót, amelyet mint rongyot feléje dobtak, zászlójára tűzte.” Gúnynev volt először a „Galileus” elnevezés, de a tanítványok az Olajfák hegyén már angyszájából hallják. Ugyancsak gúnynev lehetett a *christianos* is (szabad átlüktetésben: *messiáskodó?*), minthogy történeti adatok szerint az antiochiaiak híres csúfalkodó nép voltak (vö. I. Péter 4:16). Néha sugall valamit a közszájon forgó gúnynev, mint pl. a bogomilek (Isten barátai) esetében. Az Isely által kiásott temérdek név végső elemzése azonban azt mutatja, hogy a történelem folyamán nem szabatosan, nem következetesen s nem jellemzően adományozták egyik vagy másik mozgalomnak az elnevezéseket. E nevek inkább félrevezetnek, mint útbaigazítanak. Helyesebb dolog lenne, ha a mai kegyességtörténet hitelesen meghatározott *kegyességi típusok* szerint próbálná osztályozni a hajdani evangéliumi mozgalmakat. (Gondoljunk csak arra, hogy egyes vidékeinken ma is mindenfajta „hívót” „nazarénus”-nak nevez a nép, nem törődve az okigazi jellegével.)

G. Isely tanulmányának nagy értéke, hogy hézagot pótol az egyháztörténet iránt érdeklődő szélesebb réteg számára. Értékeléseinek végső problémája kétségtelenül az, hogy az evangéliumi kegyességet (talán kissé pontosabb meghatározásban, mint ahogyan ő tette) vajon *egyetlenül lényeges és igaz* kegyességi formának tekintjük-e, vagy pedig a látható egyház *egyik*, de kétségtelenül állandó győzelemre hivatott feszültségi pólusának. Ez a gondolat még eléggé szokatlan sokak számára, de pl. Paul Tillich múlt évben megjelent standard műve (*Dynamics of Faith*) már ebbe az irányba mutat. Fel lehet vetni még azt a kérdést is, hogy vajon lehetünk-e annyira megértők, liberálisok egyes múltbeli irányzatokkal szemben, amelyeknek némely félszégességétől ma feltétlenül féltenők önmagunkat és egyházunkat? A felelet csak határozott *igen* lehet. A protestáns egyháztörténetírás elvi meghatározottságaira nem lehet mellékes az Újszövetség útmutatása. Ez utóbbi szerint pedig megértők lehetünk azokkal szemben, akik nem tartoznak közvetlen, pasztorális felelősségünk körébe, de alapvető hitbeli dolgokban megegyeznek velünk. (Aki nincs ellenünk, velünk van.) Viszont jogunk van érzékenynek lenni minden „tévelygéssel” kapcsolatban, amely a reánk bízottakat közvetlenül veszélyeztet. Itt már irányelvünk ez a másik ugyan-csak jézusi mondas: Aki nincs velünk, tékozol.

Szenes László

BALOGH ISTVÁN: *Debrecen*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1958. 99 lap.

A helytörténeti kutatás rönkszanszát éli. Pusztuló történelmi emlékeink igen nagy anyagi áldozatú megmentése, kitűnő kisebb-nagyobb monográfiák serege ismét hagyományainkra irányította lassan érő történelmi tudatunkat. Alig néhány éve még csehek, lengyelek nagyszerű példájára kellett hivatkoznunk, a romokból történet-híven feltámasztott Varsóra, a Hradszin tűzét oltó Prága népére, — ma alig van iskolánk, melynek diákjai ne böngésznek könyvtárakban intézetük múltját, tanítók, papok falvaik levéltári s élőszóbeli örökségét, s egy Sopron vagy éppen a Budai Vár monográfiája tudósaink, történészek és műtörténészek lelkiismeretéről tanúskodik.

A „Műemlékvédelem” keresett folyóiratunk, s a műemlékek védelme hovatovább valóban közügy lesz. Egy-egy városnézésre gyakran tömegek jelentkeznek. (s nemcsak idősebbek), megújuló váraink, templomaink, törökkori emlékeink, honfoglalás előtti feltárt romjaink, egyre sűrűbben jelentkező emléktábláink (itt-ott talán már kevésbé indokoltak is!) jó érzéssel töltik el azt, akinek nem közömbös, hogy a világ melyik tájára vetette sorsa.

A helytörténeti kutatás a történettudományok demokratizálódási folyamatának is tünete, nagy jelenségek helyi tényekben való igazolása vagy korrigálása, a teljes egész hitele a részletekben, a történelem fényes lapjai mellett a mindennapok érvényre emelése. Ahogy az archeológia is újabban fordult a népi hétköznapiak felé (László Gyula honfoglaláskori összegezése), úgy fordulnak most a történettudományok más ágai is, — immár behatóbban és tervszerűbben, mint a múltban bármikor — a részleteknek különböző értékű gesztusai felé (Így élt Petőfi; Kortársak Móríciz Zsigmondról; Bartók Béla levelei; új forráskiadványok tömege. Kuruckori prédikátorok levelei, Népzenetár, Jakobinusok, a Tanácsköztársaság művelődéspolitikája, stb., stb.). Új tudományos szintézisek feltételei ezek a kiadványok, eligazítók a felgyűlt anyagban s biztosítékok a termékeny történettudományi fellendülés számára.

Debrecen történeti kutatásának három nagy hulláma van, — ha most a két XVII. századi krónikásra, Nagykállói Fényes Istvánra és Bartha Boldizsárra nem tekintünk, akik Tóth János: *Halas története*, és Babótsai: *Fata Tartaliensája* mellett koruk jelentős és maig olvasmányos történetét hagyományozták át számunkra. Az oknyomozó történetírásból a múlt század utolsó harmadának Szűcs Istvánját tartjuk számon elsősorban, de Csurka-Tassi, Dóczi, Drumár iskolatörténetei, Rostchnek, Glück egyesülettörténetei, Máyer malomtörténete sem jelentéktelenek. A két háború között Zoltai Lajosra, Zsigmond Ferencre, Ecsedi Istvánra, Sőregi Jánosra emlékeztünk elsősorban, s Balogh Istvánra, aki már ekkor gyűjtötte s kis részben publikálta várostörténeti anyagát. Ez az előttünk fekvő, s immár harmadiknak tekinthető állomás hat ívnyi szöveggel s kilencvenkét képpel csupán ízelítő egy hatalmas és készülő monográfiából, de hadd mondjuk ki mindjárt: módszerében, beosztásában, mértékében, szemléletében, stílusában egyaránt példás vázlat.

Módszerében tanulságos: a településföldrajzi, gazdaságtörténeti, társadalmi, művészettörténeti, nyelvtörténeti (helynévmagyarázati), s általában a társadalmi és kulturális tényezők állandó és kölcsönös jelenléte, dialektikája. Egy részlet, példának okáért: „Ugyanezen időre (XIII—XIV. század fordulójára) esik az új, immár összefonódó település piaci központjának kialakulása is. A birtokos Debreceni család kastélya a mai Csapó utca elején, a 16—18. számú házak telkén, a mai Vár utca, Kálvin tér és Piac utca által bezárt körökben állott. Ugyanitt alakult ki a középkorban Forumnak vagy Theatrumnak nevezett piactér, a mai Kálvin tér helyén és a Piac utca elején. Ennek közepén épült a Debreceni család egyik tagja, András által alapított és névadó szentje tiszteletére Szent András patronátussága alá helyezett gótikus templom. A Szent András templom impozáns méreteivel — a főhajó hossza kb. 50 méter, szélessége 17 méter — Tiszántúl vitathatatlanul legnagyobb egyháza volt és négy főoltárával annak a jelképe, hogy Debrecen a XIII. század végén a környező falvak tömegéből mind gazdasági jelentőség, mind lélekszám tekintetében messze kinnött...” (10. l.) Egyetlen templom felidézte adatok egyetemessé nőnek, plasztikusan, történelmien, dialektikusan. A Szent András-templom kiemelkedik a századokból, s jelenti (a továbbiakban) egyszerre Debrecen és Erdély kapcsolatát (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György támogatásával épül újjá), jelenti a szüntelen tűzvészt, pusztulást, ami szinte valamennyi műemlékünket felemészttette (csak 1719-ben 400 ház és 10 malom esik áldozatul, többek között a Kistemplom és Városháza is, aztán két év múlva újra, 1741-ben, 1791-ben, 1797-ben ismét, hogy csak a nagyobbakat említsük), de jelent egy elszegényedett várost is, melyből csak Caraffa tíz milliót felüli sarcot hasított ki 1685—86-ban; s jelent hatvankét esztendői tchetlen várakozást, míg az 1564-es tűzvész után fejedelmi segítség nem érkezik; s bizony ott ismétlődik meg az András-templom történetében, az 1802-es tűzvész is, mely nemcsak Csokonai házának üszkeit, professzorok, prédikátorok, kántorok elhamvadt otthonait jelzi, s velük együtt 643 házét, 15 malomét s a Nagytemplomét, de jelenti egyben s végre a tervszerű városrendezés megindulását is. Jelenti ez az egyetlen név a helyi mesterekben és az építő anyagban való szülőköséget, hiszen évtizedekig ezért is hever romokban az András-templom, s jelenti ugyanakkor a nagy hagyományt a fennmaradt zárókőben, mely a református egyház egyetemes jelképét őrzi, a koraközépkori szimboliká-

ban oly gyakori zászlós bárányt, az Agnus Dei-t, mely a XV. századtól immár Debrecen városának címere is egyben.

Debrecen műtörténete szorosan összefügg a város reformátusságának történetével. A magyar klasszicizmus két korai s monumentális alkotása a Nagytemplom és Kollégium annak a Péchy Mihálynak az alkotása, akinek családja az egyházi életben fontos szerepet tölt be s éppen nagybátyja, Péchy Imre főgondnoknak köszönhető, hogy Péchy Mihály akkor fejlett ízlése érvényesülhetett, az avatatlanoknak és a bürokratikus huzavonának viszont, hogy nem érvényesülhetett eléggé. Bár, meg kell jegyeznünk, a Nagytemplom soha nem kapta volna mai, a maga nemében páratlan és szép formáját, ha értelmetlen beavatkozások nem késleltetik az építkezést, ha megfelelő építész áll rendelkezésre. (Itt említhetjük meg, hogy időközben megjelent a Művészettörténeti Értesítő 1958. 4. számában Balogh István: Péchy Mihály és a debreceni Nagytemplom építése c. tanulmánya, s így egy irányban szorosan kiegészíti a monográfia érintett kérdéseit, s messze tovább visz Szentpéteri Kún Ágota 1930-ban megjelent templom-történetén. A tanulmány főleg Péchy több, mint hat év levelezésére támaszkodva megnyugtató feleletet ad arra: mint volt lehetséges, hogy érdemes előzmény nélkül betör Debrecen közönyébe két olyan nagyszerű alkotás, a Kollégium és Nagytemplom, melynek alkotójától jelenlegi ismereteink szerint egyéb sem maradt fenn.)

Egyébként éppen a Nagytemplomról írt oldalak a kötet kitűnő fejezetei. Debrecennek kevés műemléke van, de történetük, múltjuk, küzdelmük a megmaradásért tiszteletre és áhitatra kötelez, anélkül, hogy elfogultak lennénk műtörténeti értékük iránt. Balogh Istvánban nincsen fellengzősség, felesleges pátosz, a tények egyszerű tiszteletben tartása olyan egyensúlyt ad könyvének, mely hitelessé teszi ítéleteinek mértékét. Talán kevésbé lelkes művészi elemzéseiben, mint amilyen higgadt a stílusában. Elsősorban nem műtörténész, s ezért nem érdektelen néhány apróságra felhívni a figyelmét. A Déri Múzeumot „mérésékeltlen klasszicizáló stílus” helyett nyugodtan mondhatjuk neo-empirenak, ha használjuk a neo-barokk jelzőt, márcsak azért is, mert az empire-nak számos klasszicizáló vonása van. A Szent Anna templomról feltétlenül kiemeltet volna rendkívül harmonikus kompozícióját, ami a közölt felvételtől amúgyis kiderül, s a „homlokzat olaszbarokk jellegű és szegényes” megállapítás helyett, mint az egyszerűbb, s a templom egészére jellemző szolid egyszerűsége miatt, a magyar barokk példáját hangsúlyoznám. Nem értek egyet abban sem, hogy az Egyetem központi épülete „szerencsésen illeszkedik bele a város múlt századi stílusába”. Az egyetemnek egyedül a fekvése szerencsés, arányosan szép *tömbje* imponáló világos folt a Nagyerdő zöldjében s megfelelő tere, frontális tagolása a monumentalitás *hatását* kelti. Ugyanakkor azonban legeklektikusabb épületeink egyike, valamennyi hagyományos stílusjeggyel a róneszánsztól kezdve barokkon át a szecesszióig, melyek sokszor ellentétesen és zavaróan keverednek, semmiesetre sem *szépen* s követendő eszményül. Erényei a világosság, harmonikus tagoltság és nem a stílusa.

Igen helyes Balogh Istvánnak az a szemléleti sajátja, mely Borbíró Virgil és Vargha László kezdeményezésére támaszkodva: névtelen népi pallérok stílusos alkotásait is számon tartja, elemzi s nem rekeszti ki a műemlékek közül, mint nem egy műtörténészünk. Könyvének egyik jellegzetessége éppen az, hogy nem uralkodik el benne néhány kiemelt érték, ellenben minden stílusos törekvést az érték magasára emelve, egy kiemelkedő alkotásokban nem bővelkedő városról is tud tudományosan megbízható s a legkisebb műtörténeti jelenség iránt is megbecsülést mutató képet adni. Nincsenek lazán futó mondatai, s részben ez a tudományos telítettség, másrészt a városa iránti szeretet izzítja fel stílusát. Könyve mindvégig pusztá olvasmánynak is érdekes. Szűkre szabott terjedelme ellenére is teljes, mégis: ha Izsó Miklósról, Medgyessy Ferencre jutott néhány sor, és joggal, minden vonatkozásban kellett volna alkalmaznia az építészetnél gyakorolt elvet. A debreceni fehér hártýára dolgozó s különösen a XVIII. század második felében virágzó könyvkötészetre gondolok (mily csodálatos példányokat őriz a Kollégium könyvtára belőlük!), s a Kollégium részmeztőire. Közülük főleg Karacs Ferencre, korának legjobb térkép- és betűmetszőjére, s arra a Kabai Mihályra, kinek céhleveléről Debrecen 1788-beli látképe a monográfia egyik fontos és szép illusztrációja. Szívesen láttuk volna a kötetben azt a metszetet a Kollégiumról 1860 tájáról, mely jelenleg a Konvent falát is díszíti másolatban. Kár volt mellőzni a Széchenyi utca 1. érdekes kapualjának képét (a felsőház ebben az épületben ülésezett 1849-ben), s a jelenlegi Szabadság étterem XVII. század-

beli udvari frontja s boltívei is tudatosításra méltóak lennének. Több teret adtam volna szobroknak (Medgyessy Ferenc: Tóth Árpád plakettje, Arany János mellszobra), — bár ez inkább kiadói feladat, — közöltem volna a Kollégium falát díszítő reliefekből, s helye lett volna még egy-két utcaképnek, hiszen Debrecen sajátos arcát, hangulatát nem is annyira középületei s egy-egy háza, hanem nagyobb utcaképei adják.

Apró megjegyzéseink ellenére (melyek közé vegyük fel még azt, hogy a Református Kollégium Nagykönyvtárának nem 250 000, hanem 420 000 kötetnyi könyve van!), Balogh István munkája méltán lett a sorozat követendő példája s biztató nem csupán egy teljes városmonográfia megszületéséhez, de részlettanulmányokhoz is, hogy egyebet ne említsünk, a Kollégium és Nagytemplom történetéhez, a város képzőművészeti múltjának kiadványaihoz (*Medgyessy debreceni levelezése; Káplár Miklós, Vadász, G. Szabó munkássága*). A példa pedig arra való, hogy kövessék.

Koczogh Ákos

KÁROLI GÁSPÁR VÁLOGATOTT MUNKÁI. Összeállította: Vargha Balázs. Magvető kiadás. (Budapest, 1958.)

Vitathatatlanul legnagyobb értéke ennek a könyvnek az, hogy az utóbbi évtizedben mind a világi, mind az egyházi irodalomban elburjánzott helytelen írásmód helyett az egyedül helyes írást használja, amikor a könyv tábláján és címlapján szerző nevét így írta: KÁROLI Gáspár. A bibliafordító ugyanis a nevét y nélkül írta. Ez az egyéni név írásmódjának olyan megbecsülése, mint az, hogy a könyv összeállítójának neve: Vargha Balázs.

A szellemes Utószó megállapítja, hogy „Károli Gáspár a legolvasottabb magyar író. Bibliája majdnem háromszáz kiadásban jelent meg, nem egészen négyszáz év alatt.” De ugyancsak rögzíti azt a tényt is, hogy Károli fordítását „valójában egyetlenegyszer nyomtatták le eddig: 1590-ben, Vizsolyban”, mivel már a második kiadástól állandóan változtatgattak a szövegén. Ilyen módon lassanként eltávoztak „Károli nyomatekös, szép kifejezéseitől.”

Irodalmi és nyelvészeti szempontból volt tehát szükség arra, hogy ez a szemelvényes biblia kiadás megjelenjen. A kiadás összeállítója megemlíti, hogy „a mi szemelvényes kiadásunk nagyobb olvasóközönségre számít, s hogy a szöveg olvasását megkönnyítsük, vállalnunk kellett a helyesírás modernizálásának veszélyeit.” „A helyesírást, amennyire lehetett, közelebb hoztuk a maihoz, nemcsak a betűk használatában, hanem az egybeírásban, központozásban is.”

Ilyen elvi megállapítások szerint jönnek Károli munkái szemelvényesen. A Két Könyv-nek egyharmada, a Biblia előljáró beszédének kétharmada van közölve. Mivel ezek általában kevésbé hozzáférhető szövegek, helyesnek találtam volna, ha teljes egészükben jelentek volna meg. Ezek hívebben tükrözik Károli eredeti gondolkodását, mint a fordítások.

Minden szemelvényes könyv tartalmának megválogatása — ha nem megbízás vagy rendelkezés folytán készül — az összeállító joga és különböző szempontok szerint történik. Az összeállító irodalmi és esztétikai vonatkozásokra hivatkozik. E téren e könyvet illetően nem akarok vele vitatkozni, mivel a régi igazság szerint de gustibus non est disputandum.

Az Utószó tartalma szerint a könyv a helyesírás tekintetében eltér az 1590-estől, hogy megkönnyítse az olvasást. Az archaizmusnak így is bő tere van. A névelő pl. általánosságban a mássalhangzóval kezdődő szó előtt is: az: a mely szó egyedül is, összetételeiben is: mely, hasonlóképpen találjuk a: minekutánna, és más szavakat is.

Az archaizmusnak megfelel a: felette helyett: felötte, apostol helyett: apastal, a kíván helyett: kéván stb. megtartása eladdig, hogy ilyen mondattal is találkozunk: „Holott volt harmad napig, semmit nem látván, és nem ölt, sem ijutt.” (Ap. Cs. IX. 9). E példák mellett szembeötlő, hogy pl. egyik helyen: kényszerítelek (Én. Én. II. 7), másik helyen: kényszerítének (Máté XIII. 2) stb. Folytathatnók mindkétféle példa hosszú felsorolását, ami azt mutatná, hogy a szöveg gondozása nem elég pontos, de ezzel meghaladnók a könyvismertetés határait.

Ezekből világos, hogy ez a könyv próbálkozásnak tekinthető arra, mimódon lehet egy nagy múltú és nagy hatású könyvet a mai időben új életre kelteni. És ez a

próbálkozás meggyőzheti az irodalom és nyelvészet barátait arról, hogy a régi múlt értékeinek legbiztosabb bemutatása a fotokópiás faksimile. Így várjuk a Vizsolyi Bibliát, Szenci Molnár Zsoltárait és sok más hasonló hatású munkát minél előbb.

Erdős Károly.

CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A XVI. század magyar dallamai. (Régi magyar dallamok tára I.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958., 783 oldal.

E folyóirat 1958. évi 4. számában megemlékeztünk Csomasz Tóth Kálmán két tanulmányáról, a „Halottas énekeskönyveink dallamai” és „Az eperjesi graduál II. Kórusok és népénekdallamok” címűekről, melyek a Zenetudományi Tanulmányok I., illetve VI. kötetében jelentek meg 1953-ban, illetve 1957-ben (mindkettő különnyomatban is). Jelen sorokban az említett szerző egy új, nagyszabású munkáját szeretnénk ismertetni, mely nemcsak a legújabb, művei sorában, hanem a legjelentősebb is: A XVI. század magyar dallamai.

Mindenekelőtt örömmel kell megállapítanunk, hogy egyházunknak ez a tudós lelkipásztora évek során fáradhatatlanul munkálkodik, s munkássága már az említett két tanulmányával is, de különösen mostani művével, túlnőtt a magyar református egyház keretein, s az egész magyar tudományos élet, sőt az egyetemes, nemzetközi zenetudomány számára végzett tudományos tevékenységgé lett.

Jelen esetben a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Főbizottságának megbízásából végezte el a XVI. századi magyar dallamok összegyűjtésének, s tudományos feldolgozásának nagy munkáját, melynek eredménye az ez év januárjában (de még 1958-as évszámmal) megjelent vastkos, szépkiállítású kötet.

Bár, mint említettük, a jelen munka elvégzésére szóló megbízatás nem egyházi forrásból származott, az elvégzendő feladat egyáltalában nem állott ellentétben a szerző egyházi jellegével. Sőt — látásunk szerint — Csomasz Tóth Kálmán református lelkipásztor volta kiváltképpen alkalmassá tette őt ennek a megbízatásnak teljesítésére. Egyéniségében ugyanis szerencsésen találkozik a zenetudós, a régi magyar irodalom szerelmese, s a kor iránt különös megértéssel viseltető református teológus. Ő ugyanis egyfelől a magyar református hymnologia ma legtudósabb kutatója lévén, általa jól ismert és különösen kedvelt területen mélyíthette el munkáját, amikor XVI. századi dallamaink összességét kellett feldolgoznia; másfelől mint egykori magyarszakos bölcész, még Horváth János előadásait hallgatva kapta meg az indításokat a XVI. század verses irodalmának problémáival való foglalkozáshoz, amelyekbe most szintén bele kellett mélyednie; s végül, mint református lelkipásztor, a reformáció századát, ezt a forrongó, erjedő, sok nehézségben, de sok eredményben gazdag századot nem kívülről szemlélte, hanem mintegy benne élve annak zenei, irodalmi, s nem utolsósorban vallási problémáiban.

A „Bevezetés”-ben utal a szerző arra, hogy milyen fontos szempontok indokolták a munka létrejöttét. Egyrészt a Szilády—Dézsi-féle Régi Magyar Költők Tára (I—VIII. k. 1877—1930) XVI. századi, csak szövegeket tartalmazó köteteinek dallamokkal való kiegészítése (tekintve, hogy a XVI. századi verses irodalmi szövegek keletkezésük idején valamennyien énekelt versek voltak), úgyszintén „történeti belső összefüggések, ... szomszédnépek felé mutató művelődési kapcsolatok, mindenekfelett pedig egyes verstani problémák megoldása, valamint az frott irodalomnak a népköltészet és a népzenevel való érintkezései” tették elengedhetetlenné a dallamokkal való rendszeres foglalkozást. Másrészt az a tény, hogy a népzenei dallamok nagy, egyetemes gyűjteménye, a „Magyar Népzene Tára” (eddig már öt nagy kötetet jelent meg) elkezdte a magyar népi dallamok összegyűjtött anyagának publikálását, amelyhez kívánatos, hogy a műzenei fogantatású régi magyar dallamok egyetemes gyűjteménye is kiadásra kerüljön. Ez ilyen irányú vállalkozás első köteteként jelent meg tehát Csomasz Tóth Kálmán e munkája.

Itt, a „Bevezetés”-ben történik utalás az ezen a téren, (főként a XVI. századi dallamok kutatása terén) eddig történt részletmunkálatokra, a múlt század mai tudományos igényeket már ki nem elégítő kezdeményezéseire, illetve arra a tevékenységre, amelyet a jelen század 20-as évei óta, főleg Kodály Zoltán csodálatos ösztönrel megadott irányelvei és útmutatásai alapján, a tárgykör egyes részlet-területein végeztek a szerző előtt járó tudományos kutatók. Csomasz Tóth Kálmán munkája során gondosan ellenőrizte e részletkutatásokat. Pozitív eredményeiket természetesen felhasználta, lelkiismeretes utalásokkal; helyenkint továbbvitte, vagy helyesbítette az

előtte járók eredményeit, megállapításait. Ezeket túl azonban, az anyag túlnyomó részében, úgy a gyűjtést, mint a rendszerezést, feldolgozást tekintve, saját fáradozásainak, vizsgálódásainak, felismeréseinek az eredményét adja közre.

A kötet első főrészét a tíz fejezetből álló összefoglaló tanulmány alkotja, címe a kötet címével azonos: A XVI. század magyar dallamai.

Az I—II. fejezetben a dallamoknak a magyar zeneműveltség történetében való szerepükről, illetve a dallamok forrásairól van szó. A XVI. századi dallamok a magyar zenei írásbeliség legelső emlékei. Voltaképpen a XVI. századi magyar zenekultúra még a szájhagyomány alapján áll. Ez magyarázza, hogy alig 50 dallam maradt fenn korabeli feljegyzésben. A többi, szájhagyományként élt tovább, s csak 100, vagy 200 év múlva került lejegyzésre. Összesen 239 dallamot közöl a szerző, s ezek, a már említett, mintegy ötvenet kitevő, korabeli lejegyzésben található dallam kivételével, a XVII., illetve XVIII. század folyamán kerültek írásba, ilyen forrásokban maradtak fenn. Vajon elfogadhatjuk-e ezeket a késői feljegyzéseket hiteleseknek, ami a dallamok XVI. századi származását, illetve alakját illeti? Igen. Erre éppen a népzene-kutatás meglepő eredményei jogosítanak fel. Bartók Béla és Kodály Zoltán ugyanis kimutatták, hogy bizonyos dallamok, melyeket e század első évtizedeiben jegyeztek fel, egyrészt magyar népi énekesek ajkáról, másrészt pedig messze keleten élő, velünk rokon eredetű népek (cseremiszek stb.) között végzett népzenei gyűjtések során, — meglepő, sok esetben hangról hangra való egyezést mutatnak. E dallamokat, melyeket a keleti őshazában közösen énekeltek ősink azokkal a népekkel, melyektől 1000 évvel előzőlt elszakadtak, a magyar nép dallamkészlete azóta őrizte, s a szájhagyomány útján nemzedékről nemzedékre továbbadva, lényegében változatlanul megtartotta.

Ha erre az ezeréves távlatra gondolunk, akkor az a százéves, vagy kétszázéves időköz, ami a XVI. századi dallamok jörésének keletkezése és írásbafoglalása között fennáll, nem is tetszik olyan nagynak. S feltétlenül igazat kell adnunk a szerzőnek, aki minden olyan dallamot, amelyre valamely XVI. századi forrásban, különösen valamely ének „nótajelzésében” (azaz olyan utalásban, amely megjelöli, hogy az illető énekszöveget milyen ismert dallamra lehet énekelni) hivatkozás történik, elfogad XVI. századi eredetűnek, még akkor is, ha az csak XVII., vagy XVIII. századi forrásban fordul elő.

A korabeli források közül a Hofgreff-énekeskönyv (Kolozsvár kb. 1553), a Tinódi: Cronica (Kolozsvár, 1554) és Huszár Gál énekeskönyve (Komjáti, 1574) a nevezetesebbek; a későbbi források közül pedig a Cantus Catholici (1651), Illyés István: Soltári énekek (1693), Kolozsvári énekeskönyv (1744), Maróthi-függelék (Debrecen, 1774), Debreceni énekeskönyv (1778) a fontosabbak.

Érdekes megfigyelésre adott alkalmat a Cantus Catholici és az Illyés István-féle Soltári énekek összehasonlítása. Mindkettő katolikus énekeskönyv, mindkettő egész sereg XVI. századi protestáns éneket tartalmaz, az első azonban sokkal hűségesebb az eredeti, XVI. századi formákhoz úgy a szövegek, mint a dallamok közlése tekintetében. Ez a tény nem magyarázható Illyés énekeskönyvének a Cantus Catholicinél 40 évvel későbbi megjelenésével, s az énekek alakjának közben való megváltozásával, hanem annak tudható be, hogy Illyés tudatosan, tendenciózusan alakította át, változtatta meg a XVI. századi protestáns anyagot. Ez annál inkább nyilvánvaló, mert a XVIII. századi fentebb felsorolt protestáns források, amelyek a korabeli gyűlekezeti ének-gyakorlat alapján foglalták írásba a XVI. századból származó, s addig a protestáns egyházi gyakorlatban csak szájhagyományként élő dallamokat, a fentebb említett két XVII. századi katolikus kiadvánnyal közös dallamaik esetében, csaknem minden esetben a Cantus Catholiciban található dallamfeljegyzéssel egyező dallamalakot tartalmaznak, amelytől az Illyés-féle feljegyzés alakja eltér.

Mivel a dallamok forrásai csaknem kivétel nélkül egyházi énekeskönyvek, fel kell tételeznünk, hogy azok a dallamok, amelyek csak világi szövegekhez kapcsolódtak, feljegyzés híján elvesztek. Esetleg a népzene világába vándoroltak át, s ott egészen asszimilálódva élnek tovább. Ezt a feltételezést azonban egyelőre konkrét adatok nem támasztják alá.

A III. fejezet az énekszövegek forrásairól szól. E tekintetben bőséges korabeli nyomtatott anyag állott rendelkezésre, s ezek mellett számos kéziratos forrás is. Ezek legnagyobbbrészt csak szövegeket tartalmazó gyűjtemények ugyan, de mégis fontosak a dallamkutatás szempontjából is, mert csaknem minden szöveghez adnak ún. nótajelzéseket, amelyek a dallamok azonosítása miatt fontosak.

Itt foglalkozik a szerző, a XVI. századi nyomtatott énekeskönyveket tárgyalva, *Gönczi Kovács György* állítólag 1592-ben megjelent énekeskönyvének kérdésével. Vizsgálódásai során arra az eredményre jut, hogy amennyiben ilyen énekeskiadvány volt, azt ma elveszettnek kell tekintenünk, s a vele azonosnak tartott kolozsvári töredéket későbbi, 1617—19, vagy 1621—31, esetleg 1632 táján készült kiadványnak kell tartanunk.

A IV. fejezet a XVI. századi dallamok szomszédsági kapcsolatait tárgyalja. Megítélésünk szerint ez a tanulmány legérdekesebb fejezete. Itt kerül sorra ugyanis az a kérdés, hogy honnan erednek ezek a dallamok. Arra már az első fejezetben utalt a szerző, hogy XVI. századi dallamaink között egy sincs olyan, amely népzenei ihletésűnek volna tekinthető. Eredetüket sokkal inkább külső ösztönzésekben kell keresnünk. Amint írja: „XVI. századi énekeink dallamai sokféle forrásból és stílusból származnak. Nem egy-eltű, autochton nemzeti zenekultúra termékei.” S amikor itt az egész környező európai világra való figyelésre int, akkor értjük meg, hogy ezek a dallamok a magyar művelődéstörténetnek éppen a szomszédnépekkel való kapcsolatra vonatkozóan is fontos dokumentumai.

Az idegen eredetű dallamokat tekintve két nagy csoportot különböztet meg. Azokat a dallamokat, amelyek intézményes átvétel útján, hivatalos örökségképpen származtak át a magyarnyelvű, protestáns egyházi gyakorlatba: ezek gregorián dallamok a középkori katolikus egyházi zenéből, illetve német dallamok a lutheri reformáció énekanyagából. A másik réteg huszita, továbbá lengyel inspirációra, mintegy önkéntes átvétel útján került bele a XVI. századi magyar éneklésbe.

Az előzőek jóformán kizárólag egyházi, templomi használatban maradtak meg; egyben alakjuk szinte változatlan maradt, (sok esetben, bonyolult szerkezetük miatt nem is lettek népszerűek), — ezzel szemben a második csoportba sorolható cseh, lengyel stb. eredetű énekeknél (dallamoknál), melyek nagy része világi, históriás, szöveggel is kapcsolódott, szinte minden esetben tapasztalhatjuk a nép ajkán. A magyar népzenei érzék által véghezvitt átalakulást, s „alig van eset, amikor a megtalált külföldi rokondallammal, vagy mintával szemben a magyar variánsban ne mutatkoznék jelentékeny önállóság.”

Ez utóbbi tény két dolgot bizonyít: egyrészt a magyar éneklőkészség, s mondhatjuk, a magyar népzene hallatlan asszimiláló erejét, másrészt az illető jövevénydallam, vagy jövevényforma átalakíthatóságát, rokonalkatát és emészthetőségét.

Felhívja itt a szerző a figyelmet arra is, hogy a XVI. században a délszlávokkal (horvátok, szerbek) is voltak sűrű, közeli kapcsolataink. Ezek a kapcsolatok zenei kölcsönhatásokat is eredményezhettek, amint azt Balassinak egy horvát virágénekre utaló nótajelzése bizonyítja. Ilyenirányú kutatás azonban még egyáltalán nem történt. Tanulságos lenne kutatásainkat a jövőben a déli szomszédnépek felé is kiterjeszteni.

A számos cseh eredetű dallam átvétele talán magyarázható azzal, hogy azokban már egy évszázados protestáns, nemzeti nyelvű egyházi éneklés jórészt népi ihletésű dallamkincsét ismerte meg a fiatal magyar protestantizmus; s e dallamok a cseh és magyar nemzeti nyelvű verselés törvényeinek számos egyezése folytán, de másfelől dallamszerkezetüknek a magyar népi dallamérzék átalakító munkájára alkalmasnak mutakozó alkatánál fogva is, önként kínálkoztak a hirtelen megduzzadt XVI. századi magyar énekköltés dallamigényeinek a részbeni kielégítésére, amelyre a meglevő kész dallamok elégtelenek voltak.

A lengyel dallamok hatását elősegítették a két ország között a XVI. század elején megerősödött tudományos kapcsolatok, főként a krakkói egyetemen megforduló magyar diákok. Ugyiszintén a század későbbi folyamán a lengyelországi protestáns énekeskönyvek nagy száma, s a bennük jelentkező népi ihletésű, átvételre alkalmas dallamok. Egyébként itt is reámutat a szerző arra, hogy a kutatások még kezdeti stádiumban vannak, s kívánatos lenne alapos elmélyítésük és továbbfolytatásuk, amely idővel bizonytalán az eddiginél jóval több érdekes eredményre vezethetne.

A szomszédnépek dallamaival való kapcsolatok lényegét szerző abban látja, hogy jóllehet ma még sok esetben csak gyaníthatjuk, de kimutatni a külföldi anyag ismeretének hiányában nem tudjuk a tényleges, konkrét kapcsolatokat, — a szűlők leginkább ebben az irányban vezetnek. Legnagyobbbrészt tőlük, vagy rajtuk keresztül származott hozzánk népi közvetítéssel az a sok esetben nemzetközi vándordallamanyag, amelyet a magyar népi zenei érzék messzemenően átalakított, formált, áthasonított a maga számára, s amelyet annyira megemésztett, hogy többé már nem idegen testként szerepeltek a magyar nép dallamvilágában, hanem feloldódva, elvegyülve, azt megtermékenyítve. A szerző szóhasználatával élve „nyersanyag”-nak

tekintette ezt a dallamkészletet „az ösztönösen funkcionáló magyar zenei érzék”. Formamintákat, ösztönzéseket jelentettek ezek, téma- és formainspirációt, s hatásuk minden idegenségük ellenére nem káros, hanem hasznos, megtermékenyítő volt. Nem megszegényítette a magyar dallamkincset, hanem meggazdagította.

Az V. fejezetben a gregorián dallamokkal való kapcsolatokról van szó. Ezeknek, mint a latinból fordított, nemzeti nyelvű szertartási énekeknek, főként a XVI. század folyamán és a XVII. század elején volt komolyabb szerepük a hazai protestáns istentiszteleteken. Később azonban a syllabikus himnuszok és néhány antifóna kivételével háttérbe szorultak. Az utóbb említettek mellett még leginkább azok a gregorián-eredetű dallamok maradtak használatban, amelyeket sokszor messzemenő alakítással (kivágás, melizmáktól való leegyszerűsítés stb.) alkalmaznak korabeli (XVI. századi) szövegekhez.

S mindenesetre a gregorián-stílusnak, mint az európai zene legősibb, legjelentősebb stílusának az ihletése az, ami megfigyelhető számos, eredetére nézve nem közvetlenül gregorián-forrásból származó XVI. századi dallamon.

A VI. fejezet az antik mértékű XVI. századi énekeink dallamaival foglalkozik. A humanizmus hatására Európa-szerte elterjedt az antik versmértékű, latinnyelvű ódák négysszólamra megharmonizált, homofonikus feldolgozású formáinak az éneklése, — tenorba, ritkább esetben discantba helyezett cantus firmussal. Hogy ez hazánkban is ismeretes volt, bizonyítja, hogy Honterus (Hontér János szász reformátor) 1548-ban Brassóban nyomtatott ki egy ilyen gyűjteményt.

E praxis magyar gyümölcseit elsősorban a sapphikus formában írott magyar-nyelvű szövegeinkben láthatjuk, ezenfelül egy-két eredeti ódallamból magyar dallammá átszarmazott éneken. Természetesen, vannak fordítások is.

A verselésre vonatkozóan a szerző megállapítja, hogy az, az antik mértékű latin versek magyarra történő fordításakor, vagy még inkább, antik méretben írott magyar eredeti verseknél igen sok esetben hangsúlyos magyar verssé alakul át. Ez nem hiba, tudatlanság, — hiszen „a XVI. századi magyar metrikus verselő, ha akart, tudott korának magyar nyelvén hibátlan klasszikus mértékben írni; gondoljunk e tekintetben Sylvester Újtestamentumának kifogástalan distichonokban készített prologusára”, — hanem tudatos törekvés magyar ritmusra.

A dallamok átalakulásait tekintve, az első magyar XVIII. századi feljegyzéseket összehasonlítva a XVI. századi külföldi források eredeti formáival, a változás jeleit „a ritmus kisebb-nagyobb mértékű, egyes formák esetében következetesnek látszó és meglepően távolra mutató átalakulásában kell keresnünk... Nem csupán az illető antik versformán belüli szerény elmagyarosodást láthatunk itt, hanem egész formaképletek felbomlását, teljesen újja való alakulását, szűkebb keretek kitágulását, különböző vers- és dallamalakok variánstagjainak messze az alapformán túlmutató kapcsolatait és elágazásait.”

Különösen a sapphikus és alkaioi forma érdekes jelentkezéseire mutat rá, megfelelő dallamok példáira való hivatkozással.

A végső összegezést így fogalmazza meg: „A XVI. századi metrikus szövegeknek az a legfigyelemreméltóbb tulajdonsága, hogy egy részük, legalábbis sok versszakuk, dallam nélkül skandálva is kifogástalan, de az ilyen mérték szerint gyöngébbnek látszó verseket is jól lehet a mértékes dallam szerint énekelni... Ahol... hiba mutatkozik az antik mérték szempontjából, a versek nem egyszerűen rosszak, hanem magyar versek: egyfelől keresik és meg is találják az idegen formák beolvasztását a magyar nemzeti ritmusrendszerbe, másfelől akár ösztönösen, akár tudatosan, de mindenesetre eredményesen védekeznek azoknak elidegenítő hatásaival szemben.” Az európai műveltség legalapvetőbb klasszikus versformáival együtt a hozzájuk tartozó syllabikus dallamformák is meghonosodtak nálunk, úgy, hogy bennük a magyar népi zenekultúra „az európai műveltség kifejezési formáit önön károsodása nélkül magába tudta olvasztani”.

A VII. fejezet címe: Ütemes énekversek és dallamformák a XVI. században. Rámutat itt a szerző arra, hogy a XVI. századi versformák közül kimondottan magyar képlet a recitáló 12-es (főcenzura nélkül), s a hangsúlyos 11-es (4+4+3 tagolódással). „Ütemes XVI. századi énekverseink nagyobbik fele ehhez a két formatípushoz kapcsolódik, négy izoritmikus sorból álló versszakokkal.” Minden egyéb formát kisebb-nagyobb mértékben idegenből való átvételnek, vagy idegen mintára készült forma-variációs kísérletnek tekinthetünk.

Ezen a területen is teljes világosságra csak akkor számíthatunk, ha az egykorú szomszédnépi versformákat alaposan megismertük és magyar megfelelőikkel minden

vonatkozásban, de kivált a ritmus tekintetében egybevetettük. Ez is a jövő feladatai közé tartozik.

Mindenesetre idegen hatást kell keresnünk a 3×11-es formájú verseink esetében is, mert bár ezek a 4×11-es magyar formához legközelebb állóknak látszanak, de seholsem találjuk meg bennük a jellegzetes 4+4+3-as tagolódást. Ügyszintén idegen hatásra mutatnak a különböző szótagszámú (8, 13, 14, 15, 16, 19) háromsoros versszak-típusok, az eltérő szótagszámú utolsó soros strófák különböző fajtái és a magyar típusoktól eltérő tagolódású sortípusok.

Ide sorolhatók a különböző bonyolult versszakformák, továbbá a vagáns- illetve kanásztáncritmusú, sokszor félsorral bővült formák is. A pentapodikus formák és a Balassi-strófában szereplő 19-es nagysor szintén idegen hatásra engednek következtetni.

A szöveg és dallam viszonyát tekintve három csoportot különböztet meg a szerző: 1. az egy szerzőtől származó, egyszerre keletkezett szövegek és dallamok, 2. az utólagos applikációval (megvirgulálás, ráhúzás) párosítottak, ezeknél a szövegeket illeti meg az elsőség, 3. bizonytalan, vagy hiányos, sokszor utólagos és pontatlan nótajelzésű szövegek.

Amennyiben összehasonlításra alkalom nyílik, külföldi formaminta és magyar változata között, itt is jellegzetes, sajátágosan magyaros elváltozások mutathatók ki.

A VIII. fejezet tárgya: Kanásztáncformák a XVI. századi magyar énekekben. Ennek a négy soros, soronként négyütemű, kötetlen szótagszámú formának bőséges nemzetközi előfordulása van. A magyar népzeneben őshazából hozott örökségként él, de ami a XVI. századi dallamok között való jelentkezését illeti, feltétlenül számolnunk kell kívülről, idegenből kapott ösztönzésekkel is. Sőt itt első sorban azok eredményének tekinthetjük.

Külföldi mintái megtalálhatók nyugat felé és kelet felé egyaránt. Nyugatról a középeurópai, korabeli közismert formája a nemzetközi elterjedtségű vagánsvers gyakorolt hatást XVI. századi dallamainkra, kelet felől pedig az eredetileg ukrán népzenei eredetű kolomejka-forma. Megtalálható a forma a Lubelczyk-féle lengyel zoltárokból is, melyek néhány dallamunkra kimutathatóan hatást gyakoroltak.

Egyébként az újabb magyar népzeneben e forma bőségesen előfordul. Ezért XVI. századi dallamaink között való jelentkezése az új magyar népdalstílus egyik gyökerének tekinthető.

A IX. fejezetben a háromrészes sor- és versszakformáink keletkezésével és kapcsolataival foglalkozik. Két érdekes dallamtáblázat után pontokba szedve összegezi vizsgálódásainak eredményeit. Érdekes itt az az elgondolás, amellyel az Eleázár-história formaképletéből, a 13—13—12—7 szótagszámú strófatípusból, a két utolsó sornak eggyéválásával származtatja a 19-es nagysort. S ezt a típust tekinti a Balassi-strófa legvalószínűbb előképének.

Izgalmas kérdés itt a 3×19-es szerkezetű Balassi-strófához tartozó dallam kérdése. Ehhez a szövegtípushoz ugyanis nem maradt fenn egyetlen hiteles, korabeli dallam sem. Pillanatnyilag, Kodály, útmutatása nyomán, az egyetlen hasonló szerkezetű népzenei dallamunkat, a „Magas kösziklának” kezdetű (l. sorának megismétlésével) kell a Balassi-strófa dallamtípusa képviselőjének tekintenünk.

Az utolsó, X. fejezet „Az új magyar népdalstílus kezdetei XVI. századi dallamainkban” címmel arra mutat rá, hogy az új magyar népdalstílus, amely a maga egyetemességében csak a múlt század folyamán lett egyeduralkodóvá népzeneinkben, — jellegzetes sajátágai által csirájában már bizonyos XVI. századi dallamainkban megtalálható.

Ilyen sajátág mindenekelőtt a zárt, visszatérő, architektonikus forma. Két nagy táblázatban egymás mellé helyezett dallamokon itt is érdekes összefüggéseket mutat ki. Főleg olyanokat, amelyekből az látható, hogy bizonyos visszatérő formájú XVI. századi dallamokból milyen népzenei variánsok fejlődtek, amelyek az eredeti dallam-ban még csak lehetőségként meglévő architektonikus szerkezetet már egészen tisztán tükrözik.

Amikor értékeli ezt a jelenséget, többek között ezeket mondja: „az a körülmény, hogy egy zenei írásbeliség tekintetében elmaradott népnek legrégibb ismert dallam-emlékei között mégis akad pár tucatnyi dallam, amelyeken felfedezhetjük a magyar zeneiség alakító hatását, különösen nagy jelentőségű. Jelentőségét az adja meg, hogy a nép egykorú élő dallamvilágát a maga valójában értékelni nem tudó és irodalmi szövegek dallamául felhasználni nem hajlandó tanult rétegek — lantosok, deákok, prédikátorok — mégsem tudtak teljesen elszakadni a magyar zene formáitól és

dallamfordulataitól és azokat, talán akaratlanul, sokszor csak igen töredékesen, de mégis érvényre juttatták. Egyes XVI. századi dallamaink pedig a templomból kikerülve, a népi gyakorlatban a magyar népzenei formafejlődést, különösen a már ekkor bontakozó új dalstílust inspirálták, annak formáit gazdagították."

A kötet második főrészt a dallamközlések alkotják. Mint már említettük, főközlésben 239 dallam szerepel. Ezek egyrésze, a Hoffgreff- és Tinódi-dallamok facsimilében, a többiekben másolatban kerültek közlésre. Számos dallammal együtt fontosabb variánsok is megtalálhatók.

Ezután következnek a jegyzetek. Első helyen a dallamok jegyzetei állanak. Itt megtaláljuk a facsimilében közölt dallamok modern hangjegyzésű átiratát. Utalás történik itt a dallam esetleges későbbi előfordulásaira, illetve amennyiben kimutatható, esetleges külföldi forrásaira. Itt is alkalmaz a szerző az összefüggések kimutatására érdekes táblázatokat, amelyekben vagy kimutathatóan rokon közötti dallamokat hasonlít össze egymással, vagy külföldi mintákat a magyarországi származékformákkal. Ha az itt szereplő újonnan közölt dallamokat is beleszámítjuk, a kötet dallamainak a száma 370-re emelkedik.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért külön fejezetben következnek a szövegek jegyzetei. Itt utalás történik az illető szöveg összes XVI. századi előfordulásaira, és fontosabb XVII. századi jelentkezéseire. A ma is élő egyházi szövegek esetében azoknak közbeeső, XVIII. és XIX. századi, illetve mai előfordulási helyéről is megemlékezik a szerző.

A kötet utolsó részét a „Mutatók” alkotják. Itt a versszakformák szótagszám szerinti mutatója az első, majd a dallamok sorvégzőinek mutatója következik. Ezután jönnek a kezdősorok és énekcímek alapján szerkesztett mutatók: a) a dallamközlések szövegei és címei, b) a dallamok és szövegek jegyzeteiben szereplő kezdősorok és címek, c) ismeretlen dallamú XVI. századi énekek címei és kezdősorai, és d) a nótajelzések révén fennmaradt, de egyébként ismeretlen énekek kezdősorai szerint csoportosítva.

Ezek után található a rövidítések jegyzéke és rövid, németnyelvű tartalmi kivonat.

A magyar tudományos élet számára, de a nemzetközi zenetudomány számára is értékes dokumentum ez a kötet: a XVI. századi magyar művelődéstörténet egy részének, a magyar műzenei dallamoknak, s azok ma kimutatható kapcsolatainak tudományos igényű feldolgozása.

Amint a szerző több helyen utal is rá, a kérdés nem tekinthető még lezártnak. További kutatások különösen a szomszédnépekkel való kapcsolatok terén hozhatnak újabb eredményeket. Kíváncsú is, hogy a kutatások ezirányban tovább folyjanak. Mindenesetre ez a kötet a mai állapotot tekintve a lehetőségek teljes kihasználásával készült értékes összefoglaló munka, amely sokak számára teszi lehetővé a XVI. századi dallamok különböző kérdéseibe való belemélyedést, ami eddig a források szétszórtsága miatt csak kivételesek számára volt lehetséges.

Értekes felismerései, összehasonlító táblázatai sok érdekes kapcsolatra, rejtett összefüggésre rámutatnak, s ösztönzést nyújtanak további eredmények keresésére. Rendszerető csoportosításai nyomán nyilvánvalóvá lesz XVI századi dallamkészletünk sokrétűsége, forrásainak sokfélesége, s e sokrétű anyagnak fejlődését nyomon követve, csodálkozva láthatjuk a sokszor idegen eredetű dallamoknak a magyar népi dallamformáló hatására való átalakulását, elmagyarosodását. S megértjük, hogy e dallamok magyarsága legnagyobbbrészt nem származásukat tekintve valóság, hanem fejlődésüket tekintve, nem születtek annak, hanem azzá lettek, színezve, megtermékenyítve, újabb fejlődésre ösztönözve népzenénket, meggazdagítva azt sokféle új formalehetőséggel.

Úgy érezzük, meg kell még emlékeznünk a kötetnek azokról a helyeiről, ahol a szerző különösen hozzánk, mai magyar reformátusokhoz szól, amikor reámutat a református egyháznak az elmúlt századok folyamán e dallamokkal szemben elkövetett mulasztásaira és velük szemben tanúsított felelőtlen magatartására. Megdöbbenéssel olvassuk a 36–37. lapokon a Zoványi György-féle 1729-es énekeskönyvi reformkísérlet célkitűzéseit. (Ezek szerencsére nem valósultak meg.) Majd a 49. lapon komoly, elítélő kritika hangzik el az 1806-os (sajnos megvalósult) énekeskönyvi reform szomorú újításairól.

A szerző kemény megjegyzéseit teljesen jogosnak, igaznak tartjuk. Az akkori nemzedék mulasztásait a mai magyar reformátusságnak kell jóvátennie. Meg is van rá a lehetősége, hiszen az új Próbaénekeskönyv (szerkesztője Csomasz Tóth Kálmán)

a XVI. századi énekanyag legjavát újra felvette énekei sorába. Most már a lelkipásztorokon és gyülekezeteken múlik, hogy megszólaljanak ezek az énekek újból a ma élő és éneklő hívek ajkán, elfoglalva az őket megillető helyet egyházunk népének, református magyarságunknak mai életében.

Befejezésül két megjegyzést szeretnénk tenni. A 151—166. valamint a 168. szám alatt közölt melizmatikus himnusz dallamokat nem érezzük szorosan az anyaghoz tartozóknak. A Huszár Gál-féle énekeskönyvön kívül csupán a kéziratok graduálokban való előfordulásai is azt bizonyítják, hogy ezek sokkal közelebb állanak a katolikus istentiszteleti gyakorlatnak csak a papra-kántorra korlátozódó liturgikus éneklési módjához, mint a protestáns gyülekezeti énekléshez. Felvételüket a kötet anyagába csak a szövegeknek későbbi, nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvekben való előfordulása indokolhatja. (Ezek a szövegek azonban legtöbb esetben más, egyszerűbb dallammal szerepelnek ezekben a későbbi énekeskönyvekben.) Szerintünk ezeknek a dallamoknak inkább a magyarföldi gregoriánus gyűjteményes köteteinek megfelelő helyén kellene szerepelniök.

Néhány sajtóhibára is rá kell mutatnunk, melyek a kötetnek gondos kiállítására mellett is megtalálhatók. A 212. oldalon a IV. számú dallamvariáns negyedik szövegsora első szótagjához tartozó „f” hang hiányzik a dallamban.

A 460. oldalon a felülről számított 6. sorban az évszám helyesen 1952. A 600—601. lapokon közölt dallamtáblázat 4. sorában a dallam („A citromfa”) előjegyzése elcsúszott. Az előjegyzésnek nem a „h” helyén, tehát a harmadik vonalon, hanem az „a” helyén, tehát a második vonalközben kell állania.

A 774. oldal németnyelvű szövegében, az alulról számított 30. sorban a „24 Seiten” helyett „24 Zeilen” a helyes szöveg.

Gyűlvészi Barnabás

RÉVÉSZ IMRE: *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1959. 344 lap.

„Ebédre mentem a mint meg ígertem Domokoshoz, az öreg nyájas és tudós Domokoshoz. Itt voltakak még ebéden Buday, Sárvári Professzorok, és Békés Vármegei V. Ispány Lonyaynak két jeles fia 14—15 esztendő. Viszont sokat beszéltem az öreggel. Panaszolt hogy fő sőt egyetlen egy Akadály a Kollegium közül való. Igyekeztenek végre hajtásában volt. Sinay kit a Professorságból ki tettek 's ki hogy Püspökké legyen arra minden állutakat el követett, 's magát erővel annak is tette, 's végre abból sok mesterkedésre ki csapattatott... Délután meg ondulván jöttem estvére Szoboszlora mely egy a Hajdúvárosok közzül. Itt a Rorm. Pap be hívott magához Szállásra, jollehet előbb a Helység házához szállottunk volt a hol a Ns Tanács éppen akkor tartá pipázva és iddogálva Sessioját. A Ref. Pap Ormos András volt, de a Sinay pártfogásáért ki tétetett Debretzeni Professor”. Micsoda megbolygatott közvélemény, szétzilált közösség, félelmes és megvetett ellenfél, hogy az európai kórújtára induló erdélyi főúr, Bethlen Elek gróf 1795. december 26-án kétszer is hasonló relációban kell feljegyezze Sinay nevét, az a Bethlen Elek, aki Hamburgban három órát tölt az „igen nyájas, tréfás, tisztos öreg” Klopstock társaságában főleg Kazinczy magyar Messiás-fordításáról társalkodván, s akinek végülis alig futja többre e neves találkozásról megemlékezvén, mint idehaza éppen Sinaira, s aki — hadd idézzük tovább kontrasztképpen kéziratban maradt s aligha ismert naplójából, — Sinai nagy ellenfeléről, Domokos Lajosról ugyanakkor így nyilatkozik: „Ez egy 70 esztendő forma, igen tanult, józanon gondolkodó öreg. Az Asztalán találtam Rollinnak Romai Historiáját (A janzenista elvei miatt állását vesztett teológiai tanár, történész munkája: *Historie romaine. 1738—48. K. Á.*) és a Jenai Tudós Ujságból egynehány darabot. Leg előbb is mondtam hogy én vele mint egy igen érdemes Hazafival esmerkedni kívántam, melyre leg közelebb való indító okom a volt hogy az ide való Relligionnak Reformatioját látván, annak leg főbb elő mozdítójának ötet hallottam lenni.” (OSZK Fol. Hung. 1242.)

Igy a közvélemény Bethlen Elek feljegyzéseiben, mely aligha elfogult, mely már saját korában a haladás példájának Domokos főbíró s a reakciónak Sinait tekinti. Természetesen hangzik hát a kérdés Révész Imrénél — id. Révész Imre csaknem százesztendő kutatásainak nyomába lépő, s nemcsak tudós gazdagságú, de ragyogó írásművészettel megformált tanulmánya mottójaként: Hogyan volt lehetséges az, hogy egy egyszerű paptanár tizenkét esztendeig — sőt igazában jóval több-

deig — sakkban tudja tartani az ország keleti felének legtekintélyesebb, legmódosabb köznemesi rétegét, amely a polgárság, sőt utóbb a papság jelentős részét is maga mellé állítva, egyre fokozódó dühvel igyekezett elnémitani a magános ellenfelet. Milyen társadalmi erőkre támaszkodott ez a „ki csapattatott” püspök, hogy Bethlen szavaival éljünk, hogyan lett a vádlottból egyenrangú pörös fél, honnan vette a pörösködéshez szükséges összeköttetést és anyagi támasztékot, hogyan válik el azoktól a világiaktól, akikkel 1790-ig együtt küzd az abszolutizmus iskolapolitikája ellen a Kollégium érdekében. hogyan lesz a nagyigényű s kétségtelenül kiváló tudósból féktelen karrierista, szélsőségesen maradi és dogmatikusan merev gondolkodó, hogyan lesz vita tárgya szereplése nyomán a világiaknak egyházzogi szerepe — ezekre a kérdésekre kíván Révész Imre felelni. S marad végül megválaszolatlan, de már nem az ő részéről: hogyan válhatott ez az ember még azok szemében is eszménnyé, akik benne hitték a református papság szuverén jogainak védelmezőjét.

A magyar történelemnek kevés ellentétekben gazdagabb s szellemiekben heroikusabb kora volt, mint éppen a debreceni felvilágosodásé. Bár Debrecenben éppen úgy nem voltak meg a felvilágosodás társadalmi előfeltételei, mint például Németországban, mégsem mellőzhetjük a „felvilágosodás” terminológiáját, hiszen ennek szinte teljes fegyverzetével folyt a harc, elsősorban a világi autonómia megteremtése érdekében. A XVIII. század Debrecenének arcát sajátos kettősség, valóban ellentmondás jellemzi: a gazdasági élet megtorpanása, sőt viszonylagos visszafejlődése s ugyanakkor a szellemi élet együtthaladása a haladó polgárosult nyugati nemzetekkel. Gazdasági-társadalmi élet és szellemi megnyilatkozások távolsága okozza azt a hihetetlen erőfeszítést, melyet gondolkodóink vívnak elveik gyakorlati átültetése érdekében. Funkciójában ez az egyáltalán nem eredménytelen, de szívós küzdelem, formájában pedig a filozófia és gyakorlat közvetlen kapcsolata, tehát nem az öncélúnak tetsző elmélkedés jellemzi Debrecen XVIII. századát. Alapvonásai azonosak a nyugati felvilágosodással: nagy általánosságban a materializmusra irányuló törekvés eszméi: kezdve a deizmustól az atheizmusig terjedő változatokban. Leghalványabban, Debrecen sajátos struktúrája miatt, a feudális uralkodó osztály hatalmának megdöntése jelentkezik. Helyette: az annál jellemzőbb nemzeti törekvések.

Debrecennek a XVII—XVIII. század fordulóján még annyira eleven kereskedelmi élete s a meglévő, de jóval kisebb méretű iparosodás a XVIII. század folyamán nemhogy fejlődne, nemhogy gyorsütemű polgárosodást hozna létre, hanem egyenesen elsorvad a meglévőhöz mérten, s ez a visszafejlődés még nagyobb arányúnak látszik, ha egy feltételezett szükségképpen emelkedéshez mérjük. A kereskedőréteg számaránya, adózási kulcsa egyre inkább csökken, elszegényedik, s az iparosság egy része is földet vesz, kihúzódik tanyáira, megindul Debrecen elparasztosodása. Debrecen kisebb mértékben polgárosul, nagyobb mértékben azonban parasztvárossá alakul át, anélkül, hogy feudális nemessége, nagybirtokossága lenne, nyugati értelemben vett ellenfele a polgárságnak.

Természetes tehát, hogy minden olyan szándék, mely a nyugati haladó polgárság eszméit próbálta átplántálni debreceni talajba: 1. vagy nem ereszthetett gyökeret, mert lényegesebb társadalmi előfeltételei hiányoztak, 2. vagy pedig iszonyú erőfeszítésbe telt gyakorlat és gondolat egyeztetése. A legradikálisabb eszmék viszont csaknem visszhangtalan kiáltásokba veszttek, Maróthi Györgytől egészen Csokonai Vitéz Mihályig.

Az átalakulás, a haladás szándéka oly arányban növekszik, amilyen arányban fogy a külföldet járó fiatalok száma, ahogy az 1660-as esztendők 10%-nyi fiatalja a francia forradalmat megelőző évtizedekre leesik 2% alá. Az történik tehát, hogy a parasztvárossá lett Debrecen, annak ellenére, hogy külföldi kulturális kapcsolatai lazulnak, egyszerre polgári igényeket hordoz? Távolról sem! Kétségtelen ugyan, hogy ez az elparasztosodó iparos és kalmár réteg nem adja fel igényeit a kultúrára, — névszerint is ismerünk parasztokat és iparosokat, akik több-kevesebb könyvvel rendelkeznek —, de a döntő ebben a kérdésben az, hogy a Kollégium diákjai között nagy számmal vannak nincstelenek gyermekei, s nem egy jobbágy-ivadék a tanárok között is. Ez az ifjúság a nyugati gondolkodókban felismerte saját szociális problémáit, nem hallgatta el otthonában sem a tanultakat, a város népe és a diákság élete nem egy ponton találkozott, s a Kollégium pártikulái útján, gondoljunk csak Sáros-patakra, ez a szabadabb s világibb gondolkodás Tiszántúl szélesebb néprétegeiben haza talált.

Vitathatatlanul a felvilágosodás filozófiájának következménye: az egyházi és városi közigazgatás, valamint kultúra elszakadása, a világi kultúra megizmosodása;

a népet szolgáló ésszerűség, fegyelmezett emberi és tudományos magatartás; a régi egyoldalúan humanista irányzatot felülkerekedő reális szemlélet: a tudományokban a természettudományos szempontok s érdeklődés intenzív érvényesítése (még Sinai is Kopernikust és Keplert vásárolt a pesti aukción), egyáltalán, a természettudományos világkép felvirágzása a skolasztikus hagyományok, különösen a babonáság elleni küzdelemben; s végül, de nem utolsó sorban: a nemzeti függetlenség, önállóság, nyelvi elsőség követelése, a nemzeti öntudat felébresztése. Mindezt együttvéve, ilyen következetesen sehol az országban nem találjuk, a felvilágosodás sehol az országban olyan erős életformáló tényező nem lett, mint Debrecenben.

A debreceni felvilágosodásnak van egy korai Wolffra és Thomasiusra emlékeztető és egy későbbi francia, részben cartesianus, másrészt voltaireianus, a német indítékúnál sokkal radikálisabb ága. Thomasius és Wolff szerepét a debreceni felvilágosodásban az ezutáni kutatásoknak kell felderítenie, ugyanúgy a jelentéktelenebb Heiniccusét. Amióta magyar diákok nem, vagy alig jutottak angol, francia, svájci egyetemre, elsősorban ez az eklektikus s főleg a tekintélyelv és babonák ellen irányuló, a teológia és filozófia különválását követelő, de ugyanakkor a francia progresszív gondolkodástól óvakodó német filozófia talált befogadásra. Érthető ez azért is, mert legsürgetőbb feladatnak látszott az egyháztól való szervezeti és művelődési elszakadás (világiak beleszólása egyházi ügyekbe már gyakorlatilag több évtizede megtörtént), s így Debrecenben az 1740-es évek nyomában járó fél évszázad alatt zajlik le az, ami fejlettebb polgárosult nemzeteknél megoszlik a renaissancera és felvilágosodásra, tehát mintegy három évszázadra. És mindez egy viszonylagos gazdasági visszafejlődés nehézségei között.

Maróthi György nyelvújítási törekvése, hogy megfelelő matematikai nyelvet teremtsen, éppen úgy Thomásiusra vezethető vissza, mint, mondjuk, Domokos főbíró skolasztika-ellenessége. A deizmus persze Debrecenben is éppen olyan általános, mint Franciaországban. Hogy mennyire nem letisztult világnézetre támaszkodik Debrecen, mutatja Szilágyi Sámuel, aki Voltaire Henriadeját fordítja a vallási türelmeség biztatásához, ugyanakkor a deizmus és atheizmus szívós ellenfeleinek teológiát munkáiból oktat. Mondjuk meg mindjárt, hogy Sinai Miklós számára mi sem lehetett jobb példa, mint mestere Szilágyi, aki lehetett egyházfő házasságtöréssel és voltaireianus nézetekkel, s lehetett rangjában pöffeszkedő s a karrierje érdekében felvilágosult ismereteivel is megalkuvó.

Wolffot viszont a cartesianus Hatvani professzor csupán csalétkül használja, eléggé egyeztető racionalizmusához. Wespérmi István Angliában jár, radikálisabb gondolkodását onnan hozza magával, rousseaui elveket hangoztat s levelezésben áll a materialista szabadgondolkodó Spielenberggel, Martinovichék ügyvédjével. Igazi nagysága és neveltje azonban a felvilágosodásnak mégis csak Domokos Lajos főbíró, tudós, politikus, a 90—91-es diéta egyik legradikálisabb harcosa.

Domokos szimbóluma lehetne a magyar felvilágosult tudósnak és politikusnak. Jelleme, heroikus küzdelme, tudása a magyar történelem egyik legnagyobb alakját példázza, hozzá méltón, sajnos, mindmáig megíratlanul, bár legalább Molnár Ágnes szép könyve a debreceni felvilágosodásról felhívhatta rá kutatóink figyelmét. Domokos is Wolfftól jut el Rousseauig, Voltaireig. Követeli az örökös jobbágyság eltörlését; szenvedélyes antiklerikális Trenk Frigyes mellett; szabadkőműves páholyt szervez; biztosítja a Kollégium világi vezetését; bevezeteti a francia nyelv tanítását; fékezi az addig eluralkodó individualista iskolapolitikát; helyt ad reáliáknak s a szabadelvű racionalista filozófiának; magyarul vizsgáztat; forradalmi szellemű diákokat pártfogol és tart vissza a kicsapatástól; míg ellenfele, Sinai Miklós „via ad barbariem”-mel bélyegzi meg szándékát, harcol a magyar nyelv jogaiért s állítja éppen Wolff tanításai nyomán, hogy a nyelv fejlődő és fejleszthető; Voltairet a világirodalom legnagyobbjai közé sorolja; megteremti elmélet és gyakorlat egységét s mindenképpen a talajt Földi, Fazekas, Csokonai számára. Alig ragadtunk ki néhányat érdemei közül, hiszen nem ez a feladatunk. Ha Sinai ürügyén ráirányítjuk a figyelmet, akkor még annak a Kollégiumnak könyvtára is gondolnunk kell, melyet Domokos szívügyének tekintett, s amelyben már a XVIII. század elején ott találjuk Descartes és követőinek műveit, Spinozát, Bacont, Wolff, Newton írásait, 1783-tól Rabelais, Voltairt, Montesquiut, s ahol Csokonai Holbachot olvassa, s ahol bizonyosságul megtaláljuk azt a királyi rendeletet is, mely 1801-ben eltiltja a franciák olvasását, Voltairt, Rousseaut, Helvetiust.

Ha csak ennyit is jegyzünk fel a XVIII. század második felének Debrecenéről, már akkor érthetőbbé válik Sinai ellentmondásos szerepe a kor sűrűjében, s mélyebbé

a felvilágosodás tragédiája, melyben nagyszerű egyéniségeknek kellett a sinaiakra erejüket pazarolni, másrészt minden kitűnő elképzelésük elmerült a provincializmus homályában.

Végzetes hiba lenne, ha még ma sem látnánk, s Révész Imre kitűnő könyve nyomán egészen világosan, hogy Sinai és Domokos neve végső soron nem egyházi és világi érdekek összeütközését jelenti. Haladás és maradiság nyílt küzdelméről van itt szó, s ha a reakció egzisztenciálisan veszt, hajlandó félre állni a küzdelemből, s megtagadni a vezért, mint ahogy tették Sinai fegyvertársai, sorozatosan ellene vallván — a már Bethlennél említett Ormós András éppen úgy, mint a Csokonai-perből gyászos emlékü Szilágyi Gábor. Leegyszerűsítve a problémát ezt mondhatnánk: a magyar történelem ritkán ad egyidőben s egy helyen olyan példás egyéniségeket, mint a Hatvaniak, Veszprémiek, Domokosok, akik, ha szerencsésebb körülmények közé születnek, Európa nagyjai lehetnek volna. Velük szemben támad egy ugyancsak kiváló képességű, de szörnyeteg jellemű Sinai — egyéni ambíciói érvényesítésére tökélt kovácsolva mind az udvar, mind pedig az egyház népellenes érdekeiből. Mert kivételesen szerencsés pillanat volt, nemcsak az Egyház, a Kollégium, de a Tiszántúl fejlődésében is, hogy Domokosék felvilágosult filozófiája találkozhatott a puritán hagyományokból táplálkozó, demokratizálódó vallásos világszemlélettel. Ezzel szembeállni nem egyedül orthodox fanatizmust jelentett, de jelentette ugyanakkor a társadalmi fejlődés keresztvezését, mint ahogy keresztelzi mai napig Debrecenben a Sinai Miklós utca a Domokos Lajos utcát.

Vajon nem egy III. Richard-i problémára kell gondoljunk Sinainál: a genialis képességű emberére, aki érvényesülését önző céljaira használja fel s nem retten vissza a legaljasabb módszerektől sem? Azt felelhetnénk erre: Jonathan Swift sem volt válogatós eszközeiben, hogy a püspökséget elnyerje. Igen, de megkondították a harangokat, amikor visszatért Írországba, mert ez a politikai köpenyegforgatónak ismert Swift egyesegyedül népe jobb sorsáért kapaszkodott konkurens pártok köpenyegébe. Sinainál a nép, a közösség érdekeinek nyoma sincs. Bár ő maga alulról jött, s kezdetben azért akar nemességet vásárolni, hogy nagyobb súllyal képviselhesse egyháza ügyeit, s lehetővé tegye családja számára az emberibb megbecsülést. Értékben szinte háromszor annyiért veszi, mint néhány évtizeddel később Petőfi legnagyobb honoráriuma, — más számára tíz-húsz évnyi megélhetést jelentő összegért. Az emberibb élet biztosítása egyrészt a zseniális képességek másrészt, ez az érem egyik oldala, de ez a szívós munkabírással megáldott ember rejtett hiúságából mérhetetlen érvényesülési szenvedélyt, kapzsiságot sarjaszt, s mániákus idealista hajlamait éppen individualizmusa következtében az antidemokratikus orthodoxia szekerébe fogja.

Domokosék előtt persze nem lesz több a nemesi levéllel, lenézik és gyanús számukra ez az újnemes, akinek kétes származású felesége árokban fetreng részegségében, s fiai közül kettő bizonyosan elzúlik, aki állandó adáz családi pörösködésben, vádaskodásban, rágalmazásban, átokban, verekedésekben él, akinek kollégiumi pénzkezelése sem korrekt, aki hónapokon át tanítványaival olvastatja fel jegyzeteit, mert a bécsi udvart járja támogatásért, aki ugyan fiatal korában egyházukhoz való hűségre inti a debrecenieket az abszolutizmus nehéz napjaiban, később az ostromozott katolikusok és az udvar pártfogását keresi, s éppen a gátlástalan, és ellenfeleitől csak „rothadt dög”-nek titulált gróf Sauer Kajetán személyében. Mennyit menthetett rajta, hogy míg az udvarnál házalt rég elveszett ügyében, szabad óráiban a császári könyvtárban Anonymust olvasta kéziratban, s adott le idehaza először a Kollégiumban a magyarok eredetéről! Mennyit használt vajon, ha kútfőtanulmányozásokra serkentett, ha a Kollégium jogait elszántan is védelmezte, de ugyanakkor minden forradalmi megmozdulást a nemzet önállósága és függetlensége érdekében törvénytelen lázadásnak minősítve elítélte Rákóczi szabadságharcát, megvetette Cromwellt és az angol polgári forradalmakat, semmibe vette a husziták, taboriták, valdensék szerepét a magyar reformáció és parasztmozgalmak előkészítésében, tagadva és elhallgatva ezzel a reformáció plebejusi és társadalmi gyökereit, mit ért egyáltalán, ha egyháza ügyét úgy védelmezte, hogy teljesen érzéketlen volt mind Angliában, mind idehaza az elesettek ügye iránt, mit ért, ha tiltakozott is minden világi beavatkozás ellen, ha egyszer támogatásukat szívesen vette, mit ért, ha még haladó természettudományi munkákat is gyűjtött, ha egyszer nem helyeselte sem a coccejanus, sem a cartesianus tanításokat, mit ért minden zsenialitást a politikai reakcióban, rendi elfogultságban, teológiai orthodoxiában eltorzítva? Vajon meggyőzően képviselheti ügyét, akit a budai országgyűlésen csak az érdekelt, hogy a mágnsok közül ketten is tudakozták: „honnan való és ki légyen?” Akinek haláláig vagyona van, de kegydíja felemeléséért

könyörög, hogy legyen mit költeni romlott fiainak? S igen, ezek a fiúk is! Sándornak legalább annyi „érdeme” maradt fenn, hogy ellopta apja könyvtárából Sylvester grammatikáját, Kazinczynak lemásolásra, nyilván busás jutalomért.

Hogyne ígéretne felelőtlenül az udvar annak, akiben szívesen látja, hogy szakadást szít a protestánsok között az esetleges porosz beavatkozás veszélyének előestéjén! S hogyne támogatná az udvarnál denunciált Domokosék demokratizmusával szemben! Sinai szerepe messze túlmegegy a papi hierarchiának, középkori jogoknak, episcopális kiváltságoknak már az egyház fejlődésében is túlhaladott reaktiválási szándékán. *Sinai vétke az, hogy abban a történelmi pillanatban osztotta ketté, gyengítette Debrecen, s a Tiszántúlt, amikor a magyar függetlenségi mozgalmak, a jakobinus gyökerű felvilágosodás filozófiája s a puritanizmus demokratikus balszárnyának (Amesius) hagyománya találkozásában éppen Debrecen határozottabban fel tudott volna lépni az udvar gyarmatosító politikájával szemben, s nem kellett volna legjobb szellemeinek vándorbotot venni a kezébe.* Az a puritanizmus, mely a Bethlen Miklósok, Bethlen Katák és Bethlen Elekek magatartását oly rokonszenvesé formálta, a debreceni Kollégium életében már a XVII. század második felében jelentkezik. *Martonfalvi György csaknem nyolcvan évvel Rousseau előtt hirdeti, hogy minden ember természettől fogva egyenlő s az csak „más teremtményekre kapott impériumot”, az embertársára nem.* És ennek a Martonfalvinak volt köszönhető, hogy a debreceni scholát kollégiumi rangra emelte mind szervezeti, anyagi, mind pedig tudományos szempontból. „Ugyannakkor, amikor öntudatos, hitvalló református kereszténység jelei még a városok polgárságában is elég ritkák, a jogtalan jobbagy-tömegekből pedig éppen hiányoznak: ezeknek elnyomott, kizsákmányolt állapotán a reformáció — noha magát az elnyomást és kizsákmányolást bátran és állandóan megbélyegezte — gyakorlatilag semmit, s teljes műveletlenségén sem tudott egyelőre sokat segíteni; önálló lelki és gyülekezeti életre tehát nem voltak alkalmas talaj” — hogy Révész Imrének egy régebbi tanulmányát idézzük (*A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés.* 1947), egyházi szempontból is vétkes elfogultság volt támadni olyan megújuló szándékú szemléletet, mely nem csupán társadalmi és politikai irányban jelölte meg évszázadokra a fejlődés irányát, de megadta az intenzívebb, termékenyebb, átfogóbb gyülekezeti-közösségi élet feltételeit is. Ha az előbb Martonfalvi Györgyöt idéztük szociális és pedagógiai nagyságában, ugyanőt idézhetjük, ha a lelkésznevelés eredményes és valóban az emberi megújulást szolgáló példára akarunk hivatkozni.

Sinai pályája mire sem volna alkalmasabb, mint kiélezni, sőt: karrikírozni el-
lentéteit, jelleme eltorzulásait, de Révész Imre bölcs koncepciója kiküszöbölt minden-
féle előítéletet, s ha hagyott is hátra különösen Sinai tudományos munkássága terü-
letén kutatni valót, mindez a tudományos gondú és pontosságú, rendkívül élvezete-
sen s a tudományos próza számára követendő stílussal megrajzolt portrén lényege-
sen aligha változtat. A Sinai-kérdésnek nem az ad aktualitást, hogy az egyház tör-
ténének kényes fejezetébe világít be, hanem, hogy nyomán levonjuk konzekven-
ciáit.

Koczogh Ákos

KIRCHENGESCHICHTE

Zeitschrift für Kirchengeschichtswissenschaft.

Neue Folge. Jahrg. II. (V.)

1959.

Heft 1—2.

Verlag des Generalkonvents der Reformierten Kirche von Ungarn.

Verantwortlicher Schriftleiter und Verleger:

Dr. Tamás Esze,

Generaldirektor der wissenschaftlichen Sammlungen der Reformierten Kirche.
Redigiert unter Mitwirkung von *prof. dr. Mihály Bucsay* (Ref. Theologische Akademie, Budapest) und *Prof. dr. Endre Tóth* (Ref. Theologische Akademie, Debrecen)

Erscheint jährlich viermal im Umfang von insgesamt 24 Druckbogen.

Bezugspreis für Einzelpersonen jährlich 80 Ft, für Institutionen 100 Ft.

Redaktion: Budapest, IX. Kálvin tér 8., I. 10. c. — Verlag. Budapest, XIV. Abonyi u. 21.

Telegrammadresse: REFORMEDCONVENT BUDAPEST.

INHALT:

Tóth Endre (Dr. Theol., Prof. a. d. Ref. Theol. Akademia, Debrecen): Das Lebenswerk Zoltán János	— — — — —	3
Csáji, Pál (Archivar, Budapest): Georg Jessenius	— — — — —	47

KLEINERE MITTEILUNGEN:

Román, János (Archivar, Sárospatak): Das Senioratsarchiv von Torna	— —	76
Ötvös, János (Dr. Theol., Bibliothekar, Debrecen): Gál Huszár als Buchdrucker	— —	80
Kormos, László (Pfarrer, Kenderes): Das älteste Siegel der reformierten Gemeinde von Kunmadaras	— — — — —	90
Balázs, László (Dr. Theol., Pfarrer, Vértessacs): Heirat und Übertritt Kázmér Batthyányis	— — — — —	93
Zsindely, Endre (Vikar, z. Z. Zürich): Kurzer Beitrag zur Geschichte der reformierten Kirche von Pécel	— — — — —	98
Kiss, Sándor (Archivar, Debrecen): Die Bocskaysche Apologia	— — — —	100
Papp, János (Pfarrer, Abteilungsleiter der Konventualkanzlei): Beiträge zur Geschichte des Werkes: „Keresztyéni Tanítások és Imádságok“	— — —	101
Péter, Zoltán (Dr. Phil., Direktor der Ráday-Sammlung): Brief András Fáys an einen Professor von Debrecen	— — — — —	113
Liste der in Druck veröffentlichten Werke Jenő Zoványis	— — — — —	118

QUELLENPUBLIKATION:

Szabó, István (Dr. Jur., Prof. a. d. Universität Debrecen): Protestantische kirchengeschichtliche Angaben des Wiener Staatsarchivs aus den Jahren 1670—1681. (2. Folge)	— — — — —	132
---	-----------	-----

KRITIK:

Gustave Isely: Chrétiens, sectaires, mécréants. (Rez. L. Szenes.). — Balogh, István: Debrecen. (Rez. A. Koczogh.). — Károli, Gáspár: Ausgewählte Schriften. (Rez. K. Erdős.). — Csomasz Tóth, Kálmán: Die ungarischen Melodien des 16. Jahrhunderts. (Rez. B. Gyulvészi.). — Révész, Imre: Miklós Sinai und seine Zeit. (Rez. A. Koczogh.).	— — — — —	175
---	-----------	-----

ECCLESIASTICAL HISTORY

A Quarterly for Church History

New Series Vol. II. (V.)

1959.

Nos. 1—2

Published by the General Convent of the Reformed Church in Hungary.

Publisher:

Tamás Esze

M. A., Director General of the Archives and Libraries of the Reformed Church,
Responsible Editor-in-Chief.

Associated Editors:

Prof. Mihály Bucsay, D. D. M. A., (Ref. Theological Academy, Budapest) and *Prof.*

Endre Tóth, D. D. M. A., (Ref. Theological Academy, Debrecen).

Issued four times a year, in 24 sheets.

Subscription rates for privates Ft.-s 80,—, for institutions Ft.-s 100,— per the year

Editorial: Office: Budapest, IX. Kálvin tér 8., I. 10. c. — Circulation Departement:

Budapest, XIV., Abonyi u. 21.

Cables: REFORMEDCONVENT BUDAPEST.

CONTENTS

Prof. Endre Tóth, D. D. M. A.: Zoltán Jánosi's life-work	— — — — —	3
Rev. Pál Csáji: George Jessenius	— — — — —	47

OTHER ARTICLES:

Rev. János Román: Archives of the Torna Seniorate	— — — — —	76
Rev. János Ötvös, D. D.: Gal Huszár as a printer	— — — — —	80
Rev. László Kormos: The oldest seal of the Kunmadaras Reformed Church	— — — — —	90
Rev. László Balázs, D. D.: Kázmér Batthyány's marriage and conversion	— — — — —	93
Rev. Endre Zsindely: Contribution to the history of the Reformed Church Building at Pécel	— — — — —	98
Rev. Sándor Kiss: The Bocskayan Apology	— — — — —	100
Rev. János Papp: Data to the history of the „Christian Teachings and Prayers”	— — — — —	101
Rev. Zoltán Péter, D. D. M. A.: András Fáy's letter to a Debrecen scholar	— — — — —	113
List of Jenő Zoványi's published works	— — — — —	118

COLLECTION OF DOCUMENTS:

Prof. István Szabó, M. A.: Protestant Church Historical Facts and Figures of the Years 1670—1681 in the War Archives of Vienna (2nd publ.)	— —	132
--	-----	-----

REVIEW:

Gustave Isely: Chrétiens, sectaires, mecreants (rev. by László Szenes). — István Balogh: Debrecen, The Debrecen Big Church, and Mihály Pécsi (rev. by Akos Koczogh). — Gáspár Károli: Selected Works (rev. by Károly Erdős). — Kálmán Csomasz Tóth: Hungarian Tunes of the XVI. century (rev. by Barnabás Gyülvész). — Imre Révész: Miklós Sinai and his days (rev. by Akos Koczogh).	— — — — —	175
---	-----------	-----